

TESE DE DOUTORAMENTO

**O XURDIMENTO DOS CASTELOS
NA GALIZA MEDIEVAL
(SS. VIII-XIII)**

Carlos Lixó Gómez

ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL

PROGRAMA DE DOUTORAMENTO EN HISTORIA, XEOGRAFÍA E HISTORIA DA ARTE

SANTIAGO DE COMPOSTELA

2019

DECLARACIÓN DO AUTOR DA TESE

O xurdimento dos castelos na Galiza medieval (SS. VIII-XIII)

D. Carlos Lixó Gómez

Presento a miña tese, seguindo o procedemento axeitado ao Regulamento, e declaro que:

- 1) A tese abarca os resultados da elaboración do meu traballo.
- 2) De ser o caso, na tese faise referencia ás colaboracións que tivo este traballo.
- 3) A tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide coa versión enviada en formato electrónico.
- 4) Confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio doutros autores nin de traballos presentados por min para a obtención doutros títulos.

En Santiago de Compostela, 7 de outubro de 2019

Asdo.

AUTORIZACIÓN DOS DIRECTORES DA TESE

O xurdimento dos castelos na Galiza medieval (SS. VIII-XIII)

D. Ermelindo Portela Silva

D. José Miguel Andrade Cernadas

INFORMAN:

Que a presente tese corresponde co traballo realizado por D. Carlos Lixó Gómez baixo a nosa dirección, e autorizamos a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estudos de Doutoramento da USC, e que como directores desta non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.

En Santiago de Compostela, 7 de outubro de 2019

Asdo.
Ermelindo Portela Silva

Asdo.
José Miguel Andrade Cernadas

Resumo

Esta disertación de doutoramento interrógase sobre as orixes dos castelos en Galiza. Aínda que utilizando metodoloxías e recursos diversos, o cerne da pesquisa baséase no estudo dos diplomas conservados nos tombos de Celanova, Samos, Sobrado e o Tombo A da catedral de Santiago de Compostela, a través dos que se enfrontan fundamentalmente dúas cuestións. A primeira é a análise das funcións dos castros antigos na sociedade altomedieval e a súa posíbel relación cos novos modelos de fortificación, deitando luz na aparente indefinición que a terminoloxía castral da documentación galega da altura presenta. A segunda, focada xa nos castelos medievais en si propios, consiste na procura de resposta para as seguintes preguntas: cando xurdiron, para que foron construídos e de quen dependían neses primeiros momentos.

Palabras chave

castelos; castros; Galiza; Alta Idade Media; documentación

Resumen

Esta tesis doctoral se interroga sobre los orígenes de los castillos en Galicia. Aunque utiliza metodologías y recursos diversos, el núcleo de la investigación se basa en el estudio de los diplomas conservados en los tumbos de Celanova, Samos, Sobrado y en Tumbo A de la catedral de Santiago de Compostela, a través de los que se enfrentan fundamentalmente dos cuestiones. La primera es el análisis de las funciones de los castros antiguos en la sociedad altomedieval y su posible relación con los nuevos modelos de fortificación, disipando las tinieblas de la aparente indefinición que presenta la terminología castral de la época. La segunda, enfocada ya en los castillos medievales propiamente, consiste en la búsqueda de respuesta para las siguientes preguntas: cuándo aparecieron, para qué fueron construidos y de quiénes dependían en esos primeros momentos.

Palabras clave

castillos; castros; Galicia; Alta Edad Media; documentación

Abstract

This doctoral dissertation examines the origins of castles in Galicia. Whilst a wide range of methodologies and resources were employed, the main focus of this research was based on the study of the records kept in the cartularies of Celanova, Samos, Sobrado and Tombo A cartulary of the Cathedral of Santiago de Compostela. From here, two main lines of investigation were proposed. The first was an analysis of the functions of the ancient hillforts in High Medieval society and their possible relationship with the new models of fortification, to shed light on the apparent indefiniteness of castral terminology in contemporaneous Galician documentation.

The second, focused on the castles themselves, was a search for answers to the following questions: when were they built, for what were they built, and under whose auspices were they originally?

Keywords

castles; hillforts; Galicia; Early Medieval Ages; documentation

AGRADECEMENTOS

Foucault deixou dito que a historia non consiste en contabilizar nada, senón en espertar, tras a forma das institucións e das lexislacións e do que for, o pasado esquecido das loitas reais, das vitorias ou das derrotas enmascaradas. Consiste si en rastrexar o sangue seco nos códigos. Acho oportuno iniciar a presente pesquisa con esta cita porque, por fortuna ou por desgraza, non se encontrarán outras do autor no longo do corpo do texto –e non quixen privar o meu traballo dun privilexio tal–. Mais tamén porque esta tese está, de facto, enchoupada de sangue.

Do meu, o que correu con furia até a punta das dedas dos meus pés nas tardes de xuventude e sol que pasei ollando a pantalla en branco. Dos meus pais, Juana e Urbano, que o mesturaron con suor e o verteron todo e moveron con el un muíño enorme que nos garantiu unha boa vida a min, a Sara e a Javi, e que nos deron amor –tampouco esta palabra vai voltar aparecer novamente de aquí por diante–. Da avoa Carme, que é para min unha ponte con outros mundos e co meu propio, e da avoa Concha, que hoxe tería 104 anos; no agradecemento a elas está o agradecemento a toda a familia. Probade a arrincar unha folla e veredes que todo é certo. Sae a chorros.

Tamén hai aquí pel. Sobre todo pel das mans. Das do meu amigo Alberte Calo, que me ergueron do chan cada día que o necesitei –cada día–, porque é o meu amigo –o meu amigo total–. De Carlos Callón, con quen tanto partillei e a quen tanto quero e quereirei. De Denís Vicente, que me deron luz no escuro dos meses finais. Das .calo, Alba Soncira, Rebeca Cambeiro e Élia Lago, que son bruxas e estrelas; de todas as Belifús, que son café e calendario; dos colegas de Tecor, que son punk para romper as portas pesadas dos despachos. Bruno Esperante e Jacobo Rodríguez son cereal e son imperio e son fraternidade que chegou coa tese. Mariña Bermúdez e Sara Carreño son o exemplo de como ser unha boa compañeira. Miguel García-Fernández gastou o seu tempo en aconsellarme cando eu estaba comezando e Rubén Castro, Luís Ibáñez e Anxo

R. Lemos fixeron do gabinete infame que compartimos un lugar máis agradábel. Louis Vielrecobre e Jorge Santos converteron o tempo que pasei traballando na universidade de Exeter e na Nova de Lisboa en algo un pouco máis parecido a estar na casa. Miña irmá Sara merece aparecer novamente: ademais de irmá foi técnica informática, asesora e moitos máis cargos que non se pagan. Hai moitas mans aquí que tomaron a miña e turraron por min para adiante, que mandaron unha mensaxe de ánimo ou se me pousaron no ombro nun encontro casual na rúa. Moitas das que non souben nomear, tamén estades.

Debo dicir que foron escritas aquí cousas que non son miñas de vez, que é de xustiza devolver. E é que esta tese existe porque Ermelindo Portela me chamou e me propuxo facela: confiou en min desde que fun o seu alumno no grao até o día do depósito, mesmo nos momentos en que eu non confiaba. Existe porque José Miguel Andrade foi tan psicólogo como director e se converteu ao final nun amigo. Estou moi agradecido aos dous porque me sinto ben co lugar en que estou agora. Con José Anido Rodríguez, aínda que nunca cheguei a coñecelo, sei que estou dalgunha maneira vinculado: tentou realizar un proxecto semellante a este, que logo eu reiniciei ao meu xeito, e aínda que decidíu non levalo a termo publicou algúns adiantos sobre o tema que me foron de moita utilidade. Ás veces, ante os problemas, busquei solucións pensando como é que el resolvería. Foi tamén con Andrade, e con Mari Carmen Pallares, que partillei as materias en que dei aulas na universidade por primeira vez no curso 2016-2017, algo difícil de esquecer. Sen dúbidas a docencia universitaria foi a experiencia que máis desfrutei nestes anos; obrigado ás alumnas e aos alumnos que durante tres cursos me axudaron a seguir adiante con isto, sen o saberen. Sempre foron máis agradecidos do que o meu traballo merecía –e traballei moito–.

O mundo académico é moitas veces, recoñezamos, un hábitat hostil. No entanto encontrei no camiño moitos espazos saudábeis de traballo e moitas persoas boas. Teño que dar as grazas a Lourdes Sesto, que me axudou, sempre cun sorriso, coa miña torpeza ante a apisonadora da burocracia, e que nun momento clave me animou a acabar o que comezara, porque me dixo que facían falta teses de xente coma min. O que fan falta son máis Lourdes no mundo. Tamén agradezo a Simon Barton e a Amélia Aguiar Andrade que me facilitasen tan ben a integración nos centros de traballo das universidades de Exeter e Lisboa, onde pasei uns meses que foron realmente útiles para tese e para a vida. A Carlos Tejerizo, Mario Fernández Pereiro e Celtia Rodríguez por

me convidaren a colaborar con eles en Sputnik Labrego, por teren paciencia abríndome as portas da arqueoloxía e por valoraren o que eu fago. Hai moitas persoas que foron amábeis, que me recomendaron un libro ou me explicaron un buscador ou outros pequenos detalles que ás veces fan moito. A xente coa que compartín o congreso de Cáceres ou coa que vaixei a Leeds son dous casos, pero hai outros.

Hai sangue e hai pel; hai moitas mans e un camiño cansado. Hai agora unha vida nova que se me abre por diante de resina e cancións. Hai, sobre todo, un traballo que ten forma de forza, que fixen con toda a honestidade que puiden e que espera que alguén curioso, algunha vez, encontre nel algo para si mesmo. Nunca podería facelo só.

As vitorias que alberga son vosas e as derrotas, enmascaradas ou non, unicamente miñas.

A Juana e Urbano, meus pais

ÍNDICE XERAL

PARTE I – CASTELOS DE PALABRAS.....	31
Capítulo 1. Obxectivos e metodoloxía.....	33
1.1. Marco cronolóxico	36
1.2. Marco xeográfico	37
1.3. Fontes e recursos	38
1.4. Difusión dos resultados	41
Capítulo 2. Tradición historiográfica	43
2.1. Feudalismo, encastelamento e a historiografía europea.....	43
2.2. Territorio, poboamento e fortificación na Península Ibérica.....	49
2.3. O estudo dos castelos en Galiza	52
2.3.1. Os precursores	53
2.3.2. A historiografía galega actual.....	56
2.3.3. Alén da historiografía galega.....	61
Capítulo 3. Tratamento da información.....	63
3.1. Análise histórica de <i>castrum</i> , <i>castellum</i> e outros termos castrais	67
3.2. Revisión das mencións castrais	77
3.2.1. Cronoloxía e procedencia	77
3.2.2. Toponimia castral	82
3.2.3. Número de fortificacións	85
3.3. Listaxe das fortificacións documentadas.....	87
PARTE II – DOS CASTROS AOS CASTELOS	131
Capítulo 4. A documentación medieval e a ocupación dos castros en período xermánico	135
4.1. A arqueoloxía e os textos: O castro de Formigueiros	138

Capítulo 5. Os castros como referentes espaciais	149
5.1. Montes ou fortificacións? A fórmula lingüística <i>subtus</i> + <i>monte</i> / <i>castro</i>	151
5.2. O monte definindo o territorio: O Laboreiro	163
5.2.1. As orixes do castelo de Castro Laboreiro	163
5.2.2. A serra do Laboreiro e Celanova: <i>Inter Leporario et Leporariolo</i>	174
Capítulo 6. A proxección territorial dos castros	185
6.1. As supervivencias da territorialidade antiga a diferentes escalas	185
6.2. Castros ou territorios? A fórmula lingüística <i>subtus castro</i> + <i>territorio</i>	197
Capítulo 7. Os castros integrados no medio campesiño	207
7.1. O castro como límite territorial: O lugar de Viládiga	209
7.2. O castro como espazo relixioso: San Breixo sobre o Neira	218
7.3. O castro e o asentamento campesiño: Santa Marta de Castroncán	223
Capítulo 8. As continuidades entre os castros e os castelos	229
8.1. O reaproveitamento do castro para a guerra: Santa Cristina	229
8.2. A escolla do castro como localización para o castelo: Castelo dos Infantes	242
8.3. A perda da referencialidade do castro en favor do castelo: De Castrovite a Cira	246
Conclusión da Parte II: A igrexa propia de Santa María de Suñide e as dúas caras dos castros antigos	255
PARTE III – A FORTIFICACIÓN DUN MUNDO NOVO	267
Capítulo 9. A evolución dos castelos no tempo	273
9.1. Os castelos do século X	273
9.1.1 A súa localización: O castelo de <i>Litoria</i>	276
9.1.2. A súa demarcación territorial: O castelo de Louredo	280
9.1.3. A súa titularidade: O castelo de Aranga	282
9.1.4. A súa orixe: A pena de Faro	286
9.2. Os castelos do século XI	290
9.3. Os castelos do século XII	294
Capítulo 10. Os castelos para a defensa exterior	303
10.1. A resistencia fronte os viquingos	306
10.1.1. A chave de Galiza: As torres de Oeste	316
10.1.2. O un para o outro: A Lanzada	320

10.1.3. Os rastros doutros castelos.....	325
10.2. As fortificacións e a fronteira andalusí	327
Capítulo 11. Os castelos para o control do reino	337
11.1. A guerra interior.....	339
11.2. Administración, xestión do territorio e fiscalidade.....	345
11.3. Todos os castelos son do rei	351
11.3.1. <i>Maurecatus</i> : un poderoso local co seu castro	354
Conclusión da Parte III: Cedofeita e a vida dos castelos altomedievais.....	365
 CONCLUSIÓNS FINAIS	 373
FINAL CONCLUSIONS	383
 BIBLIOGRAFÍA	 393
Fontes medievais.....	395
Recursos.....	399
Bibliografía	401

ÍNDICE DE IMAXES

Imaxe 1. Restos do castelo de Okehampton, no condado inglés de Devon. Responde a un modelo canónico de <i>motte and bailey</i>	47
Imaxe 2. Número de concorrencias de cada termo castral en números brutos	75
Imaxe 3. Distribución de mencións castrais e documentos con mencións castrais ao longo do período de estudo.....	78
Imaxe 4. Distribución do número total de documentos de cada colección ao longo do tempo	79
Imaxe 5. Mencións castrais que puideron ser localizadas no mapa en función da fonte en que foron recolleitas.....	81
Imaxe 6. Distribución de termos e topónimos castrais segundo a súa natureza	83
Imaxe 7. Mencións castrais con topónimo propio que puideron ser localizadas xeograficamente.....	86
Imaxe 8. Planos realizados por Manuel Antonio Franco a partir dos datos tirados durante o voo dron no asentamento de Formigueiros (Tejerizo García <i>et al.</i> , 2018: 143).....	145
Imaxe 9. Relación ao longo do tempo de documentos con mencións <i>subtus</i> e documentos con mencións castrais en xeral	156
Imaxe 10. Restos do castelo de Castro Laboreiro, con vistas cara ao sur, a única dirección cara á que ten proxección visual.....	164
Imaxe 11. O <i>Leporariolo</i> e as vilas que son referenciadas en relación a el.....	178
Imaxe 12. O mosteiro de Celanova e o Castro de Laboreiro, separados pola Serra do Laboreiro. Mapa base: Modelo Dixital do Terreo MDT25 – LIDAR, folia 0263	182
Imaxe 13. Vista desde o castelo de Castro Laboreiro cara ao norte, pechada completamente polos cumios da serra do Laboreiro, detrás dos que estaría Celanova	182
Imaxe 14. San Sebastián de Castro: castro, igrexa e núcleo actual	196
Imaxe 15. Localización do castro e da igrexa de San Sebastián de Castro dentro dos marcos da parroquia actual	197

Imaxe 16. Relación de casos en que aparece a fórmula <i>in territorio X, subtus castro Y</i>	199-200
Imaxe 17. Plano coa proposta de identificación dos castros de Pereira e Vimeira, coa área de viñedos entre eles e as actuais poboacións de Doniz e Muntián.....	202
Imaxe 18. Mapa conceptual da mudanza do castro á <i>villa</i> como sistema de poboamento, inspirado en Sánchez Pardo (2008: 555)	210
Imaxe 19. Límites do lugar de <i>Villare</i> (Viládiga) en 1037 (doc. 205 do Tombo de Samos).....	211
Imaxe 20. <i>Villare</i> (Viládiga) en 1037 segundo o doc. 205 do Tombo de Samos	215
Imaxe 21. Vista desde a igrexa de Santo Estevo de Calvor, do recinto do Castro Astórica cuberto de árbores autóctonas	219
Imaxe 22. Actual ermida de San Cosme e muralla do castro, que chega a medir varios metros de altura	221
Imaxe 23. Santa Marta de Castroncán	226
Imaxe 24. Interpretación do xacemento de Castelo dos Infantes.....	242
Imaxe 25. Croa do castro de Castelo dos Infantes vista desde o norte cara o sur, apreciándose o terraplén do seu lado oeste.....	243
Imaxe 26. Cira e Castrovite sobre plano hipsométrico, representando o branco o punto máis alto, o negro máis baixo e os ríos Ulla e Deza en cor azul	249
Imaxe 27. No fondo, ermida de Santa Mariña sobre o castro de Castrovite vista desde a estrada N-525.....	251
Imaxe 28. Cálculo de visibilidade dixital desde Cira e Castrovite, destacando tamén o Pico Sacro e o de San Sebastián	252
Imaxe 29. A igrexa propia de Santa María de Suñide	261
Imaxes 30 e 31. Plano dos castros que funcionan de límite algunha vez na documentación e plano dos que na actualidade coinciden con algún límite administrativo	263
Imaxe 32. Fotografía da torre de Caldas a finais do século XIX, en pleno proceso de derrubamento. Tomada de www.patrimoniodevilagarcía.com [Última consulta: 02/08/2019].....	271
Imaxe 33. Igrexa de San Tomé, en Caldas, construída na última década do século XIX, con tres xanelas na súa ábsida reutilizadas da vella torre medieval	271
Imaxe 34. Representación dos emprazamentos castrais localizados en territorio galego que aparecen mencionados no noso corpus documental antes do ano 1000. A única excepción é Cedofeita, que decidimos incluír porque, aínda aparecendo no noso corpus nos xa primeiros anos do século XI, é especialmente relevante para o seu estudo como castelo o coñecido documento de 922 conservado en San Salvador de Lérez, do que se	

falará no apartado de conclusións da Parte III. Os nomes van en latín só naqueles casos en que o topónimo non se conservou na actualidade.....275

Imaxe 35. Un cartaz desgastado indica a dirección ao Castro de *Litoria*, no errado emprazamento do alto do mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil. Tomada de wikiloc.com [Última consulta: 05/08/2019].....278

Imaxe 36. Ano 1762, Biblioteca Nacional de España. Estado da torre antes da restauración. É posíbel a autoría de José Cornide Saavedra.....287

Imaxe 37. Representación dos emprazamentos castrais localizados en territorio galego que aparecen mencionados no noso corpus documental no século XI. Polo maior número de emprazamentos non é posíbel representar os nomes de todos, de maneira que incluímos só aqueles identificados con certeza como castelos. En gris, os que son mencionados antes do ano 1000, que se poden ver con máis detalle na Imaxe 34 291

Imaxe 38. O castelo de Lobeira foi un exemplo paradigmático de castelo roqueiro. Encontrábase nun pico penoso e de moi difícil acceso, cunha amplísima visibilidade a 360°, controlado a ría de Arousa, ao oeste, e o camiño cara a Santiago, ao leste 295

Imaxe 39. Representación dos emprazamentos castrais localizados en territorio galego que aparecen mencionados no noso corpus documental por primeira vez no século XII. Incluímos os nomes só aqueles identificados con certeza como castelos. En gris, os que son mencionados antes do ano 1100, que se poden ver con máis detalle na Imaxe 37 296

Imaxe 40. Inscripción medieval no Monte Pindo, ao pé do pico de Penafiel, segundo a transcripción realizada por Barreiro Barral (1970).....297

Imaxe 41. Igrexa de Santiago de Arcos, no actual concello de Mazaricos e no arceprelado de Entíns, co Pindo ao fondo. O castelo de San Xurxo non é visíbel desde aquí; si o é o pico de Penafiel, á dereita da foto. Fica claro en todo caso o impacto paisaxístico e visual que ten o monte Pindo non só cara a costa senón cara ao interior, dobre situación que é coherente co facto de ser ámbito preferente para a escolla dunha fortificación medieval.....298

Imaxe 42. Representación dos castelos que aparecen mencionados no noso corpus e na *Historia Compostelá* e na *Vida de San Rosendo*. A cor azul clara remite a aquelas fortificacións que, aínda que si son mencionadas nos tombos documentais, non aparecen como castelos, sendo as crónicas as que dan información sobre a súa natureza militar, como xa temos explicado con anterioridade no presente estudo.....301

Imaxe 43. Representación dos castelos no corpus documental de estudo segundo a data da primeira mención de que dispomos 302

Imaxe 44. Restos das torres de Oeste vistas desde a ponte que na actualidade une os concellos de Rianxo e Catoira, e as provincias da Coruña e Pontevedra. Por diante delas está a pasar un barco recreado ao estilo nórdico, no marco das celebracións da romaría viquinga que ten lugar na contorna da fortificación. Na imaxe pódese ver como a sedimentación e as xunqueiras uniron virtualmente á terra o local que, na Idade Media, era aínda unha illa.....317

Imaxe 45. O emprazamento da Lanzada hoxe está unido á terra por unha ponte artificial e no seu interior mantense en pé a capela románica na honra de Santa María, acompañada duns alpendres de nova construción. Consérvanse restos dos muros da fortificación. No fondo, o pór do sol exactamente entre Sálvora e San Vicente do Grove, na boca da ría de Arousa.....**322**

Imaxe 46. Restos do Castelo do Casón en proceso de escavación, no mes de agosto de 2015**326**

Imaxe 47. No Illote do Castelo, á esquerda, é onde se encontraba o castelo de San Paio de Lodo. Á dereita, a ponte nova sobre o río Verdugo, no punto en que desemboca na enseada de San Simón. A ponte medieval, aínda en uso, fica fóra da foto mais encóntrase subindo escasos metros o curso do río**348**

Imaxe 48. Un número importante de castelos sitúase moi próximo ao trazado das estradas ou cunha boa visibilidade sobre elas, como poden ser San Paio de Lodo, Cedofeita, Lobeira ou Grobas. Algúns, como Ferreira, Louredo ou Cotobade, sitúanse ou proxéctanse sobre puntos de cruzamento de camiños. As vías representadas no mapa corresponden á proposta de camiños en uso na Idade Media elaborada polo proxecto de investigación Mercator-e e coinciden, na súa inmensa maioría, co trazado romano. Unicamente se lle engade o tramo Ourense-Pontevedra, ao pé do que se encontra, a propósito, o castelo de Orcellón**349**

Imaxe 49. Os actuais núcleos de Corvelle e Goimil na esquina superior esquerda –entre eles encóntrase Santa Eufemia de Santo Antolín, non representada no mapa por cuestións de escala– e Monseiro na inferior dereita. No medio destes dous espazos, os cinco castros indicados con icones de tres puntos. Mapa 1:25.000 IGN.....**360**

Imaxe 50. Situación do lugar de Morgade e o monte de Morgade en relación ao territorio altomedieval de Corvelle.....**362**

Imaxe 51. Unha das varias inscricións, neste caso cruciforme, que son aínda hoxe visíbeis nos penedos nos que se asentou o castelo de Cedofeita**366**

Imaxe 52. Desde o alto do escarpado monte en que se sitúa Cedofeita hai unha vista completa sobre o comezo da ría de Pontevedra e o espazo sobre o que hoxe se estende a cidade do mesmo nome. No entanto, esta proxección visual é difícil de apreciar na actualidade por causa da densa floresta que o cobre**368**

Imaxe 53. Traballo en pedra na que sería unha porta de entrada ao castelo de Cedofeita.....**370**

*Entre as lembranzas desmorónase
un barco guerreiro de pedra
Era un castelo errante
arrastrado ata o meu peito*

*Deixa soños
e esporas
cando as súas ruínas
voan polo vento*

Escóndense a berros de batalla nas minas do corazón

Elias Knörr

PARTE I

CASTELOS DE PALABRAS

1 OBXECTIVOS E METODOLOXÍA

A idea da presente disertación xurdiu traendo consigo tres preguntas: cando se comezan a construír os castelos en Galiza, de man de quen acontece ese proceso e por que pasan a ser necesarios nunha altura determinada cando antes se podía pasar sen eles. O profesor Portela Silva, un dos directores deste traballo, achou que era preciso resolvelas canto antes e por iso, hai xa por volta de quince anos, propuxo unha tese de doutoramento que da súa man o investigador Anido Rodríguez comezou a desenvolver. Non chegou a acabarse nunca, aínda que si viron á luz algúns artigos que daban os primeiros pasos nesa liña (Anido Rodríguez, 2007, 2009). Portela non desistiu e derivoume a min esas mesmas tres cuestións, que ao final se encerran nunha: que podemos saber arredor das orixes dos castelos deste país. Resolver ese enigma é o noso obxectivo principal; responder ao cando, ao por que e ao quen é ao que se dedican os tres capítulos que compoñen a terceira das tres grandes partes en que organizamos esta investigación –son os Capítulos 9, 10 e 11–.

No entanto, achamos que se previamente non se deu formulado unha resposta global a estes enigmas –nin que fose, coma todas, provisional– é porque antes sequera de chegar ao pé deles é preciso sortear un camiño aínda máis complicado e que obriga a responder a unhas outras preguntas maiores, como unha boneca matrioska que para cada nivel precisa unha chave diferente. Nese camiño aparecen outra vez tres cuestións novas, ou tres fechos, se preferimos. O primeiro é a dificultade de aplicar ao caso galego modelos interpretativos que teñen sido de éxito noutras latitudes europeas, situación que complica, de entrada, as análises iniciais do proceso de fortificación galego –e que obriga a unha revisión con certa profundidade do que se ten feito noutros lugares–. A contextualizar entón a historiografía previa relevante é que se dedica o Capítulo 2, integrado nesta primeira parte. A segunda matrioska é a aparente confusión, indefinición ou sinonimia parcial que se ten detectado entre os termos que refiren a realidades fortificadas na documentación altomedieval, o que obriga a facer un repaso

das análises que se teñen feito destes vocábulos noutras latitudes, así como a realizar unha revisión e categorización dos documentos que permita ter un criterio para identificar, na medida do posíbel, a que se pode referir cada un. A tentar deixar isto establecido dedícase o Capítulo 3.

A terceira das novas bonecas-fechaduras para as que precisamos chave é a cuestión que, cremos, embolou de maneira máis profunda o estudo dos primeiros castelos no noroeste peninsular. Trátase dos problemas para coñecermos o papel dos castros antigos na Alta Idade Media. A enorme pegada do modelo de poboamento amurallado dos galaicos nos séculos posteriores ao fin da súa cultura como tal, e ao mesmo tempo as dificultades para concretar que consecuencias prácticas tivo esa pegada en cada momento, propiciaron unha especie de fetichización da cuestión castrexa e do seu valor explicativo. A historiografía converteu o castelo, segundo o caso, ora nunha continuación do castro en solución de continuidade, ora nunha realidade completamente allea ao mesmo, amparándose para calquera das dúas solucións na xa mencionada ambigüidade das fontes. Por iso, a Parte II ao completo –Capítulos 4 ao 8– dedicouse a afrontar abertamente este asunto, coa certeza de que aclarando cales eran as funcións que desempeñaban os castros no medievo será posíbel achegarse por fin, sen enganos nin armadillas, á orixe dos castelos. As achegas que poidamos facer nesta liña talvez sexan, ao final, a maior contribución desta tese ao panorama académico. Por iso son cinco os capítulos que forman ese segundo bloque e que se interrogan sobre a cuestión atendendo ás continuidades do mundo antigo, a referencialidade, a proxección territorial, a integración no espazo campesiño e a vinculación cos castelos nacentes.

Para conseguir todo isto, o central da metodoloxía da tese consiste no traballo con documentación da época: demarcar un corpus de estudo, procurar todas as mencións a termos de natureza castral, crear con elas unha grande base de datos incluíndo distintos elementos de interese e, finalmente, analizar ese material realizándolle preguntas diferentes, combinando a perspectiva ampla con casos individuais destacados. Pártese dunha visión focada na historia social do poder en sentido amplo e na organización do territorio na longa duración, non atendendo a visións institucionalistas ou dos acontecementos –verase que o texto tenta fuxir, na medida do posíbel, de azares de dinastías rexias e de episodios conxunturais–. A análise da documentación escrita é con certeza parcial e nesgada, contraditoria e mesmo, en ocasións, manipulada, o que ten servido para que desde ámbitos que escollen fontes de

estudo diferentes se teña negado a súa viabilidade para chegar a un coñecemento certo. Achamos que a resposta ante esa disxuntiva é sinxela: para saber o que se pode aproveitar das fontes e o que non é preciso estudalas primeiro. Iso facemos nesta tese, co atrevemento de presentar unha lectura o máis ampla posíbel sobre cuxos erros construír acertos, que así funciona o saber, e así é que se avanza nel sen chegar nunca á verdade –xa o deixou dito Platón–.

A documentación non se estuda, escusa dicirse, como un elemento alleo ao mundo. Para poder seguir as pistas que nos deixa é preciso acudir a mecanismos diversos, entre os cales a revisión de cartografía e de estudos toponímicos foi, se callar, o principal. As pegadas visíbeis da acción humana sobre o territorio –acción política, no fin– obrigaron a pór o ollo sobre as vías de comunicación, os fluxos de auga, a intervisibilidade e os propios patróns de asentamento das fortificacións de que a documentación nos fala: visitamos o terreo para analizar in situ os posíbeis emprazamentos, tendo así unha perspectiva moito máis práctica e podendo tirar imaxes que, nalgúns casos, se encontrarán máis adiante ilustrando o texto.

Alén diso, a arqueoloxía non foi descoidada: sen facermos traballos de primeira man, si revisamos literatura relativa aos espazos que tratamos e consultamos os arquivos das institucións ás que tivemos acceso naqueles casos en que o achamos necesario. Non é un traballo de intervención arqueolóxica e en ningún caso podería selo –a tese xa é nas súas formulacións iniciais de por si afanosa–, porén, as achegas daqueles estudos en que a arqueoloxía foi un paso por diante de nós sempre foron atendidas. E mesmo así, nin a localización dos enclaves nin a súa correcta interpretación se conseguiu realizar sempre con éxito. Ao final, afectáronnos problemas que xa foron sufridos e explicados por outros estudosos do territorio medieval:

In many cases though the medieval sources are not very accurate and often it is not possible to determine exactly the spatial position or extent respectively shape of the entity mentioned. The same can be said about archaeological finds. Especially, if they have been excavated a long time ago and not with modern methodology, we often lack substantial information on their original place of deposition.

Apart from the geographical (or spatial) fuzziness of one location also the general identification of an entity mentioned in the sources with a certain single place is not possible. Often there is more than one possible location for one entity. A charter, for example, may mention one settlement by its name, but today two villages in the vicinity may exist, which originate from the first, historical one (Eichert *et al.*, 2016: 273).

Con todo, aínda que individualmente non fosen resoltos cada un dos casos, puidéronse comprender dinámicas a nivel global, responder preguntas colectivas, establecer relacións e, até, crear fichas individuais con información básica de cada un dos xacementos que foi individualizado e elaborar a nosa propia cartografía, que non é só complemento do texto, senón apoio e ferramenta.

1.1. MARCO CRONOLÓXICO

No título da disertación inclúese de maneira explícita o marco cronolóxico de que se ocupa, o período comprendido entre os séculos VIII e XIII. Son uns límites deliberadamente folgados nun sentido duplo. Primeiro, ao se marcaren por centurias e non por algo máis concreto como o ano dalgún texto relevante ou o reinado de tal monarca. Na verdade, podería ser indicado que a pesquisa circula de maneira técnica entre 785, o ano da primeira mención castral documentada no noso corpus, e 1238, o da última. Porén non achamos que ningunha desas datas sexan especialmente significativas para o caso de estudo, ao responderen a variábeis conxunturais como a conservación documental ou a selección das fontes. A estrutura en séculos responde mellor á análise duns procesos, de fortificación e de poboamento, que flúen de maneira constante e se proxectan moito antes e despois do momento que aquí ocupamos.

Mais alén da cuestión de fuxirmos de efemérides, a cronoloxía tamén é relaxada porque, na verdade, o período en que nos debuzamos con maior profundidade abranxe os séculos X, XI e XII. Se optamos por incluír unha cronoloxía maior, tanto para adiante como para atrás, é porque confiamos na necesidade de termos presente a longa duración e estamos seguros da necesidade de que para coñecer algo cómpre ter en consideración tamén aquilo que o sucedeu e que o precedeu. Máis aínda nunha proposta que, coma esta, se interroga polas orixes dunha realidade. Como non retroceder entón até onde as fontes de que dispomos nos permitan? Aínda que só fose por comprobar que a documentación non é suficientemente significativa, ou que as hipóteses atrás das que andamos non encontran correspondencia naquela altura, habería que facelo. Como non tentar tamén comprobar se o século XII, que presumimos xa de plenitude do modelo castral, se prolonga como tal nas décadas seguintes? Achamos por tanto que aínda que sexa un período talvez moi longo, e aínda que nos debrucemos con especial suspicacia nalgúns etapas concretas, o marco temporal en que nos debemos mover non pode ser máis ca este.

1.2. MARCO XEOGRÁFICO

Limitada a temporal, tamén a dimensión espacial precisa cunto. Galiza ten unha longa traxectoria no tempo como realidade política e, precisamente por iso, mantívose en constante evolución e respondeu a unhas características humanas e unhas fronteiras físicas moi diferentes, o que implica contradicións sexa cal for o límite en que se decida fixar o estudo. Aliás, o caso é especialmente problemático, ao ser a Galiza do período de que nos ocupamos unha realidade poliédrica, ou que responde cando menos a dúas esferas.

Por unha banda, existe unha Galiza nuclear, coincidente en boa medida coa Galiza actual e o norte de Portugal até un punto meridiano que poderíamos localizar, segundo o momento, no Douro ou o Mondego. Esta Galiza coincidiría co espazo fundamental de control do reino suevo (Díaz Martínez, 2011) e nel xurdiría o espazo cultural galego-portugués, fragmentado no marco político a partir da segunda metade do século XII porén cohesionado dun punto de vista cultural e lingüístico ao longo da Idade Media, e con vínculos moi fortes até hoxe. As fronteiras orientais desta Galiza parecen ter existido desde momentos moi temperáns, tal como explica Bermúdez Beloso (2017: 67-80) ao analizar a súa relación coa monarquía articulada arredor de Oviedo, primeiro, e de León, despois. Nesa liña, outros autores como Portela Silva (2001: 158) teñen feito notar que até o reinado de Afonso II Galiza aparece nas crónicas asturianas redactadas durante o reinado de Afonso III «como algo exterior y ajeno al núcleo político astur».

Non obstante, ao mesmo tempo, noutras fontes, moitas delas árabes ou doutras latitudes europeas, Galiza acada unha dimensión maior e utilízase o seu nome –ou «os galegos» a xeito de xentilicio– para se referir a todas as comunidades políticas cristiás do noroeste da Península, incluíndo por tanto León e Castela e abranxendo e mesmo superando os límites da provincia romana da *Gallaecia* que incluía o convento asturicense, e non só o lucense e o bracarense. Unhas primeiras aproximacións a esta cuestión foron feitas por López Carreira (2008), porén é preciso indagar máis na significación histórica desta complexidade terminolóxica en ocasións incómoda. E é que a cousa é complicada. No caso das fontes árabes, Carballeira Debasa (2007: 59-77) sinala unha posíbel dicotomía entre os usos dos termos *Galisiya* e *Yilliqiya*, tendendo o primeiro deles a corresponder coa Galiza occidental e o segundo coa *Gallaecia* nun

sentido máis amplo, aínda sendo esta unha tendencia que se insinúa mais non sempre se respecta cun uso claramente diferenciado: o que prima é, ao final, unha especie de indeterminación a respecto da extensión e entidade da Galiza da época. E iso non pode estar desligado dunha revisión da significación política e social do que se ten dito do ámbito galego no medievo. Tristemente non é este o espazo para afondar nesta problemática en profundidade: tentaremos que a cuestión da terminoloxía territorial sexa ferramenta e non atrapalle.

Á vista de todo isto, o marco xeográfico escolleito responde entón ao territorio da Galiza actual. Esquivarmos a cuestión territorial da Galiza medieval como entidade política, cuestión que requiriría unha tese en si propia, foi un dos motivos, mais non o único. O facto de as fontes seleccionadas cubriren en conxunto boa parte do territorio galego contemporáneo ou a existencia dunha historiografía propia que ten tratado a os castelos como fenómeno conxunto, foron factores determinantes, por exemplo, á hora de excluírmos o norte de Portugal do noso ámbito de estudo a pesar de que na maior parte do período do que nos ocupamos non existe ningún tipo de fronteira política ou cultural entre os dous lados do río Miño. O espazo que estudamos é coherente con si propio, co obxecto de estudo e coa metodoloxía aplicada. Achamos, en suma, que establecer marcos de estudo en función de realidades actuais é unha opción perfectamente válida e mesmo moi práctica nalgúns aspectos, sempre e cando se poña coidado en non traspasar a cosmovisión contemporánea ao pasado. Así será feito.

1.3. FONTES E RECURSOS

A idea de equilibrio foi prioritaria na escolla das fontes coas que elaborar o corpus de traballo. Considerouse que, para un tema sobre o que non se teñen realizado sínteses interpretativas globais, a opción de limitarmos unha ou dúas pequenas áreas xeográficas de estudo intensivo non resultaba a máis apropiada. No lado contrario, a posibilidade de facermos unha revisión de toda a documentación galega altomedieval albergaba o perigo de resultar unha proposta demasiado ambiciosa, obrigando a que as análises ficasen superficiais –iso no mellor dos escenarios posíbeis en que se consegue levar a investigación a termo–. Foi entón que se optou por unha alternativa nomeadamente equilibrada, intermedia entre esas dúas, optimizando os esforzos porén sen renunciar á perspectiva ampla.

Seleccionáronse entón catro coleccións documentais, os tombos dos mosteiros de Samos (ed. Lucas Álvarez, 1986), Sobrado (ed. Loscertales, 1976, v. I e II) e Celanova (ed. Andrade Cernadas, 1995) e o Tombo A da catedral de Santiago de Compostela (ed. Lucas Álvarez, 1998): compilacións de grandes institucións, conservadoras da maior parte dos documentos anteriores ao ano mil de que dispomos Galiza e cun número considerábel de documentos totais do marco cronolóxico de estudo, 2.214 entre os anos 785 e 1255. Dun punto de vista xeográfico cobren ademais boa parte do país, situándose Samos no leste, Celanova no sur, Sobrado no centro-norte e Santiago orientado cara á costa occidental. Fican aínda áreas pouco ou nada tratadas, entre as que destaca especialmente a Mariña, porén achamos que a cobertura é relevante e diversa, abranxendo costa e interior, fronteira e non fronteira, terras episcopais e de mosteiros. É ademais material editado e publicado, o que por unha banda facilita o acceso e achega unha lectura previa como apoio, mais a un tempo engade o filtro de pasar por mans alleas e estar sometido entón ao seu nesgo. Aceptaremos as propostas dos editores en termos xerais e dubidaremos cando así for preciso, no entanto non achamos que as posíbeis distorsións nesta liña vaian ter incidencia notábel nun traballo que atende a un número grande de textos e de fortificacións.

Sobre estas catro fontes realizarase o baldeirado e, consigo, a parte exhaustiva e metódica do traballo. Isto non quere dicir, en ningún caso, que sexan os únicos textos medievais cos que traballemos; ben ao contrario, será habitual o recurso a outras coleccións, por exemplo para a procura de máis información sobre xacementos concretos ou áreas determinadas, así como tamén a crónicas ou outra documentación diversa. Entre os escritos de carácter narrativo, prestaremos especial atención á *Historia Compostellana* (ed. Falque Rey, 1988) e á *Vita Rudensindi* (ed. Díaz y Díaz *et al.*, 1990), que recollen episodios bélicos en que os castelos están envolvidos e que, sobre todo, coinciden en cronoloxía e foco de produción coas dúas institucións das que proveñen o Tombo A e o tomo de Celanova, sendo así posíbel establecer relacións e enriquecer a perspectiva.

Para tratarmos coas dificultades propias do traballo con diplomas escritos en latín altomedieval recorreremos a unha serie de ferramentas. O *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae* do Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, de aquí por diante CODOLGA¹, permite realizar buscas por palabras na documentación

¹ Dispoñíbel en liña: <https://corpus.cirp.es/codolga/>.

galega altomedieval, de maneira que se converteu en un instrumento realmente útil para realizarmos unha primeira selección de textos con mencións castrais. Como é obvio, iso si, a documentación tivo que ser posteriormente revisada de xeito manual, non só polas imprecisións da busca dirixida –palabras diferentes cuxa raíz coincide, ou termos castrais grafados de maneira pouco ortodoxa–, senón para unha comprensión sincrónica dos materiais de traballo. Pola súa banda, para a consulta de termos dubidosos, a *Database of Latin Dictionaries* de Brepols, desde agora DLD², proporciona resultados simultáneos de consulta nun grande número de dicionarios de latín, entre eles algún de latín medieval, facilitando así unha visión comparativa e en perspectiva moi valiosa. Aqueles dicionarios que podemos consultar de maneira analóxica serán citados da maneira tradicional, senón, farase a través desta base de datos.

No referente á localización de topónimos, foron especialmente útiles os visores de mapas online do Instituto Geográfico Nacional e da Xunta de Galiza³, aos que nos referiremos de aquí por diante como cartografía do IGN ou cartografía da Xunta respectivamente. Esta última permite, alén dos propios planos, alternar capas base variadas, como diferentes modelos de fotos aéreas ou mapas antigos como o de Domingo Fontán, sobre os que se poden aplicar capas vectoriais de moi diverso tipo, por exemplo límites administrativos, estradas, núcleos de poboación ou cursos de auga. Tamén da Xunta dependen o *Nomenclátor* online, que recolle a toponimia correcta de todos os núcleos de poboación en que se organiza o territorio galego actual, e o *Buscador de Topónimos*⁴, que ademais dos núcleos de poboación inclúe tamén a toponimia menor recollida no Proxecto Toponimia de Galicia. No ámbito da arqueoloxía, fóra algún plano municipal e, con certeza, a literatura publicada, traballamos de maneira prioritaria e exhaustiva co *Inventario do Patrimonio Arqueolóxico de Galicia*⁵, a partir de agora referido como IPAG, que a pesar de ser incompleto e constituído na súa maioría por prospeccións, resulta de grande utilidade á hora de localizar, primeiro, e interpretar, despois, os xacementos.

O aparato visual do texto está composto por imaxes, que son fotografías do autor sempre agás cando é indicado o contrario de maneira explícita, e mapas tamén de elaboración propia. Para a creación destes últimos recorreuse aos Sistemas de

² Este é un servizo de pago do que dispomos grazas á subscripción da USC, que permite o acceso á base a través da súa rede wi-fi. Dispoñíbel en liña: <http://apps.brepols.net/BrepolsPortal/default.aspx>

³ Dispoñíbeis en liña: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/> e <https://mapas.xunta.es/visores/basico/>

⁴ Dispoñíbeis en liña: <https://www.xunta.gal/nomenclator> e <http://toponimia.xunta.es/Buscador>

⁵ Está depositado na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia e mantense inédito.

Información Xeográfica ou SIX, GIS nas súas siglas inglesas, unha tecnoloxía informática orientada a plasmar de maneira gráfica múltiples elementos emprazados sobre a superficie terrestre. As posibilidades desta tecnoloxía son do máis variadas, porén na presente pesquisa o seu principal uso foi a representación de elementos territoriais en planos que apoién e permitan comprender mellor o explicado no corpo do texto. Para iso utilizamos o programa de descarga libre QGIS. No entanto, tentamos experimentar un pouco máis con estas ferramentas e realizamos un exercicio de cálculo de intervisibilidade entre xacementos, non só pola utilidade práctica que supón o coñecemento desa información para ese caso concreto, senón tamén como primeira pedra que indique o camiño cara a onde se poden orientar posíbeis investigacións que tomen como partida o achegado nesta. Para isto recorreremos ao programa ArcGIS, ora o QGIS tamén permita o desenvolvemento de operacións deste tipo.

1.4. DIFUSIÓN DOS RESULTADOS

O programa de doutoramento en Historia da Universidade de Compostela, no que se encadra a tese, así como a bolsa para contratos de Formación de Profesorado Universitario (FPU) do Ministerio de Educación, coa que foi financiada⁶, inclúen entre os seus requisitos a difusión de resultados non só despois da culminación da monografía senón ao longo de todo o proceso de elaboración, partillando conclusións parciais e recibindo *feedback* que a vaia enriquecendo previamente. Isto foi tomado a serio, e desde un primeiro momento asistimos a simposios especializados apresentando achegas concretas ou cuestións relacionadas, de maneira que ao concluír o proceso realizamos un total de dez comunicacións, algunhas delas en recoñecidos congresos internacionais como o *International Medieval Congress* en Leeds, o *International Medieval Meeting Lleida* ou o *Congreso Internacional da AHLM* en Roma.

Da mesma maneira, a previsión explícita era que parte dos resultados fosen tamén publicados en forma de artigos en revistas académicas vinculadas coa materia nos

⁶ A presente investigación recibiu financiamento do programa de bolsas para contratos de Formación de Profesorado Universitario (FPU) do Ministerio de Educación durante tres anos e oito meses, na convocatoria do ano 2014, así como das Axudas de apoio á etapa predoutoral nas universidades do SUG da Xunta de Galiza, tamén na convocatoria do ano 2014, durante un total de catro meses. A maiores, as dúas estadias realizadas en universidades estranxeiras, tres meses na University of Exeter baixo a dirección de Simon Barton e tres meses na Universidade Nova de Lisboa baixo a dirección de Amélia Aguiar Andrade, foron financiadas polas Axudas para a mobilidade para estancias breves vinculadas co mesmo programa FPU, neste caso nas convocatorias 2015 e 2016 respectivamente.

que se adiantase parte do contido da tese xa en formato científico. Así se fixo, resultando un total de tres textos: «Los castillos en la Galicia medieval: balance historiográfico y perspectivas de futuro» (Lixó Gómez, 2016) na *Roda da Fortuna. Revista Eletrônica sobre Antiguidade e Medioevo*, «Os castros no tempo das villae. Funcións non militares dos castros no val do Sarria na Alta Idade Media» (Lixó Gómez, 2018) nos *Cuadernos de Estudios Gallegos* e, canda outros catro autores, «Asentamentos fortificados no interior da Gallaecia en época tardoimperial e sueva (séc. IV-VI): un achegamento a partir de varios casos de estudo» (Tejerizo García *et al.*, 2018) en *Gallaecia. Revista de Arqueoloxía e Antigüidade*.

Como é natural, os resultados da tese que neses tres artigos foron adiantados encóntranse agora incluídos na versión final da mesma. Así, o apartado 2.3 recolle parte do artigo sobre historiografía (Carlos Lixó, 2016), o apartado 4.1 garda fragmentos do artigo sobre arqueoloxía (Tejerizo *et al.*, 2018) –concretamente aqueles tirados da parte de que me ocupei persoalmente– e o Capítulo 7 sostense en grande medida no artigo sobre castros antigos no val do Sarria (Carlos Lixó, 2018). Nalgún caso, os textos orixinais tiveron que ser traducidos, modificados, adaptados ou até corrixidos; porén outros fragmentos, aqueles cuxa versión orixinal nos resultou satisfactoria até agora, mantéñense fieis á versión orixinal.

2 TRADICIÓN HISTORIOGRÁFICA

Unha tese de doutoramento nunca é máis que a penúltima achega sobre un tema acabado: case nada do que vaia ser dito de aquí por diante tería sentido senón en relación a todos os avances que foron feitos previamente e non serve para nada alén de ser un chanzo para pór o pé das investigacións futuras. Nin sendo nin pretendendo ser por tanto esta investigación unha obra completa, totalizadora, senón un alicerce sobre o que construír e derrubar, non achamos tampouco apropiado tentar elaborar un marco teórico que recolla o moito que xa se ten dito sobre os castelos no ámbito dunha historiografía medieval que cada vez é máis ampla e diversa. Outros son os foros para iso. Si é útil, por contra, explicarmos con brevidade onde se encontra esta pesquisa en relación co que xa se ten feito previamente, ou dito doutra maneira, que obras foron contextualmente relevantes no punto de partida. Así é que fai sentido que na hora de explicar como se encaixa esta tese en relación co que foi lido se apresente primeiramente unha lixeira panorámica visión a nivel europeo, se vincule a continuación en certa medida co feito a nivel peninsular e especialmente con Portugal, e finalmente, e como é lóxico aquí xa de maneira máis exhaustiva, se faga un repaso do que foi o estudo dos castelos en Galiza desde os primeiros achegamentos até hoxe.

2.1. FEUDALISMO, ENCASTELAMENTO E A HISTORIOGRAFÍA EUROPEA

De maneira inevitábel o estudo dos castelos ten camiñado da man dun debate conceptual que atravesou e atravesa de maneira máis ou menos central calquera aproximación contemporánea á Idade Media: a cuestión do feudalismo. Anido Rodríguez (s. d.: 5-10) repasou brevemente como os principais medievalistas afrontaron o tratamento dos castelos nas súas obras de carácter xeneralista e concluíu, após análise de autores como Bloch, Duby ou Fossier, que os castelos non acostuman ser tratados con entidade propia senón só lateralmente en tanto á súa relación con determinados

grupos sociais ou coas entidades políticas que constitúen a xurisdición de que son centro. Porén, naqueles estudos en que os castelos si son de maneira explícita o obxecto de estudo, a loita pola clarificación dos vínculos da súa orixe como fenómeno coa feudalización da Europa convértese en cuestión central.

Está amplamente estendida a idea de que a orixe dos castelos foi, antes que en ningures, na Franza, como resultado do proceso de privatización do poder que tería lugar após a caída do Imperio Carolinxio e que derivaría na xénese dun modelo social convertido, polos estudosos, no paradigma do feudalismo clásico. Tal interpretación foi trasposta a outras latitudes e converteuse nunha especie de mantra nas explicacións globais sobre o medievo elaboradas pola historiografía:

Los disturbios del bajo imperio carolingio provocaron, aquí y allá, la construcción de fortalezas rurales básicamente someras, amplios cercados protegidos por una elevación del terreno o una empalizada. Algunas, estratégicamente situadas, fueron asumidas y consolidadas por el emperador Carlos el Calvo, deseoso de cerrar el camino a los vikingos: Compiègne en 877, Pontoise en 885, y algunas otras más. A finales del siglo X y comienzo del XI surgen por todo el Occidente fortalezas privadas que elevan antiguos funcionarios imperiales abandonados a su suerte y que se apropian de su cargo, duques, condes, marqueses, pronto dependientes de ellos y rivales suyos (Zumthor, 1994: 100).

Isto derivou, primeiramente, nun importante desenvolvemento dos estudos sobre os castelos na Franza, entre os que habería que destacar moi especialmente as achegas de Mesqui (por exemplo 1995 e 1997). No entanto, o impulso foi alén das obras dun autor concreto, derivando nunha serie de iniciativas colectivas de diversa índole, sendo os castelos galos uns dos mellor estudados da Europa e, algúns dos espazos de debate creados, os foros máis relevantes de estudos sobre as fortificacións noutras latitudes. Nesta liña, é preciso mencionar as publicacións periódicas de *Chateau Gaillard: Études de castellologie médiévale*, que cada dous anos recolle as actas do congreso do mesmo nome que ten lugar en cidades rotatorias, con contribucións do máis alto nivel e especializadas tanto xeograficamente como atendendo a diferentes aspectos dos castelos⁷.

Así, chegouse a un contexto de produción especializada en que non son estraños os monográficos sobre variábeis concretas de estudo, como o dirixido por Flambard Hélicher e Le Maho (dirs., 2012) sobre a relación de castelos e cidades coa

⁷ Van xa pola edición número 28. Algúns artigos desta colección serán utilizados na presente pesquisa (por exemplo Simpson e Webster, 1972; Mouton, 1994; O'Konor, 2002).

xestión práctica do poder ou o publicado pola universidade de Rennes baixo o título *La fortification au temps des Croisades* (eds. Faucherre *et al.*, 2004), que recolle dezanove contribucións que tentan achegar luz sobre as influencias de que beberon as construcións no Oriente Próximo, as influencias que viñeron de volta deses castelos para a arquitectura nas metrópoles europeas e até que punto as condicións especiais e as funcións diferentes dos castelos alá influíron na súa morfoloxía. Tamén na arqueoloxía hai en marcha proxectos de diversa índole, algúns tan particulares coma Guédelon, un castelo que está a ser construído en Borgoña desde o ano 1997 utilizando unicamente técnicas do século XIII como exercicio de arqueoloxía experimental⁸.

A interpretación da orixe francesa dos castelos e a súa posterior expansión non só condicionou o desenvolvemento na Franza dos estudos sobre fortificacións, senón que desatou unha necesidade en diferentes latitudes europeas de se analizaren as súas propias realidades dunha maneira comparativa en certa medida co modelo galo, ora para establecer relacións ora para negar paralelismos. O caso inglés talvez sexa o máis paradigmático, tanto pola particularidade nas orixes do proceso de fortificación na illa como polos interesantes debates que xurdiron ao abeiro da historiografía británica. E é que existe unha sorte de consenso imperecedeiro arredor do facto de os castelos seren introducidos na Inglaterra en 1066 durante e despois da invasión de Guillerme o Conquistador para garantir o sometemento da poboación local. Desde a obra de Armitage (1912) até a actualidade esta premisa ficou no esencial incuestionábel, para alén de matices conceptuais⁹ ou excepcións sutís¹⁰ que, como tais, aínda reforzan a idea central. As fontes parecen ser claras:

no one working through the sources of the period can miss the contrast between the virtual absence of references to castles in England in the first half of the eleventh century and the plethora of such references after 1066 as the Normans raised castles throughout the land in a castle-building programme the scale of which must be unique (Brown, 1989: 12).

⁸ Dispoñíbel en liña: <https://www.guedelon.fr/>

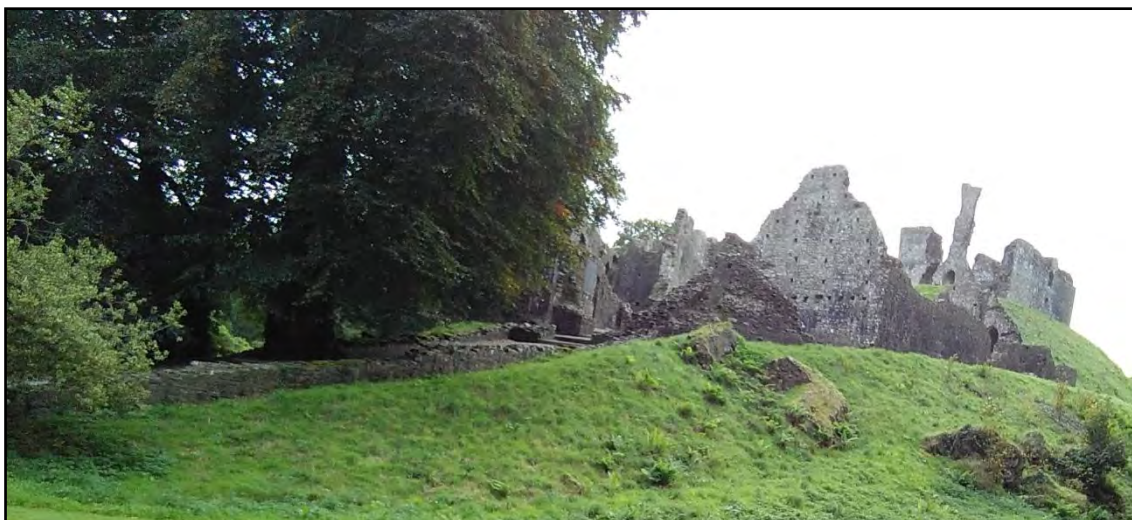
⁹ Un exemplo sería o paradoxo recolleito por Liddiard (2005: 6) cando di que, aínda que antes da conquista normanda non habería castelos tal como estamos habituados a identificalos, si había unhas elites que vivían nas súas residencias, por tanto «if a castle was defined as a 'fortified residence of a lord' then, *de facto*, the idea of private fortification being new to England in 1066 was incorrect».

¹⁰ Tense debatido moito arredor dun par de referencias da década de 1050 en que se inclúe por primeira vez a palabra *castle* en crónicas inglesas, propóndose ora que se trataría dunha confusión por causa da falta de precisión terminolóxica na altura e se estaría a referir en realidade a un *burh* anglosaxón, ora que xa existía previamente á conquista algún castelo normando de maneira puntual antes de 1066 (Wheatly, 2015: 19-20).

Os avances tiñan que correr entón por outras vías. Despois do establecemento dos castelos para a conquista, estes ficaron nas mans dos baróns normandos que os utilizaron para a guerra privada até que, pouco e pouco, os reis foron afirmando o seu poder e acabaron liderando a construción de grandes fortificacións no século XIII. Interpretando isto, Brown (1954) publicou a súa principal obra, considerada central na perspectiva militarista do fenómeno, asumindo os castelos de Eduardo I para a colonización de Gales como o exemplo de perfección na súa funcionalidade guerreira e afirmando, de aí por diante, un declive que iría levando os castelos do fin da Idade Media a non seren máis do que casas de campo con estética fortificada.

Entre as respostas a esa visión, os traballos de Coulson¹¹ tiveron especial eco ao proporen que, en calquera altura, as características arquitectónicas poderían non ter a ver necesariamente cunha función utilitaria, senón simbólica ou política, como demostrou após analizar as licencias de *crenellation*, ou sexa, de colocación de ameas nos edificios. A partir de aí, e após un elaborado e complexo debate entre varios autores arredor da interpretación do castelo de Bodiam como modelo funcional para analizar outros casos (que resumiu habilmente Liddiard, 2005: 7-11), comezáronse a abrir unha serie de liñas de investigación que compoñen o diverso panorama actual. Thompson, por exemplo, evolúu de tratar os castelos baixomedievais dunha perspectiva militarista, asumíndoos como a decadencia do anterior (1987), para afrontalos como unha realidade con entidade propia (2002). Creighton (2005) ou Liddiard (2005) focaron nas paisaxes e os contextos dos castelos como unha variábel central para a súa comprensión. Higham e Barker (2004), na súa obra *Timber Castles*, estudaron as fortificacións de madeira e de camiño debuzáronse na cuestión dos materiais e os formatos, que tamén viña tendo unha ampla transcendencia arredor de conceptos como *ringwork*, *donjon* ou *motte and bailey*. Pola súa banda, Wheatley (2004) fixo unha fonda reflexión lingüística e teórica sobre a idea de castelo en si mesma no medievo inglés.

¹¹ Dispomos de achegas súas desde a década de 1970, mais se callar a monografía publicada a comezos xa do século XXI sexa a súa obra máis completa (Coulson, 2003).

Imaxe 1. Restos do castelo de Okehampton, no condado inglés de Devon. Responde a un modelo canónico de *motte and bailey*

Achamos que termos en conta a historiografía inglesa é extremamente útil para quen se aproximar aos castelos en Galiza. Primeiro porque é exemplo de que sentar unhas bases estábeis para un suxeito de estudo –aínda que sexan, digamos, pouco orixinais– é alicerce para afondar e conseguir chegar a análises máis profundas e multiesféricas. Éo tamén porque nos permite intuír un espello na perspectiva, isto é, a pesar das diferenzas da Galiza e a Inglaterra do momento, da nosa óptica contemporánea acábanse aplicando esquemas parellos na hora de simplificar: o primeiro momento anárquico, o período de esplendor e fortaleza da monarquía, o estetismo final relacionado coa decadencia... Repararmos nestas converxencias teóricas axuda a estarmos alerta, espertos fronte o presentismo. Mais sobre todo é práctico porque se erixe como modelo dun relato sólido e con longa traxectoria da orixe dos castelos afastado do paradigma da teoría do *incastellamento*, que se tende a tomar como modelo nas xeografías mediterráneas da Europa e por extensión, a pesar da súa localización radicalmente atlántica, tamén a Galiza.

E é que aínda hoxe, en calquera nova publicación sobre casteloxía encontraremos con case total certeza algunha mención á tese de Pierre Toubert (1973), *Les structures du Latium médiéval*, máis de corenta anos despois da súa publicación. Esta obra foi un antes e un despois, porque alén da análise sobre as fortificacións en si, achegou unha explicación do feudalismo mediterráneo de maneira ampla e que parecía, na súa altura, incuestionábel. O autor francés estudou a estrutura de poboamento do Lacio a partir de documentación abundosa conservada en mosteiros, nomeadamente o de Farfa, e detectou unha transformación radical da sociedade no século X parella a

unha mudanza nos núcleos de poboación. O detoante sería un desequilibrio estrutural entre unha tendencia demográfica longamente favorábel e os problemas derivados da rixidez na xestión dos grandes dominios, e o seu resultado un grande proceso de *incastellamento* no que se pasaría dun hábitat aberto a outro completamente concentrado e fortificado nunha serie de *castra* ou *castella*. Tal encerramento foi parello á señorialización, e causado por ela, sendo estas campañas promovidas a nivel privado por aristócratas laicos, quen ao tempo que agrupaban as persoas neses enclaves reordenaban tamén os terreos de labradío para aumentaren a súa produtividade:

Los casos precisos y bien estudiados desvelan la amplitud de las concordancias entre movimiento de concentración del hábitat campesino y movimiento de control y de protección señorial a través de la fortificación de los puntos de concentración (Toubert, 1990: 148).

No que refere á cuestión concreta dos castelos, o autor propón tamén unha idea que tería longo percorrido: que a tipoloxía dos mesmos non é especialmente relevante e que non responden a unidades homoxéneas, senón que a clave para a súa interpretación sería o estudo dos *sistemas castrais*, ou sexa, dos conxuntos máis ou menos bastos de *castra*, estruturados en patrimonios ou en esferas de poder que xiran arredor dun polo, sexa unha familia poderosa, unha abadía, unha igrexa episcopal, etc. (Toubert, 1990: 172). Así, existiría unha xerarquía de fortificacións que respondían máis á lóxica de organización dos patrimonios castrais e que se definían máis polo seu papel na escala de poder que polas súas características físicas.

Todo este construto teórico, perfectamente tecido para a Italia central seguindo o modelo *toubertiano*, tivo tal éxito que se tentaron aplicar as súas explicacións a unha escala maior. Desde aquel momento, numerosas publicacións se teñen feito afondando nesa liña, matizando as súas propostas ou aplicándoas como modelo para outras latitudes e organizándose congresos e publicacións apenas para voltar sobre o tema con maior detemento e precisión (por exemplo Marazzi, 1995; Wickham, 1998; Martín Viso, 2001). Os estudos sobre fortificacións ao abeiro deste contexto foron bautizados baixo o epígrafe de *xeración post-tubertiana* (Marazzi, 1995). Propúxose entón que o *incastellamento* sería o modelo específico de proceso de feudalización xurdido na Europa mediterránea. E con máis ou menos modificacións, e con máis ou menos éxito, o cerne da proposta foi aplicado en diferentes áreas entre as que se encontra, como é natural, a Península Ibérica. Cun éxito, digamos, desigual.

2.2. TERRITORIO, POBOAMENTO E FORTIFICACIÓN NA PENÍNSULA IBÉRICA

Aínda que as propostas inglesa e italiana foron sen dúbidas relevantes e influentes, as particularidades endémicas do contexto ibérico propiciaron e existencia de propostas de investigación específicas e, canda elas, un ecosistema académico coas súas propias dinámicas. Sen nos determos demasiado na cuestión¹², é preciso mencionar a figura de Sánchez Albornoz (1966) e a teoría da despoboación e a repoboación do val do Douro, que explicarían as grandes diferenzas entre a feudalización doutras partes de Europa e o que acontecía na Península Ibérica –diferenzas que se proxectarían no tempo e se formularían como orixe das supostas características da nación española actual–. A súa elaboración tivo grande influencia e foi tamén longamente contestada. Entre as diversas reformulacións a este respecto, se callar a que tivo máis eco foi a hipótese dos investigadores Barbero e Vigil (1978, 1984), que propuxeron un modelo de feudalismo que foi definido como indixenista, pois sería o resultado da evolución de grupos xentilicios autóctonos tras un proceso de ruptura coa sociedade romanizada e de rexurdimento de patróns sociais anteriores.

Da man destes dous modelos sociais agromarían dúas interpretacións sobre o sentido das fortificacións que son igualmente antagónicas entre elas e que, revisadas e matizadas, serían os dous extremos entre os que se movería o péndulo do debate historiográfico por moito tempo: unha primeira teoría segundo a que os locais fortificados responderían á excepcional forza do poder público e en concreto á acción real, a diferenza do que acontecía noutras latitudes europeas, e outra que buscaría as orixes de boa parte dos castelos altomedievais en enclaves antigos e dinámicas locais arredor dos mesmos, ora fosen poboados amurallados en altura ora construcións de período baixoimperial (Vázquez Álvarez, 1999: 351-353). Así, por exemplo, a hipótese da continuidade dos castros antigos foi recollida e modificada máis recentemente por Martín Viso (2000), mentres que a vinculada coa organización do poder e o control do territorio avanzou por diversos camiños, destacando Ayala Martínez (1994) coa súa defensa dos castros non como emprazamentos concretos senón como divisións

¹² Achamos que nas teses de doutoramento de Sánchez Pardo (2008) e Bermúdez Beloso (2017) se realizan respectivas sínteses que son tan completas que, unha vez remitido o lector a elas, nos eximen de facer un estado da cuestión amplo a respecto da historiografía peninsular e nos permiten facer simplemente uns breves apuntes para contextualizar de maneira sinxela os aspectos que nos interesan. Para termos máis información en concreto sobre bibliografía relativa a feudalismo e fortificación na Península, incluíndo nomes cuxas achegas foron tamén sen dúbidas relevantes, pódense consultar outras sínteses máis detalladas en Vázquez Álvarez (1999: 351-356), Anido Rodríguez (s. d.: 10-23) ou Martín Viso (2000: 17-24). Non é preciso, por tanto, redundarmos sobre o xa sobradamente explicado.

administrativas do territorio¹³ ou Gutiérrez González (1995) con traballos que se sosteñen en minuciosas clasificacións dos resultados arqueolóxicos. Precisamente, a maior atención ás contribucións realizadas desde a arqueoloxía talvez sexa unha das principais vías de renovación nos últimos anos, dando lugar a achegas de moito interese, entre as que se podería nomear como exemplo o monográfico sobre castelos medievais no noroeste da Península Ibérica coordinado por Quirós Castillo e Tejado Sebastián (2012).

Ese libro de artigos atende, aliás, unha vontade de reflectir a diversidade dos estudos de diferentes áreas e aproveitala para unha mellor comprensión conxunta. Trátase tamén dunha tendencia á alza e que con certeza se reforzará no futuro, deixando por fin atrás a práctica demasiado habitual de se asumiren os estudos das áreas de León e Castela como xenéricos mentres os do resto de rexións se reducen á categoría de estudos locais ou mesmo de excepcionalidade. Nesta liña, cada vez teñen máis notoriedade no conxunto do panorama ibérico obras que viran os ollos ao reino de Navarra (Sagredo, 2009), a Cataluña (Cabañero Subiza, 1996) ou a Al-Andalus (ed. Malpica, 1998). O caso catalán, en concreto, é especialmente particular por varios motivos, nomeadamente a grande cantidade de documentación conservada para momentos relativamente moi antigos e a existencia dunha serie de características que relacionan a sociedade catalá altomedieval máis co feudalismo clásico estudado noutras áreas da Europa que co que acontece na Península. Foron moi relevantes as achegas de Bonnassie¹⁴, quen ademais se atreve con éxito coas análises macro comparando o acontecido en territorio catalán con Galiza, o Languedoc e outras áreas (Bonnassie, 1984: 21-65).

Pola súa banda, o caso portugués é o que máis ten a ver co noso ámbito de estudo ao ser Portugal, na maior parte do período cronolóxico de que nos ocupamos, a extensión natural de Galiza cara ao sur, previamente ao comezo da individualización dos territorios do condado como entidade política diferenciada no século XII. Así, é obvio que as dinámicas de fortificación responderían, cando menos en determinadas áreas, a patróns comúns. No entanto, as historiografías dos castelos diverxen en grande medida a ambos lados da Raia. Primeiramente, pola diferente evolución dos castelos

¹³ Seguindo, á súa vez, unha vía aberta previamente por Estepa Díez (1978).

¹⁴ Achégase ao estudo dos castelos cataláns desde unha perspectiva de clases, ao sufriren os *milites castri* «una contraviolencia campesina que llegaba incluso al asesinato de los castellanos especialmente odiados» (Bonnassie, 1984: 39).

galegos e portugueses despois da separación política. Encanto a destrución irmandiña supuxo que a paisaxe galega contemporánea sexa relativamente escasa en castelos e murallas medievais, en territorio portugués son moi abundantes, aínda recoñecendo que moitos deles sufriron importantes remodelacións posteriores. Isto explica que na historiografía lusa teñan un lugar destacado as análises das características de tipo formal e estético, como os catálogos que hai, máis ou menos exhaustivos, tentando mostrar os máis importantes exemplares do país, por exemplo os clásicos de Damião Peres (1969) e Júlio Gil (1986), ou xa no século XXI as obras de Rita C. Gomes para a Beira (2001) e Trás-os-Montes (2003).

Tamén existen diversas monografías sobre construcións especialmente relevantes centradas no resultado de intervencións arqueolóxicas e en estudos histórico-artísticos, como a de Isabel C. F. Fernandes (2004) sobre o castelo de Palmela, a de Joaquim M. F. Boiça e Mª de Fátima R. de Barros (2013) sobre o de Mértola ou a de Mª Isabel C. Leityó (2017), sobre o de Alcácer do Sal. Estes tres castelos teñen sido, por acaso, da Orde de Santiago, e así o estudou Mário Barroca (2002) na súa breve monografía sobre a arquitectura bélica desta orde militar, en que estas fortificacións forman parte das seis seleccionadas como exemplos máis representativos. A relevancia que tiveron os freires de Santiago no control do territorio gañado no avance dos reinos cristiáns cara ao sur é o motivo polo cal encontramos no sur de Portugal, o mesmo que no sur de España, fortificacións deste tipo que son escasas territorio galego. O mesmo que acontece co estudo das fases de construción islámica dalgúns dos locais.

Mais non só o devir histórico medieval, senón tamén o propio desenvolvemento de Portugal como estado-nación contemporáneo condicionou a óptica historiográfica desenvolvida no país, en especial no que refire a propostas de interpretación a nivel global e dunha perspectiva sociopolítica. Así, por exemplo, as achegas de António L. P. Nunes (1988, 1991), incluíndo numerosas análises de grande interese, parten dunha visión marcadamente militarista e sitúan Portugal como suxeito que se enfronta de maneira monolítica a outros suxeitos políticos rivais, sendo Al-Andalus nun primeiro momento e o reino de Castela posteriormente. Isto daría lugar a un estudo das fortificacións na súa especificidade como *castelos estratégicos*, que serían resultado precisamente dunha estratexia militar, unitaria e a escala nacional, para «defesa exclusivamente orientada para um inimigo externo» (Nunes, 1988: 90) e só puntualmente delegada en fieis ordes militares.

Son porén outros dous os nomes clave no estudo contemporáneo dos castelos en Portugal: Carlos Alberto F. de Almeida (1992, 1987, 1978) e Mário J. Barroca (2017, 2004, 2002, 1990-91), que recolleu as hipóteses do primeiro para continualas e reformulalas. A fortaleza das súas hipóteses reside na combinación da análise da documentación e, para garantir a súa boa interpretación, o recurso tanto á arqueoloxía como a procura do encaixe cos resultados doutras obras de carácter xeneralista¹⁵. Por seren as súas obras moi válidas e por se ocuparen do norte de Portugal, non nos detemos agora na súa explicación individualizada nin nos seus contidos, xa que na Parte II da presente tese dedicámonos en boa medida a aplicar as súas propostas metodolóxicas e a comparar até que punto as achamos acertadas e aplicábeis ao territorio galego actual. Precisamente, polo facto de seren obras útiles e interesantes, é máis necesario encontrar non só o que poidan ter de coincidentes co noso estudo senón tamén as posíbeis interpretacións non exactas cuxa revisión nos axude a avanzar nos propios obxectivos.

2.3. O ESTUDO DOS CASTELOS EN GALIZA

Sobre o caso galego, a diferenza do que acontece coa Península Ibérica a nivel xeral, non foi realizado un traballo de síntese e análise a respecto do feito no estudo dos castelos que permita ter unha guía de partida á hora de debuzarse no tema. Por iso, no marco de elaboración desta tese, publicamos unha listaxe bibliográfica que senta unha primeira base sobre a que traballar na procura de obras previas, dividindo entre aquelas anteriores a 1975 e as comprendidas entre ese ano e 2015 (Lixó Gómez, 2016: 274-292). As conclusións tiradas desa revisión plasmáronse no artigo que antecede esas listaxes, e parte do incluído nel son os apartados que seguen. Optamos por dividir a nosa análise en tres campos: un que se ocupa das primeiras aproximacións e dos estudos clásicos de boa parte do século XX, outro que trata os traballos realizados nas últimas décadas e un terceiro que recolle aproximacións ao estudo dos castelos galegos desde alén da propia historiografía galega: ora sexa por seren realizados por investigadores de contextos académicos de fóra de Galiza, ora por se tratar de achegas que aínda realizándose en Galiza non proceden de ámbitos vinculados coa ortodoxia académica.

¹⁵ Achamos importante ter presentes as obras de autores portugueses como José Mattoso (1993a, 1993b, 1985) ou Amélia A. Andrade (2001). De facto, aínda que non de maneira tan intensiva como Almeida e Barroca, estes autores tamén teñen traballado sobre os castelos e a súa proxección territorial e política (Mattoso, Krus, Andrade, 1989). Para afondar máis sobre a historiografía recente de Portugal ver Mattoso (dir., 2011).

2.3.1. Os precursores

A escaseza de castelos medievais ben conservados e a pobreza das fontes escritas, entre as que se encontran moi escasos fondos provenientes da nobreza laica, contribuíron á falta de atención prestada xeralmente aos castelos na historiografía galega. Porén, como acostuma acontecer, o deserto aparente oculta interesantes e necesarias manifestacións de vida: para chegar desde as evidencias e testemuños de que dispomos á creación dun coñecemento articulado do pasado, sempre imperfecto e incompleto, foron múltiples as tentativas de abrir camiño.

Como para outros ámbitos de estudo en Galiza, un dos posíbeis puntos de partida é Frei Martín Sarmiento cos seus *Viaje a Galicia*, de 1745 e 1754-55, que relatan unha inspección detallada da xeografía galega en que os vestixios históricos, como os accidentes naturais, teñen un papel destacado. Máis sucintos, nalgúns aspectos, porén dignos tamén de consulta, son a *Descripción económica del Reino de Galicia* (1804) do ilustrado Lucas Labrada e o *Diccionario nomenclátor de las ciudades, villas, aldeas, caserías, cotos, ventas, castillos, prioratos de todo el Reyno de Galicia* (1810) de Villarroel Pérez de los Baños. Este último, coñecido vulgarmente como o dicionario xeográfico de Villarroel, céntrase na enumeración dos núcleos de poboación de Galiza e na descrición dos máis importantes deles, dedicando atención aos castelos como elemento singularizado. Trátase dun traballo que se semella a outros dicionarios da época, como o de Miñano (1826) ou o de Madoz (1846), tamén de utilidade para a consulta, aínda que estes, a diferenza do primeiro, non se realizaron en Galiza nin se ocuparon só dela, senón dun ámbito territorial maior.

Estas obras teñen talvez máis interese pola información que nos proporcionan do contexto en que son escritas —o estado de conservación dos castelos que describen, os relatos populares que intercalan— que pola súa intención de análise histórica. O uso que hoxe se poida facer delas terá máis a ver co que faríamos, por exemplo, do Catastro de Ensenada, do que cunha consulta dun libro de historia contemporáneo. E é que estamos perto desa liña vacilante entre a obra historiográfica e a fonte, porque aínda que os libros non son, con certeza, pesquisas académicas centradas no estudo de fortalezas, si demostran un primeiro intento de análise e coñecemento destes emprazamentos e do seu encadre na paisaxe e no seu relato histórico.

Para encontrar un autor que, xa con decidido interese historiográfico, poña atención nos castelos, debemos remitirnos ao tudense Francisco Ávila y La Cueva e á súa obra magna, a *Historia civil y eclesiástica de la ciudad de Tuy y su obispado*, de 1852. No segundo dos seus catro tomos dedica o capítulo XXXII (576-591), titulado «En que se da razón de diferentes castillos de los muchos que antiguamente hubo en este país, y de otros que aún hay», a facer unha relación de corenta e catro fortificacións dispersas polo territorio do bispado de Tui. Aínda que algunhas das mencións limítanse a apuntar a posíbel existencia dunha fortificación en base á tradición oral ou a vestixios visitados polo mesmo autor, noutras hai un esforzo de análise, de estudo documental e mesmo arquitectónico e epigráfico. Ademais, en ocasións, o listado funciona a modo de índice e remite a outros capítulos da *Historia* nos que o castelo en cuestión ten un papel relevante, permitindo deste xeito situalos dentro da trama narrativa. Non hai que esquecer, porén, que os medios e os referentes de que dispuña o autor eran limitados, de maneira que non é estraña a existencia de imprecisións como o tratamento indistinto de castelos medievais e modernos ou a confusión de ruínas castrexas.

Tamén Antonio López Ferreiro se achegou aos castelos como historiador. O seu grande coñecemento documental serviulle para escribir a *Historia de la Santa Apostólica y Metropolitana Iglesia de Santiago de Compostela*, publicada en once nutridos tomos entre os anos 1898 e 1909 e entre cuxos capítulos se contan numerosos episodios nos que as fortificacións desempeñan un papel clave como eixos do poder político e militar, o que ten a ver por tanto con claves interpretativas. Por outra parte, tampouco teme enfrontarse á análise das fortificacións de maneira individualizada: unha das súas primeiras publicacións, en 1869, é un artigo monográfico titulado «El castillo de Cira». Antes que el, o xornalista Antonio Neira de Mosquera (2000) xa incluía nas súas *Monografías de Santiago* de mediados do século XIX un capítulo dedicado en exclusiva ao castelo da Rocha Forte.

Inaugúrase así unha liña de traballo, a dos artigos monográficos sobre unha fortificación concreta, que estaría chamada a ser a dominante até ben avanzado o século XX. Variando un bocado o seu enfoque, desde o máis erudito de López Ferreiro a análises máis puramente artísticas ou arquitectónicas, publicáronse varias dúcias de artigos que encadran nesta estrutura. No ámbito editorial galego, para alén de pequenas revistas e publicacións de carácter xornalístico ou divulgativo, a saída á luz deste tipo de artigos vén da man de edicións como *Cuadernos de Estudios Gallegos*, no que

publicaron autores como Manuel Chamoso Lamas ou Jesús Carro García, e o *Boletín da Real Academia Galega*, que recolle a maior parte dos artigos de Ángel de Castillo López. A decena de traballos deste último no *BRAG* van desde 1911, co seu breve artigo sobre o castelo de Ribadavia, até 1930, cando escribe sobre o castelo de *Litoria* cun enfoque conceptual que insinúa unha nova maneira de traballar, talvez interrompida pola Guerra Civil. Tenta traballar sobre un local concreto atendendo ás fontes escritas, a arqueoloxía, a xeografía e o esforzo pola interpretación histórica.

Chamoso Lamas e o propio del Castillo López exploran a posibilidade de se enfrontaren aos castelos atendendo na medida das súas posibilidades a aspectos arqueolóxicos; unha vía que, no entanto, nunca deixou de ser minoritaria. Nisto ten a ver a singularidade da arqueoloxía galega contemporánea, que xorde fundamentalmente arredor da coñecida como Xeración Nós, un grupo de intelectuais que desde 1920 traballaron en diferentes ámbitos, renovando a produción cultural baixo a premisa da dignificación da cultura autóctona máis xenuína e diferencial. A procura dunha esencia galega secularmente negada ocupou estes estudosos, cuxos esforzos arqueolóxicos, liderados polo prolífico Florentino López Cuevillas, se centraron no mundo antigo e máis concretamente no período castrexo, que aínda a día de hoxe continúa protagonista. Esta etapa, vinculábel ás teorías celtistas do momento en toda Europa e con curiosas particularidades arquitectónicas e paisaxísticas, atraeu a maioría das olladas, en detrimento dun medievo menos suxestivo e, en especial, duns restos de fortificacións medievais pouco monumentais, difíciles de explicar e escasamente literaturizábeis. O propio Ángel del Castillo, a pesar da súa notábel contribución ao estudo dos castelos e a non situarse dentro desas correntes académicas, ocupa a maior parte dos seus traballos noutro tipo de edificacións, principalmente relixiosas.

Por outra parte, tamén no ámbito estatal se lle dedicou certo espazo aos castelos en Galiza a partir de iniciativas como a *Asociación Española de Amigos de los Castillos*, en cuxo *Boletín*, fundado en 1953 e transformado en 1967 na revista *Castillos de España* que chega até aos nosos días, publicáronse varios artigos de man de autores como Peinado Gómez (1963, 1967, 1968, 1969a, 1969b), Quiroga Iglesias (1957, 1958) ou Conde-Valvís (1961). Non obstante, as partes dedicadas a castelos galegos supoñen unha pequena proporción do total, cunha representación moi inferior á doutras rexións do Estado.

Finalmente, pódese dicir que a mediados do século XX encontrámonos cunha produción maioritaria de artigos monográficos e de escasas dimensións, que estudan as fortalezas dunha óptica esencialmente descritiva e que non procuran demasiadas explicacións históricas alén da dimensión material do local en cuestión. Algúns autores tentaron timidamente achegarse ao tema a través da documentación, encanto desde a arqueoloxía as aproximacións son moi escasas. En termos xerais, o avance académico neste campo foi exíguo, sobre todo comparativamente. Non obstante, non se debe subestimar en ningún momento o valor de todos estes traballos: moitos deles teñen unha calidade notábel, case sorprendente se temos presentes as condicións en que foron elaborados, e mesmo os máis gráficos e menos interpretativos facilitan unha información nada insignificante aos investigadores actuais.

2.3.2.A historiografía galega actual

O medievalismo galego refúndase completamente nos anos setenta do século pasado arredor da figura de José Ángel García de Cortázar e da Facultade de Xeografía e Historia de Santiago de Compostela. Con el rómpese co positivismo e a historia dos acontecementos e introdúcense novas preocupacións, temas e métodos (Pérez Rodríguez, 2010: 60). Relativízase o conxuntural e os grandes relatos, e téndese cara á exploración dos procesos e as estruturas sociais, seguindo uns fundamentos metodolóxicos de clara inspiración francesa. Neste contexto, tamén as maneiras de estudar os castelos se diversifican e renovan.

Coincidindo con Recuero Astray (2008: 17), identificamos nas últimas catro décadas tres correntes investigadoras de importancia no estudo dos castelos medievais: a que se centra na súa catalogación e inventariado, a que se ocupa de aspectos arqueolóxicos, artísticos, heráldicos ou vinculados en xeral coa arquitectura militar e, por último, a que analiza a súa proxección e as súas funcións social e política. Aínda que con frecuencia tendeuse a identificar esta última liña de traballo coa análise da documentación e a anterior coa dos restos materiais, achamos oportuno definir a nosa clasificación –arbitraria porén, cremos, tamén utilitaria– polos obxectivos e resultados das pesquisas e non só polas fontes utilizadas. É obvio e natural que en ocasións un tipo de recursos poida ofrecer máis posibilidades que outros en relación ás preguntas que cada estudo pretenda responder, e non hai nada máis niso, mais tamén foi demostrado sobradamente que as revisións documentais serven para mellorar a comprensión de

locais concretos, e a análise do territorio e as campañas arqueolóxicas fálanos do papel das fortalezas na sociedade cuns datos que complementan os rexistros escritos. Os límites entre os tipos de estudo son porosos.

A primeira das liñas de investigación, a dos inventarios de fortalezas, ten moito da tradición anterior, tanto do estilo de Ávila y la Cueva como dos artigos monográficos centrados nos aspectos construtivos e as xenealoxías das familias propietarias. Non obstante, a súa metodoloxía renovouse substancialmente, tanto dun punto de vista cuantitativo como cualitativo. A obra que parece marcar máis claramente o comezo da nova etapa é a colección *Fortalezas de Lugo y su provincia: notas arqueológicas, históricas y genealógicas* e viu a luz entre os anos 50 e 70 da man de Manuel Vázquez Seijas. O enorme número de locais catalogados ao longo dos seus seis tomos, acompañados de mencións a intervencións arqueolóxicas, aos seus propietarios, ao seu aspecto ou ao seu estado de conservación, convértena en punto de partida para calquera investigador que queira aproximarse ás fortificacións lucenses. O seu maior problema é a notábel falta de referencias ás fontes das que se toma a información. Por outra parte, o feito de que inclúa construcións de época moderna pode distorsionar o noso obxecto de estudo, aínda que sirva en certa medida para que teñamos presentes as continuidades e a longa duración. Algo semellante acontece co traballo de Martínez Barbeito (1986) sobre a provincia da Coruña, en que conviven ruínas medievais con pazos construídos na centuria de 1800.

Xa no século XXI, Julián Garrido Rodríguez publica *Fortalezas de la Antigua Provincia de Tui* (2001), traballo que recolle un número considerabelmente máis reducido de fortificacións que os anteriores, aínda que nesta ocasión tratadas con maior rigor e esforzo analítico –cando menos naqueles casos en que dispón de información suficiente– e atendendo apenas a locais estritamente medievais. Con todo, o proxecto máis ambicioso neste campo, que supera o marco provincial e local para ocuparse de toda Galiza, foi o *Inventario documental y gráfico de las fortalezas medievales de Galicia*, promovido polo Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento (IEGPS, vinculado ao CSIC) e dirixido por Eduardo Pardo de Guevara y Valdés. Este recompilatorio foi iniciado por un nutrido grupo de investigadores desde 1995, atendendo a fontes de distinta natureza e centrando a súa atención especialmente en aspectos da arquitectura militar. Aínda que se anuncia que na súa base de datos recollen abundosa información sobre arredor de cincocentos emprazamentos (Pardo de Guevara

et al., 2007: 116), tristemente a día de hoxe aínda nada disto foi publicado nin sequera parcialmente, descoñécese cando pode estalo e non se permite a súa consulta a investigadores externos.

Mesmo así, algúns investigadores que participaron na elaboración do catálogo publicaron algúns artigos que recollen parte do traballo e se ocupan de fortalezas individualmente (González Paz, 2009c; Valdés Blanco-Rajoy, 2012), ou dun pequeno grupo delas (Olivera Serrano, 2011; Pardo de Guevara *et al.*, 2012). A preeminencia da perspectiva arquitectónica e xenealóxica dos mesmos, en consecuencia coa natureza da investigación matriz, permite situar estes traballos xa na segunda das correntes de investigación anunciadas: a que se centra principalmente na análise e a comprensión dos aspectos materiais. De facto, González Paz, partícipe na elaboración do catálogo, é un dos autores que máis ten publicado sobre castelos medievais dos últimos tempos, cun número relevante de artigos centrados en diferentes épocas e áreas xeográficas tras debuzarse no tema os anos seguintes á súa primeira publicación sobre o castelo de Castro de Ouro, no norte da provincia de Lugo (2000).

Outro investigador que desenvolveu o tema nas súas publicacións é Galbán Malagón, que se esforza por comprender as fortalezas in situ, especialmente desde a arqueoloxía e a arquitectura. O uso de fontes dispares e heteroxéneas –que reivindica como característica representativa do seu modo de traballo (Galbán Malagón, 2011c)– e o espazo cronolóxico abarcado –combina estudos da Alta Idade Media (Galbán Malagón, 2013), con outros que se aproximan á Modernidade (Galbán Malagón, 2011c)–, obrigan a revisar a súa bibliografía e non ficar só na tese doutoral, centrada nos aspectos construtivos das fortalezas de Altamira, Vimianzo e Cira (Galbán Malagón, 2011b). De feito, este autor tamén participa, aínda que en menor medida, dunha tendencia da arqueoloxía que está a gañar certa auxe nos últimos tempos e que vén a cubrir un espazo tradicionalmente desocupado no mundo académico galego: a arqueoloxía altomedieval. E, máis concretamente, a arqueoloxía dos xacementos altomedievais en altura, que aspira a darlles explicación aos restos localizados –e por localizar– en emprazamentos elevados que non encaixan no modelo antigo. Arqueólogos como Sánchez Pardo (2012) ou Rodríguez Resino (2008a, 2008b) publicaron xa algúns traballos que avanza por unha vía que sen dúbidas ha ser fundamental no futuro para dar resposta a algunhas preguntas ás que hoxe nin sequera nos podemos enfrontar.

Tristemente, a ausencia de investimentos tanto públicos como privados – situación que non parece vaia mudar a medio ou curto prazo– non permite a realización de intervencións de magnitude, como as que deron excelentes resultados noutros territorios europeos (por exemplo en Inglaterra, Creighton, 2005), de maneira que actualmente os investigadores neste campo poucas veces poden chegar a conclusións que vaian alén da identificación de emplacementsos, o seu encadramento dentro dun contexto espacial e cronolóxico moi amplo e a análise dos restos superficiais – conclusións que, por outra parte, non son nada insignificantes–. Os propios Sánchez Pardo e Galván Malagón recoñecían hai uns anos que non estaban en facultades de incluír «la interpretación histórica del papel de estas fortificaciones, que solo se podrá realizar cuando la investigación arqueológica sobre estos lugares esté más avanzada» (2015: 126). No entanto, os avances continúanse facendo nesa dirección a pesar da limitación dos medios; en 2018 foi apresentada baixo a codirección do mesmo Sánchez Pardo unha tese monográfica sobre o tema de man de Fernández Pereiro, que vén xa publicando outros artigos sobre o tema (2016, 2017).

Precisamente esas dificultades son as responsábeis de que no ámbito arqueolóxico continúen a ser máis comúns os traballos sobre a Baixa Idade Media, a pesar de seren tamén escasos. Estamos aínda lonxe de termos un corpo potente de xacementos escavados que permita realizar interpretacións globais mais, nalgúns fortalezas de renome, houbo algúns adiantos. Tal é o caso do castelo da Rocha Forte, en Santiago de Compostela, no que foron realizadas repetidas intervencións desde o ano 2002 (Casal García *et al.*, 2004, 2005, 2006, 2007). Outros exemplos de escavacións de menor envergadura tiveron lugar en Pena Agueira (Cano Pan, Presedo Garazo, 1999-2000; Freire, 2003), na torre de Vilanova dos Infantes (Eguileta Franco, 1999) ou Castro Caldelas (Rodríguez Cao, 1998). Tamén en Soutomaior se realizou algún traballo arqueolóxico (Gimeno García-Lomas, 1985), aínda que o principal estudo sobre este castelo é a tese en curso de Silvia Cernadas Martínez, que desde o campo da historia da arte analiza a evolución da fortaleza desde as súas orixes até ao día hoxe, sumándose así aos anteriores traballos de Conde Mora (2004, 2007, 2012).

Estamos ante unha descompensación predicíbel e comprensíbel, pois en xeral na Baixa Idade Media, pola súa proximidade cronolóxica e pola maior abundancia que nos ofrece en fontes de todo tipo, achega apreciábeis vantaxes para o seu estudo en relación a períodos anteriores. Tamén é así para a terceira e última das correntes

investigadoras, a que se centra no papel social e político das fortalezas e que mostra especial atención, aínda que como xa foi advertido non de maneira exclusiva, á información que nos proporciona a documentación escrita. Os conflitos dos séculos XIV e XV e, en particular, as revoltas irmandiñas, son obxecto dunha interesante serie de traballos, dos cales na súa maioría deben a súa razón de ser ao *Pleito Tabera-Fonseca*, unha riquísima fonte documental que recolle o proceso de arbitraje entre o arcebispo compostelán Alonso III de Fonseca e o seu sucesor Juan Tabera pola responsabilidade do primeiro no mal estado das fortalezas da mitra. A xeneralización do uso deste texto deuse sobre todo a partir da edición e publicación en 1984 a mans do profesor Rodríguez González, aínda que xa fora utilizado por Couselo Bouzas para a publicación da súa monografía *La Guerra Hermandina* na precoz data de 1926. As memorias de licenciatura de Miramontes Castro (1981) e Fachado Estévez (1990) foron das primeiras manifestacións de consideración dunha recuperación do interese nesa época, que ademais non foi canalizado exclusivamente nas fortificacións como é o caso destes dous investigadores, senón en varios aspectos, desde as mentalidades até as transformacións na nobreza.

No ámbito da Alta Idade Media, Portela Silva e Pallares Méndez, dous dos protagonistas do xa mencionado proceso de renovación do medievalismo galego encetado por García de Cortázar, fixeron interesantes contribucións á interpretación do papel dos castelos, centrándose principalmente nos dominios do arcebispo de Santiago. De aí o seu artigo sobre as fortalezas en tempos de Diego Xelmírez (2013) ou a monografía sobre A Rochaforte¹⁶ (2004) realizada en colaboración con Sánchez Sánchez. Igualmente monográfico é o libro de Vázquez Castro (1996) sobre o castelo do Courel, do que se ten constancia documental desde o século XII, aínda sendo a maior parte das súas referencias bastante máis tardías. Volvendo á órbita compostelá altomedieval, outros traballos destacábeis son os de Andrade Cernadas (2004), que estudou as fortificacións costeiras tamén da órbita compostelá, e Anido Rodríguez tratou os castelos na zona de Celanova (2009) e o de Lobeira (2007), na ría de Arousa. Esta tese pretende ser, coas súas limitacións, unha primeira proposta por riba dos estudos zonais sobre as funcións políticas e sociais dos castelos en Galiza nos primeiros séculos medievais.

¹⁶ A coexistencia de traballos como este e reiteradas escavacións arqueolóxicas, algunhas delas xa antes nomeadas, fan desta fortificación unha das máis e mellor estudadas en Galiza.

Todos estes traballos, a diferenza dos que se ocupan de períodos máis tardíos, non dispoñen de documentación que enfrente directamente o tema das fortificacións, como si o fai o *Tabera-Fonseca*, e aínda menos de documentación laica creada e conservada polas propias familias aristócratas que eran responsábeis de moitas delas, polo que se sosteñen nunha lectura analítica e transversal de crónicas ou tomos procedentes de institucións relixiosas. Aínda que tal particularidade obriga a un escrutinio máis profundo de cada referencia e afasta os investigadores das conclusións totalizadoras –as cales, por outra parte, tampouco son pretendidas–, o certo é que se demostrou que os seus resultados poden ser tan ricos como aqueles que utilizan fontes máis benévolas. As complicacións dos rexistros escritos fan, iso si, que o recurso á arqueoloxía e á análise da paisaxe sexan de especial interese neste período. Así se entende o imprescindible artigo publicado en 1993 por Pallares Méndez e Portela Silva –con base nos traballos arqueolóxicos que Pallares levara a cabo con anterioridade en colaboración con Puente Míguez, 1981–, que relaciona o proceso de fortificación coas formas de ocupación do territorio. O seu estudo interdisciplinar, de igual maneira que outras contribucións que conxugan con habilidade diferentes ópticas (por exemplo, Romaní Martínez, Otero-Piñeyro, 2006), parecen facer xustiza, salvando as distancias, ao estilo investigador que no seu día se esforzou por pór en marcha Ángel del Castillo López.

2.3.3. Alén da historiografía galega

Atendendo ao marco político-institucional inmediatamente superior a Galiza e ao que esta estivo vinculada intensamente, o Reino de León, publicáronse algúns traballos monográficos sobre castelos, entre os que poderíamos destacar, a modo de exemplo, *Fortificaciones y Feudalismo en el origen y formación del Reino Leonés (siglos IX-XIII)*, de José Avelino Gutiérrez González (1995), ou a obra colectiva *Castillos Medievales del Reino de León* (VV. AA., 1989). No primeiro dos casos exclúese explicitamente Galiza por ser considerada un territorio «con personalidade política y social propia», tal como se indica na introdución (Gutiérrez González, 1995: 8); no segundo simplemente ningún dos artigos incluídos se ocupa do territorio galego. Non parece ser unha situación anómala: as obras historiográficas sobre o Reino de León acostuman estudar só o seu territorio nuclear e non todas as entidades políticas que se contan nun determinado momento baixo os dominios do seu rei. Así, Galiza encóntrase

nese incómodo espazo académico en que, para as xeneralizacións, aplícanse as mesmas conclusións que a León, encanto nos estudos en profundidade de dito reino se ignora sistematicamente a realidade galega.

As publicacións que teñen como marco territorial o actual Estado español, por cuestións mínimas de representatividade, acostuman facer algunha referencia aos castelos galegos, aínda que sexa escasamente. Tal é o caso das setenta e cinco páxinas das que se encarga Adolfo de Abel Vilela (1997: 1625-1700). As imaxes que proporciona son expresivas, de grande tamaño e boa calidade. Na mesma liña, as obras do investigador inglés Edward Cooper, que se ocupa ora do marco da España contemporánea no seu recente estudo (2014), ora da Coroa de Castela, como é o caso da súa obra magna en catro volumes (1991), tamén é moi interesante como modelo para o estudo dos castelos, aínda que a atención a Galiza resulta moi limitada e reducida a mencións ocasionais. Podemos asumir entón, como norma xeral, que os estudos que non tratan exclusivamente o espazo galego ou que non teñen o seu centro de produción aquí, non prestan atención aos castelos en Galiza. Porén, non sempre se cumpre, e afortunado exemplo diso é o artigo en francés de Jean Gautier Dalché (1986), que estuda ao pormenor as fortificacións que aparecen na *Historia Compostellana* atendendo a diversos aspectos.

Outramente, e de moi diferente natureza a todas estas obras, son de obrigatoria mención aqueles recursos que non entran nos circuitos propiamente académicos porén que realizan importantes contribucións, e que ademais teñen a virtude de chegar ao conxunto da sociedade mellor que as producións do ámbito da universidade. Investigadores formados en diferentes disciplinas, obras de divulgación ou páxinas web non deben ser en ningún caso subestimadas ou descartadas de maneira categórica. O seu valor vese claro, por pór o caso, no inmenso traballo de catalogación realizado por Xabier Moure e difundido a través do seu blog *O noso patrimonio*, nos interesantes artigos que publica Manuel Gago no seu, que leva por nome *Capítulo Cero*, ou na iniciativa de catalogación social baseada na participación aberta *Patrimonio Galego*, impulsada tamén por Gago; a arqueóloga Rebeca Blanco creou, para divulgar os resultados da súa tese sobre fortificacións na contorna de Tui (2015), principalmente modernas, unha páxina web que sen dúbidas é de grande interese para medievalistas¹⁷.

¹⁷ Dispoñíbeis en liña respectivamente en: www.onosopatrimonio.blogspot.es; www.manuelgago.org; www.patrimoniogalego.net e www.fortalezas.es.

3 TRATAMENTO DA INFORMACIÓN

Para poder interpretar os castelos como unha realidade nova, creación do mundo medieval, é preciso aproximarse ao papel que aínda estaban a desempeñar as fortificacións antigas nesa sociedade en que xurdiron. Non parece unha tarefa difícil, de entrada: vaise traballar con dous suxeitos que teñen sido obxecto de profunda reflexión desde a disciplina histórica e cuxa existencia está o suficientemente demostrada como para facermos uso das palabras que lle dan nome sen nos sentirmos comedidos: os castros e os castelos. Tentaremos un exercicio de simplificación. Pódese convir que os castros son núcleos de poboación fortificados xurdidos a finais da Idade do Bronce e característicos da Idade do Ferro. No noroeste da Península Ibérica tiveron un gran desenvolvemento que os levou a seren estudados baixo unha etiqueta especial, a de *cultura castrexa*¹⁸: adoitan ocupar altos de cuíñas e montes ou prominencias costeiras, e están feitos dunha particular mampostaría tanto nas súas edificacións, moitas veces arredondadas, como nas grandes murallas que as cercan. Tamén está constatado que os castros evoluíron e mudaron baixo dominio romano e, nalgúns casos, mesmo continuaron sendo utilizados até a Idade Media. Mais sobre isto é que voltaremos máis adiante.

Pola súa banda a definición de castelo, talvez polas connotacións literarias e simbólicas que lle supón ser un referente clásico da cultura contemporánea¹⁹, é máis complexa e deu lugar a longos debates aínda activos. No entanto, por contraste cos castros e atendendo ás tipoloxías con que imos traballar, poderíamos dicir que se trata de edificacións militares características da Idade Media que, aínda podendo ter papel residencial, non acollen necesariamente un núcleo de poboación no seu interior. A razón de ser do castelo en Galiza está relacionada, pois, co exercicio do poder da persoa que o

¹⁸ Recentemente, algúns autores cuestionan o termo *cultura castrexa* ao negar a existencia dunha única cultura como tal, para falar dunha realidade multicultural e dinámica (Ayán Vila, 2012).

¹⁹ O castelo, a maiores de ser un dos elementos que mellor identifica a imaxe actual que temos da Idade Media, converteuse nun lugar común no imaxinario cultural contemporáneo e nas creacións literarias e fantásticas. Ver Duce García (2005) e Huertas Morales (2014).

controla de que co uso habitacional por parte dunha comunidade. Ademais, tamén podemos afirmar con tranquilidade que na maioría dos casos adoitan estar constituídos por unha torre á que se encostan outros elementos.

Á vista disto, continuando coa formulación, parece evidente que un campesiño galego anónimo, poñamos no século XII, podería distinguir entre o monte de pedras abandonado no cumio do outeiro próximo á súa casa e a torre na que, de cando en vez, mora e mesmo batalla o señor ao que ten de lle pagar tributo regularmente. Ora, unha cousa é que poidamos aceptar que os castelos e os castros fosen identificados como tais e como diferentes entre si polos contemporáneos, e outra cousa ben diferente é supormos que na Idade Media se compartían as ideas actuais de castelo e castro, tal como as utilizamos, por exemplo, no mundo académico. Que efectivamente ese hipotético campesiño diferenciase a torre do castro prerromano non implica que estivese a establecer unha categoría fixa que incluíse todos os castros de maneira unitaria e os separase á súa vez doutra en que se sería capaz de situar todos os castelos. A cousa pareceríase máis, achamos, ao que aquí explica Barry (2008: 119): «Indeed, we have continually to be aware that medieval people saw all these structures as *castra*; it is only archaeologists who have created an essentially artificial typology, by which we can better study them». Polo menos en relación á percepción de locais en desuso, sendo entón a súa funcionalidade se callar máis relevante que a súa orixe ou morfoloxía. Encontrámonos así ás portas do labirinto da terminoloxía histórica, un problema xeral dos investigadores que afecta non só aos castelos, senón a calquera realidade pasada cuxo estudo implique tratar con nocións ou actitudes sostidas polas persoas que formaron parte da sociedade en cuestión²⁰.

Por pormos un caso exemplar, o termo *feudalismo*, co que tamén nos teremos que atopar, foi central nas análises que se fixeron do medievo europeo durante décadas. Susan Reynolds observou que, en ocasións, unha excesiva fixación dun termo co seu significado canónico provoca distorsións no estudo da realidade para a que debía ser utilizado. Quere dicir, o establecemento dunha definición ríxida do concepto 'feudalismo' ten dificultado a análise naqueles casos en que podía ser aplicado, e a un tempo ten excluído outras situacións coas que con certeza ten moito a ver por non

²⁰ Así o explica elocuentemente Susan Reynolds (1994: 11): «We may often legitimately want to investigate the history of concepts or phenomena of which people in the past were not aware, like vitamin C deficiency or the doctrine of incorporation. But when the subject under investigation involves notions or attitudes held by people in the society concerned it is vital to distinguish whether a concept is ours or theirs».

encaixaren con exactitude no marco proposto. Ignórase o que din os textos e búscase a coincidencia co paradigma de partida. A forma en que a autora explica as dificultades para definir significados en contextos históricos é moi ilustrativa:

The *word* fief is the normal translation of *feodum*, *feudum*, *fevum*, et cetera. These words were used in a variety of contexts and senses in the middle ages, so that they relate to rather different phenomena and presumably reflected a variety of concepts or notions in the minds of those who used them. The concept of the fief, as I have argued and as I hope will appear from my analysis of the medieval evidence, is essentially post-medieval: it is a set of ideas or notions about the essential attributes of pieces of property that historians have defined as fiefs, some of which may not appear in the sources under any of the words that we translate as fief (Reynolds, 1994: 12).

Ante esta circunstancia en que se encontran os historiadores, Reynolds propón facer unha diferenciación, que sexa explícita, entre o termo (*word*) que foi utilizado na Idade Media para unha serie de realidades, no seu caso *feodum*, e o concepto (*concept*) que os historiadores crearon, moitos séculos despois, e que bautizaron reaproveitando esa palabra. Porén, vai alén, afirmando que ese concepto, construído, debe ser só unha ferramenta para avanzar no coñecemento, non o fin en si propio. O fin é outra cousa:

Historians who define fiefs generally say that they are defining the 'concept of fief', but they nearly always start by discussing the word and its etymology and origins, while what they are really concerned with is neither the word nor the concept or notion that people may have in their heads when they use the word, but the phenomena that word and concept represent (Reynolds, 1994: 12).

Abygail Wheatley (2004) aplicou na súa monografía sobre a idea de castelo na Inglaterra a distinción entre *termo*, *concepto* e *fenómeno*, que previamente Reynolds desenvolvera para o caso de *feudalismo*, coa intención de clarificar de que é que se está a tratar en cada momento. Tamén en certa medida imos tentar facer iso, diferenciando na medida do posíbel os termos mantidos en latín para manter a literalidade medieval e por tanto estarmos máis próximos da visión dos redactores do documento. Da mesma maneira utilizamos «castelo» ou «castro» en galego para nos referirmos ao que para nós significan esas palabras na contemporaneidade, e recorreremos a expresións máis xenéricas como «termos castrais» para o conxunto de palabras recollidas na documentación que poidan referir a algún tipo de documentación, independentemente da súa tipoloxía.

O valor dun termo reside na capacidade que teña o emisor para remitir unha información á súa audiencia, por iso, para chegar ao que a documentación altomedieval nos poida ofrecer sobre o que nós procuramos, hai que atravesar o filtro dun escribente que mil anos atrás analiza a realidade en función da súa experiencia vital e a quen, sen dúbidas, lle resulta irrelevante unha distinción entre tipos de fortificacións que aínda que construída sobre a realidade non deixa de ser unha abstracción. Como é abstracción toda linguaxe, finalmente. Ademais, debemos ter en conta unha dificultade engadida con que non tivo que brigar Reynolds: o uso indiferente que se fai na documentación dunha mesma terminoloxía para realidades marcadamente dispares, especialmente co uso masivo do polisémico termo *castrum*. Indiferente de maneira parcial, cando menos, aínda que na presente pesquisa poñamos o foco tamén en dirimir até onde é que podemos pór aí unha liña divisoria.

Mais o certo é que sexa como for os castros e os castelos existiron, e non só existiron, senón que conviviron no marco da mesma sociedade e entre eles estableceuse algún tipo de relación. Nalgún momento, uns e outros foron centros arredor dos cales se organizaba en certa medida un determinado territorio. Foron defensa. Mesmo houbo quen viu nuns a continuidade dos uns nos outros. E en parte foi así, cando menos na medida en que está constatado o facto de que algúns castros se reaproveitaron, en localización e materiais, para construír castelos, como se ha de ver máis adiante. Mais tamén responden, no esencial, a dous modelos de fortificación antagónicos, distantes no tempo e resultado de dúas sociedades ben diferentes. Para tentarmos debullar o que hai deses dous mundos na documentación medieval o primeiro paso é tentarmos coñecer mellor os termos que, na documentación coa que traballamos, nos poidan remitir a realidades castrais. O segundo é analizarmos en conxunto, dun punto de vista cuantitativo e de maneira resumida, o que denominamos «mencións castrais», quere dicir, todas aquelas referencias documentais nas cales apareceu algún destes termos. É após estas dúas fases, que completan este capítulo e o seguinte, que entraremos de cheo na Parte II da tese e con ela na análise das funcións dos castros na sociedade altomedieval galega.

3.1. ANÁLISE HISTÓRICA DE *CASTRUM*, *CASTELLUM* E OUTROS TERMOS CASTRAIS

Os debates terminolóxicos non teñen fin: a propia natureza incompleta da linguaxe abre un espazo infinito aos matices e o seu dinamismo dificulta definicións precisas que se poidan sosteñer no tempo con rigor. Supor que unha palabra é usada no sentido que esperamos excepto se o contrario é especificado é ignorar como funcionan as linguas:

Words used in real life, especially abstract nouns, do not have core meanings which are more central or more right than others. Dictionary makers deduce meaning from usage. They do not control usage. It varies from place to place, even from speaker to speaker, as well as from time to time (Reynolds, 1994: 13).

Porén, as palabras eríxense na nosa fonte principal de estudo e, aínda que a súa condición imprecisa e volátil complica a análise, tamén a enriquece e a abre de posibilidades se a interpretación é detida e precavida. Máis aínda se atendemos a grande polivalencia semántica da linguaxe das persoas da Idade Media, pois tal e como afirmaba Guriévich «los términos más importantes de su cultura son todos plurisignificativos y adquieren sentido especial en los diversos contextos» (Guriévich, 1990: 36). Para nos enfrontarmos con textos en latín altomedieval non deixamos de confiar no uso de dicionarios, mais tendo presentes as súas limitacións e que as súas definicións xorden dunha revisión xeral dos usos, especialmente volátiles neste período en función da súa cronoloxía e procedencia. É preciso por tanto, antes de traballarmos directamente a documentación e as casuísticas particulares, facermos unha breve revisión do que se ten dito sobre termos que encontramos.

Na súa procura en territorios da actual Franza, Debord encontrou o seguinte resultado:

Les documents diplomatiques et les chroniques utilisent pour désigner les lieux fortifiés des vocables variés qui paraissent couvrir les réalités différents. Les plus courants sont *castrum* et *castellum*, mais on en rencontre bien d'autres notamment *oppidum*, *munitio*, *donjio* et plus exceptionnellement *motta* (Debord, 1979: 97).

Mudando *donjio* e *motta* entre os casos menos frecuentes, no caso galego os máis habituais tamén son *castellum* e, moito especialmente, *castrum*. O termo *castrum*, «any fortified place; a castle, fort, fortress» na primeira acepción do *Lewis and Short* (Lewis, Short, 1879 [en liña, *DLD*]), é no latín clásico arcaico e pouco utilizado, como afirma Novo Guisán (2000: 11), sendo *oppidum* o termo empregado para núcleos de

poboación en altura e habitualmente amurallados. No entanto, trátase dunha palabra de uso moi común na documentación medieval galega, así como no conxunto da cristiandade europea. Unha posíbel explicación para isto sería que a súa implantación estivese especialmente vinculada aos campamentos de conquista romanos²¹, a partir dos cales se expandiu da man da propia expansión militar do Imperio (Varela Sieiro, 2008: 57). O exército levaría consigo o uso de *castrum* até os límites da súa fronteira, a espazos afastados milleiros de quilómetros entre si, con culturas previas á romanización moi diferentes, e mesmo conquistados en séculos diferentes. Por tanto, a aplicación do termo a unha inmensa variedade de realidades locais remataría por convertelo na Idade Media nunha palabra polisémica e de enorme complexidade conceptual, o que se recolle en certa medida na multitude de definicións que se lle atribúen no dicionario de latín medieval europeo coñecido como *Blaise Medieval* (Blaise, 1975 [en liña, *DLD*]):

1. bourg fortifié, 2. domaine rustique fortifié, 3. emplacement fortifié (à l'intérieur d'une localité) || château fort || torre fortifié, 4. place forte, 5. fortification autour d'un abbaye || cité épiscopale, 6. résidence royale || cour royale, 7. bière, cercueil e 8. château, machine de siège.

Esta variedade de elementos vinculados a un único vocábulo deu en que a historiografía puxese o foco na súa análise ao estudar o papel social dos enclaves fortificados. Algúns autores esforzáronse, en ocasións infrutuosamente, en axustar un bocadiño máis a definición da palabra para a súa realidade concreta de estudo en base aos usos que se dan na documentación de cada área. Mais o que se encontraron en gran parte dos casos foi que, case sempre, da man do termo *castrum* aparecía tamén *castellum*.

A idea maioritaria na historiografía tradicional aceptou *castrum* como un recinto amurallado bastante amplo que acolle e protexe no seu interior certo número de vivendas, e *castellum* como un castelo entendido de maneira máis estrita, constituído basicamente por unha torre en ocasións erixida enriba dunha mouta (Debord, 1979: 97). Un dos autores que defendeu esta visión foi o profesor van Werveke, que afirmaba que para os séculos IX e X se podería establecer unha distinción clara entre os dous termos, sendo *castellum* reservado para o castelo condal, e *castrum* para unha cidade ou vila fortificada, incluíndo ou non castelo no seu seo (van Werveke, 1933: 55-57). Esta

²¹ Na segunda definición do *Lewis and Short*, recóllese que o plural do termo, *castra*, definía «a military camp, an encampment» ou mesmo, de maneira literal, «several soldiers' tents situated together» (Lewis, Short, 1879 [en liña, *DLD*]).

perspectiva viuse cuestionada a mediados do século XX a partir dun breve artigo que se converteu en paradigmático, «Notes sur le sens des mots *castrum*, *castellum*, et quelques autres expressions qui désignent des fortifications», no que o belga J. F. Verbruggen (1959) afirma após a revisión de fontes tanto británicas como continentais que *castrum* e *castellum* son, desde o fin do século IX até o XIII, sinónimos que definen por igual tanto un castelo como unha fortificación de carácter urbano ou relixioso.

A proposta da sinonimia viña de ser lanzada e sería recuperada vinte anos máis tarde por Pierre Toubert, xa citado responsábel do concepto historiográfico de *incastellamento* e referente no estudo do fenómeno de fortificación medieval, quen tamén considerou *castellum* un sinónimo pleno, un «doublet», de *castrum*, designando ambos «tout centre permanent d'habitat groupé et fortifié» (Toubert, 1973: 314). Iso si, no caso dos seus estudos centrados no Lacio dos séculos X ao XIII, a documentación daría a ambas palabras exclusivamente o valor de aldea fortificada e en ningún caso de castelo, aparecendo estes recoñecidos pola súa banda como *rocca castris* ou *domus maior castris*. Aquelas aldeas xurdirían no século X como resultado dun proceso de concentración da poboación fomentado polas elites para o seu mellor control, avanzándose así na feudalización da sociedade. Desta maneira *castrum* e *castellum* ficarían sinónimos, porén definindo unha realidade específica e por tanto non tan ampla como na proposta de Verbruggen.

Na Franza Pierre Debord analizou o papel dos dous termos en cuestión na obra do monxe Adémar de Chabannes, escrita no primeiro terzo do século XI, e a súa conclusión foi talvez máis complexa, intermedia entre as que negan e afirman a equivalencia (Debord, 1979). Segundo el, *castellum* é sempre intercambiábel por *castrum* porén non é claro que *castrum* se poida mudar por *castellum* en todas as ocasións. Isto débese ao facto de *castrum* significar todo tipo de fortificación agás as dunha cidade ou un mosteiro, mentres que *castellum*, cumprindo en principio esa mesma condición, nalgúns casos mantén a maiores certo sentido diminutivo orixinario da palabra e remata por referir só a castelos (*château-fort*). É dicir, todos os *castella* son tamén *castra*, mais hai *castra* que talvez non encaixen co matiz que o termo *castellum* pode implicar. Son parcialmente sinónimos, porén hai espazo para o matiz.

Pola súa banda Jean Mesqui proporía que non hai diferenza entre *castrum* e *castellum* durante os séculos XI a XIII. Segundo el estes dous termos serían sinónimos do francés *château*, que nós hoxe traduciríamos como castelo, mais no entanto non nos

estarían a remitir a ningún tipo de edificación concreta senón a «tout le siège d'un pouvoir, celui du seigneur châtelain, détenteur de droits sur les hommes et sur la terre (justice, corvée, cens, mainmorte, etc.)» (Mesqui, 1997: 107). Calquera sede dun poder, sen importar a materialidade, sería un *castrum* ou un *castellum*. De aí que este termo se vexa usado para definir *bourgs castraux*, que morfoloxicamente serían vilas, encanto a fortificación do señor é definida por termos máis relacionados coa edificación e a defensa. Sería só no século XIV cando o uso de *château* fusiona a noción xurídica e a construtiva, e pouco despois ficaría acoutado para os edificios medievais cando na modernidade ás novas fortificacións se lles comeza a chamar *forts*. Baseándose nisto, categoriza as edificacións militares medievais en tres tipos: os castelos *au sens originel*, que inclúen locais administrativos e señoriais, as casas fortes, ben fortificadas porén sen rol administrativo importante e finalmente as fortificacións puramente militares sen contido administrativo ningún.

O caso da Inglaterra é diferente, e o debate tivo talvez máis intensidade que en calquera outro lugar. *Castellum* e as súas evolucións directas –*castel*, *chastel*, *castelle*, *castle*– cobran importancia nas fontes a finais do século XI, da man da nova elite normanda que sería protagonista dun rápido e masivo proceso de fortificación na illa. Aqueles autores que consideran o castelo, e tamén o feudalismo en conxunto, como un elemento exclusivamente de importación após a vitoria de Guillerme o Conquistador, vincularon o uso destes termos na documentación con dous fenómenos paralelos, a expansión do castelo normando e a implantación dun novo paradigma de linguaxe culta, con máis pegada latina, ao se impor unha aristocracia falante de normando que estaría familiarizada co termo romance *chastel*. En palabras de Ella S. Armitage a comezos do século XX: «the thing as well as the term was new» (Armitage, 1912: 24).

Moito máis recentemente, Brown insiste en que ningunha estrutura nas Illas Británicas erixida antes da conquista pode ser considerada un castelo. Aínda que por unha banda este autor admite que «at any time from the ninth to the eleventh century or later such words as *castrum*, *castellum*, *firmitas*, *municipium*, *munitio* and *oppidum* are used indifferently for town, castle, or any kind of fortification» (Brown, 2004: 8), trátaríase de mencións escasas e froito dunha linguaxe feudal aínda pouco precisa (Brown, 1969). Despois de 1066 *castellum* multiplicará a súa presenza nas fontes e adaptarase ao seu significado específico. Ann Williams (1992) matiza que o uso deses

termos latinos en momentos anteriores á conquista debe responder a fortificacións de influencia normanda²², que se viña notando na illa desde décadas antes.

Outros, como Abygail Wheatley (2004) e Charles Coulson (1996), cuestionan estas formulacións, alegando que o uso dos termos é sempre máis confuso do que parece e que a palabra inglesa *castle*, lonxe de estar rixidamente ligada ao feudalismo e a fortificación privada, é simplemente un de moitos termos usados nos documentos medievais para indicar defensas. Unha análise minuciosa das fontes documentais non produciría, xa que logo, unha definición concreta e fixa, senón un amplo rango de connotacións no uso, e *castle* non sería unha apropiación do anglonormando, senón unha herdanza romana utilizada xa moito antes da conquista para referirse, en latín, aos *burhs* ou a castelos altomedievais.

Para soste a súa hipótese Coulson apela á presenza romana nas Illas, novamente en base á idea de ter sido *castrum* usado para asentamentos romanos de calquera tipo e *castellum* para «smaller and stronger forts» (Coulson, 2004: 43) de defensa fronteiriza. Algúns deses enclaves sobrevivirían até época medieval, mentres que outros desaparecerían, mais a herdanza que ficaría vinculada a estes termos na Idade Media «irreducibly carried with the idea of an authoritative official establishment» (Coulson, 2004: 44). O importante desas palabras recaería por tanto no seu poder simbólico e non na tipoloxía construtiva das realidades que nomean, o que Coulson xustifica mediante exemplos de casos, pre e pos conquista, en que *castrum* e *castellum* son aplicados a espazos de autoridade diversos, fortes, mosteiros, recintos urbanos ou mesmo conventos, sen que fose sequera imprescindible formaren parte dun complexo fortificado (Coulson, 2004: 45).

A situación é, a todas luces, complexa, máis achamos deita dúas conclusións. A primeira, que a análise dos termos é fundamental para o estudo das fortificacións, da súa natureza e do seu papel social e político, até o punto de que mesmo aqueles autores máis escépticos coa posibilidade de asumir información en base á análise de mencións documentais simples se ven obrigados a facer unha interpretación propia do significado das mesmas. A segunda é que dependendo do momento e da localización xeográfica as posibilidades de uso dunhas mesmas expresións poden variar até referir a realidades irrecoñecíbeis entre si, de maneira que non é factíbel tomar de entrada para o noso

²² Aliás, o modelo de construción normando respondía a unha tipoloxía particular *motte and bailey*, mouta e muralla, de maneira que a súa identificación é relativamente sinxela e está constatada nalgunha ocasión en momentos anteriores á conquista.

estudo ningún modelo de interpretación léxica creado orixinariamente para outras áreas do continente.

O que é que acontece entón na Península Ibérica? A diferenza do caso inglés, non hai espazo para a dúbida de que tanto *castrum* como *castellum* son expresións utilizadas de ben antigo, sen máis importación que a vinculada co primixenio proceso de romanización. Tamén parece que a fortificación medieval é un fenómeno endógeno, e non froito de adopción de modelos alleos. No entanto, non é doado rastrexar a orixe destas voces nos séculos inmediatamente posteriores á conquista romana. En época clásica son só tres, segundo Jiménez de Furundarena (1994), as mencións que se fan a *castrum* referidas a Hispania, dúas de Livio –*Castrum Album* e *Bergium Castrum*– e unha de Plinio –*Castrum Iulium*–. Despois deste último non encontraríamos nada até o século V. Porén, si contamos con outro tipo de fonte que nos dá testemuño, neste caso ademais concretamente para a Gallaecia, do termo *castellum*: a epigrafía. Pereira Menaut propuxo, como Albertos Firmat (1975), que o «O», ou «c invertido» que aparece en Galiza en non poucas inscricións de período romano, non é unha abreviatura de *centuria* como se tiña crido anteriormente, senón que «debe ser leído *castellum*, que significa máis o menos lo mesmo que nuestro término actual *castro*, a saber, un poblado pequeno en altura, normalmente fortificado» (Pereira Menaut, 1983: 203).

A diferenza doutros espazos peninsulares en que as comunidades tiñan carácter xentilicio ou familiar, estes *castella* serían marcos de organización territorial, que compoñían cada unha das *civitas* ou pobos indíxenas que os romanos identificaban e sobre as cales se impuxo o novo sistema administrativo e impositivo. Tal modelo de base autóctona non tería, iso si, moita perdurabilidade, pois coas mudanzas lexislativas no Imperio a partir do século I d. C. a validez destes marcos a efectos oficiais desaparecería. Comezaría aí un proceso duplo de abandono dos pequenos asentamentos en altura, en favor ora da ocupación dos vales dispersos en aldeas, ora dalgúns castros de maior entidade que durante o período romano aumentarían o seu tamaño e reforzarían o seu papel de núcleos (Pereira Menaut, 2015). Sexa como for, o termo *castellum* puido ter sido, en momentos tan temperáns, utilizado na Gallaecia para denominar poboados fortificados en montes que organizaban o territorio da súa contorna.

Para a seguinte mención temos que agardar ao século V coa obra de Hidacio, bispo de Chaves e cronista que nos deixou suculenta información no período de

escuridade documental que constitúe a etapa xermánica. Na súa persoal cruzada contra a nova orde sueva que se instaurara como reino na Gallaecia a partir de 411, explica como os galaicos se defendían dos agresivos ataques das hordas xermánicas refuxiándose nos *castella tutiora* (ed. Tranoy, 1974, vol. I: 139). Esta mención é talvez a que deixa máis espazo á dúbida sobre o tipo de realidade á que se refire. Aínda que a funcionalidade defensiva dos enclaves e o uso do termo *castellum* poden abrir espazo á dúbida, se analizamos o fragmento no contexto do conxunto da obra vemos como encaixa nas reiteradas referencias a poboados amurallados, que se designan iso si na maior parte dos casos como *oppida*. Nunha sociedade aínda dividida etnicamente, relátanse conflitos entre os galaicos romanizados e os bárbaros, os primeiros refuxiándose dos segundos en cidades ou poboados fortificados. A vixencia dos asentamentos fortificados nesta altura parece tan clara como a ausencia de probas da existencia de castelos²³. Xa no século VI temos outro testemuño importante, que neste caso chega nas etimoloxías de Isidoro de Sevilla, que define *castellum* como diminutivo de *castrum* e este como poboado amurallado (eds. Oroz, Marcos Casquero, 1982: 228-229).

Cando a documentación conservada se fai máis abundosa, a cuestión muda. En territorio leonés, Ayala Martínez (1994: 155-157) realiza unha análise de *castrum* da que infire pode denominar indiferentemente tres realidades diferentes: unha *villa* que é ou foi fortificada e que é herdeira en certa forma dos poboados castrexos, un antigo castro reutilizado por diversos posíbeis motivos estratéxicos e un castelo ou fortaleza de nova planta. A maiores afirma que, só ocasionalmente, o termo pódese interpretar como unha entidade supralocal de organización territorial, ao estilo de *valle* e *territorium* (Ayala Martínez, 1994: 143-145). Esta última consideración, que o autor valora como pouco menos que anecdótica, recolle unha proposta xa anunciada por Estepa Díez (1978) e é porén interesante para o corpus documental que traballamos, para o que é preciso dispor de posibilidades de interpretación abertas. Pola súa banda o especialista en léxico medieval Varela Sieiro (2008: 60) considera que no caso da documentación galega en latín son tamén tres os tipos de *castrum* que se deixan ver, aínda que non exactamente os mesmos: «edificación fortificada, núcleo de hábitat fortificado, herdeiro dos antigos 'castros' ou simplemente territorio elevado onde antigamente houbera un recinto fortificado e xa está despoboado».

²³ Así o teñen afirmado algúns autores, entre eles M. J. Barroca (2004: 182).

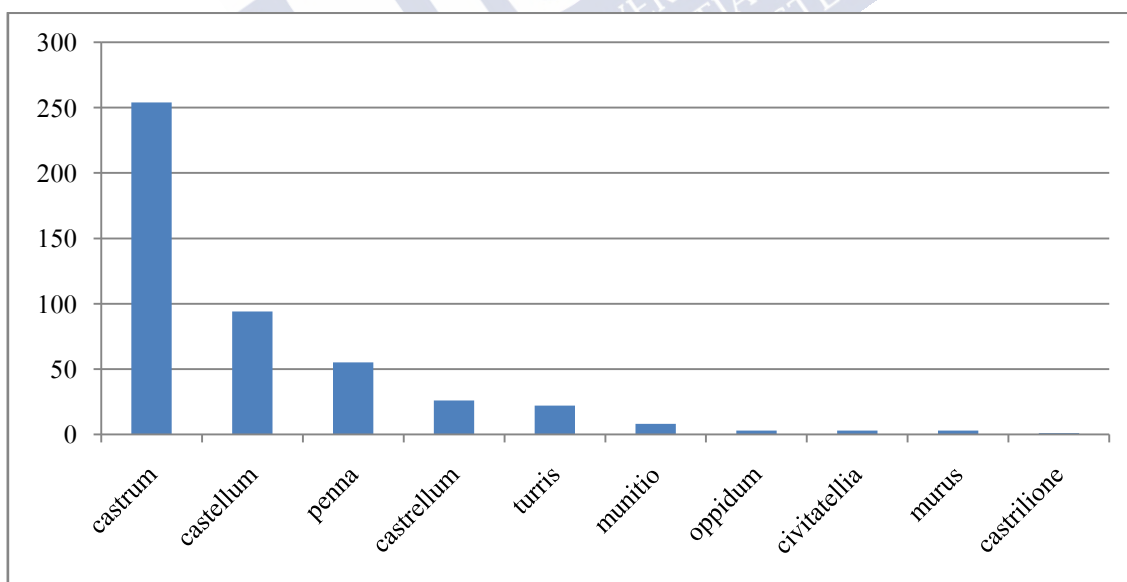
Gutiérrez González (2014) propón, achegando a súa interpretación do uso dos termos nas fontes a unha revisión arqueolóxica do período altomedieval, unha organización xerárquica de enclaves. As *civitates* estarían no máis alto da organización territorial, ao contaren con sé episcopal; a seguir irían os *oppida*, núcleos urbanos amurallados sen bispo; nunha escala inferior, os *castra* e *castella*, que serían fortificacións en altura de grande heteroxeneidade en todas as esferas; e finalmente situaríanse os locais menores como as *turris*, *burgi*, *clausuras* e outras tipoloxías diversas. Habería á súa vez distincións internas, sendo os *castra* en xeral de maior envergadura que os *castella*, de maneira que os primeiros se identifiquen, en ocasión, cos *oppida*, e os segundos no entanto coas pequenas *turris* e *burgi*.

En Portugal tiveron grande relevancia as propostas que trazou Ferreira de Almeida no último cuarto do século XX. Este autor distingue entre *castro*, *monte* e *alpe*, que serían os termos utilizados para os castelos antes de mediados do século XI e que corresponderían basicamente a vellos castros reutilizados militarmente polas comunidades campesiñas; e *castelo*, un termo pouco usado até esa altura e que a partir de aí será específico para as construcións defensivas máis grandes e elaboradas, especialmente aquelas que se tornaran cabeza de terras e territorios, isto é, obras feitas para teren funcións administrativas e xurisdicionais (Ferreira de Almeida, 1978: 6-8, 24-26; Ferreira de Almeida, 1992: 382). Aínda que eses son segundo el os termos principais para fortificacións na documentación medieval portuguesa, cita ademais unha listaxe longa con outros que tamén poden ser utilizados con este sentido, entre os que inclúe *pena*, *alcácer*, *guarda*, *custóias* ou *faro*. Estes deberían ser identificados como fortificacións naqueles casos en que estean precedidos por expresións do tipo *subtus*, *sub*, *ad radicem* ou outras equivalentes que non especifica (Ferreira de Almeida, 1992: 372-373). De opinión semellante é Mário J. Barroca, quen recolle e insiste na idea de que *subtus mons* non ten connotacións topográficas senón administrativas e militares (Barroca, 2004: 184).

Voltan coincidir Ferreira e Barroca na interpretación do termo *civitas* non só co significado de *cidade*, que obviamente tamén aceptan, senón ademais como amplos espazos territoriais «confiados ao controle de uma estrutura militar que, muitas vezes, se revestia de características arquitectónicas muito incipientes» (Barroca, 2004: 187). Faise entón un paralelismo entre as *civitates* en que Afonso III organizaría o noroeste de Portugal e as *mandationes* ou *commissa* que este mesmo monarca instituiría en Galiza.

Segundo esta hipótese, as *civitates* serían os castelos dos delegados rexios, isto é, aqueles de maior importancia que posteriormente pasarían a ser denominados inequivocamente *castelos*, mais ao mesmo tempo convivirían con múltiples fortificacións de menores proporcións erixidas por iniciativa «das populaçje» (Barroca, 2004: 189), que son aquelas chamadas de *monte*, *alpe* ou *castrum* e que se multiplicaron ao longo do século X e sobre todo no XI. Barroca considera entón que se poden diferenciar tres tipos de castelos dos séculos IX a XI: as *civitates*, isto é, os castelos cabeza de territorios resultado das presuras lideradas por Afonso III no norte do actual Portugal; os castelos erguidos polas poboacións, moito máis numerosos, pequenos e rudimentarios, que aparecen nas fontes co nome de *monte*, *alpe* ou *castrum*; e un último grupo, os castelos máis tardíos e de iniciativa condal, nomeados estes xa si de *castella*, termo que posteriormente iría tamén substituír o de *civitas*.

No corpus documental escolleito *castrum* é o termo máis frecuente, con máis de 250 rexistros e máis do duplo que *castellum*, que non chega ao cento delas. Arredor da aproximación ás realidades que esconden estes dous termos orbita en grande medida a presente disertación de doutoramento. No entanto, tamén recolleemos outros termos castrais usados en menos ocasións:

Imaxe 2. Número de concorrencias de cada termo castral en números brutos

O terceiro termo máis utilizado é *penna*, que inclúe consigo diversas variantes como *pena*, *pina* ou *pinna*. O número de rexistros é relativamente alto, superando o medio cento, porén trátase dunha palabra especialmente enganosa. Primeiramente, porque para as buscas guiadas colide coa palabra *pena*, co sentido de 'castigo', 'condea',

que obriga a facer unha revisión lenta e individualizada para descartar eses casos. Mais sobre todo porque mesmo naquelas ocasións en que si nos atopamos coa etimoloxía adecuada, só algunhas delas refiren a fortificacións, encanto moitas outras fan referencia simplemente a unha pedra natural de grande tamaño –se incluísemos só aqueles casos en que sabemos, con toda certeza, que se está a falar dun emprazamento militar, o número de concorrencias sería con claridade moito menor–. É por isto que Ferreira de Almeida (1978: 5), cando na súa tese enumera unha serie de designacións a construcións defensivas segundo a toponimia e a documentación, non inclúe *pena*, embora despois aclare que «outras designaçõe s, como 'penafiel', 'penajóia', 'benviver', podem eufemicamente designar castelos». Sobre os casos dubidosos neste sentido debuzarémonos no apartado 11.3.1.

O seguinte vocábulo en número de mencións, *castrellum*, aparece en todas as ocasións excepto unha fixado como topónimo. Isto é algo semellante ao acontecido no caso castelán co termo *castrillo*, que se presentaría como unha forma híbrida entre *castrum* e *castellum* e que non se encontraría fóra do ámbito ibérico (Vázquez Álvarez, 1999: 360-361). A respecto de *turris* constatamos unha cantidade relativamente escasa de aparicións, en especial se outra vez voltamos os ollos a Castela, onde se recolle aproximadamente o mesmo número de *turris* que de *castrum* e de *castellum* e mesmo unha maior pegada na toponimia, de maneira moi marcada nos séculos X e XII (Vázquez Álvarez, 1999: 360). A respecto do significado, concordamos con Debord (1979: 102) cando di que «le mot traduit bien son impression visuelle : de son temps, le château, c'est d'abord un donjon», e con Ferreira de Almeida (1978: 6) ao afirmar que «parece significar, de maneira sistemática, uma simples construção fortificada, alta, sem nada mais, feita junto de igreja ou de casa abastada ou ainda em local de passagem obrigatória». No apartado 7.2 menciónase un caso recolleito no noso corpus en que se fala dunha torre como unha construción non exenta do mosteiro, neste caso de Samos, senón como un espazo no marco do mesmo usado como arquivo ou biblioteca.

Ten sido mencionada tamén, nesta ocasión como hipótese para o caso galego, unha posíbel diferenza entre os *castra* e os *castella*, que implicarían exercicio do poder público, fronte ás *torres*, cuxa construción non respondería á delegación de ningún poder lexítimo senón á usurpación de dereitos por parte dos promotores das mesmas (Anido, s. d.: 78). Achamos que esta hipótese non pode ser demostrada, pola diverxencia no sentido das escasas aparicións deste termo e pola existencia de exemplos

en que si se apreciaba delegación de poderes no dominio de torres chamadas así, como pode ser esta mención de 1168 en que o uso do verbo *teneo* resulta indicativo nesa liña: «ipse dominus Petrus tenebat turrem de Aranga et terram Superaddi» (ed. Loscertales, 1976, v. II: 47-48, d. 25). Achamos entón que o que si parece indicar o termo é que ten un uso en boa medida literal, isto é, que pon énfase no modelo concreto de construción.

Dos cinco últimos termos a mostra é tan escasa que apenas dan para análises que transcendan o caso por caso. Pódese indicar, por exemplo, que *castrilione* coincide no esencial con *castrellum*, que *civitatellia* pode ter a ver con puntos de vixilancia e que *murus*, a pesar de ter sido sinalado como mostra de presenza de fortificacións de pedra en territorio francés (Debord, 1979: 101), non parece ter no noso caso un uso estritamente castral senón que pode responder a realidades máis prosaicas. Pola súa banda, *oppidum* e *munitio* si responden a fortificacións, sendo ademais o primeiro deles usado tanto para castros antigos como para construcións medievais, tal como acontecía con *castrum*. No entanto, non é posíbel saber que matices concretos poderían agochar estes vocábulos. A pesar diso, tal como foi feito notar por Gautier Dalche (1986 : 236), o feito de que os autores de *Historia Compostellana* citen en ocasións xuntos *municipium* / *munitio*, *castellum* ou *oppidum* indica que hai cando menos matices entre eles, senón non sería necesaria esa redundancia. O mesmo acontece nos documentos, tal como vemos nun diploma de 1171 conservado no Tombo A en que se fala conxuntamente de *castellis et munitioibus* (ed. Lucas Álvarez, 1998: 248-250, d. 121).

3.2. REVISIÓN DAS MENCIÓNS CASTRAIS

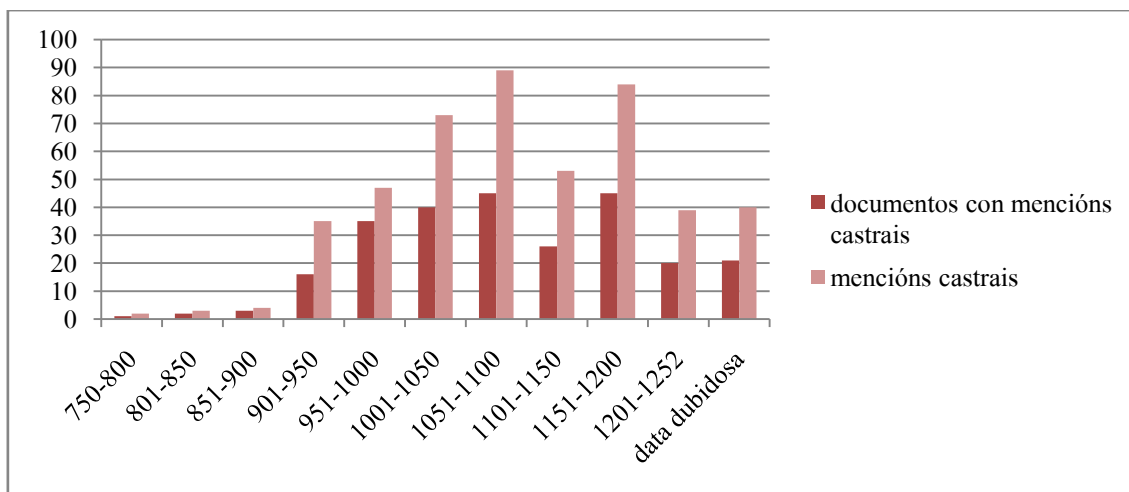
3.2.1. Cronoloxía e procedencia

Os tombos de Sobrado dos Monxes, Samos, Celanova e o Tombo A da Catedral de Santiago de Compostela suman un total de 2.214 documentos²⁴ comprendidos entre 785, o momento do que data a máis antiga das actas, e 1255, a máis recente²⁵. Foi sobre este corpus que se realizou a busca de termos castrais, dando como resultado unha base de datos con 469 mencións repartidas en 254 documentos. Isto supón que o 11,5% do

²⁴ Inclúense os diplomas soltos que Lucas Álvarez (ed., 1986) edita canda os textos do tomo de Samos. Para Celanova, tomamos a cuantificación que fai Andrade Cernadas (ed., 1995) fronte a de Sáez e Sáez (eds., 1996), que consideran que o número de textos é maior —aínda que a súa edición só recolle os documentos con data até 1006—.

²⁵ Ficando fóra dous textos anacrónicos incluídos na colección de Sobrado con datas de 1355 e 1506 respectivamente.

total dos escritos desas coleccións recollen cando menos un vocábulo castral, porcentaxe que sendo considerábel deixa claro dun primeiro momento que as fortificacións non son un tema protagonista nos textos que a esas importantes institucións lles interesou conservar. As referencias non se distribúen de maneira regular dun punto cronolóxico. Vexamos.

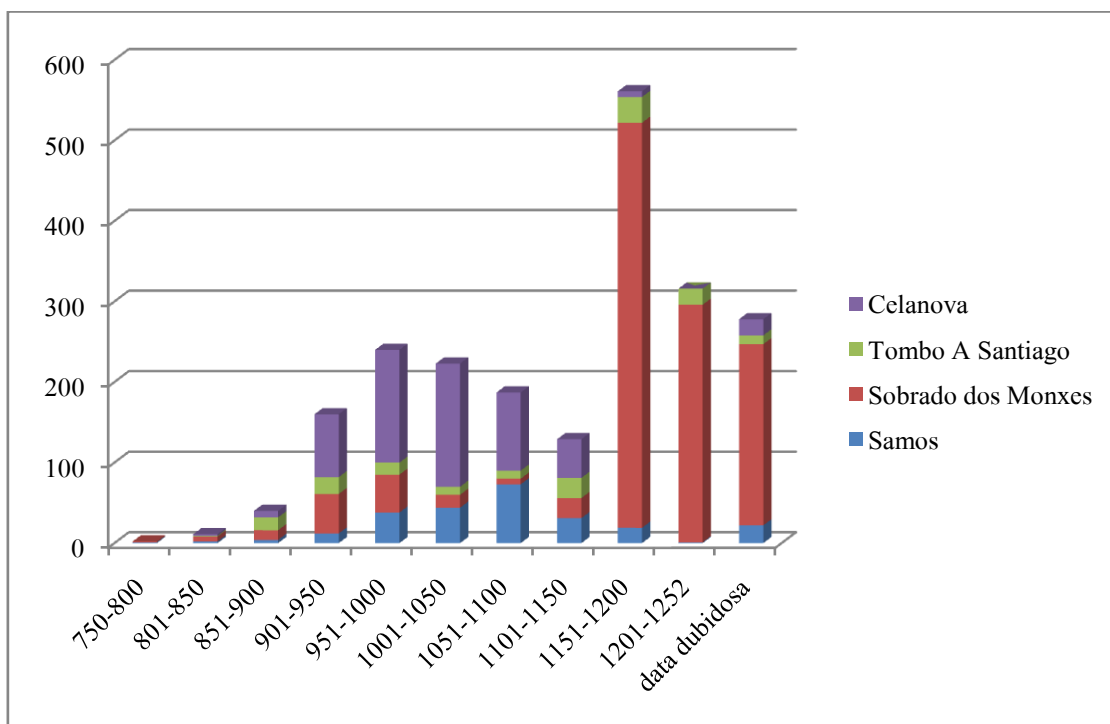

Imaxe 3. Distribución de mencións castrais e documentos con mencións castrais ao longo do período de estudo

Neste cadro móstrase que as nosas fontes, que como explicamos anteriormente son as catro coleccións máis voluminosas da Alta Idade Media galega en xeral e especialmente aquelas que máis documentación inclúen dos momentos máis temperáns, ofrecen un número de rexistros moi baixo no séculos VIII e IX. A escaseza de textos dificulta a análise dese período, especialmente dun punto de vista cuantitativo, mais precisamente por iso o valor cualitativo de cada un deses documentos aumenta e obriga analizalos individualmente con detalle —e comparativamente con outros tipos de datos—. No século X a documentación comeza a medrar e de aí por diante será xa relativamente abundosa para o resto do período, con especial acumulación no século XI e na segunda metade do XII. A explicación máis evidente é que existe unha mudanza social que se ve reflectida nunha maior importancia da cultura escrita. Hai boa parte de verdade niso, porén non se poden deixar de valorar outras tanxentes como a natureza das institucións conservadoras da documentación, os seus intereses e, aínda que moitas veces sexa pasado por alto, o azar histórico que permitiu que elas, e non outras, sobrevivisen moitos séculos custodiando os tombos.

Ora ben, a vulnerabilidade ante a continxencia non impide que en termos cuantitativos a documentación poida dar pistas. Na seguinte gráfica vemos o total de

documentos que posúe cada colección en períodos de cincuenta anos, sen contarmos a aparición ou non de mencións.

Imaxe 4. Distribución do número total de documentos de cada colección ao longo do tempo

O máis visíbel a primeira vista é que Sobrado, que contaba cun número considerábel documentación no século X, chega a mínimos na segunda metade do XI para, a finais do XII multiplicar de maneira exponencial o seu número. Isto fálanos da historia do propio mosteiro. Fundado polos condes de Présaras, conserva para os primeiros momentos algunha documentación do período no que eles xestionaban ese territorio. No século X é a etapa do funcionamento do seu período como cenobio familiar, que no século XI se abandona. A refundación por monxes do Císter vén seguida dunha vertixinosa expansión que se manifesta na masiva documentación da etapa final deste período. Por outra banda, vemos como Celanova é o fondo que maior número de documentos garda ininterrompidamente desde o ano 900 até o 1150. Isto convérteo nunha fonte especialmente valiosa xa que no momento de auxe de Sobrado xa se conta con máis documentación proveniente doutras institucións, porén anterior ao século XII non existe nada á altura da colección de Celanova. O punto álxido da documentación celanovense vai desde 950 até 1050, momento en que empeza a descender até o século XIII, do que xa non garda ningún testemuño.

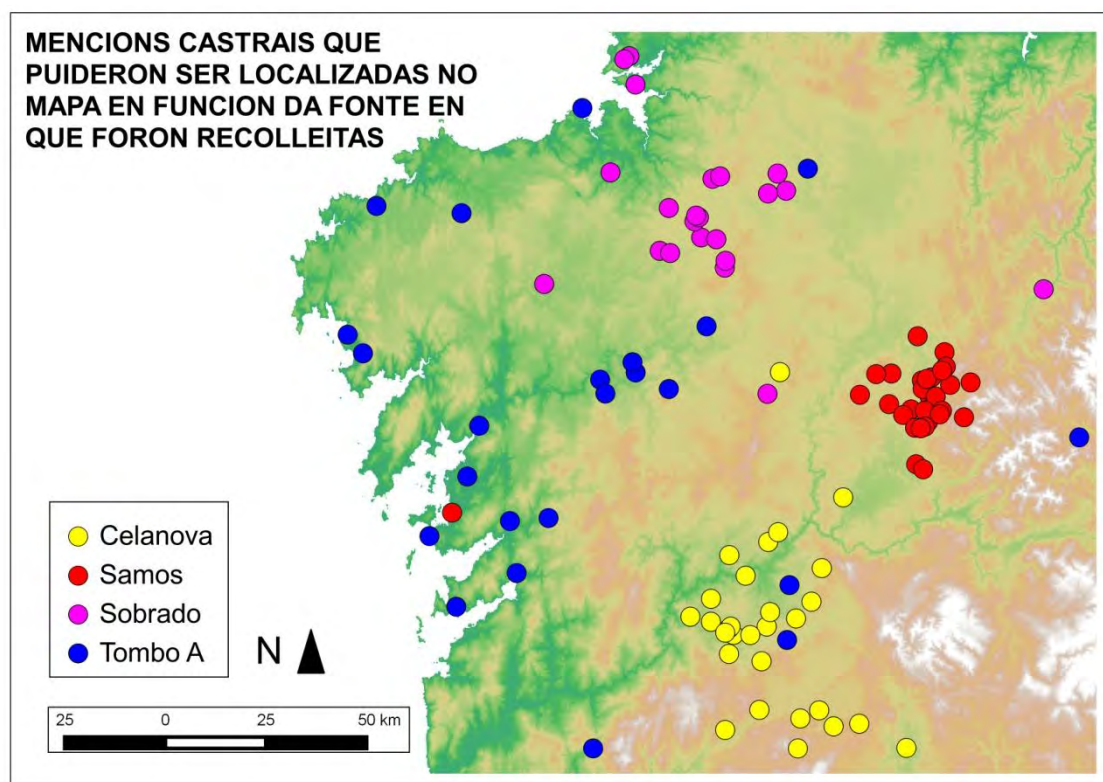
Samos, máis humilde en termos totais, ten o seu pico na segunda metade do XI, mentres que o Tombo A, o máis pequeno dos catro, ofrece unha documentación repartida con menos contrastes ao longo de todo o período e, a simple vista, a súa achega ao corpus é modesta. No entanto, non se pode supor que un maior número de documentación nos vai facilitar inequivocamente máis e mellor documentación castral. Isto pódese intuír xa cunha sinxela comparación entre as Imaxes 3 e 4, que deixa en evidencia como o grande crecemento bruto da documentación de Sobrado non ten o seu equivalente no número de referencias de interese. Se analizamos caso por caso, vemos que no Tombo A o 34% da documentación recolle algunha mención castral, fronte o 22% de Samos, o 17% de Celanova e un moi humilde 9% de Sobrado. Desta maneira a importancia do número total de documentos das coleccións tórnase relativa.

A explicación destas considerábeis diferenzas responde, como case sempre, a causas múltiples. En primeiro lugar, o Tombo A é particular na súa natureza. Trátase dun fondo catedralicio, non monástico, e concretamente dunha sé episcopal cun poderoso señorío que se facía valer en boa parte do occidente galego. A inmensa maioría dos seus diplomas proveñen do propio rei, que entrega ou confirma doazóns ao lugar da tumba apostólica. Entre elas encóntranse castelos que a monarquía lle cede ao bispado baixo o mandato de representar neles a autoridade rexia. Este tipo de documentación non é frecuente noutro tipo de coleccións. Pola súa banda, os tombos monásticos teñen outra razón de ser, que consiste maioritariamente en recompilar as compras e transaccións de pequenas herdades coas que progresivamente as institucións se van facendo, así como preitos sobre as mesmas. A esta escala, o protagonismo dos castelos é menor que no Tombo A, porén gañan agora peso os castros que, como elemento destacado de organización territorial antiga e presente por todo o territorio galego cunha alta densidade, tórnanse fundamentais nas delimitacións das propiedades en cuestión.

Unha posíbel causa de que Sobrado, fonte monástica de natureza parecida a Celanova e Samos, teña unha moito menor carga proporcional de mencións que estes, sería a nomeada particularidade de ser o groso do seu corpus documental moito máis tardío, correspondente a un momento en que o papel organizativo dos castros xa minguara. A partir da segunda metade do século XII non é preciso delimitar cada pequena parcela indicando cales son os seus límites; todo está máis claro e estábel, o territorio é tan intensamente aproveitado que deixa de ser preciso recorrer a límites

orientativos como os vellos asentamentos do ferro, os altos dos montes ou os ríos. Por outra banda, unha vez máis insistindo en que as cousas son sempre menos exactas e unidireccionais do que pode parecer, a recorrencia dalgúns topónimos castrais que, por estaren nunha área de intensa influencia dun dos mosteiros en cuestión, aparecen nos documentos unha e outra vez, tamén pode facer oscilar considerabelmente o número de mencións recolleitas nunha colección ou outra, sen reflectir isto a información real que poden albergar sobre o papel das fortificacións na sociedade.

Todas estas diferenzas plásmanse con claridade coa representación en plano da situación dos enclaves localizados no territorio en relación á fonte en que son mencionados.

Imaxe 5.

Mentres que os *castra* nomeados no Tombo A van máis aló do territorio do señorío catedralicio, e expándense especialmente por toda a costa occidental galega, os de Samos, no punto contrario, concéntranse en grande cantidade na pequena área que rodea inmediatamente o mosteiro. Mentres que o primeiro nomea os puntos militares en que a sé compostelá se apoiaba nas súas campañas políticas, o segundo recolle fundamentalmente os pequenos castros que axudaban a organizar o territorio na contorna máis inmediata do cenobio. Sobrado e Celanova teñen unha área de expansión

maior que a de Samos, e demostran ter interese en zonas concretas máis aló do entorno máis próximo, o Golfo Ártabro para o primeiro, como saída ao mar, e a zona da Limia para o segundo.

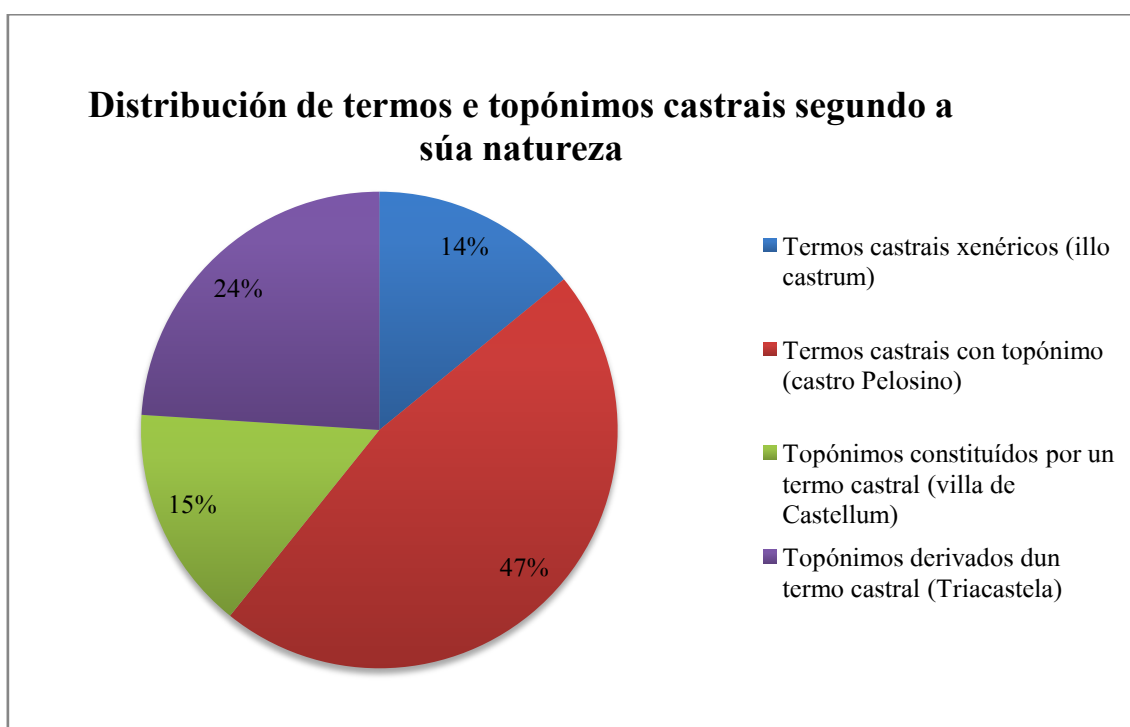
3.2.2. Toponimia castral

Das 469 mencións castrais totais, 94 son topónimos constituídos por un termo castral puro –*villa dicta Tur[r]es* (ed. Lucas Álvarez, 1986: 258-261, d. 115), *Sancta Maria de Castro* (ed. Loscertales, 1976, v. I: 71-72, d. 39)–, entre os cales non se inclúen aqueles casos dubidosos, como *monte Castro* (ed. Loscertales, 1976, v. I: 172-175, d. 135), en que non é claro se a realidade que se nomea ten natureza castral ou é só un nome fosilizado para denominar outro tipo de realidade. Porén, para alén destes topónimos que se remexen entre o conxunto do corpus, a nosa atención caeu tamén sobre outro formato de nomes de lugar que, sendo un pouco diferentes, poden ser de maior utilidade para futuros obxectivos de estudo. Trátase de aqueles que están formados por unha derivación dalgún dos vocábulos que, aínda que convertidos en algo novo, nos falan pola súa natureza dun pasado, sexa ou non remoto ou impreciso, vinculado ao mundo da fortificación. Lugares como Trascastro, Castela ou Triacastela, aínda que se refiren respectivamente a unha *villa*, un territorio e un burgo tamén co seu territorio, posúen un significado nítido que remite inequivocamente a fortificacións: 'detrás do castro', 'tres castelos' e 'os castelos'.

Como eses significantes se fixaron como topónimos non é un proceso simple nin nos dá unha información precisa, mais si insinúa tendencias. Con toda probabilidade Trascastro encóntrase perto dun castro e no entorno de Triacastela nalgún momento existisen tres *castella*, foran estes como foren. Ademais, algunhas veces, encontramos topónimos deste estilo nomeando realidades castrais xa recolleitas na base de datos. Por exemplo, *Castrusando* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 372, d. 261) fálanos do *castro de Sandi* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 749, d. 543) e *Castroncan* (ed. Lucas Álvarez, 1986: 300-302, d. 140) de *Castro Unchani* (ed. Lucas Álvarez, 1986: 90-93, d. 15), de maneira que para termos unha información completa e diacrónica das fortificacións recolleitas é preciso recollermos sempre este tipo de termos. Triacastela aparece até 24 veces, ás que dedicamos cadansúa entrada na base de datos, porén a información que nos achegan sobre a realidade castral da época é bastante limitada. En total, contamos até 148 mencións deste tipo, das cales a maioría consisten na palabra *Castella*, ora

referida ao reino ora ao territorio situado na actual provincia de Ourense, ou en referencias a Castillón e Triacastela.

Para visualizar mellor estes datos, faremos un exercicio de cuantificación e sumaremos estes 148 topónimos que se derivan dun vocábulo castral cos propios 469 termos castrais que centran o traballo. O resultado é un corpo total de 617 entradas, que inclúen obviamente as referencias xerais a fortificacións, mais tamén todos os topónimos relacionados co campo léxico das mesmas, independentemente de se están constituídos por un termo castral literal ou por unha variante ou derivación. Vexamos como se distribúen en porcentaxe os tipos de mencións diferentes atendendo á clasificación que viñemos facendo en páxinas anteriores:

Imaxe 6.

Podemos observar en primeiro lugar que os termos castrais puros –azul e vermello– suman un 61%, mentres que os topónimos –verde e violeta– ocupan o 39%. Aínda que minoritaria, esta porcentaxe fálanos da considerábel importancia que tiveron os topónimos relacionados co mundo da fortificación xa desde momentos ben temperáns. Aliás, o feito de que os termos castrais que contan cun nome propio case tripliquen a aqueles que aparecen citados sen complemento toponímico –47% fronte a 14%–, apunta a que os emprazamentos fortificados, sexan contemporáneos ou antigos, están claramente definidos e destacados no espazo medieval até o punto de contaren na

maioría dos casos co seu propio apelativo identificador. En último lugar, os topónimos derivados dun termo castral ocupan unha porcentaxe considerábel do total, case unha cuarta parte, porén é preciso aclarar que se trata dunha sobrerrepresentación resultado da repetición constante dun moi limitado número de topónimos.

Tamén co obxectivo de recollermos información máis concreta sobre as casuísticas que despois escolleremos para analizar con detemento, realizamos nun primeiro momento un tipo de busca do que demos en chamar *topónimos relacionados*, é dicir, aqueles que despois de acompañaren un termo castral aparecen en solitario ou nomeando realidades doutra natureza. Quere dicir, unha vez que na documentación encontramos *castrum Baroncelli* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 146-148, d. 95), recollemos tamén as veces que localizamos *villam Baroncelli* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 141-144, d. 93) ou *valle Baroncelli* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 647, d. 468) ou *Baroncelli* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 631-632, d. 459) a secas, sen ir modificando ningún substantivo xenérico. Como se verá, este proceso é importante para coñecermos unhas realidades territoriais concretas que adoitan ser multiesféricas.

Tras este exercicio, faise claro que maioría dos nomes utilizados para denominar emplacements castrais non se utilizan para nomear outros substantivos. Nos primeiros momentos da pesquisa, para afondarmos no desenvolvemento desta hipótese, pensamos en contabilizar todos e cada un dos topónimos relacionados e facer unha comparativa numérica entre o número de termos castrais e o número de topónimos relacionados. No entanto, o resultado que obtivemos non foi satisfactorio: mentres que en moitos casos o topónimo castral non voltaba aparecer vinculado a outras realidades, nalgúns escasos supostos aparecían tantos topónimos relacionados que incluílos todos con cadansúa entrada na base de datos entorpecería o funcionamento da mesma simplemente para a consecución dun dato anecdótico, pois nos pasos consecutivos da investigación esa información non sería de utilidade.

Talvez o paradigma que mostre mellor esta situación sexa o *castrum de Balony* (ed. Loscertales, 1976, v. II: 382-383, d. 415). Este *castrum* aparece unha única vez en todo o noso corpus documental, nun diploma que nin sequera está datado e apenas proporcionando unha indicación xeográfica sen especial riqueza informativa. No entanto, o topónimo relacionado, *Balony*, *Balone* ou *Baloni*, aparece ao longo da documentación case un centenar de veces nomeando unha *villa* ou elementos que a compoñen, por exemplo unha *fonte* (ed. Loscertales, 1976, v. II: 366, d. 386). Achamos

que encher a nosa táboa con moreas de entradas que recollen información repetitiva e non relacionada coa fortificación sería contraproducente. Recollemos entón só aqueles topónimos relacionados cando acheguen información cualitativa de interese, sen valoralos dun punto de vista cuantitativo.

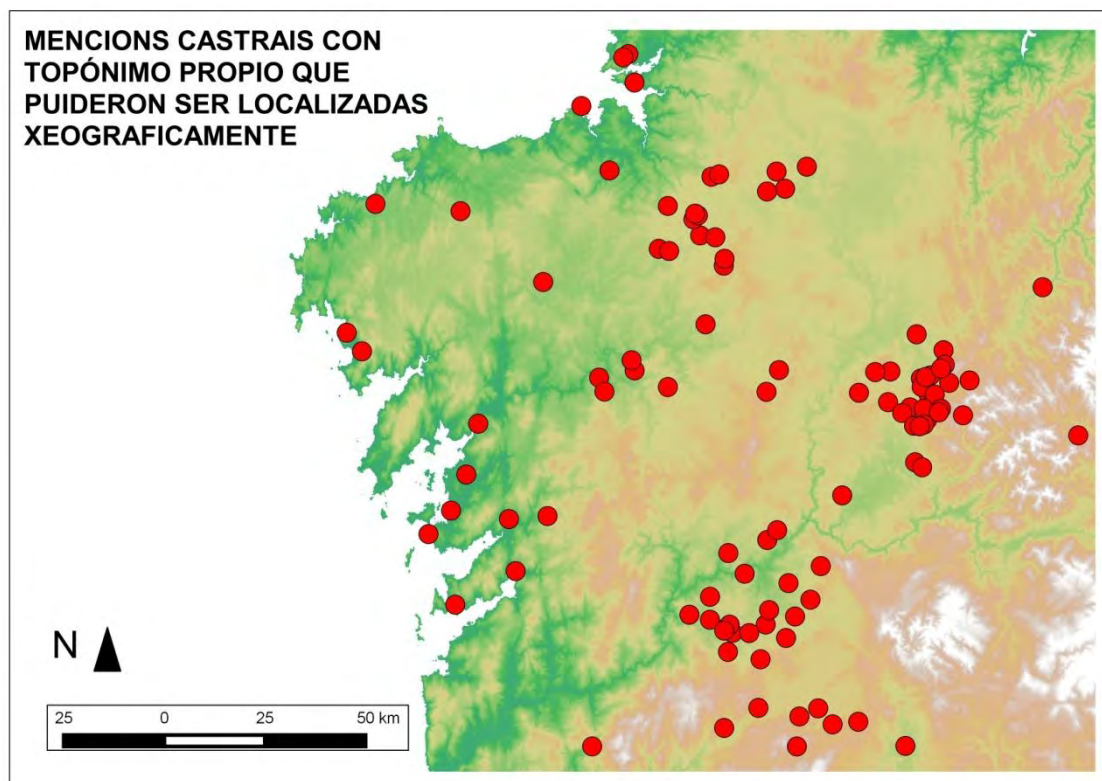
3.2.3. Número de fortificacións

Deamos un paso máis e vexamos como debullar eses datos cuantitativos para vermos mellor que nos din, xa non das fontes ou do léxico, senón, o que é o noso obxectivo final, das fortificacións. Deixando a un lado aqueles casos en que os termos castrais exercen de topónimos, fican 375 palabras que refiren a posíbeis enclaves fortificados nomeados por toda a documentación. Ora ben, isto en absoluto quere dicir que estas mencións correspondan cada unha a un emprazamento. Lonxe diso, moitas veces trátase de reiteracións dunha expresión nun mesmo documento, ou aparicións do mesmo *castrum* ao longo de moitos diplomas diferentes. Así, nun preito recolleito no tomo de Samos aparece seis veces a palabra *castello* para referir a un único castelo (ed. Lucas Álvarez, 1986: 342-344, d. 172), e pola súa banda o Castro Pelosino encóntrase disperso na colección de Celanova nun repertorio de dezaseis documentos distintos²⁶. A isto haille que sumar aqueles momentos en que os *castra* son referidos non en relación a un lugar concreto senón como realidade abstracta, ben sexa por seren disposicións de carácter xeral, como «et quia contra regales uillas et castella nostra plus habentur nemora, de hodie die in illo nostro damus licentiam cunctis habitatoribus in ipsa uilla, ut colligant ligna et materia» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 234-236, d. 97), ou por apareceren no argumento dunha liña narrativa, «principe serenissimo domno Adefonso, qui venit in civitatem Flavias secus fluvius Tamice, vicos et castella ereit et civitates munivit et villas populavit» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 377-385, d. 265).

Parece difícil entón que coa contabilización de mencións castrais brutas se poida estimar un número de fortificacións totais que aparecen nas fontes. Ora ben, dispomos de 144 enclaves diferentes que posúen cadanseu nome propio, dos que, se restamos os 27 que se sitúan fóra dos límites da Galiza, extraemos un mínimo de 117 *castra* en territorio galego. Deles, foi posíbel situar no mapa xeral un total de 102, aos que engadimos dous puntos máis que non están nas fichas por se encontraren fóra do

²⁶ Trátase documentos número: 15, 372, 373, 377, 378, 383, 385, 387, 390, 392, 395, 397, 399, 401, 412, 538 (ed. Andrade Cernadas, 1995).

territorio galego actual, Santa Cruz, en Portugal, e Outares na comunidade autónoma de Castela e León, e que no entanto si decidimos incluír na cartografía por causa da proximidade e da súa relevancia.

Imaxe 7.

A documentación fálanos, dunha maneira non tan clara, de máis emprazamentos que aqueles 117 dos cales se recolle a denominación particular. Certo número de fortificacións aparecen descritas de xeito xenérico, «et de alia parte per illa canal de sub castro et inde per aquam rugitoriam et inde ad illum vallum» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 72-74, d. 6), ficando claro que se trata de emprazamentos concretos, xacementos reais, no terreo, porén que son difíciles de identificar. Ao non contaren con ningún topónimo que os identifique nin, case nunca, se daren pistas suficientes para a súa localización, non se pode saber se varias das mencións se refiren a un mesmo castro ou a distintos, ou mesmo se se está a falar de castros xa mencionados que, noutros documentos, si aparecen con nome. Ademais, nalgúns dos casos que incluímos aquí, pola simpleza da mención, non é nin sequera claro que non se estea a falar dun topónimo.

Se lle sumásemos aos 117 nomes as posíbeis 57 mencións deste tipo chegaríamos a un total de 174 fortificacións, mais en ningún caso podemos aceptar esta

cifra senón como, no mellor dos casos, un límite ficticio que marca o máximo posíbel. A única maneira de redondar da mellor maneira ese dato dun punto de vista cuantitativo é facer unha análise detida de cada un deses documentos e tentar localizados, aínda que sexa de maneira aproximativa. Mesmo así, haberá casos que fiquen dubidosos. En calquera caso, movémonos nun marco que rolda a centea e media de emprazamentos que, lembremos, inclúen tanto castelos medievais como outras realidades nomeadas por termos castrais.

3.3. LISTAXE DAS FORTIFICACIÓNS DOCUMENTADAS

A seguinte ficha técnica recolle unha serie de datos básicos de todas as fortificacións que aparecen no noso corpus documental con nome propio e situadas en territorio da Galiza actual. Sobre os datos incorporados en cada unha das fichas é preciso aclarar o seguinte:

- No título indícase preferentemente o nome actual do lugar. Existen casos en que os topónimos desprázanse, así como outros en que as fortificacións non manteñen nome propio alén de xenéricos como O Castro, A Coroa, A Rodela etc. En casos así optamos por utilizar a evolución ao galego do nome latino do castro en cuestión sempre e cando este exista na actualidade –aínda que non se lle dea de maneira espontánea ao castro, se se lle dá á aldea ao seu pé ou á parroquia, por exemplo–. Se non sabemos nada do nome pómolo en latín e en itálica. Se ten varios escollemos o que coincide coa documentación medieval, e en caso de que ningún coincida, aquel de uso máis frecuente. Nalgúns casos achamos necesario incluír dous nomes separados por unha barra.
- O nome latino incluído é, preferentemente, o da primeira mención. Nalgún caso en que a referencia máis antiga é confusa ou moi diferente á maioría das posteriores, óptase por escoller a máis representativa.
- A respecto da localización séguese, sempre que posíbel, a seguinte orde: Lugar, Freguesía, Concello, Provincia. A freguesía sempre con advocación para esquivar posíbeis confusións entre entidades homónimas. Só en ocasións a localización coincide con algunha entidade menor de maneira clara ou representativa, será únicamente neses casos en que se indique o lugar. Cando

está limítrofe entre dúas poboacións actuais diferentes os nomes destas sepáranse con barras.

- A localización das fortificacións pode ser certa, cando o emprazamentos está claro, posíbel ou moi posíbel, cando se encontra un local concreto con varios indicios de coincidencia e aproximada, cando encontramos unha área limitada onde se situaría pero non o xacemento en concreto. En consecuencia, só incluimos coordenadas nos dous primeiros casos.
- O catálogo IPAG está en constante mudanza e revisión e ás veces achéganse marcas contraditorias, ora entre o primeiro informe e a súa actualización, ora entre as descrições e a marca nos cadros de adscrición tipolóxica da carauta. Neses casos lemos con calma o informe e recollemos a proposta que coincida co seu contido.
- A hipótese interpretativa baséase non no global histórico de todos os xacementos aquí recollidos, senón no referente ao período correspondente co abarcado na presente pesquisa.
- O número outorgado é unha cifra aleatoria que serve para a xestión dos datos na elaboración da cartografía e na base de datos da folla de cálculo.
- Non incluimos os castros que non son mencionados explicitamente como tales no noso corpus, aínda que saibamos indirectamente que si responden a realidades castrais e así os teñamos que tratar nalgunha altura da investigación: é o caso de San Cosme, San Pedro de Froián e Bermún. Tampouco incluimos realidades non castrais que leven como topónimo un termo castral xenérico, isto é, os frecuentes casos de *villae* que levan por nome Castro –cunha excepción, o caso da *villa de Castello*, que sabemos corresponde ao actual Castelo dos Infantes e que contaría, na altura en que foi mencionado, cunha torre medieval–. Incluimos si o mosteiro de San Miguel de Castro *Bertamiri* por se tratar dun topónimo composto e valorarmos a posibilidade de que oculte unha realidade máis complexa do aparente. No caso do castelo de San Xurxo, en Carnota, abrimos dúas fichas diferentes para recoller unha referencia que se fai nun documento de 1127 á existencia un castelo vello e outro novo, asunto que será tratado no apartado 9.3. No entanto no mapa aparece un único punto, ao existir a

posibilidade de o castelo vello se encontrar na contorna inmediata do novo ou, caso contrario, ficaren moi próximos.

- A orde dos castelos é segundo o ano de aparición da primeira mención castral, coa única excepción da segunda ficha de San Xurxo, ao optarmos por seren consecutivas as súas dúas entradas.

Listaxe de fortificacións en territorio galego actual aparecidas con nome propio nos tombos de Celanova, Sobrado, Samos e no Tombo A da Catedral de Santiago de Compostela.

1. Castro de Calvor

Nome latino	Castro Astorica
Localización	Santo Estevo de Calvor, Sarria, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 634800 Y: 4736914
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	785
Datas dos docs.	785
Docs.	Samos 137
Inventario IPAG	GA27057003. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	53

2. Muro Mahamud

Nome latino	muro Mahamud
Localización	San Xoán de Muro, Láncara, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	785
Datas dos docs.	785; 962
Docs.	Samos 32, 137
Inventario IPAG	GA27026013. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	90

3. Castro de Vilouchada

Nome latino	Castro Brione
Localización	San Vicenzo de Vilouchada, Trazo, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 538588 Y: 4760118
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	818
Datas dos docs.	818

Docs.	Sobrado I 43
Inventario IPAG	GA15086005. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	94

4. Castro de *Paredinas*

Nome latino	castrum de Paredinas
Localización	San Miguel de Codesoso, Sobrado, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	827
Datas dos docs.	827
Docs.	Sobrado I 83
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	95

5. Castro de Santa Cristina de Monte Longo

Nome latino	montium Castro Vemes
Localización	Santa Cristina de Monte Longo, Lobeira / San Xoán dos Baños, Bande, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 583546 Y: 4649309
Grao de certeza na localización	Moi posíbel
Data 1ª. ref.	905
Datas dos docs.	905; 982; 1025; 1067; 1069
Docs.	Celanova 34, 38, 101, 265, 545.
Inventario IPAG	GA3200654. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	2

6. Castro de Castrelo

Nome latino	regali villa, quam vocitant Castrellum de Salnes
Localización	Santa Cruz de Castrelo, Cambados, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 515697 Y: 4703312
Grao de certeza na localización	Posíbel

Data 1ª. ref.	922
Datas dos docs.	922; 1104
Docs.	Samos 85, S-2
Inventario IPAG	GA36006006. Idade do Ferro
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	93

7. Castelo de Louredo

Nome latino	castro Laureto
Localización	Santa María de Mugares, Toén / San Lourenzo de Piñor, Barbadás, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 588634 Y: 4687631
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	934
Datas dos docs.	934; 952
Docs.	Celanova 54, 558
Inventario IPAG	GA32081011. Idade do Ferro; romano; medieval
Hipótese	Castro e castelo
Número outorgado	3

8. Castromao

Nome latino	Castro Malo
Localización	Santa María de Castromao, Celanova, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 584497 Y: 4668209
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	935
Datas dos docs.	935; 950; 986; 1039; 1043
Docs.	Celanova 84, 274, 504, 505, 516,
Inventario IPAG	GA32024001. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	4

9. Castelo de Litoria / Castro de Arcos

Nome latino	oppido Litorie
Localización	Arcos, San Pedro de Rocas, Esgos, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 607553 Y: 4689527

Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	941
Datas dos docs.	873?; 941; 945 [1065]; 975-1011
Docs.	Celanova 205, 219, 249, 568.
Inventario IPAG	GA32031002. Idade do Ferro
Hipótese	Castelo
Número outorgado	1

10. Castro *Baroncelli*

Nome latino	castrum Baroncelli
Localización	Santa María de Monterrei, Monterrei, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 628579 Y: 4644844
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	950
Datas dos docs.	950
Docs.	Celanova 93, 95, 467
Inventario IPAG	GA32050017. Idade do Ferro; romano; medieval
Hipótese	Castro
Número outorgado	6

11. Castro de San Sebastián

Nome latino	castrum de sancto Sebastiano
Localización	San Sebastián de Castro, Mesía, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 567297 Y: 4768357
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	955
Datas dos docs.	955; 966; 971?
Docs.	Sobrado I 2, 6, 112, 113
Inventario IPAG	GA15047005. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	166

12. Castro de Faramontaos ou de Rabal

Nome latino	castro Pelosino
Localización	San Salvador de Rabal, Celanova / San Xes de Faramontaos, A Merca, Ourense

Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 589782 Y: 4672899
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	956
Datas dos docs.	956; 960; 961; 996; 997; 1003; 1011; 1015; 1076
Docs.	Celanova 15, 372, 373, 377, 378, 383, 385, 390, 392, 395, 397, 399, 401, 412, 538,
Inventario IPAG	GA32047002. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	7

13. Castelo de Aranga

Nome latino	castello Aranga
Localización	Pena de Barmazón, San Paio de Aranga, Aranga, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 580394 Y: 4786277
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	966
Datas dos docs.	966, 995?; 1168
Docs.	Sobrado I 6, 113, 137. Sobrado II 25
Inventario IPAG	GA15003121. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	96

14. Castro de Roade / Castros da Lagoa / Castros de Muradelo

Nome latino	Castro de Roati
Localización	San Miguel de Codesoso, Sobrado, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 583641 Y: 4765879
Grao de certeza na localización	Moi posíbel
Data 1ª. ref.	968
Datas dos docs.	968
Docs.	Sobrado I 13
Inventario IPAG	GA15080013. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	97

15. Castro do Batán

Nome latino	castrum Zamarone
Localización	O Batán, Santa María de Mezonzo, Vilasantar, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 569878 Y: 4767814
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	971
Datas dos docs.	971?
Docs.	Sobrado I 12
Inventario IPAG	GA15090026. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	98

16. Castro Botanio

Nome latino	Castro Botanio
Localización	<i>Inter Ulia et Deza</i> , Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Non localizado
Data 1ª. ref.	971
Datas dos docs.	971?
Docs.	Sobrado I 12
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	99

17. Castro de Sambreixo

Nome latino	Castro de sancto Vereximo
Localización	San Xoán de Muro, Láncara, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 631369 Y: 4747130
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	982
Datas dos docs.	982
Docs.	Samos 23
Inventario IPAG	GA27026010. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	55

18. Castro de Eirexalba

Nome latino	Castro Sancte Marie
Localización	Santo Estevo de Eirexalba, O Incio, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	982
Datas dos docs.	982
Docs.	Samos 202
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	56

19. Castelo *Elbora*

Nome latino	castellum Elbora
Localización	Coles, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	986
Datas dos docs.	986
Docs.	Celanova 214
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castelo
Número outorgado	9

20. Castro *Veives*

Nome latino	castro Veives
Localización	San Pedro da Mezquita, A Merca, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 593870 Y: 4675009
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	989
Datas dos docs.	989; 1052
Docs.	Celanova 67, 68.
Inventario IPAG	GA32047003. Idade do Ferro / GA32047011. Idade do Bronce
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	10

21. Faro / Torre de Hércules

Nome latino	Farum precantium
Localización	A Coruña, A Coruña, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 548071 Y: 4803845
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	991
Datas dos docs.	991; 1019; 1208
Docs.	Tombo A 56, 61, 145
Inventario IPAG	GA15030004. Romano; medieval; moderno
Hipótese	Castelo
Número outorgado	126

22. Castro Saliceto

Nome latino	Castro Saliceto; Castro de Humano
Localización	San Román do Mao, O Incio, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 636886 Y: 4727741
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	993
Datas dos docs.	993; 1074, 1125
Docs.	Samos 40, 45, 54
Inventario IPAG	GA27024027. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	57

23. Castro de Armeá

Nome latino	sancto Petro Castro
Localización	San Pedro de Armeá, Lánacara, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 638041 Y: 4743172
Grao de certeza na localización	Moi posíbel
Data 1ª. ref.	997 (falso)
Datas dos docs.	997
Docs.	Samos 6
Inventario IPAG	GA27026018. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	58

24. Castro e castelo de Berredo

Nome latino	castro Berreto
Localización	A Bola, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 592587 Y: 4666378
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	999
Datas dos docs.	999; 1037; 1041; 1044; 1045; 1056; 1063
Docs.	Celanova 6, 29, 88, 253, 260, 349, 353
Inventario IPAG	GA32014001. Idade do Ferro; medieval
Hipótese	Castelo sobre castro
Número outorgado	11

25. Castrelo de *Dorme*

Nome latino	castrello Dorme
Localización	Coles, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1001
Datas dos docs.	1001
Docs.	Celanova 236
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	12

26. Cidadela de San Lourenzo

Nome latino	civitatelliam de sancto Laurenzo
Localización	Nosa Señora das Marabillas, Cartelle, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 585629 Y: 4672944
Grao de certeza na localización	Moi posíbel
Data 1ª. ref.	1005
Datas dos docs.	1005
Docs.	Celanova 204
Inventario IPAG	GA32020002. Idade do Ferro
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	13

27. Castro de *Xugni*

Nome latino	castro de Xugni
Localización	Outumuro, Mundil, Cartelle, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1005
Datas dos docs.	1005
Docs.	Celanova 204
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	14

28. Castro de *sancto Georgii*

Nome latino	castro et ecclesia sancto Georgii
Localización	Mosteiro de Ribeira, Xinzo de Limia, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 602233 Y: 4652169
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1005
Datas dos docs.	1005; 1009; 1011; 1040; 1043; 1091; 1093; 1108
Docs.	Celanova 134, 202, 274, 275, 276, 277, 288, 517
Inventario IPAG	GA32032037. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	16

29. Castro de don *Lucido*

Nome latino	castro de domo de domno Lucido
Localización	San Miguel de Espiñoso, Cartelle, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1009
Datas dos docs.	1009
Docs.	Celanova 202
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	15

30. Castro de Andreade

Nome latino	castro Andriadi
Localización	Santiago de Andreade, Paradela, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1009
Datas dos docs.	1009
Docs.	Samos 129
Inventario IPAG	Non inventariado
Hipótese	Castro
Número outorgado	60

31. Castro de Santo Adrián

Nome latino	sanctum Adrianum cum suo Castro in circuitu
Localización	Santo Adrián, San Pedro da Pobra do Brollón, A Pobra do Brollón, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 632733 Y: 4714078
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1009
Datas dos docs.	1009
Docs.	Samos 58
Inventario IPAG	GA27047025. Indeterminado
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	91

32. Castro de Domiz

Nome latino	Castro Domniz
Localización	Domiz, San Xulián de Meixente, Sarria, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 624849 Y: 4737884
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1011
Datas dos docs.	1011
Docs.	Samos 94
Inventario IPAG	GA27057050. Medieval
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	85

33. Castelo de Abeancos

Nome latino	opido Auiancos
Localización	San Cosme de Abeancos, Melide, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1017
Datas dos docs.	1017
Docs.	Tombo A 90
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	165

34. Castelo de Cedofeita

Nome latino	penna Citofacta
Localización	Casaldarado, San Salvador de Lérez, Pontevedra, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 530087 Y: 4701213
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1019
Datas dos docs.	1019; 1169?
Docs.	Tombo A 61, 122
Inventario IPAG	GA36038010. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castelo
Número outorgado	127

35. Castelo de Montenegro

Nome latino	penna Montenigro
Localización	Guitiriz / Vilalba, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1019
Datas dos docs.	1019
Docs.	Tombo A 61
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castelo
Número outorgado	128

36. Castelo da Lanzada

Nome latino	casam Sancte Marie Lancatam
Localización	Santo Estevo de Noalla, Sanxenxo, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 510082 Y: 4697480
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1019
Datas dos docs.	1019
Docs.	Tombo A 61
Inventario IPAG	GA36051011. Idade do Ferro; romano; medieval
Hipótese	Castro e castelo
Número outorgado	150

37. Castroncán

Nome latino	Castro Unchani
Localización	Santa Marta de Castroncán, Samos, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 7.35807 Y: 4731976
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1020
Datas dos docs.	1020; 1058; 1064; 1098; 1175; 1195
Docs.	Samos 15, 49, 53, 130, 140, 246
Inventario IPAG	GA27055003. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	54

38. Castelo de Traba / Torre da Moa

Nome latino	Castro Traua
Localización	Santiago de Traba, Laxe, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 496921 Y: 4779513
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1022
Datas dos docs.	1022; 1127
Docs.	Tombo A 63, 99
Inventario IPAG	GA15040011. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	129

39. Torres de Oeste

Nome latino	castellum de Oneste
Localización	Santa Baia de Oeste, Catoira, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 522444 Y: 4724919
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1024
Datas dos docs.	1024; 1107
Docs.	Tombo A 64, Tombo A 76
Inventario IPAG	GA36010006. Idade do Ferro; romano; medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	133

40. Castro de Vimeira

Nome latino	castro de Vimeira
Localización	Santa María das Marabillas, Cartelle, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 585011 Y: 4674951
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1025
Datas dos docs.	1025
Docs.	Celanova 435
Inventario IPAG	GA32020001. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	17

41. Castro de Pereira

Nome latino	castro de Peraria
Localización	Santa María das Marabillas, Cartelle, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 585323 Y: 4675383
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1027
Datas dos docs.	1027
Docs.	Celanova 434
Inventario IPAG	GA32020006. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	18

42. Castelo de San Xurxo

Nome latino	castellum Sanctum Iurgium
Localización	San Clemente do Pindo, Carnota, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 489774 Y: 4747521
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1028
Datas dos docs.	1028; 1127; 1209; 1214
Docs.	Tombo A 66, 99, 100, 146, 157
Inventario IPAG	GA15020017. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	130

43. Castelo Vello de San Xurxo

Nome latino	castellum Sancti Georgii uetus
Localización	Posíbel
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 489774 Y: 4747521
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1127
Datas dos docs.	1127
Docs.	Tombo A 99
Inventario IPAG	GA15020019. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	130

44. Castelo de Canedo

Nome latino	castellum Canetum
Localización	San Mamede / Santa Comba de Carnota, Carnota, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 493569 Y: 4742889
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1028
Datas dos docs.	1028
Docs.	Tombo A 66
Inventario IPAG	GA15020018. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	131

45. Castro de Formigueiros

Nome latino	Castro de Formigarios
Localización	Santiago de Formigueiros, Samos, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 634857 Y: 4729464
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1031
Datas dos docs.	1031; 1080; 1082; 1098;
Docs.	Samos 4, 103, 140, 147
Inventario IPAG	GA27055001. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	61

46. Castelo de Canderrei

Nome latino	castro Kenderedi
Localización	Castelo, San Salvador de Viladerrei, Trasmirás, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 616862 Y: 4650851
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1037
Datas dos docs.	1037; 1100
Docs.	Celanova 268, 284
Inventario IPAG	GA32082004. Idade do Ferro; romano; medieval
Hipótese	Castro e castelo
Número outorgado	19

47. Castro de Meixarín

Nome latino	Castro Micerani
Localización	San Miguel de Monseiro, Láncara, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 638354 Y: 4739577
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1037
Datas dos docs.	1037
Docs.	Samos 205
Inventario IPAG	Non inventariado
Hipótese	Castro
Número outorgado	62

48. Castro de Toldaos

Nome latino	Castro super Toldanos
Localización	San Vicente de Toldaos, Láncara, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 637453 Y: 4738625
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1037
Datas dos docs.	1037
Docs.	Samos 205
Inventario IPAG	GA27026025. Romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	63

49. Castro *Potamio*

Nome latino	Castro Potamio
Localización	Guitiriz, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Non localizado
Data 1ª. ref.	1037
Datas dos docs.	1037
Docs.	Sobrado I 127
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	99,1

50. Castelo de Navia

Nome latino	castello Nauie
Localización	Santa María Madanela da Proba de Navia, Navia de Suarna, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1037
Datas dos docs.	1037
Docs.	Sobrado I 127
Inventario IPAG	GA27034118. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	114

51. Castro de Damil

Nome latino	castro sancti Felicis / castro Damir
Localización	San Salvador de Damil, Xinzo de Limia, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 606906 Y: 4654184
Grao de certeza na localización	Moi posíbel
Data 1ª. ref.	1046
Datas dos docs.	1046; 1106
Docs.	Celanova 269; Celanova 299
Inventario IPAG	GA32032018. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	5

52. Castro *Bertamiri*

Nome latino	sanctum Michaellem de Castro Bertamiri
Localización	-
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Non localizado
Data 1ª. ref.	1050
Datas dos docs.	1050
Docs.	Celanova 77
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	20

53. Castrosante

Nome latino	Castro Sancti
Localización	Santa Mariña de Castrosante, A Pobra do Brollón, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 631001 Y: 4715328
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1050
Datas dos docs.	1050; 1074
Docs.	Samos 31, S-17
Inventario IPAG	GA27047017. Romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	64

54. Castro de Santa Icía

Nome latino	Castro Papidi
Localización	San Martiño de Loureiro, Sarria, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 629741 Y: 4728955
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1054
Datas dos docs.	1054; 1072; 1098; 1113
Docs.	Samos 77, 80, 140, 209
Inventario IPAG	GA27057001. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	65

55. Castro Ermegildi

Nome latino	Castro Ermegildi
Localización	Monte de Santa Mariña, San Martiño de Loureiro, Sarria, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 632934 Y: 4728524
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1054
Datas dos docs.	1054; 1064; 1075
Docs.	Samos 77, 200, 231, S-16
Inventario IPAG	Non inventariado
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	67

56. Castro da Pinza

Nome latino	Castro Maurecati
Localización	San Salvador da Pinza, Sarria, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 621075 Y: 4737730
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1055
Datas dos docs.	1055
Docs.	Samos 17
Inventario IPAG	GA27057053. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	66

57. Pena de San Xoán de Covas

Nome latino	Penna de sancto Ioanne de Covas
Localización	Traspenna, Santiago de Covas, Baralla, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 637585 Y: 4747306
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1058
Datas dos docs.	1058
Docs.	Samos S-12
Inventario IPAG	GA27036042. Idade do Ferro
Hipótese	Castelo
Número outorgado	88

58. Castelo de Monterroso

Nome latino	castello Monte Roso
Localización	Santo André de Sirgal, Monterroso, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 597166 Y: 4738224
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1061
Datas dos docs.	1061
Docs.	Celanova 59
Inventario IPAG	GA27032036. Idade do Ferro; romano; medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	21

59. Castelo *Gravulio*

Nome latino	castello Gravulio
Localización	Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Non localizado
Data 1ª. ref.	1061
Datas dos docs.	1061
Docs.	Celanova 59
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castelo
Comentarios	Odrocia comitissa; Fernando I
Número outorgado	22

60. Castelo de Alba de Búbal

Nome latino	castello Alva de Buval
Localización	O Formigueiro, San Pedro de Trasalba, Amoeiro, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 584582 Y: 4692760
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1061
Datas dos docs.	1061
Docs.	Celanova 59
Inventario IPAG	GA32002002. Idade do Ferro; romano; medieval
Hipótese	Castelo sobre castro
Número outorgado	23

61. Castelo Novula

Nome latino	castello Novula
Localización	Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Non localizado
Data 1ª. ref.	1061
Datas dos docs.	1061
Docs.	Celanova 59
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castelo
Número outorgado	24

62. Castro Mourisco

Nome latino	Castro Maurisco
Localización	San Xillao de Figueiroa, Paderne de Allariz, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 604989 Y: 4681181
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1064
Datas dos docs.	1064
Docs.	Celanova 482
Inventario IPAG	Non inventariado
Hipótese	Castro
Número outorgado	32

63. Castro de Lourido

Nome latino	castrum de sancto Felice
Localización	Lourido, Santiago de Renche, Samos, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 639450 Y: 4735057
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1068
Datas dos docs.	1068
Docs.	Samos 138
Inventario IPAG	GA27055009. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	68

64. Castro de Castragude

Nome latino	Castro Guti
Localización	Castragude, San Cristovo da Cervela, O Incio, Sarria
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 624271 Y: 4730267
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1070
Datas dos docs.	1070
Docs.	Samos 201
Inventario IPAG	GA27024029. Idade do Ferro
Hipótese	Castro e castelo
Número outorgado	70

65. Castro de Montelongo

Nome latino	Castro de Montelongo
Localización	San Xoán de Lóuzara / San Cristovo de Lóuzara, Samos, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1070
Datas dos docs.	1070
Docs.	Samos 120
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	87

66. Castro de San Tomé de Castelo de Somoza

Nome latino	Castro super sancto Thome
Localización	San Tomé de Castelo de Somoza, O Incio, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 627762 Y: 4727581
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1075
Datas dos docs.	1075
Docs.	Samos 200
Inventario IPAG	GA27024016. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	71

67. Monte Eira Castro

Nome latino	monte Eira Castro
Localización	Santa María do Mao / San Román do Mao, O Incio, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1080
Datas dos docs.	1080
Docs.	Samos 147
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	86

68. Castro de Armariz / A Bariña

Nome latino	Castro de Armariz
Localización	San Salvador de Armariz, Xunqueira de Ambía, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 601160 Y: 4677005
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1085
Datas dos docs.	1085
Docs.	Celanova 66
Inventario IPAG	GA32036006. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	26

69. Castro de Ramirás

Nome latino	Castro Salamiri
Localización	Ramirás, Santa María de Macendo, Castrelo de Miño, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 580038 Y: 4681905
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1085
Datas dos docs.	1085
Docs.	Celanova 110
Inventario IPAG	GA32022004. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	27

70. Castro de Quintanela

Nome latino	Castro de Quintanela
Localización	O Courel
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Non localizado
Data 1ª. ref.	1086
Datas dos docs.	1086
Docs.	Samos 122
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	77

71. Castro de Alcobre

Nome latino	Castro Alcobre
Localización	Alcobre, Santa María de Piloño, Vila de Cruces, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 561308 Y: 4738128
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1087
Datas dos docs.	1087; 1100
Docs.	Tombo A 87, 88
Inventario IPAG	GA36059018. Idade do Ferro; medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	140

72. Castro *Luxu*

Nome latino	Castro Luxu
Localización	Vila de Cruces, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1087
Datas dos docs.	1087
Docs.	Tombo A 87, 88
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	145

73. Castro de Ferreira de Pantón

Nome latino	Castro Baridano
Localización	Basillaos, Ferreira de Pantón, Pantón, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 612866 Y: 4707095
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1090
Datas dos docs.	1090
Docs.	Celanova 447
Inventario IPAG	GA27041009. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	29

74. Castro *Conelloso*

Nome latino	Castro Conelloso
Localización	-
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Non localizado
Data 1ª. ref.	1093
Datas dos docs.	1093
Docs.	Celanova 290
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	31

75. Torre de Samos

Nome latino	torre de Samanos
Localización	Santa Xertrude de Samos, Samos, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 637035 Y: 4732421
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1096
Datas dos docs.	1096
Docs.	Samos 145
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	78

76. Castro de Rendar

Nome latino	Castro Andrar
Localización	San Xoán de Sirgueiros, O Incio, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 633195 Y: 4724693
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1098
Datas dos docs.	1098
Docs.	Samos 148
Inventario IPAG	GA27024005. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	79

77. Castro *Servandi*

Nome latino	Castro Servandi
Localización	Santo Estevo de Eirexalba / San Xoán de Sirgueiros, O Incio, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 632154 Y: 4724274
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1098
Datas dos docs.	1098
Docs.	Samos 148
Inventario IPAG	GA27024004. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	80

78. Castro de Aián

Nome latino	Castro Eilani
Localización	Aián, Santo Estevo de Reiriz, Samos, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 632601 Y: 4734053
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1098
Datas dos docs.	1098
Docs.	Samos 140
Inventario IPAG	GA27055002. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	81

79. Castro de Sandá

Nome latino	castri de Sendani
Localización	Sandá, Santa María da Ciadella, Sobrado, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 577580 Y: 4771687
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1100
Datas dos docs.	1100; 1109
Docs.	Sobrado I 140, Sobrado I 141
Inventario IPAG	GA15080050. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	100

80. Castro de Iaurino

Nome latino	Castro de Iaurino
Localización	Quintadóniga, Santaia de Curtis, Curtis, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1101
Datas dos docs.	1101-1154
Docs.	Sobrado I 447
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	101

81. Castro de Bezoucos

Nome latino	castro de Bisaquis
Localización	Besoxo, San Xosé de Ares, Ares, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1101
Datas dos docs.	1101-1154
Docs.	Sobrado I 447
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	102

82. Castro de Triacastela / Castro de Ramil

Nome latino	Castro Ramir
Localización	Ramil, Santiago de Triacastela, Triacastela, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 644525 Y: 4735654
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1102
Datas dos docs.	1102
Docs.	Samos 154
Inventario IPAG	GA27062022. Romano
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	59

83. Castelo de *Pastores*

Nome latino	monte Castello de Pastores
Localización	San Xurxo da Touza, Taboadela, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1103
Datas dos docs.	1103
Docs.	Celanova 470
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	33

84. Castro de Celme

Nome latino	Castro Celme
Localización	Santa Mariña de Congostro, Rairiz de Veiga, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 592042 Y: 4654297
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1108
Datas dos docs.	1108
Docs.	Celanova 37
Inventario IPAG	GA32067011. Idade do Ferro; medieval
Hipótese	Castro e castelo
Número outorgado	35

85. Castrovite

Nome latino	Castrum Biti
Localización	San Pedro de Orazo, A Estrada, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 553790 Y: 4732890
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1115
Datas dos docs.	1115; 1165
Docs.	Tombo A 81, 115
Inventario IPAG	GA36017034. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castro
Inventario IPAG	Idade do Ferro
Número outorgado	141

86. Castro de Allariz

Nome latino	castrum Aliariz
Localización	Santo Estevo de Calvor, Sarria, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 633622 Y: 4736527
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1120
Datas dos docs.	1120
Docs.	Samos 135
Inventario IPAG	GA27057003. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castro
Número outorgado	82

87. Castro de Pascais

Nome latino	monte et Castro Omer
Localización	Santalla de Pascais, Samos, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 635863 Y: 4732146
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1120
Datas dos docs.	1120
Docs.	Samos 135
Inventario IPAG	GA27055005. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	83

88. Castro de Camposancos / Castro da Goleta

Nome latino	castrum de Camposancos
Localización	San Cristovo de Camposancos, Lalín, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 569555 Y: 4734025
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1120
Datas dos docs.	1120
Docs.	Tombo A 83
Inventario IPAG	GA36024006. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	143

89. Castelo dos Infantes

Nome latino	villa de Castello
Localización	Santiago de Castelo dos Infantes, Sarria, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 632423 Y: 4736147
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1120
Datas dos docs.	1120
Docs.	Samos 135
Inventario IPAG	GA270570006. Idade do Ferro; romano; medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	167

90. Castelo de Ferreira

Nome latino	castellum Ferreira
Localización	Santa María de Ferreira, Coristanco, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1127
Datas dos docs.	1127
Docs.	Tombo A 99
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castelo
Número outorgado	135

91. Castelo de Sande

Nome latino	Castro de Sandi
Localización	San Salvador de Sande, Cartelle, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 574910 Y: 4677449
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1138
Datas dos docs.	1138
Docs.	Celanova 543
Inventario IPAG	GA32020004. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	38

92. Castro de Farlá

Nome latino	castro de Farlan
Localización	Farlá, San Xiao de Grixalba, Sobrado, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 581353 Y: 4771226
Grao de certeza na localización	Moi posíbel
Data 1ª. ref.	1145
Datas dos docs.	1145
Docs.	Sobrado I 145
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	103

93. Castelo de Aguiar / Os Penedos da Raíña Loba

Nome latino	castellum Aquilar
Localización	Santiago de Covas, Os Blancos, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 601614 Y: 4644715
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1146
Datas dos docs.	1146
Docs.	Celanova 286
Inventario IPAG	GA32012008, GA32012009, GA32012010, GA32012011. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	8

94. Castelo de Seoane de Oleiros

Nome latino	castellum sancti Iohannis de Olariis
Localización	San Xoán de Seoane de Oleiros, Xinzo de Limia, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 610492 Y: 4650198
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1146
Datas dos docs.	1146
Docs.	Celanova 286
Inventario IPAG	GA320320005. Idade do Ferro; romano
Hipótese	Castelo sobre castro
Número outorgado	39

95. Castro de Sirgueiros

Nome latino	Castro de Sirgarios
Localización	San Xoán de Sirgueiros, O Incio, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 633954 Y: 4725861
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1146
Datas dos docs.	1146
Docs.	Samos 57
Inventario IPAG	GA27024024. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	84

96. Castro de Vilarullo

Nome latino	Castro de Uillarulio
Localización	Vilarullo, Santaia de Curtis, Curtis, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 575915 Y: 4775691
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1157
Datas dos docs.	1157
Docs.	Sobrado I 146
Inventario IPAG	GA15032091. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	104

97. Castro de Ares

Nome latino	castrum de Arias
Localización	Castro de Ares, San Salvador de Trasanquelos, Oza-Cesuras, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 569546 Y: 4779006
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1160
Datas dos docs.	1106?
Docs.	Sobrado I 481
Inventario IPAG	GA15026002. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	105

98. Castro de Amoexa

Nome latino	Castro de Monegia
Localización	Santiago de Amoexa, Antas de Ulla, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 594065 Y: 4732829
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1160
Datas dos docs.	1160; 1165
Docs.	Sobrado II 102, 103
Inventario IPAG	GA27003013. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	117

99. Castelo de Allariz

Nome latino	Castrum Aliariz
Localización	Santiago de Allariz, Allariz, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 598927 Y: 4671671
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1161
Datas dos docs.	1161
Docs.	Tombo A 113
Inventario IPAG	GA32001005. Idade de Ferro; medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	136

100. Castro de Vilasanche

Nome latino	castro de villa Santi
Localización	Vilasanche, San Salvador de Serantes, Ferrol, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 559733 Y: 4816740
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1162
Datas dos docs.	1162; 1165; 1170; 1171; 1175
Docs.	Sobrado II 338, 348, 368, 406, 407
Inventario IPAG	GA15036008. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	106

101. Castelo de Cira

Nome latino	castello Cirie
Localización	Santa Baia de Cira, Silleda, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 552484 Y: 4736353
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1165
Datas dos docs.	1165
Docs.	Tombo A 115
Hipótese	Castelo
Inventario IPAG	GA36052009. Medieval
Número outorgado	137

102. Castro das Barbudas

Nome latino	castrum de Barbatis
Localización	As Barbudas, San Paio de Aranga, Aranga, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 582295 Y: 4786861
Grao de certeza na localización	Posíbel
Data 1ª. ref.	1167
Datas dos docs.	1167
Docs.	Sobrado I 152
Inventario IPAG	Non inventariado
Hipótese	Castro
Número outorgado	107

103. Castro de Frádegas

Nome latino	castrum de Frauegas
Localización	Frádegas, Santaia de Curtis, Curtis, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 577025 Y: 4776664
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1171
Datas dos docs.	1171; 1187
Docs.	Sobrado I 171, 172
Inventario IPAG	GA15032090. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	108

104. Castelo de Lobeira

Nome latino	castellum Luparie
Localización	San Lourenzo de András, Vilanova de Arousa, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 519488 Y: 4712277
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1175
Datas dos docs.	1175
Docs.	Tombo A 123
Inventario IPAG	GA36061012. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	138

105. Castelo de Cotobade

Nome latino	Castro Cutubade
Localización	San Pedro de Tenorio / Santiago de Viascón / San Martiño de Rebordelo, Cerdedo-Cotobade, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 539658 Y: 4701961
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1180
Datas dos docs.	1180; 1188
Docs.	Tombo A 127, 141
Inventario IPAG	GA36012047. Medieval
Hipótese	Castelo
Número outorgado	139

106. Castrelo de Darbo

Nome latino	castellum uocatum Darauum
Localización	Santa María de Darbo, Cangas, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 516740 Y: 4679928
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1184
Datas dos docs.	1184
Docs.	Tombo A 137
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castelo
Número outorgado	156

107. Castrelo de Veiga

Nome latino	Castrello de Ueiga
Localización	-
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Non localizado
Data 1ª. ref.	1185
Datas dos docs.	1185; 1187; 1188; 1226
Docs.	Sobrado II 38, 39, 109 Tombo A 141, 142, 143
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castelo
Número outorgado	120

108. Castelo de San Paio de Lodo

Nome latino	castellum Sancto Pelagio de Lodo
Localización	Santa María de Pontesampaio, Pontevedra, Pontevedra
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 531744 Y: 4688287
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	1189
Datas dos docs.	1189; 1208
Docs.	Tombo A 145
Inventario IPAG	Non inventariado
Hipótese	Castelo
Número outorgado	164

109. Castro de Ferreiros

Nome latino	castrum de Ferraris
Localización	Ferreiros, Santa Cruz de Parga, Guitiriz, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 596615 Y: 4787632
Grao de certeza na localización	Moi posíbel
Data 1ª. ref.	1202
Datas dos docs.	1202
Docs.	Sobrado II 473
Inventario IPAG	Non inventariado
Hipótese	Castro
Número outorgado	110

110. Castelo de *Intentia*

Nome latino	Castrum de Intentia
Localización	-
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Non localizado
Data 1ª. ref.	1202
Datas dos docs.	1202
Docs.	Sobrado II 473
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castelo
Número outorgado	121

111. Castro de Vigo

Nome latino	Castro de Vigo
Localización	San Vicente de Vigo, Carral, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1203
Datas dos docs.	1203
Docs.	Sobrado I 446, 471, 645
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	111

112. Castelo de Aguiar de Pedraio

Nome latino	Aguilar de Pedrayo
Localización	Pedraio, Santa Marta de Moreiras, Pereiro de Aguiar, Ourense
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	1238
Datas dos docs.	1238
Docs.	Tombo A 161
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castelo
Número outorgado	163

113. Castro de Bezoucos

Nome latino	Castro de Bisauquis
Localización	Besoxo, San Xosé de Ares, Ares, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	sd
Datas dos docs.	sd
Docs.	Sobrado I 128
Inventario IPAG	-
Hipótese	Dubidoso
Número outorgado	102

114. Castro *Omicidario*

Nome latino	Castro Omicidario
Localización	Santiago de Trasparga, Guitiriz, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	-
Grao de certeza na localización	Aproximada
Data 1ª. ref.	s. d.
Docs.	Sobrado I 471
Inventario IPAG	-
Hipótese	Castro
Número outorgado	113

115. Castelo de Santa Cruz

Nome latino	castellum Sancte Crucis
Localización	Santa Cruz de Parga / San Xiao de Roca, Guitiriz, Lugo
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 598689 Y: 4783295
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	s. d.
Datas dos docs.	s. d.
Docs.	Sobrado II 502
Inventario IPAG	Non inventariado
Hipótese	Castelo
Número outorgado	122

116. Castro de Belmil

Nome latino	castrum de Belmir
Localización	San Pedro de Belmil, Santiso, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 575596 Y: 4746104
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	s. d.
Datas dos docs.	s. d.
Docs.	Sobrado II 183
Inventario IPAG	GA15079006. Idade do Ferro
Hipótese	Castro
Número outorgado	123

117. Castro de Valón

Nome latino	castrum de Balony
Localización	Valón, San Román de Doniños, Ferrol, A Coruña
Coordenadas UTM ETRS89 29N	X: 559109 Y: 4816576
Grao de certeza na localización	Certa
Data 1ª. ref.	s. d.
Datas dos docs.	s. d.
Docs.	Sobrado II 415
Inventario IPAG	GA15036010. Indeterminado
Hipótese	Castro
Número outorgado	124

PARTE II

DOS CASTROS AOS CASTELOS

Os castros son un dos obxectos de estudo histórico que, usando unha expresión un bocado clásica demais, máis ríos de tinta teñen feito brotar no panorama galego e, aínda que non é aquí o espazo para nos achegarmos á revisión dos estudos que se teñen feito sobre eles en período prerromano e romano, o interese despertado é tal que o debate se estende até a súa propia conceptualización como fenómeno. Até o mesmo nome da cultura en que se crearon. Desde *celtas*, procurando as orixes nos desexados devanceiros atlánticos comúns, até *castrexos*, dándolle a toda unha civilización o aséptico nome dunha tipoloxía de asentamento, pasando por un máis endógeno e talvez comedido uso do termo *galaicos*. Isto non é asunto menor: se hai quen se importa tanto de gañar na escolla da imaxe que se proxectará dos castros cara a sociedade é que os castros son, efectivamente, importantes²⁷. E de nada serve enganarse, a cuestión da terminoloxía tería sido resolta con soltura hai ben de tempo no caso de ser materia puramente académica.

O que acontece é que moi para alén de simples xacementos da Idade do Ferro prontos a caer en mans dos arqueólogos, os castros son referentes identitarios na sociedade galega actual. E fórono na pasada, como escenarios dos relatos populares que explicaron o mundo baseándose na experiencia vital campesiña acumulada ao longo das xeracións. Dito coa palabra precisa de X. Ayán Vila (2005: 65): cada castro é «un espazo definitorio na semantización simbólica da paisaxe cultural e mailo hábitat rural tradicional». M. Llinares (1990: 115-132), nunha das súas profundas análises do imaxinario popular galego, explicou como estes enclaves son o lugar de residencia e de manifestación de todo un rico elenco de criaturas máxicas. Alí agochábanse tesouros e abríanse portas de túneles misteriosos; alí sucedían cousas que só podían suceder alí. Nucleaban o relato construído para dar sentido ao espazo habitado. Por iso non se poden tratar apenas como restos materiais dunha cultura remota.

²⁷ Dúas das reflexións máis interesantes sobre a cuestión do celtismo na actualidade e o seu efecto nas maneiras en que como sociedade ollamos para o noso propio pasado foron feitas por Gago Mariño (2016) e Murado (2016: 89-101).

Ao longo da presente parte pretendemos por máis un gran de area no coñecemento do que aconteceu cos castros despois do tempo dos castros²⁸. Non sería viábel aspirar á reconstrución da súa evolución até chegaren a se converter na elaboración social que chegou viva ao século XX, nin temos a intención tampouco de aclarar por completo o –cada vez menos– escuro proceso plurisecular de abandono das fortificacións en altura e ocupación dos vales, que comezou coa chegada dos romanos e culminou cos novos modelos organizativos medievais. O noso obxectivo é moito máis modesto: queremos achegarnos ao posíbel ao papel que tiñan os vellos castros do Ferro na altura do tempo das *villae*, isto é, na Alta Idade Media, e até que punto se pode rexistrar ou non continuidade entre estes asentamentos e a rede de fortificacións erixidas xa no medievo.

Con independencia de que nas nosas construcións teóricas os poidamos clasificar como castros estritamente prehistóricos ou de período xermánico, de se os restos que encontramos neles poñen a data final no século I a. C. ou ao V d. C., veremos como foron readaptados nun momento posterior en que as súas funcións xa non eran as orixinais. Apenas chegou até nós por vía documental unha pequena parte dun conxunto moi amplo que exercía o seu papel na sociedade, ou máis ben varios papeis e a diversas escalas. Mais podemos confrontar, para alén das propias realidades materiais que agochan baixo a terra, unha pequena manifestación de como as persoas que vivían no período que denominamos hoxe Alta Idade Media racionalizaban a súa convivencia cos vellos poboados a través da chave coa que abrimos o mundo, a palabra.

²⁸ Esta idea do interese do estudo dos castros despois dos castros, isto é, unha vez finalizado o tempo da súa vixencia, aparece nun artigo de A. Arizaga Castro e X. Ayán Vila (2007) que leva por título "Etnoarqueología del paisaje castreño: La segunda vida de los castros". Pola súa banda, ditos autores inspíranse claramente no libro de M. Martínón Torres (2001), de nome *Os monumentos megalíticos despois do megalitismo. Arqueoloxía e historia dos megalitos galegos a través das fontes escritas (s. VI-s. XIX)*.

4 A DOCUMENTACIÓN MEDIEVAL E A OCUPACIÓN DOS CASTROS EN PERÍODO XERMÁNICO

Tense xa resumido, cos perigos que carrega calquera tipo de síntese, que antes da chegada dos romanos a poboación galaica habitaba en castros, que paralelamente á conquista houbo algúns deles que alcanzaron o seu máximo crecemento mais que ao mesmo tempo, coa romanización, desde o século I d. C. por diante, comezáronse a ocupar os vales e a abandonar os recintos fortificados en altura progresivamente en favor de núcleos de poboamento abertos e en val (Pereira Menaut, 2015: 15-35). Tamén se ten apuntado que cando comezamos a contar con documentación escrita abundosa, a partir do século IX e sobre todo no X, ese proceso estaba mormente finalizado e o territorio organizábase xa en asentamentos abertos, dispersos e próximos as terras fértiles (Portela Silva, Pallares Méndez, 1998), como corroboran os diplomas con que traballamos nesta tese.

No entanto o que aconteceu entre eses dous extremos é difícil de coñecer con precisión. Probabelmente porque non haxa simplificación precisa e o que se encontre sexan casuísticas moi diversas dun punto de vista cualitativo, xeográfico e cronolóxico que só se poderán ir coñecendo con traballos específicos e minuciosos. Un avance nesta liña foi, con certeza, a tese de doutoramento de J. C. Sánchez Pardo (2008) sobre as rexións de Nendos e Celanova. A clave para afrontar o xa superado debate entre arqueoloxía e historia recae na colaboración e atención mutua, partindo da asunción honesta dos propios límites. Nun período en que case non existe documentación ningunha e en que vestixios arqueolóxicos específicos non son detectábeis de maneira sinxela, toda achega é digna de valoración. As contadas testemuñas textuais de que dispomos están irremediabelmente sobrevaloradas e a súa representatividade en relación á época en que foron escritas é moi débil, entre outras cousas por deberen a súa existencia a motivos azarosos e por seren documentos de natureza até certo punto extraordinaria.

Non podemos pasar sen citar, porén, a que é se cadra unha das testemuñas máis relevantes e que ten sido xenerosamente debatida na historiografía galega. Trátase da crónica que escribiu Hidacio, bispo de Chaves, o que canda Exeria, Orosio e Martiño de Dume foi un dos poucos autores que nos achegaron en primeira persoa ao mundo do que hoxe chamamos Gallaecia tardoantiga. Hidacio militaba nunha cruzada persoal contra a nova orde sueva, que creara un reino na provincia romana a partir de 411 e que resultaba unha ameaza para a posición social das elites galaicas ás que el pertencía, e é desde aí que explica como os galaicorromanos se defendían dos agresivos ataques das hordas xermánicas, «Hispani per ciuitates et castella residui a plagis barbarorum per prouincias dominantium se subiciunt seruituti» (ed. Tranoy, 1974, vol. I: 118). E como unhas décadas máis tarde, cara a 430, aínda había resistencia:

Suevi sub Hermerico rege, medias partes Gallaeciae depraedantes, per plebem, qua castella tutiora retinebat, acta suorum partim caede, partim captiuitate, pacem quam ruperant familiarum quae tenebantur redhibitione restaurant (ed. Tranoy, 1974, vol. I: 139).

A plebe, enténdase autóctona, mantiña os *castella tutiora*, os castelos máis seguros, nas *medias partes* da Gallaecia, o que se ten interpretado como as rexións interiores, no contexto da *Peregrinatio* dos suevos baixo a dirección de Hermerico no primeiro terzo do século (López Quiroga, 2001: 83-91). A pesar de ser obvio o parcial e tendencioso que era a posición de Hidacio, a descrición é altamente ilustrativa e deu lugar a toda unha serie de hipóteses que oscilan entre a continuidade habitacional dos castros desde o período prerromano até o uso ocasional dos vellos recintos naqueles momentos de maior axitación política e militar, pasando por unha opción intermedia que consistiría nunha hipótese de reocupación segundo a cal os castros terían sido abandonados no período de plenitude imperial porén nos turbulentos séculos finais de Roma voltaran a ser considerados como lugares de asentamento (Gutiérrez González, 2014).

A intervención arqueolóxica ten demostrado efectivamente que, nalgúns dos que foron ocupados no período suevo, a secuencia non é de uso puntual e belicoso senón que se manifestan signos de estabilidade, como é o caso do importante e ben estudado castro de Viladonga, aparentemente utilizado desde o século III até o VI d. C. (Gutiérrez González, 2002: 305; 2014: 194-195) e como parece ter acontecido noutros estudados na zona centro-oriental de Lugo (Rodríguez Fernández, 1994). Dunha óptica

diferente e aplicándose ao espazo entre Douro e Miño, López Quiroga (2004) propón unha cronoloxía máis ampla en que os castros como unidades de poboamento fundamentais se manterían até despois do século X, momento en que segundo o autor se situaría o fin da Antigüidade. Tal sistema, articulado arredor de grupos monástico-familiares, aplicaríase segundo esa hipótese tamén á área de Samos, de maneira que o modelo de organización das comunidades rurais da súa contorna estaría baseado nunha «clara influencia e inspiración fructuosiana» (López Quiroga, Rodríguez Lovelle, 1999-2000: 180). Por contra, en termos xerais –e en base aos materiais arqueolóxicos–, para aqueles castros de ocupación tardía tense proposto o último nivel de ocupación arredor do século V d.C., prolongado nalgún caso particular até o VI d. C., momento a partir do cal o poboado castrexo «ya no es un lugar de habitación colectiva», tal como defende Rodríguez Fernández (1994: 160, 175).

Por outra banda, foi proposta a existencia de poboados fortificados en altura de nova construción, isto é, con cronoloxías non anteriores a estes primeiros períodos medievais, como poderían ser o enigmático caso de Castro Valente (Fernández Abella, 2014) ou o poboado sueste de castro Laboreiro, cuxa orixe se ten defendido por uns autores no período xermánico e por outros nos primeiros anos de Reconquista (Lima, 1996: 85-89) e que se encontra no baixo dunha aba do monte en cuxo cumio domina o castelo de Castro Laboreiro. M. Fernández Pereiro (2016, 2018) xunto con outros investigadores (Fernández Pereiro *et al.*, 2017), traballa no estudo máis detallado e extensivo deste tipo de emprazamentos en Galiza.

Á falta de apareceren outras fontes, e por moi interesantes que nos poidan parecer cada unha das hipóteses, serán máis avances arqueolóxicos os que poidan deitar luz sobre o que foi a vida dos castros cando os documentos calan. Até o de agora certamente tampouco se ten traballado nestes períodos coa profundidade desexábel, ao estar tradicionalmente o interese –ou se cadra, con máis precisión, o financiamento– posto na época considerada de plenitude da Idade do Ferro e no período romano, ou até en menor medida na etapa pleno e baixomedieval, mais case nunca nun momento visto como escuro e, no mellor dos casos, de simple transición. En todo caso, a diversidade e a heteroxeneidade parecen ser nesta ocasión a norma. Após a súa revisión dun grande abano de sitios fortificados de época tardoantiga, Gutiérrez González (2014) tenta por orde e resume un panorama en que se encontran casuísticas de todo tipo, pregúnteselles

aos xacementos o que for que se lles pregunte. No fin, son dúas as conclusións que apunta:

Por una parte, la diversidad de lugares fortificados, tanto urbanos como rurales; por otra, la amplia cronología del proceso, que se inicia en los últimos tiempos del imperio romano, anticipando formas y funciones de las fortificaciones altomedievales (Gutiérrez González, 2014: 209-210).

4.1. A ARQUEOLOXÍA E OS TEXTOS: O CASTRO DE FORMIGUEIROS

Na contorna de Santiago, Sánchez Pardo e Galbán Malagón (2015) teñen avanzado na definición e análise do que definen como «fortificacións de altura», procurando chegar a concrecións e paralelismos entre elas ante o que consideran uns estudos previos que foran até certo punto incapaces de categorizar a multiplicidade de fortificacións existentes entre os séculos IV e XIII. Limitan este concepto, e canda el o seu estudo, a emprazamentos construídos entre as centurias V e X d. C. e chaman a atención sobre as dificultades para nomearmos aquilo que podería incluírse como tardoantigo ou altomedieval, pois o facto de se tratar dun período máis difícil de coñecer non implica que sexa máis homoxéneo ou lineal. Este achegamento, achamos, é un exemplo de formulación práctica nunha área máis limitada daquel modelo que Gutiérrez González (2014) tentou elaborar a macroescala e enfocando nos sitios fortificados de maior relevancia e máis estudados na metade noroccidental peninsular.

Ante a imposibilidade de coñecermos máis deste período apenas a través da documentación, practicamente inexistente, comezamos a colaboración cun grupo de pesquisa arqueolóxica que nos permitise aprender máis do que tería acontecido nesa época comparativamente descoñecida e, ao mesmo tempo, experimentar até que punto a análise fontes escritas do século IX por diante poderían ser útiles para o estudo de fortificacións dunha cronoloxía de até varios séculos anterior. Integrámonos entón no equipo técnico do proxecto *Sputnik Labrego. Resiliencia e resistencia da sociedade labrega galega en momentos de perigo*, dirixido por Carlos Tejerizo García do Incipit-CSIC e relacionado coa súa pesquisa posdoutoral, en que se encarga de analizar dun punto de vista comparativo diferentes modelos de oposición de comunidades campesiñas ante os poderes políticos en varias cronoloxías e espazos.

A problemática con que nos debuzamos foi a dunha serie de sitios fortificados situados no sueste de Galiza, que eran coñecidos previamente e foran propostos como

asentamentos tardíos, nomeadamente dos séculos IV-VI, e que porén precisaban unha revisión arqueolóxica e unha interpretación en conxunto: Valencia do Sil (Vilamartín de Valdeorras, Ourense), Santa María de Mones (Petín, Ourense), Penadominga (Quiroga, Lugo), Proendos (Sober, Lugo), A Ermida (Quiroga, Lugo), Chavaga (Monforte de Lemos, Lugo) e Formigueiros (Samos, Lugo). Todos se encontran en territorio da Galiza actual, concretamente en concellos situados na contorna do río Sil ou no interior da provincia de Lugo.

O estudo baseouse en traballos arqueolóxicos, caracterizacións morfolóxicas e revisión detallada das súas materialidades e da documentación, e derivou nun primeiro lugar nunha memoria arqueolóxica depositada na Xunta de Galiza e que se mantén inédita, e posteriormente, de xeito máis resumido, nun artigo conxunto²⁹ de C. Tejerizo García, M. Fernández Pereiro, C. Rodríguez González, C. Lixó Gómez e A. Carvajal Castro publicado na revista *Gallaecia* (Tejerizo García *et al.*, 2018). As conclusións, para alén da constatación do Sil como un elemento estruturador do poboamento tardoimperial e suevo e da definición cronolóxica e formal dalgún dos poboados, fálannos de casuísticas diversas nas que se deberá afondar especialmente en estudos futuros en que se procuren conexións con necrópoles e con construcións relixiosas e se realicen escavacións integrais.

Dunha óptica documental, pouco é que se sabía deles de antemán, para alén dalgúns detalles sutís embora importantes. Por exemplo o *castrum de Zauaga*, isto é, de Chavaga, aparece mencionado como un dos límites do *Comitato Paramiensis* nun documento presuntamente do ano de 572³⁰ conservado no Tombo Vello de Lugo en que se describen cales son e que espazo ocupan cada un dos condados que se integraban na diocese de Lugo en tempos do reino suevo de Galiza (ed. López Sangil, Vidán Torreira, 2011: 42-46, d. 6). Como veremos, por si só o uso de castros como puntos limítrofes non dá pistas claras sobre a posibilidade de estaren a ser utilizados de calquera outra maneira, mais si indica unha relevancia social e carga simbólica que os podería facer locais susceptibles de reocupación. No castro da Ermida, coñecido máis popularmente como castro de Quiroga, parece ser que foi encontrada unha peza artística pouco común como é o Crismón de Quiroga, de época paleocristiá, ou polo menos alí estivo facendo de base ao altar na ermida da Nosa Señora até o ano 1887, como nos informa Á. del

²⁹ Nesa publicación decidiuse non incluír o castro de Chavaga.

³⁰ É oportuno remarcar os serios problemas de fiabilidade que presentan documentos tan antigos conservados en copias moi tardías. O Tombo Vello de Lugo alberga varios deste tipo.

Castillo (1925: 228). Tamén en de Santa María de Mones hai aínda actualmente unha igrexa mesmo no interior do recinto castral.

Procurar documentación escrita sobre emprazamentos tan concretos non é sinxelo. A escaseza de fontes medievais conservadas e o conxuntural da súa supervivencia, fai que existan amplas áreas para as que non se dispón de información de ningún tipo. Por iso para a procura é precisa a revisión daquelas coleccións documentais que puidesen ter información de espazos relativamente próximos ás áreas en que se encontran estes castros, a comarca de Valdeorras, pertencente á diocese de Astorga e con importante vinculación co Bierzo, as terras de Monforte e as de Quiroga, na beirada norte do río Sil, e o val do Sarria ao sur da cidade de Lugo. Para avanzarmos máis nesta liña, a metodoloxía seguida foi oposta á xeral da presente tese de doutoramento. Encanto nesta seleccionamos as fontes documentais que achamos apropiadas e estudamos con detemento todas e cada unha das súas mencións castrais, no traballo con *Sputnik Labrego* o que fixemos foi procurar a información de maneira extensiva co obxectivo de encontrar referencias medievais a algún dos sete casos concretos de estudo dos que previamente descoñecíamos calquera mención. Isto é, revisar un número de coleccións moito maior porén reparando só naqueles documentos que susceptíbeis ter algunha relación cos locais que son obxecto de estudo.

Traballamos con fondos editados e escollemos aqueles que puidesen ter relación con esta área do sur da provincia de Lugo e norte da de Ourense, de maneira que deixasen a menor posibilidade de que algunha mención aos castros escolleitos ficase desapercibida. A revisión efectuouse sobre o seguinte corpus: os tombos dos mosteiros de San Vicente do Pino (ed. Rodríguez Fernández, 1990), Montederramo (ed. Lorenzo, 2016), Samos (ed. Lucas Álvarez, 1986), Celanova (ed. Andrade Cernadas, 1995), San Vincenzo de Pombeiro (eds. Lucas Álvarez, Lucas Domínguez, 1996), Ferreira de Pantón (ed. Fernández De Viana y Vieites, 1994), Santo Estevo de Ribas de Sil (ed. Duro Peña, 1977), San Pedro de Rocas (ed. Duro Peña, 1972) e San Pedro de Montes (ed. Quintana Prieto, 1971), este último xa no Bierzo, así como a documentación do mosteiro tamén berciano de San Martín de Castañeda relativa a Valdeorras (ed. García Tato, 1986) e os textos medievais extraídos da edición dos materiais da Orde Militar de San Xoán de Xerusalén en Quiroga (ed. García Tato, 2004); a documentación da catedral de Astorga (eds. Caverro Domínguez, Martín López, 1999-2000) e o arquivo diocesano de Astorga (eds. Caverro Domínguez *et al.*, 2001); e o

Tombo Vello da Catedral de Lugo (eds. López Sangil, Vidán Torreiro, 2011) e os diplomas de dita sé episcopal para os séculos XIV (ed. Portela Silva, 2007) e XV (ed. Portela Silva, 2005).

Poderían ser aínda máis os feixes de diplomas consultados, porén achamos que a nosa selección responde á intención de garantir unha maior probabilidade de encontrarmos información, atendendo á cobertura de grandes áreas próximas aos obxectos de investigación, e tamén de boa calidade, que para o caso que nos ocupa ten moito a ver coa antigüidade dos documentos. Por razóns de efectividade, e como non podería ser doutra maneira nunha busca destas dimensións e características, non lemos detidamente os milleiros de diplomas que gardan todas esas coleccións. Mesmo de dispormos do tempo e os medios, o resultado en ningún caso sería satisfactorio, tendo en conta o contraste entre o esforzo necesario e o bo que podería ser o mellor dos resultados posíbeis. No entanto esa sería a única maneira de sabermos con case certeza absoluta se algún dos castros seleccionados está rexistrado nalgures. A outra maneira de nos achegarmos o máximo posíbel a ese obxectivo ideal é unha revisión extensiva, opción que escollemos e para a que nos baseamos en tres piares: revisión de rexestos, de índices de topónimos naquelas coleccións que dispoñen deles e apoio de tres ferramentas online de busca en documentos indexados nas súas respectivas bases de datos, concretamente o *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae* (CODOLGA), dependente do Centro de Investigación en Humanidades Ramón Piñeiro, o *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega* (TMILG), vinculado ao Instituto da Lingua Galega (ILG) da Universidade de Santiago de Compostela e o *Portal de Archivos Españoles* (PARES) do Ministerio de Educación³¹. Este último funciona como certa sorte de macro repositorio e contén documentación inédita.

Os índices foron o primeiro paso da busca, ao axilizaren notabelmente o proceso, porén algunhas coleccións como San Martín de Castañeda ou a monumental Montederramo non dispoñen aínda de índices e, posto que estes xestionan unha grande cantidade de datos, cando si existen son susceptibles de erros e imprecisións. Por isto, a lectura de rexestos decidimos facela en todos os casos e non só nos carentes daquel instrumento. Mais ese proceso tampouco está exento de problemas. Nas coleccións de Astorga, por exemplo, a destrución dos documentos orixinais nun incendio a comezos do século XIX (Cavero Domínguez, Martín López, 1999, vol. I: 13) supuxo que de

³¹ Dispoñíbeis en liña: <https://corpus.cirp.es/codolga/>; <https://ilg.usc.es/tmilg/> e <http://pares.mcu.es/>.

moitos deles só dispoñamos dos rexestos e que, por tanto, encontremos referido algún dos lugares que buscamos e porén non poidamos dispor do contido do texto, que probabelmente nunca será recuperado. Na edición de Santo Estevo de Ribas de Sil só están editados na súa totalidade os diplomas anteriores ao primeiro cuarto do século XV e a partir desde momento inclúense só os rexestos, que tamén se recollen nos índices, mais son transcritos apenas os que o editor considera de maior interese. Naqueles casos en que un dos topónimos relacionados aparece nun rexesto dun documento non transcrito optamos por non incluílo na base de datos, por non ser nese caso de utilidade na procura de pistas sobre o castro en cuestión mediante a lectura do texto.

As ferramentas online servíronnos en primeiro lugar para confirmar que a escolla das fontes foi correcta, ao comprobarse que a maioría das aparicións rexistradas após aplicar os nosos criterios de busca proviñan de coleccións que xa tiñan sido revisadas analoxicamente. En segundo lugar, permitiron encontrar e recoller algunhas mencións dispersas que non se encontraban en ningunha das fontes revisadas, e ademais de maneira diacrónica, ao se ocupar o CODOLGA dos documentos altomedievais e plenomedievais en latín, o TMILG dos plenomedievais e baixo medievais en galego e o PARES dos modernos, xa en español. En calquera caso, para obter deles algún resultado humildemente útil, a procura ten de ser realizada con tino, con criterios de concreción que non sexan tan amplos que dean un resultado tan numeroso que impida ser analizado nin tan específicos que deixen escapar documentos susceptíbeis de tratar os lugares que nos ocupan. E mesmo así non sempre se consegue: ao ser unha demarcación xudicial, un apelido, o nome dunha vila, e varias realidades dispares máis, a busca do castro de Quiroga en PARES foi infrutuosa.

A respecto dos elementos de busca escollemos non só os termos *castro* ou *castrum* canda o nome concreto, o que daría uns resultados moi pobres, senón tamén os topónimos que nomean os castros actualmente e as súas localidades próximas, que na maioría dos casos son coincidentes. É só despois da lectura do documento, cando procedamos a arquivalo, que indicaremos se se fai referencia ao propio castro ou a outro elemento que leve o mesmo apelativo. Como vimos, o castro de Chavaga mantén o seu nome desde o século VI como mínimo, mais tamén a *villa* que se asenta aos seus pés e que chega aos nosos días co mesmo topónimo aparece recolleita chamándose así xa na Idade Media; o termo que procuramos foi, nese caso, sinxelo. Noutros casos a relación non é así tan simple. O castro de Penadominga non partilla o seu topónimo con ningún

núcleo de poboación próximo, o que reduce enormemente a posibilidade de encontrar información detallada sobre a súa contorna, de maneira que para realizar a busca optamos por non procurar só ese termo senón os das dúas localidades máis próximas, Bendilló e Bendollo, se por acaso nalgũa vez o nome delas fose trasposto para o recinto fortificado ou se algún documento, tratando delas, fixese referencia ao castro próximo. Na base de datos que construímos incluimos todas as mencións recolleitas, ben as que falan directamente dun dos castros, ben as que falan das poboacións próximas ou coas que comparten nome e que por tanto tamén son susceptibles de achegar información de interese.

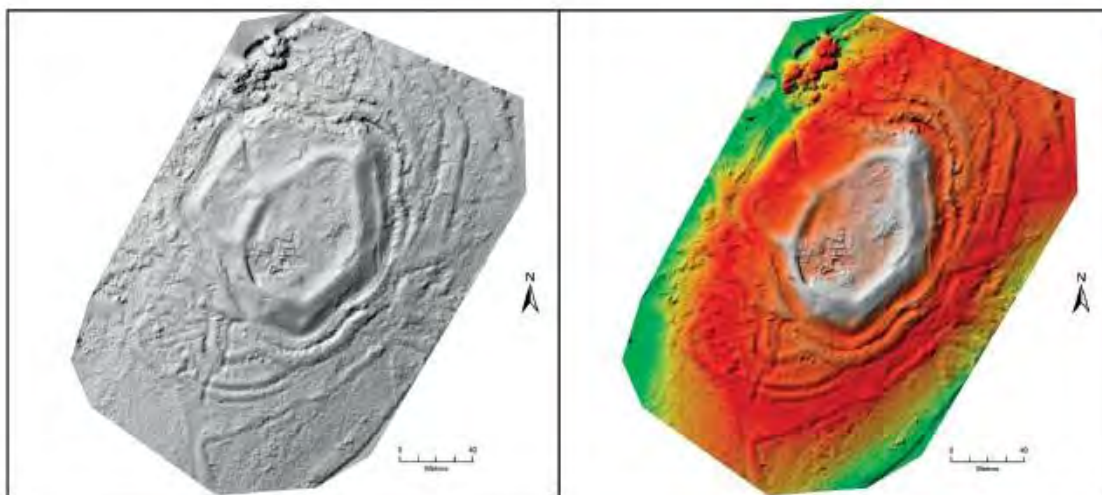
Só decidimos non incorporar todas as mencións a Quiroga, apenas o fixemos con 88 exemplos, que aínda así suman máis da metade das 161 mencións totais recolleitas. O se nome preciso é castro da Ermida, pois como xa adiantamos enriba del encóntrase unha ermida na honra da Virxe, mais non encontramos ningunha referencia documental que responda a esa denominación, fóra de dous documentos do *Archivo de la Real Chancillería de Valladolid* dos anos 1605 (ARCHVa, Registro de Ejecutorias, Caixa 1991, d. 70) e 1799 (ARCHVa, Sala de Hijodalgos, Caixa 1205, d. 6), recuperados de PARES, en que aparece a parroquia da Nosa Señora da Ermida. A procura centrouse entón no propio topónimo de Quiroga, co que tamén é coñecido o castro, mais facelo así resulta complicado: como adiantamos, Quiroga é un territorio amplo que desde a alta Idade Media funcionou como demarcación territorial a unha escala relativamente grande e evolucionou ao longo do tempo mantendo a súa connotación rexional, sendo desa maneira utilizado para localizar e referenciar múltiples lugares.

O topónimo recóllese con connotacións xeográficas, como *val*, políticas, como *condado*, e até como adxectivo xentilicio. De feito, na súa aparición máis antiga, recollida no Tombo Vello de Lugo en 569 (eds. López Sangil, Vidán Torreira, 2011: 46-48, d. 7), non aparece especificado como castro senón que se intúe xa a súa proxección como territorio. O feito de aparecer por norma xeral indicando por exemplo en que área se localizan outros enclaves provoca por unha parte que as mencións deste tipo non sexan proclives a achegar información sobre o castro, e por outra parte que contemos cunha cantidade de documentos de tal dimensión que resulte pouco práctico e nada útil. Recollermos, por exemplo, as ducias de documentos en que se rexistra a palabra Quiroga no tomo de Montederramo entre 1471 e 1491, sendo Gonzalo de Quiroga

abade de dito mosteiro e asinante dos diplomas, non só non achegaría nada de proveito senón que reduciría a practicidade da base de datos.

O resultado final inclúe 20 mencións medievais as Chavaga, 21 a Formigueiros, 3 a Santa María de Mones, 5 a Penadominga (Bendilló ou Bendollo), 21 a Proendos e as 88 tomadas de exemplo das moitas que hai a Quiroga. Unha, e dubidosa, a Valencia do Sil. Todas as mencións, agás esta última e parte das de Formigueiros e das de Quiroga, son do século XIII ou posteriores. Só 5 mencións, das 161 totais, fan referencia ao propio castro e non a outro elemento nomeado co mesmo topónimo; unha é a xa citada aparición de Chavaga no século VI e as outras catro falan do castro de Formigueiros e datan do século XI. En todas elas os castros aparecen cunha función referencial e delimitadora, isto é, como puntos que son fáciles de identificar socialmente pola súa significación ou prominencia xeográfica e que por causa diso se establecen como marcas fronteirizas entre determinados espazos.

Mais son xustamente eses dous castros de que dispomos de mencións máis antigas, Chavaga e Formigueiros, os que dan resultado negativo nos traballos arqueolóxicos, ao non albergaren evidencias de cronoloxías situábeis entre os séculos IV-VII d. C., a diferenza dos outros cinco. Daqueles en que si se encontraron evidencias de ocupación tardía, só Proendos e A Ermida ofrecen algún indicio de posíbel ocupación entre os séculos VIII-X d. C. (Tejerizo García, Fernández Pereiro, inédito: 48-49). No entanto, é o caso do castro de Formigueiros o que nos parece especialmente relevante. Encóntrase nun esporón ao oeste da serra do Édramo, que divide as augas dos ríos Mao e Sarria e fai de límite entre os concellos do Incio e Samos. As súas estruturas son ben visíbeis e a pesar de ter sido espoliado en repetidas ocasións o seu estado de conservación é comparativamente bo. O sitio está composto de toda unha serie de fosos e parapetos que compoñen un conxunto de até tres recintos amurallados, cunha área aproximada de 4900 m² intramurallas (Tejerizo García *et al.*, 2018: 143).

Imaxe 8. Planos realizados por Manuel Antonio Franco a partir dos datos tirados durante o voo dron no asentamento de Formigueiros (Tejerizo García *et al.*, 2018: 143)

No castro realizáronse varias campañas de escavación entre 1993 e 2010, nas que se encontraron varias vivendas e se limpou a muralla, ademais dunha serie de lousas con singulares gravados zoomórficos e simbólicos encontradas en pavimentos tanto interiores como exteriores, sobre as que xa se teñen proposto interpretacións (Meijide Cameselle *et al.*, 2009). Os traballos executados evidenciaron diversas fases de ocupación, que a propia estratigrafía demostra ao se superporenen estruturas até en tres niveis diferentes. Un primeiro estudo da cultura material propuxo na ocupación do sitio dous grandes períodos de ocupación, o primeiro entre os séculos VIII/V a. C. e o I d. C. e o segundo tardorromano ou da Alta Idade Media caracterizado por unha serie de estruturas de peor calidade construídas sobre os derrubes das anteriores vivendas e da cerca (Rey Castiñeira *et al.*, 2010).

A nova revisión dos materiais consistiu nunha análise macroscópica de todos os fragmentos depositados, centrándose especialmente nunha minoría de pezas que, fóra dun grande corpo con cronoloxía protohistórica, foran clasificadas xenericamente como romanas. Sobre esas é que se tiña datado previamente o segundo período de ocupación, que ficaría agora descartado ao se detectar que presentan unha morfoloxía «moi típica» das producións adoptadas polas comunidades indíxenas en período Xulio-Claudio (Tejerizo García *et al.*, 2018: 145). En base a isto, conclúese que:

A presenza deste tipo de producións como as máis modernas localizadas no conxunto analizado e a ausencia total de fragmentos de *sigillata* lévanos a propoñer os últimos momentos de ocupación "antiga" en Formigueiros na metade do século I a. n. e., sen evidencias de ocupacións posteriores, polo menos a nivel cerámico (...). Dito de outra

maneira, non hai evidencias da fase II proposta nos traballos anteriores (Tejerizo García *et al.*, 2018: 145).

Deste xeito, a fase construtiva de mala calidade que se propuña como a ocupación altomedieval carece de materiais arqueolóxicos asociados a esa cronoloxía e formúlase, como hipótese tamén non confirmada, que se trata en realidade de edificacións modernas ou contemporáneas³². Non habería, en calquera caso, ocupación tardorromana ou sueva no castro, senón con probabilidade algún tipo de ocupación pos-medieval (Tejerizo García *et al.*, 2018: 146-147).

Na documentación, a primeira vez que localizamos o topónimo Formigueiros é no século X, concretamente en 985, nun diploma do tomo de Samos en que no medio dunha enumeración de propiedades que foran disputadas nun preito entre dúas mulleres, Fernanda e *Astotia*, inclúese «*aliam villam in Formicarios, super casa de Nuno Suariz*» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 423-424, d. 239). Na expresión utilizada non fica clara a natureza desa propiedade, podendo ser desde Formigueiros xa constituída en *villa*, unha *villa* no sentido de explotación agraria familiar dentro de Formigueiros como asentamento campesiño, ou até Formigueiros sendo unha área con máis dunha *villa* dentro e se estea a falar só dunha delas en cuestión, a que se encontra por riba da casa do tal Nuno Suárez. Non é posíbel sabermos. Mais si se sabe que era algún tipo de entidade humana efectiva, coa súa territorialidade en vixencia.

Noutro documento, con problemas de datación³³ mais que o editor sitúa en 1058, recóllense as rendas que se debían pagar ao voto de Santiago na xurisdición de Samos e entre elas «I bracle» que lle correspondería a «sancto Iacobo de Formigarios» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 429-430, d. 246). Se asumimos a data como correcta, sería a primeira mención á parroquia de Santiago de Formigueiros, aínda hoxe con esa advocación. En 1072 recóllese a doazón de «*villa media in Formicarios*» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 466-467, d. S-16) e en 1098 fálase dunha «*hereditas*» tamén alí, «*in Formicarios*» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 300-302, d. 140). En 1175 e 1195 volta a aparecer o nome completo da freguesía, co seu santo, de acordo coa consolidación dos termos parroquiais propios do momento (ed. Lucas Álvarez, 1986: 145-148, 153-157, d.

³² Non é isto unha situación excepcional. En Vigil Escalera e Tejerizo García (2014) xa se indica que en numerosos casos da Meseta non se constata continuidade entre período romano e a Alta Idade Media e que, interpretalo desa forma, é unha distorsión historiográfica ou unha mala lectura dos materiais.

³³ Sobre a data e o sentido dese diploma ver López Alsina (2013: 182-183), que entre outras cousas indica o seguinte: «Este documento plantea alguna dificultad, porque ni indica cuándo se compuso, ni pertenece al cuerpo del código. (...), parece razonable pensar que la noticia se compuso durante el mandato del abad Fromarico (ca. 1073-ca. 1091)».

49, 53). Aparécenos entón Formigueiros como entidade territorial con continuidade ben referenciada desde o século X ao XII.

O resto de mencións, todas do século XI, teñen un carácter diferente, e nelas Formigueiros aparece como límite doutras propiedades, nalgunhas ocasións aludindo os seus termos, tal como vemos en 1047, «per terminos de Formigarios et de Monte Occaso» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 419-420, d. 234), noutras de maneira xenérica, como no texto de 1064 en que indica simplemente «et per Formicarios» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 416-417, d. 231) e, en catro ocasións, como castro: en 1031 «et inde per castro de Formicarios» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 243-245, d. 3), en 1080 «per suos terminos et locos antiquos, id est: per castrum de Formicarios» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 309-310, d. 147), en 1082 «et inde per Cornias inter castrum de Formicarios et montem Occosum» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 66-68, d. 4) e en 1098 «per castro Formicarios» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 300-302, d. 140). Na primeira das dúas fai linde da vila de *Castilione*, na segunda de Teimoi, na terceira do mosteiro de Barxa e na última de Suñide, nun documento de que falaremos detidamente na conclusión desta Parte II.

Son, en todos os casos, referencias en que o castro está a funcionar de marco e esa é toda a función que dos documentos se desprende para el. Porén tanto no caso de *Castilione* como no de Teimoi existen tamén documentos de delimitación semellantes en que se utilizan os *terminos* de Formigueiros de maneira xenérica, o que permite intuír que, no século XI, a fronteira da vila de Formigueiros probabelmente coincidise co castro que, no alto dun pico, funcionaba como marca divisoria para diversas entidades humanas. Aliás, non é menor o feito de que se nomee para demarcar diversas propiedades ou poboacións, e non sempre a mesma, como acontece con outros castros se callar de menor entidade ou relevancia alén da contorna dunha pequena vila ou lugar.

Podemos tirar disto unha serie de reflexións. A primeira, máis unha vez, a limitación das fontes escritas, que transmiten información escasa na maioría das veces, que responden a códigos perfectamente comprensíbeis por redactores e implicados mais que necesariamente son de difícil interpretación para nós e que funcionan sempre repetindo unha serie de clichés. Igualmente, á súa vez, a limitación da arqueoloxía, cuxas conclusións tamén son parciais e deixan fóra grande parte da realidade en que se crearon os poucos restos materiais que se acostuman encontrar, e que son cambiantes, ao se tratar dunha disciplina en constante desenvolvemento e avance técnico, así como moi dependente da evolución das súas ferramentas de traballo. Mais, neste caso, parece

facerse visíbel que en ocasións e a pesar de todo isto é posíbel aceptar, aínda que sexa temporariamente, a información que nos achegan.

A aparición repetida nas fontes do castro neste período puido condicionar a hipótese de que estivese ocupado, e o tamaño do castro e as súas particularidades morfolóxicas insinuar que tivera sido utilizado permanentemente en período medieval. Mais os documentos só din que Formigueiros funcionaba de límite e que a territoriliadade asociada a este topónimo tiña o castro na súa periferia, e os vestixios arqueolóxicos indican que non existen, entre o moito retirado, morfologías posteriores ao século I d. C. Nalgunhas ocasións é posíbel entón, como mínimo até próximos avances, confiar. E non menosprezar a información que se nos achega. As referencias ao castro sen dúbida fálannos da súa referencia simbólica, da súa relevancia paisaxística e probabelmente da súa monumentalidade no terreo, pois se aínda hoxe os restos son evidentes e particulares, canto máis o serían hai dez séculos. De certeza a vila que xurdiu ao seu pé, que partilla o seu nome, que proxecta unha territorialidade que a vella fortificación limita, non era referenciábel naquela altura sen se vincular co seu *castrum*.

5 OS CASTROS COMO REFERENTES ESPACIAIS³⁴

Lonxe da idea de espazo como concepto filosófico de carácter matemático, ao estilo do modelo euclidiano, uniforme e infinito, ao longo do tempo as persoas relacionáronse coa contorna que as rodeou con naturalidade e sen necesidade abafante de poren en cuestión as particularidades da mesma. Desá interacción espontánea teñen xurdido maneiras moi diversas de percibir os espazos humanos, que no entanto F. Bollnow sería quen de definir baixo o concepto único de «espazo vivencial»: un espazo no que existe un punto central, no que os lugares son cualitativamente diferentes entre si, no que conviven transicións fluídas e límites radicais e no que, sobre todo, a visión do ser humano, a súa experiencia vital e a súa actuación sobre o terreo significan moito máis do que as realidades físicas (Bollnow, 1969: 23-25). Tendo en conta iso, M. Llinares vai un paso máis e afirma que por tanto o espazo ocupado directamente polas persoas é marcado por elas dunha maneira diferente a outros espazos que coñecen en maior ou menor medida porén que non dominan (Llinares, 1990: 115).

As descrições e delimitacións de territorios recolleitas nos documentos medievais falan maioritariamente de espazos que si se dominan e en relación a estes evidencian de inmediato que:

los indicadores de localización –la circunscripción administrativa, el río más próximo, el monte, el castro– combinan elementos naturales y culturales para señalar el territorio que los hombres ocupan, es decir, explotan y habitan (Portela Silva, Pallares Méndez, 2007: 41).

Estas son as palabras que utilizan E. Portela Silva e M^a. C. Pallares Méndez para explicaren como a construción do espazo habitado na Idade Media non establece límites ríxidos entre o natural e o humano nin entre o xeográfico e o político, recorrendo

³⁴ Parte dos resultados deste capítulo, así como tamén do capítulo 6, foron publicados previamente en Lixó Gómez (2018), indicándose que tal artigo se facía no marco da presente investigación doutoral.

por igual a todo aquilo que pode ser percibido e utilizado para racionalizar o marco de desenvolvemento práctico da vida.

Un grande número dos castros que aparecen recolleitos na documentación faino de maneira referencial, isto é, como unha marca recoñecíbel cuxa mención serve para situar un outro lugar. Trátase case sempre de breves aclaracións, como nunha doazón datada de 1098 en que se inclúe a «villa de Abiti de radice de illo castro» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 471-472, d. S-19), isto é, a *villa* da Vide, que sobrevive hoxe como parroquia en Monforte de Lemos, ao pé do castro. A preposición escolleita, *de radice*, indícanos de maneira literal a situación do castro en altura, en contraste co asentamento que se sitúa no baixo, na raíz. Mesmo así, non podemos descartar a interpretación de Varela Sieiro segundo a cal é posíbel que se remita non só ao á elevación do lugar senón tamén á altura dos muros das antigas fortificacións castrexas (Varela Sieiro, 2008: 58).

Sexa como for, neste caso aí está, doadamente localizábel, a fortificación arredondada característica da Idade do Ferro enriba dun pequeno monte sobre o val en que se asenta A Vide. A mención é tan concisa que nin sequera se proporciona un topónimo concreto para o enclave, é posíbel que xa non o tivese nesa altura e que recibise o mesmo que a propia *villa*, mais mesmo en caso de que outro vello nome fose aínda usado considerouse un detalle irrelevante na redacción. O castro interesa porque está no alto e porque calquera persoa implicada sabería con certeza que na cima de *Abiti* se encontran aquelas vellas ruínas.

Así, estes lugares funcionan nos documentos de maneira similar a ríos e montes, aos que tamén se recorre con redundancia por seren elementos fixos prácticos para describir a paisaxe e mesmo para axir a xeito de fronteira. Tense proposto que esta conceptualización do espazo ten a súa orixe nunha ocupación do terreo pouco densa: ao non estar o agro definitivamente fixado nin a diferenciación entre espazos cultos e incultos aínda clara non se precisarían límites artificiais precisos, senón grandes marcas naturais que definan as áreas dunha maneira ampla (Portela Silva, 1987: 334-336). Non é descoñecido que, coa intensificación da explotación agrícola nos séculos plenomedievais após o desenvolvemento do feudalismo, as marcas vanse clarificando e efectivamente vólvense máis precisas e ríxidas. No entanto, xa no período altomedieval encontramos documentos en que, cando é necesario, as descricións son minuciosas e os límites claros, polo que o uso de montes, ríos e castros como principal identificador

dunha propiedade talvez non teña tanto a ver coas lindes e a súa maior ou menor precisión, senón coa busca de referentes facilmente visíbeis e recoñecíbeis por todo o mundo e a diferente necesidade de concreción que a natureza de cada diploma esixa. O fin non é outro que localizar con rapidez e sen posibilidade de dúbida a propiedade que se está a doar ou vender.

5.1. MONTES OU FORTIFICACIÓNS? A FÓRMULA LINGÜÍSTICA *SUBTUS* + *MONTE* / *CASTRO*

Neste contexto, a percepción dos castros ao mesmo nivel que outros elementos naturais da xeografía evidénciase na sinonimia que se pode chegar a dar entre os termos *mons* ou *alpis* e *castrum*. Así, encontramos casos como o do lugar nomeado *Vemes*, *Vesme* ou *Veimes*³⁵, que aparece recolleito na documentación de Celanova das seguintes maneiras: en 905 dise que as igrexas de San Martiño e San Xoán están «iuxta aquas calidas ripa Limie prope aulam sancte Columbe virginis sub crepidini montium Castro Vemes»; en 1025, da *villa* de Vilariño que xace «subtus monte Veimes discurrante rivulo Vanate»; en 1067, que Rubiás sitúase «subtus monte Vemes, vocabulo ecclesie sancto Iacobo discurrante rivulo Vanade» e en 1069 é Asmaus a que se encontra «inter castro Vesme et rivulo Limie prope ecclesiam sancti Martini de Caldas» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 161-162, 63-64, 68, 751-752, docs. 101, 34, 38 e 545). As catro mencións, aínda que dilatadas no tempo, son semellantes, e a escolla léxica, que neste caso é en dúas ocasións *monte* e noutras dúas *castro*, non parece marcar a diferenza.

³⁵ Ademais destes tres termos, no tomo rexístranse tamén «castro Verves» e «castro Veives» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 103-106, docs. 67 e 68), mais a análise detida dos documentos lévanos a concluír que estas dúas formas remiten a un emprazamento situado no norte da actual comarca das terras de Celanova, encanto *Vemes*, *Vesme* e *Veimes* nos falan dun castro na Baixa Limia. A identificación nos diplomas de certos topónimos relevantes permítenos afirmalo con relativa certeza: o río Arnoia, San Pedro da Mezquita ou a terra de Búbal, para o primeiro dos casos, e o río Limia, Bande ou o famoso templo de Santa Comba, no segundo. Son por tanto cinco formas diferentes repartidas en seis diplomas que porén remiten a só dúas fortificacións. Aliás, para o caso de castro *Vemes*, delimitacións bastante minuciosas permitíronnos identificar os actuais topónimos de Barxés (*Varzeses*), Niguciroá (*Nugariola*), Sordos (*Sordos*), Vilela (*Villela*), As Maus (*Asmanus*), Rubiás (*Rubiales*) ou Monte Longo (*Montelongo*), que nos sitúa nunha área moi concreta, onde actualmente se localiza o encoro das Conchas e onde se encontran os concellos dos Muíños, Bande e Lobeira. Sen termos certeza, achamos que non é arriscado propor que o castro de *Vemes* sexa un dos dous que se encontran nos montes limítrofes entre os concellos de Lobeira e Bande, na altura das parroquias de Monte Longo e os Baños respectivamente, que levan por nome castro de Pena Maior e Castro da Croa ou de Lebosandaos segundo o mapa vectorial da Xunta de Galiza (<http://mapas.xunta.es/visores/basico/> [Última consulta: 24/01/2018]). A localización que fai Andrade (1995: 849) do castro *Vemes* no concello de Ramirás, afastado destas dúas áreas, parécenos froito da comprensíbel confusión da mención que se fai no documento 38 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 68) á aldea de Rubiás, na parroquia de Santiago de Cadós, en Bande, coa parroquia de Santiago de Rubiás, en Ramirás.

Tal flexibilidade terminolóxica, xunto cunha reinterpretación das preposicións latinas *sub* e *subtus*, 'debaixo de', que moitas veces os acompaña, deu lugar a unha hipótese segundo a cal a aparición da mención *sub / subtus / ad radicem castrum* e, por extensión, *sub / subtus / ad radicem monte* ou *alpe*, non nos estaría a dar unha referencia xeográfica, senón que implicaría o sometemento político da propiedade de que se está a falar a unha fortificación plenamente funcional e con potestade xurisdiccional. O *sub* ou o *subtus* serían marca de dominación e o *castrum* sería a fortificación á que a herdade en cuestión estaría vinculada, e o mesmo acontecería co caso de *mons*, ao se tratar dun sinónimo de *castrum*. Desta maneira Vilariño ou Rubiás, seguindo as citas que vimos de expor, non estarían situadas ao pé do castro Vemes senón que estarían politicamente sometidas a el, como tamén o estaría A Vide ao seu respectivo de nome inexistente ou descoñecido.

Esta teoría, que tivo un importante desenvolvemento en Portugal³⁶, defende entón que esas construcións lingüísticas ocultarían non só a existencia dunha fortificación medieval senón a vinculación de todo un territorio específico a ela. A conclusión sería o xurdimento dunha complexa rede de fortificacións que organiza o espazo nos séculos X-XI, que manifesta solución de continuidade de uso dos emprazamentos da antiga rede castrexa e que ten como promotoras as comunidades locais, o que explicaría a ausencia de rexistros de persoas de alta relevancia social vinculadas co seu control. Esa rede desaparecería por completo na segunda metade do XI sendo substituída por unha nova, a dos castelos románicos cabezas de terra, menos densa numericamente porén mellor conservada e coñecida.

Os piares desta proposta foron establecidos por C. A. Ferreira de Almeida, que formulou xa durante o proceso de elaboración do seu doutoramento un moi decidido razoamento que sería de longo percorrido. Segundo el, «"castrum" designa, normalmente, un poboado fortificado aínda que abandonado» (Almeida, 1978: 6), de modo que non considera probada a continuidade habitacional destes locais, senón que

³⁶ Centrarémonos no caso de Portugal non só polos especiais vínculos e relacións sociais e políticas co territorio galego, especialmente nesta altura, senón tamén polo grande desenvolvemento que ten tido alí o estudo dos castelos, e dentro do mesmo, as formulacións que pasamos a explicar ao longo do apartado. No entanto, en España tamén encontramos propostas co mesmo fondo, como é o caso de Avello Álvarez (1983: 279) que afirma sobre Asturias que «los *castra* se acabarán convirtiendo en los típicos castillos medievales. Dejan de ser aldeas para convertirse en base de un poder institucionalizado». Isto acontecería, segundo o autor, por que sería «una tarea enorme erigir nuevas fortificaciones si éstas ya existían. Además, las consiguientes obras de repoblación —puesta a punto de campos y levantamiento de viviendas— no debieron dejar mucho tiempo libre a las gentes, como para dedicarse a erigir fortalezas» (Avello Álvarez, 1983: 280), argumento que por si propio non achamos especialmente convincente.

aqueles casos en que estivesen en uso sería por causa dun reaproveitamento das antigas estruturas defensivas para se usaren como refuxios (Almeida, 1992: 371). Ao mesmo tempo, engade que «muitas vezes, a palavra "monte" tem na nossa documentação um sentido aparentado ao de "castro"», aparecendo tamén «"alpe" concorrendo, substituindo ou aliando-se» a ese termo. Estabelecida esta sinonimia, marca a diferenza:

temos de distinguir os montes que na documentação se apresentam anteceditos de *subtus* ou *ad radicem*, e que fazem parte do "incastellamento" da região, de outras elevações citadas, mesmo que sejam castros, quando os diplomas as referem como limites de propriedades ou coutos (Almeida, 1978: 26-27).

Así, as fortificacións definidas por esas construcións lingüísticas «parecem estar mais ligadas aos intereses defensivos comúns de poboacións», en canto *castellum* «designaría sempre, na documentación portuguesa, unha construción altamente defensiva, relativamente pequena, que debería dispoñer de torre e obras protectoras circundantes». Estes últimos serían até o século XII construcións de carácter particular e a partir dese momento «novas fortificacións que capitaneaban as terras ou os julgados». Conclúese por tanto que «"castrum" non se poderá traducir por "fortaleza de estado", onde se centralizaba a fiscalidade e a administración da xustiza, nem a palabra "castellum" designa a obra de un feudatario menor» (Almeida, 1978: 6-8).

En vista da anterior clasificación terminolóxica, e «[e]mbora na nosa documentación do século XII possa haber unha ou outra excepción», o autor afirma con rotundidade que «o "subtus" ou o "ad radicem montis" tem o mesmo sentido que "ad radicem castrum"», e que ambas implican inequivocamente a existencia dunha fortificación. Nega, por tanto, calquera significado de relación topográfica, ao defender que «nem se poderá dizer que o recurso ao "subtus" mons ou "ad radicem castrum" se faça pola notoriedade geográfica do monte a que se refere» (Almeida, 1978: 25-26).

Un dos investigadores que con posterioridade máis ten desenvolvido esta hipótese é M. Barroca, tamén da Universidade do Porto, que subscribe a interpretación de *monte*, *alpe* ou *castrum* como castelos de refuxio «erguidos por iniciativa das poboacións», aos que lle engade tamén o termo *penellas* a raíz do coñecido e interesantísimo documento de dona Flámula Rodríguez (Barroca, 1994: 189-191). Barroca recolle o dato proposto por Almeida de 300 castelos no Entre-Douro-e-Minho a comezos do século XI no momento de máxima presión das ameazas externas contra os

cristiáns do noroeste peninsular, e resalta que as fortificacións chegan a unha «densidade por veces equivalente à da rede parroquial» (Barroca, 2004: 193).

Os traballos destes dous autores son fundamentais no estudo dos modelos de fortificación altomedievais no noroeste da Península, teñen realizado unha análise exhaustiva e, desde Portugal, teñen achegado claves relevantes para o coñecemento da sociedade altomedieval peninsular. No entanto, como é esperábel e desexábel nunha comunidade académica, a unanimidade non é total. Na súa monografía sobre o casal como unidade de organización do espazo nunha cronoloxía parecida á do presente traballo, A. E. Marques inclúe efectivamente as referencias a montes e a castros como unha única categoría na súa análise dos referentes usados para a localización de casais, mais aclara que non cre que «este tipo de referencias a montes remeta sempre para estruturas fortificadas» (2008: 149). Para el, *subtus* ou *ad radicem* non implican dependencia político-militar, aínda que nalgúns casos poida darse, senón que traducirían, na maior parte dos casos, unha relación topográfica. Desa maneira, explica:

O facto de estas referencias a montes e castros serem frecuentemente acompañadas pola menção a um rio próximo, como já constatámos, será porventura o indício mais importante de que ambos os elementos eram utilizados pelos escribas em virtude do protagonismo que assumiam na paisagem que os rodeava. Num território com a configuração física do Entre-Doutro-e-Minho, muito acidentado e abundantemente irrigado, seria difícil que assim não fosse (Marques, 2008: 149-150).

Sen negar o conxunto da hipótese, advirte de que por causa da xeneralización abusiva poden xurdir problemas de interpretación, como sería o feito de obviar que eses elementos son, antes de máis, marcos dominantes da paisaxe, con independencia de se nuns enclaves ten habido ou non reutilización.

Nun recente artigo, Barroca propónse disipar as dúbidas e avanza novos datos sobre as fortificacións da diocese do Porto nos séculos IX-XII, en que aproveita para reactualizar con clareza e síntese o conxunto da teoría de Almeida, achegando ademais unha revisión dunha serie de locais concretos (Barroca, 2017: 199-243). De maneira breve, poderíamos resumir en tres os argumentos que se presentan. O primeiro deles xa o temos reiterado, é a insistencia no uso de *sub*, *subtus* ou *ad radicem* con connotacións que van alén do xeográfico e a sinonimia neses casos de *castrum* e *mons / alpis*, o que se vería ademais reforzado coa localización dalgúns supostos casos en que o castro baixo o que se sitúa a propiedade en cuestión non se encontra nun emprazamento demasiado destacado dun punto de vista paisaxístico, ou mesmo está a un nivel inferior

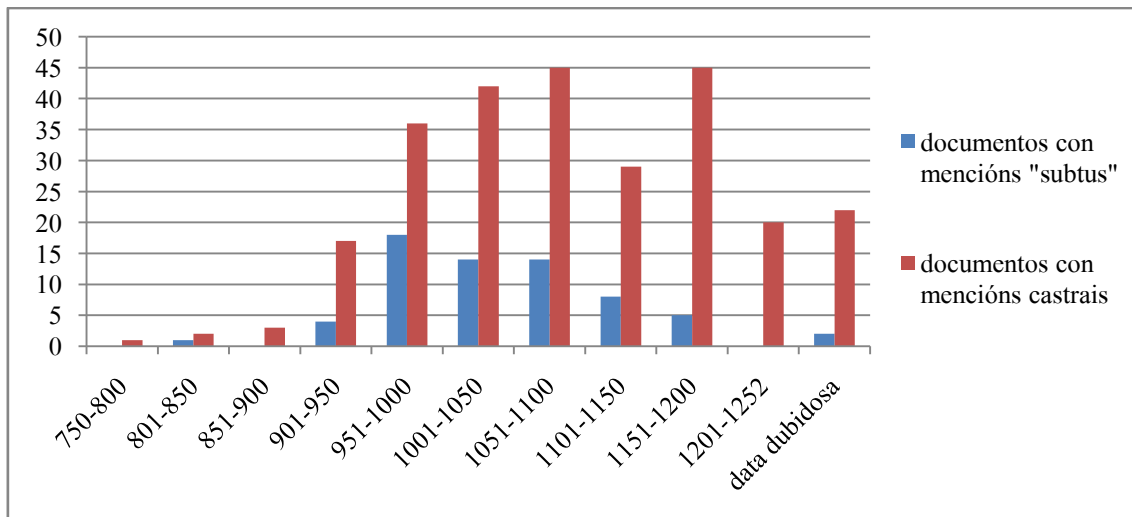
que a mesma. O segundo é que ese tipo de expresións aparecen timidamente no século IX, xa en masa no século X e sobre todo no XI e que antes dese momento non se utilizan, o que implicaría o xurdimento dun fenómeno novo nunha altura determinada, coincidindo ademais cronoloxicamente co que se ten estudado para outras latitudes europeas³⁷. E o terceiro é que a fórmula lingüística reiterativa se sitúa case sempre nun esquema de encadre tripartito: un elemento administrativo e relacionado coa organización eclesiástica, xeralmente a *terra* ou o *territorio*, un xeográfico, o río, e un político-militar, o monte ou castro, o que en certa forma implícita unha visión particular do mundo, unha especie de cosmogonía.

Insistimos na revisión detallada desta serie de argumentos porque non estamos ante unha cuestión irrelevante ao que aquí respecta: a tipoloxía das expresións lingüísticas obxecto de debate tamén é frecuente na documentación galega, e por tanto coñecermos a aplicabilidade ou non da proposta de Almeida é fundamental para nos achegarmos á comprensión do noso proceso de fortificación medieval. Precisamos saber o que ocultan os nosos *subtus castrum* e semellantes.

En primeiro lugar, vexamos a documentación de maneira panorámica. O seguinte cadro ilustra graficamente en períodos de medio século dúas variábeis: o número de textos dispoñíbeis no noso corpus con mencións castrais e o número deles que presentan construcións lingüísticas *sub / subtus / ad radicem castrum*³⁸. Efectivamente, como é proposto na teoría de Almeida e Barroca, o número de mencións castrais aumenta no século X, especialmente a partir do seu ecuador, coincidindo así coa cronoloxía do encastelamento que propoñen, que á súa vez encaixa coa do *incastellamento* de Toubert. O impacto dese pico na gráfica fica reducido en certa medida se reparamos en que das 18 mencións que encontramos na segunda metade deste século, 13 son ao mesmo castro, o *Pelosino*, que no tombo de Celanova é utilizado con insistencia.

³⁷ Especialmente o xa citado estudo de Pierre Toubert (1973) para o Lacio.

³⁸ Coa intención de conseguirmos un cadro cunha información máis rigorosa e a un tempo máis expresiva, incluímos só as mencións a *castrum* e non a *mons*, excepto aqueles casos en que o monte fose nomeado algunha outra vez na documentación como castro. Achamos que a inclusión masiva de mencións a montes que nunca teñan sido nomeados como castros distorsionaría a procura da hipotética sinonimia baixo un significante de fortificación no contexto determinado que vimos de explicar.

Imaxe 9. Relación ao longo do tempo de documentos con mencións *subtus* e documentos con mencións castrais en xeral

En calquera caso, si é percibido con claridade como do século XII por diante os *subtus castro* redúcense até desapareceren, ao ritmo que a Alta Idade Media fica atrás e o territorio se conceptualiza doutra forma. Dos documentos castrais da segunda metade do século XII apenas se supera o 10% de *subtus*, en canto 200 anos antes esa cifra era do 50%. Mais isto non nos achega con claridade á hipótese de que neses primeiros momentos se estivese a falar de castelos funcionais. Entre outras cousas porque, se efectivamente fose así, teríamos que aceptar que aínda a finais do século XII algúns destes primitivos enclaves altomedievais se mantiñan como os elementos claves do territorio de igual maneira que o foran no século X, a pesar de que nesta altura temos fontes que nos permiten ver que o territorio estaba a se organizar doutra forma. Aliás, é tamén ilustrativo que nos escasísimos documentos dos que dispomos cunha data anterior ao ano 900 haxa constancia de mencións deste tipo. Isto insinúa que de contarmos con máis textos nesa altura sería probábel que se recollesen máis mencións, e ao mesmo tempo descarta que se oculte no uso de tal terminoloxía unha realidade emerxente ben definida.

Por tanto, estas construcións lingüísticas constatámolas do século IX até finais do XII, non aparecendo xa nos poucos diplomas do século XIII consultados. O período de maior insistencia sería o século XI e sobre todo a segunda metade do X, aínda que neste momento a maior parte das mencións remitan a un único castro. Este momento coincide ademais co aumento dos textos dispoñíbeis. Nos escasos documentos máis antigos contamos con algunha mención que insinúa que a construción lingüística con

que traballamos xa se viña utilizando con anterioridade. A conclusión máis sería que podemos conseguir, por tanto, sería que até onde podemos rastrexar utilizábase a preposición *subtus* acompañando os castros para definir o territorio, e así o faría até o século XII en que deixaría de ser utilitaria para o que se precisaba expresar.

Á vista disto, o argumento cronolóxico non é incoherente, porén non parece ter especial forza por si mesmo³⁹. Mais a proposta tamén non encaixa ao focarmos no concreto. Nun documento datado en 818 e procedente do Tombo de Sobrado encontramos a seguinte indicación, mesmo no seu encabezamento:

In nomine sancte et indiuidue Trinitatis, siue ob honorem sancti Uincenti leuite et martiris Christi, cuius basilica esse dignoscitur in uilla que ab antiquis uocitabatur Lentobre et nunc uocitatur Ostulata, subtus castro Brione, territorio Montanos iuxta riuulo Tamare (ed. Loscertales, 1976, v. I: 75-76, d. 43).

A descrición encaixaría á perfección coa construción simbólica da que nos fala Barroca, co *subtus castro Brione* marcando a subordinación política a unha fortificación, o *territorio Montanos* que efectivamente ten implicacións relixiosas ao ser, ademais de *commiso*, *mandatione*, *territorio* ou *terra*, un territorio e desde o século XI arciprestado medieval⁴⁰ dependente da sé episcopal de Iria e posteriormente de Compostela (López Alsina, 2008: 66-68) e finalmente o *riuulo Tamare*, o caudaloso Tambre, pondo, xa agora, a indicación xeográfica. Se aceptásemos que por tanto se trata dun castelo do que é dependente *Ostulata*, teríamos que adiantar o inicio dese particular proceso de encastelamento até unha data máis temperá, os comezos do século IX. Ou o que vén a ser o mesmo, o momento en que comezamos a dispor de documentación.

No diploma recóllese como un conde de nome Aloitus, que exerce a súa autoridade en nome do rei Afonso II, lle doa á igrexa de San Vincenzo unha terza parte da *villa Ostulata*, no termo da cal se encontra esa mesma igrexa. E dise ademais que *Ostulata* era chamada *ab antiquis*, ou sexa polos antigos, polos antepasados, *Lentobre*.

³⁹ Fica deste modo descartada a afirmación de Almeida de que «em actas de venda ou doação de propriedades da época asturiana ou dos primeiros tempos da reconquista nño haver ou serem muito raras as referências a "castros" ou "montes", quando se pretende situar tais bens, ao passo que em quase todos os documentos, de transferência de propriedade, do século XI e da primeira parte do século XII se utiliza, para uma perfeita e inequívoca localização de mosteiro ou de terras, a referência a um castelo, ao castro ou ao monte que dominava essa localidade» (1978: 25).

⁴⁰ O nome de Montaos como arciprestado non sobrevivirá á Idade Media, pois nas fontes modernas o seu territorio aparece documentado dividido en dous novos arciprestados, Berreo de Arriba e Berreo de Abaixo, tal como indica F. López Alsina (2008: 67). M. Bermúdez Beloso no seu detido estudo da evolución no tempo das unidades administrativas e de organización territorial en Galiza medieval localiza a primeira mención neste caso a Berreo de Arriba en 1500 (2017: 315). Mantense, iso si, como freguesía, coa advocación de Santa Cruz de Montaos.

F. López Alsina estudou este caso con detemento e estableceu a seguinte secuencia (2008: 68): nunha altura que non é posíbel rexistrar temporalmente constituíuse a *villa* de *Lentobre*, que como indica o identificábel sufixo *-obre* recibiu un nome aínda céltico, e sería un posterior incendio xa en período de total latinización o que daría lugar á substitución do topónimo por *Ostulata*. Esta *villa*, que tal e como é explicitado no texto conservaba nesa altura uns termos xa antigos, tiña con certeza unha orixe ben máis remota, e pola súa banda o castro, que se encontra no punto de maior altitude dentro deses termos, mantiña un outro topónimo prelatino diferente, *Brione*. O proceso completárase coa fundación da igrexa dedicada ao mártir Vincenzo nalgún momento entre a creación da *villa* e 818.

Isto é proba visíbel, para o autor, da persistencia das estruturas xerais neste espazo occidental da Galiza a respecto dun período anterior máis antigo, sen ningún tipo de interrupción, de igual maneira que tampouco a houbo na sé episcopal de Iria á que pertencía. A continuidade que se detecta nun momento tan temperán como os comezos do século IX prolongouse tamén cara adiante no tempo, e aínda a día de hoxe San Vincenzo de Vilouchada é unha parroquia pertencente ao concello de Trazo e á diocese compostelá.

Iso de modo panorámico. Mais o documento continúa e a un nivel máis concreto achega outra información sobre castro:

Prendidi ego iam dictus Aloitus III^a portionem in ista uilla per marcos certos et sinales, id est, per puteum qui est in medio castro et inde in directo ad dexteram partem per carralem antiquum quomodo aquam uertit ad ecclesiam contra solem usque in Tamare, ad sinistram uero partem per alium carralem antiquum et inde per marcos et signales et inde in directo ad riulum qui discurrit de Montana usque in Tamare; (ed. Loscertales, 1976, v. I: 75-76, d. 43).

No medio do castro hai un pozo e dous antigos camiños de carros atravesan tamén o recinto, descoñecemos se cruzándose ou non no mesmo pozo. Dese punto central saen tres liñas imaxinarias para dividir o termo da *villa Ostulata*, que ben indicados por marcos se encontran logo en tres lugares diferentes. «Cada uno de los sectores resultantes tiene, pues, parte del antiguo castro, que es también objeto de reparto, indicio de que no tendría en este momento funcionalidad alguna», conclúe López Alsina (2008: 73-74).

Podemos propor entón como conclusión que o *castro Brione* mantivo até o século IX o seu nome prerromano, diferente ao da aglomeración que creceu aos seus pés, e mantívose como lugar relevante á hora de conceptualizar o territorio, servindo como punto inicial para as organizacións e reorganizacións do mesmo. No entanto, no seu interior, para alén dun pozo e os camiños de carro que o atravesan, non se menciona nada. Se houberse efectivamente algún tipo de estrutura en uso tan relevante como para ser aproveitada colectivamente polas comunidades como refuxio sería lóxico que o documento fixese unha mínima referencia a iso antes de nomear un pozo ou os camiños. Se esa estrutura existise, non tería sentido que o castro se dividise, desde o seu centro, entre as tres parcelas en que se divide a vila, tendo en conta que de haber nela un uso colectivo tal reparto afectaría considerabelmente á súa xestión. Concordamos por tanto coa interpretación apresentada por F. López Alsina e coa súa hipótese de que probabelmente se trate dun «testimonio de la cultura castreña» (2008: 69) que xa tiña sido abandonado tempo atrás, nun momento que só poderá ser determinado con exactitude pola arqueoloxía. Pallares Méndez e Portela Silva (1995-1996: 50) consideran «dentro de lo posible» que o lugar puidese ter ocasionalmente a función de refuxio, porén negan tamén calquera outro papel no punto de vista da organización social do territorio.

A vila medieval está ao pé do castro, úsao como referente espacial, mais o documento mostra como as orixes da mesma penetran cara a atrás no tempo e non se chega a percibir o castro como forte militar, nin no pasado, nin no momento da redacción. O *subtus*, nesta ocasión, efectivamente non fala dunha fortificación en uso, o que neste caso parece descartado, mais no entanto non podemos deixar de resaltar que tamén non parece remitir a un elemento cun compoñente exclusivamente físico; ese vello castro non é un accidente xeográfico calquera. Talvez teña máis a ver, iso si, cun local cun significado ben identificábel polo conxunto da comunidade. Este matiz non é irrelevante se reparamos en que o principal punto do desencontro entre a teoría de Almeida e Barroca e a de Marques descansa precisamente sobre el. Mentres para este os termos *subtus* e semellantes son antes de máis unha sinxela referencia xeográfica, para os primeiros autores ten sempre connotacións alén diso, o que necesariamente indicaría un uso efectivo no momento en que tales connotacións son expresadas. Se callar, efectivamente, o uso das mencións *subtus monte / castro* non sempre fica nunha simple relación orográfica.

Un dos argumentos máis utilizados por aqueles que negan que se estea a falar apenas do relevo consiste na procura de exemplos en que a subordinación xeográfica non é evidente: ou porque propiedade sobre a que versa o documento en cuestión non é visíbel desde o monte que se dá como referencia; ou porque se escolle unha cuíña de dimensións modestas en comparación con outras elevacións próximas do terreo máis rechamantes; ou até porque a herdade en cuestión se encontra mesmo a maior altitude que o monte baixo o que se nomea (Almeida, 1978: 25-26). Aínda que no noso corpus non encontrásemos casos evidentes en que, após a identificación dun castro con certeza, este resultase ser invisíbel desde o lugar a que alude ou encontrarse a un nivel máis baixo que o mesmo, non podemos pasar por alto os exemplos deste tipo que son facilitados. Non ignoramos, tampouco, a resposta crítica que dá Marques a estes casos, cando di que é posíbel que esas mencións resulten de erratas ou de escribas que redactan descoñecendo a realidade local e que, mesmo non sendo así, unha minoría de casos non poden permitir a xeneralización (2008: 149). Sobre todo este último matiz é, de certeza, pertinente. Porén, non podemos descartar máis variábeis que nos permitan comprender mellor a complexidade do asunto.

E é que os accidentes xeográficos non son realidades continxentes. Os montes e as montañas, como o resto, hai tempo xa que deixaron de ser estudadas como simples elementos físicos; necesitan ser vistas como o que son, en boa medida construtos sociais ao mesmo nivel que outras categorías do coñecemento. Tal consideración evolucionou ao ritmo dun proceso de sucesivas mudanzas no imaxinario, un proceso que a xeógrafa I. Sacareau estudou e deu en chamar, con éxito, «l'invention de la montagne», a invención da montaña (Sacareau, 2003: 3-5)⁴¹. Traballando nesta liña, B. Debarbieux e G. Rudaz (2015: 13-15) observaron como, variando de época histórica e área xeográfica, houbo comunidades que vían montañas en suavísimos promontorios mentres, por contra, outras que habitaban perto de elevacións importantes non as categorizaban como tais. Do mesmo xeito, documentan casos en que non se chama *montaña* ao cumio senón a partes máis baixas onde se encontraban por exemplo os pastos aos que se levaba o gando, mesmo en ocasións estando estes por baixo, isto é,

⁴¹ V. Paül manexa estas hipóteses para o estudo do relevo en Galiza e, en especial, para a relación das diferentes concepcións xeográficas en relación á construción política das fronteiras (2016).

sen importar que ese espazo se encontrase a unha altura maior ou menor en relación á persoa que o designase⁴².

O concepto da montaña, ou do monte⁴³, como un feito obxectivo, bruto, que se valora pola súa altura absoluta e se estratifica por niveis nunha comparativa baseada en estándares globais, é algo non só arbitrario senón moi recente, posterior aos anos finais do século XVIII en que caeu en mans de naturalistas e xeógrafos. Até ese momento, cada sociedade interpretaba as montañas á súa maneira, en consonancia con outros múltiples aspectos que configuraban as súas particulares visións do mundo. Por iso, achamos preciso acrecentar que se cada comunidade humana ten unha visión propia dos montes de maneira xenérica, non é estraño que a teña tamén en casos particulares, e que calidades absolutas como por acaso a altitude puidesen ser vistas con menor consideración que outras que hoxe se callar serían máis valoradas desde a subxectividade, como poden ser a forma, a cor, a preponderancia na paisaxe ou a posición relativa a respecto doutros elementos. De aí que, enténdase, non sempre o monte máis alto teña de ser, a ollos medievais, aquel máis notábel dun punto de vista paisaxístico.

Na redacción dos documentos hai algúns montes determinados que se escollen como referentes en múltiples ocasións a pesar de existiren outros próximos e de non teren nunca unha fortificación no topo. Este último punto insinúase en vista de que, aínda habendo casos como o de *Vemes* en que a sinonimia entre *monte* e *castro* parece total, tamén documentamos outros en que a escolla léxica é ben precisa. O monte *Eribio*, que hoxe mantén o topónimo evolucionado en Oribio⁴⁴, aparece entre os anos

⁴² Explican un caso moi ilustrativo da seguinte maneira: «[In] Savoy, Valais, and Val d'Aosta, farmers long used the term "mountain" not to designate Mont Blanc itself or the glacial or rocky peaks surrounding it, but to refer to the high mountain pastures where their cattle grazed in the summertime. Here as well the mountain is "above," as designated from "below" -an elsewhere and an other useful for conceptualizing the complementarity of resources and locales. It seems, therefore, that mountains have repeatedly been designated in vernacular French on the basis of a phenomenal experience -that of a topographical contrast or of a contrast in use, and often both at once. People were thereby led to conceive of the highest part as a thing entirely different from the place from which it was observed.» (Debarbieux e Rudaz, 2015: 15).

⁴³ Os mesmos autores advirten que ambos termos poden ser analizados de maneira semellante ao teren sido sinónimos durante moito tempo, e especialmente ao estaren falando aliás de toponimia popular (Debarbieux e Rudaz, 2015: 14).

⁴⁴ Frei Martín Sarmiento, na súa viaxe a Galiza do ano 1745, recolle ambos os topónimos e insiste na importancia simbólica do monte do punto de vista da paisaxe, primeiro en relación ao propio mosteiro de Samos e a continuación ao mencionar unha tradición popular segundo a cal do punto máis alto do Oribio se vía o Pico Sacro, na entrada da cidade de Compostela: «Pásase río que viene de la izquierda antes de Tira Castela, y se junta cerca con el río Sarria, que baja del Oribio o Eribio, y se llama Pena Soa, y es el pico que se ve desde la Altamira en el cercado de Samos y dicen que de él se ve el Pico Sagro. Pasantes» (Sarmiento, 1745: 167).

854 e 1120 en 46 documentos do Tombo de Samos, en 28 deles como *alpe* e en 13 como *monte*, para alén de dúas ocasións en que se usan eses dous substantivos alternativamente no mesmo diploma e outros tres textos en que aparece o topónimo sen estar acompañado de ningún substantivo común ⁴⁵. En 27 destes documentos acompañado de *sub* e en 14 de *subtus*, habendo certa preferencia polas combinacións *sub alpis* e *subtus monte*⁴⁶, mais sen ser a correspondencia total, e rexistrándose unha mención tamén do tipo *ad radicem*. Só catro documentos utilizan expresións que fican fóra da teoría que estamos a analizar: un *per terminos de*, un *non procul a* e dous *discurrente de*. Aliás, na práctica totalidade das ocasións aparece acompañado dun río e nun bo número delas tamén dun territorio. Do punto de vista lingüístico, o encaixe deste monte no marco da teoría proposta por Almeida é absoluto, e estaríamos entón ante un castro en uso amplamente documentado. E no entanto nunca en todo o noso corpus diplomático recibe o nome de *castro* nin outro similar que indique de maneira literal a existencia dunha fortificación.

O Oribio aparece con tanta insistencia porque é usado na maior parte dos casos como referente para presentar o mosteiro de Samos, acompañado case inequivocamente do río Sarria e, en boa parte dos casos, indicando as máis das veces que se encontra en *territorio Gallecie*. Isto poríanos nunha situación un bocado particular porque non se trataría xa só de asumir que unha pequena propiedade está vinculada a un castro reutilizado desde o que se exerce o poder, senón que un dos principais mosteiros galegos da época, que ademais ostenta un couto xurisdiccional propio e posúe numerosas propiedades, sería política e militarmente dependente dun castelo, do que á súa vez non ficaron restos e do que nada se di na abondosa documentación producida polo propio mosteiro, á parte das ditas mencións *sub alpe*. Se lle incluimos, por acaso, que a suposta fortificación sería promovida polas comunidades locais e non pola monarquía ou as altas elites, fica un panorama realmente pouco verosímil coas probas de que dispomos actualmente. Achamos por tanto que a resposta ten de ser a máis sinxela e que en efecto, como os redactores dos documentos sabían e a arqueoloxía e a toponimia parecen confirmar, non debe ter habido no alto do Oribio

⁴⁵ Todos os documentos están recolleitos no tomo de Samos editado por Lucas Álvarez (1986). A data do documento de 854 que incluimos como máis antigo é, como nos explica Lucas Álvarez (1986: 238-239, d. 99), cuestionada por algúns autores, mais o editor dá ese ano por válido e así o recolleemos. De se optar por consideralo un texto máis tardío, a primeira vez que aparecería sería no ano 872 (1986: 69-72, d. 5).

⁴⁶ Se callar insinuando que a escolla entre *sub* ou *subtus* en contextos semellantes está determinada pola palabra a seguir, e concretamente polo facto de esta comezar por vogal ou consoante.

ningunha fortificación, nin en uso nin en ruínas, e por iso é que non houbo tampouco dúbida ningunha á hora da escolla dos termos para nomealo.

5.2. O MONTE DEFININDO O TERRITORIO: O LABOREIRO

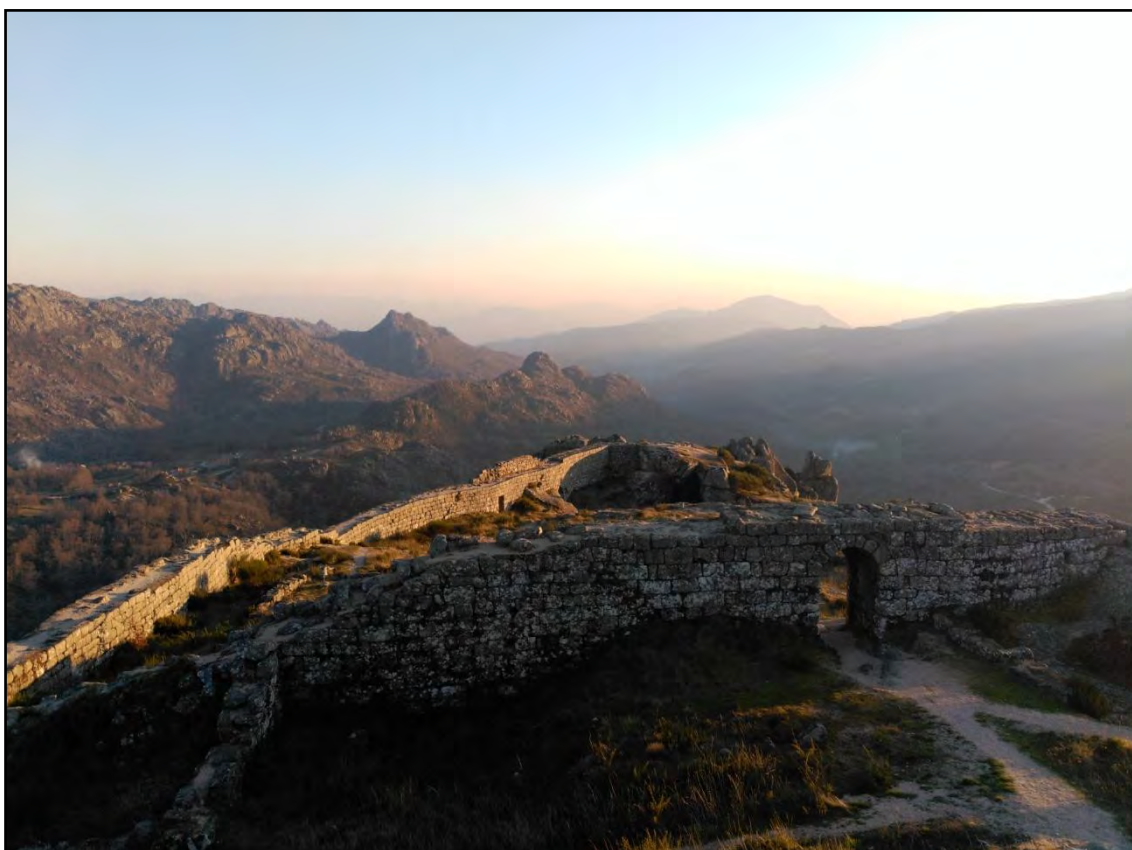
5.2.1. As orixes do castelo de Castro Laboreiro

Ben lonxe de alí, a máis de 80 km ao suroeste, encontramos o mosteiro de Celanova e, canda el, outro caso de características aparentemente semellantes, aínda que un bocado máis complexo: como Samos se sitúa baixo o Oribio, o cenobio fundado por San Rosendo referénciase mencionando o *monte Leporario*, o Laboreiro, que aparece nun total de 52 documentos do cartulario da institución (Andrade Cernadas, 1995). En 32 deles faino precedido das preposicións *sub* ou *subtus* e en 28 acompañano un territorio, un río ou ambos elementos, o que a priori nos situaría con certeza nun caso máis de fortificación detectada mediante o *subtus monte*. E, efectivamente, no corazón da Serra do Laboreiro houbo un castelo medieval.

No concello portugués de Melgaço, onde remata a fronteira do Miño e comeza a se delinear a raia seca cara ao sur, encóntrase o castelo de Castro Laboreiro, na freguesía que leva ese mesmo e elocuente nome. O núcleo de poboación da parroquia encóntrase nun planalto a unha altitude por volta dos 950 metros rodeado ao leste e ao norte pola serra do Laboreiro e ao oeste pola da Peneda, ambas formadas parcialmente por agrestes e espidas formacións graníticas que superan, nalgúns puntos, os 1300 metros. Na meseta nace á súa vez o río Laboreiro, formando un moi escarpado val no seu primeiro tramo e avanzando xa de maneira máis suave no seu camiño cara ao sur, ao longo do cal a montañosa paraxe se vai suavizando en certa medida até o río chegar, definitivamente, até o Lima, no que conflúe. O castelo encóntrase nun solitario cerro no centro do planalto, superando no seu punto máis alto os 1025 metros e separado do alto da serra do Laboreiro polo río do mesmo nome. A súa porta principal oríéntase cara ao sur, a única dirección desde a cal a súa conca visual supera os terreos da freguesía e as formacións montañosas que vimos de describir; a saída natural da área.

A pesar da torre de homenaxe ter sido destruída após unha explosión de pólvora producida por un raio en 1659 e doutra serie de deterioracións como a remoción de pedra para a construción de casas (Carvalho, 2007: 57-58), aínda fican hoxe

estruturas importantes que permiten imaxinar a súa organización interna. Son visíbeis restos da dita torre e da cisterna, así como boa parte da cerca que se mantén en pé, un recinto de pequeno tamaño rodeando a torre e outro, no lado sur, moito maior e que segundo C. A. Ferreira de Almeida «se explica como espazo da mais alta importancia para recoller gados e bens en época de invasíño» (Almeida, 1987: 182). O propio Almeida explica tamén que, após analizada a súa arquitectura, pódese concluír que se trata dunha edificación do tempo do rei Don Dinís, o que ademais «condiz com a notícia de Rui de Pina» en que se indica que efectivamente o castelo data deste momento.

Imaxe 10. Restos do castelo de Castro Laboreiro, con vistas cara ao sur, a única dirección cara á que ten proxección visual

Mais o castelo é anterior ás obras dionisinas. A área en que se encontra teríase tornado un punto clave no segundo cuarto do século XII, momento en que comeza a xurdir unha fronteira que acabaría por partir ao medio o territorio da grande *Gallaecia* e que daría inicio a Portugal non xa como unha parte da mesma, senón como unha entidade política diferenciada⁴⁷. O mal entendemento entre os gobernantes portugueses

⁴⁷ Portela Silva (2008: 37-62) propón que Portugal como entidade política é creada de maneira artificiosa por parte de Afonso VI para frear os intereses soberanistas de Raimundo de Borgoña, entregándolle ao tamén borgoñón Henrique o sur dos territorios que gobernaba e impedindo que o primeiro se fixese co control total do que fora o reino do seu irmán García. Para o propio Raimundo isto non pasaría dunha

e a monarquía leonesa son xa explícitos entre Afonso VII e a súa tía Tareixa de Portugal, quen segundo a *Historia Compostellana* no outono de 1127 tería atacado diversas cidades e fortalezas ao norte do Miño, entre elas Tui, e tería feito edificar novas fortificacións (ed. Falque Rey, 1994: lib. II, cap. LXXXV, 468-470). Só un ano despois Afonso, o fillo de Tareixa, enfrontárase e expulsaría o poderoso nobre galego Fernando Pérez de Traba, que mantiña unha relación afectiva con ela e que exercía o control do condado portugués (ed. Falque Rey, 1994: lib. III, cap. XXIV, 532-533). Coa mudanza no control de Portugal de Fernando Pérez, «pretendente ao trono de uma Galiza independente» (Mattoso, 1993: 56), a mans de Afonso Henriques, apoiado na nobreza de entre Douro e Miño e aspirante a se desfacer tamén da tutela das grandes elites galegas do norte, os episodios de enfrontamentos coa monarquía non só non deixarían de se repetir senón que continuarían e se prolongarían tamén durante o reinado de Fernando II de León⁴⁸.

A nacente fronteira entre Galiza e Portugal tería no val do río Limia e no río Miño as súas dúas áreas quentes, de maneira que os condados de Limia e Toroño se converteran no obxecto central dos intereses anexionistas de Afonso Henriques sobre a Galiza⁴⁹. Así, estes territorios terían bailado dunhas mans a outras en repetidas ocasións, ben por causa da variación das lealdades dos titulares deses territorios, ben pola intervención militar directa dun ou outro Afonso e dos seus vasalos (Mattoso, 1993: 53-64). Así, a Crónica do Emperador Afonso VII explica por exemplo como Gómez Núñez de Toroño e Rodrigo Pérez Veloso da Limia mudaron a súa fidelidade e puxeron os seus castelos e tenencias a dispor do rei de Portugal, que aproveitou para construír na Limia o castelo de Celme⁵⁰, tomado posteriormente por Afonso VII (ed. Pérez González,

situación provisoria, pois segundo os seus plans, el chegaría a ser emperador en León e poderíalle deixarlle a Henrique o control de toda Galiza, novamente unificada. O facto de falecer antes do que o seu sogro Afonso VI truncaría ese proxecto, e a consolidación de dous espazos políticos diferenciados iría collendo forza durante o reinado dos dous curmáns Afonsos, o Raimúndez no norte e o Henriques no sur.

⁴⁸ Para o papel dos castelos na fronteira ourensá con posterioridade a este momento, isto é, no século XIII, ver Olivera Serrano (2001).

⁴⁹ Estes intereses aspiraban a aumentar progresivamente o control e a influencia real en territorio galego, para alén dos episodios bélicos explícitos. Isto detéctase por exemplo no facto de realizar doazóns de propiedades alén da fronteira a persoas da súa confianza, como é o caso das herdades de Casal de Ramondo e Gaindi, que se sitúan «inter Berredo et Parada Vedra et Castrusando discurrunt arrugio Berredo subtus Mons Caluus» (ed. Azevedo, 1958: 136, d. 113) e que o monarca doaría en setembro de 1130 a Sancho Rodríguez. T. Rodrigues (1996b) apuntou que, se é posíbel que Don Afonso posuise efectivamente esas terras, tamén non é descartábel que apenas as considerase súas aínda sen contar sen o seu dominio práctico.

⁵⁰ Non é descartábel unha orixe anterior. Aínda que efectivamente teñamos esa noticia da erección do castelo por parte do rei de Portugal, en 1108 aparece nun documento ca fórmula referencial «hereditas littore Limie fundata subtus castro Celme» (ed. Andrade Cernadas, 1995: d. 38) que podería ser referencia

1997: lib. I, cap. 73-78, 85-87). A pesar do pacto entre os dous curmáns en Tui en 1137, as hostilidades continuarían, e en 1141 tería lugar unha nova invasión de Toroño por parte de Afonso Henriques, novamente reprimida polo xa proclamado emperador.

É neste contexto que o castelo de Laboreiro tivo un papel clave. No día 16 de abril de 1141 dátase a carta de couto do mosteiro de Paderne, tamén no actual concello de Melgaço, en que un Don Afonso de Portugal xa entitulado como rei decide así premiar a abadesa *Ilvira Sarrazeni* pola súa axuda na toma do castelo de Laboreiro polo monarca. Tal asistencia consistiu en dez eguas cos seus fillos, trinta moios de viño e un cabalo por valor de quíñentos soldos e cen áureos, aclarándose iso si que sería función do mosteiro acoller como é debido os hóspedes e peregrinos:

facio cartam ad honorem Sancti Salvatoris et Sancte Marie Virginis de monasterio Paterni jam supra nominato pro remedio animæ mee et matre mea et parentum meorum et pro servitio quod mihi fecit dona Ilvira Sarrazeni abbatissa ipsi monasterii servitio scilicet decem equas cum suos filios et triginta modios de vino et unum equum apretiatum in quingentos soltos et centum aureos, istum pretium et servitium fuit datum quando tomavit dominus rex castellum de Laborario et pro amore cordis que erga eam habeo ut habeant inde in vita sancta perseverantes refectionem unde vivant et hospites ac perigrinos recipiant (ed. Azevedo, 1958: 229-230, d. 186).

É o texto máis antigo en que a existencia do castelo é explícita, temos unha data *post quem*. Nomeado co máis transparente termo *castellum*, esta fortificación era nesa altura unha peza importante na disputa polo control destes territorios e non deixaría de ser un punto desexado.

Na *Vita Rudesindi*, a haxiografía redactada polo monxe Ordoño de Celanova en 1172⁵¹ sobre San Rosendo, fundador do cenobio nos anos 30 do século X, nárrese como na tensión entre Afonso Henriques e Fernando II de León o mosteiro de Celanova vese envolvido nos enfrontamentos. Após a invasión en 1163 de Toroño e Limia por parte do luso, «monasterium Celle Noue prediorum depredatione fere ad nichillum redactum est sub tam iniqua depredatione» (ed. Díaz y Díaz *et al.*, 1990: 184-186). O redactor, que se posiciona meridianamente contra o monarca portugués, explica a estratexia militar deste alén das desfeitas que lle provocaba ao mosteiro e de como San Rosendo intercedía de

a un castro antigo, do que dan constancia os restos arqueolóxicos, máis tamén a calquera tipo de fortificación anterior.

⁵¹ Aínda que o marco é máis flexíbel, pois algúns milagres foron engadidos até a segunda metade do século XIII e o empeño na recolla de anécdotas deste tipo rastréxanse até 1140 (ed. Díaz y Díaz, Pardo Gómez e Vilariño Pintos, 1990: 47-54).

xeito milagreiro para evitalas. E nesa estratexia incluíase a toma de determinados puntos chave. O texto di o seguinte:

Siquidem +anna+ iamdicti monasterii opida comes ipsius regis Velascus, uidelicet Sancte Crucis et montis Leporarii, fraudi sibi rapuit: insuper illius suasionem rex prefatus sancti Rudesindi uirtutem paruipendit cum Birretum castrum infra monasterii cautum dolatis lapidibus firmiter edificauit eique tradidit, qui etiam cunctam fere supradictam cenobii hereditatem militibus ad sibi seruiendum erogauit (ed. Díaz y Díaz *et al.*, 1990: 184-186).

As fortificacións de Santa Cruz e do Monte Laboreiro serían tomadas polo conde portugués *Velascus*, que edificaría ademais o castelo de Berredo para maior desesperación celanovense. No entanto, as fantásticas accións do santo patrón levarían ao rei de Portugal á desgraza perdendo en primeiro lugar o castelo de Cedofeita e sendo despois atrapado no cerco de Badajoz por Fernando II após ter rompido unha perna ao recibir un golpe saíndo da cidade. Sería apresado e só posto en liberdade despois de devolverlle ao rei leonés todos os territorios e prazas galegas que tomara. O castelo de Berredo sería, após de resistir dous anos en pé, mandando destruír de raíz.

Sen nos estendermos máis nestes episodios, podemos dicir que en xeral o século XII é un momento en que os castelos son puntos centrais no control do territorio, tanto dunha perspectiva política como militar, e que en concreto referíndonos a esta área en cuestión a mediados da dita centuria o seu control, erección e destrución convertéranse no centro dun extremo xogo polo dominio práctico por parte das forzas das dúas monarquías occidentais peninsulares. Tamén podemos saber que as primeiras mencións documentais que utilizan termos castrais para falar do Laboreiro se encadran neste contexto.

Pola súa banda os traballos arqueolóxicos parecen ter chegado, á falta de futuros avances, a dúas conclusións en relación á ocupación do castelo. A primeira é que as escavacións levadas a efecto por R. Leñó nos anos 70 do século pasado no interior da fortificación achegan «na sua esmagadora maioría» materiais de época moderna, de entre os séculos XVI-XVIII, e que non se encontraron restos nin estruturas que apunten a unha cronoloxía anterior (Lima, 1996: 89). Lonxe de insinuar que isto sexa negador do castelo medieval, cuxa existencia como vimos é innegábel e manifesta a través de múltiples evidencias —a máis destacada delas os muros que podemos ver cos nosos propios ollos—, o que parece é que polo momento debemos asumir que a arqueoloxía non puido demostrar a súa efectividade á hora de achegar máis información

sobre o que aconteceu en período medieval neste complexo local. Se aínda, no magma dos materiais modernos se perden os restos dun momento plenomedieval en que se edificou por iniciativa real e se utilizou un castelo de grandes dimensións, non parece sensato albergar moita esperanza en que, no futuro inmediato, vaia ser demostrada a existencia dalgún tipo de estrutura en período altomedieval, que como sabemos adoitan ser por si mesmas difíciles de detectar.

Difíciles porén non imposíbeis. Non no castelo, no punto máis alto do cerro, senón nunha pequena meseta situada na parte sueste da aba do monte, mesmo antes de caer definitivamente até o nivel do río que o rodea, foi identificado e escavado un poboado de datación imprecisa porén «abandonado em período histórico» (Lima, 1996: 84-85). O asentamento está limitado por dous dos catro lados por «um rudimentar dispositivo defensivo constituído pela acumulação de grandes pedras n'yo afeixoadas, associadas às formações naturais», mentres que no seu interior está formado por construcións tanto simples como complexas, porén todas constituídas por granito pouco ou nada traballado e cubertas por tégulas e ímbrices.

O aparello é, indícase, «em tudo similar» (Lima, 1996: 85) a ás *brandas e inverneiras*, construcións propias dun modelo de poboamento temporario en que os núcleos chamados brandas, de maior altitude, eran ocupados no período estival, e as inverneiras, como indica o seu nome, durante o inverno, pola súa maior benevolencia climática ao se encontraren máis próximas ao val. Este modelo de transhumancia a pequena escala mantívose plenamente funcional até o século XX e boa parte das construcións mantéñense e aínda son utilizadas a día de hoxe en Castro Laboreiro. Deixando á parte estas suxestivas continuidades, que a pesar de relevantes e visualmente rechamantes resultan complicadas de desenvolver, o castelo e o poboado parecen responder a lóxicas moi distintas, tanto dun punto de vista paisaxístico, a máis de cen metros de desnivel a pesar da proximidade e por tanto dispoño dunhas concas visuais moi dispares, como construtivo e até conceptual.

A respecto do seu período de ocupación, Lima (1996: 85-87) fálanos dun lapso de tempo non moi longo entre os séculos VI-VII e o período da Reconquista, sendo ela mesma proclive a relacionalo cun momento máis temperán, ao facer paralelismos pola súa morfoloxía con asentamentos altomedievais xermánicos doutras latitudes europeas, encanto Baptista (1990: 9-11) o sitúa no momento posterior á chegada do Islam á Península e en relación a outro poboado situado arredor de 19 km cara ao sur. Sexa

como for, a vinculación co castelo non debe descartarse, aínda que só sexa polo facto de partillaren o mesmo monte.

Temos en resumo un castelo que segundo a documentación está funcionando como tal a mediados do século XII, ao ser punto estratéxico no contexto de conflito entre as elites galaicas que derivaría da independencia do condado de Portugal, e uns restos arquitectónicos posteriores, de período dionisino, deixando á parte un poboado próximo que nas súas datacións máis tardías deixaría de estar ocupado pouco tempo despois da chegada do Islam á Península. E no entanto a literatura académica sobre o castelo lévanos unánimemente a momentos anteriores, xeralmente por volta do século X. Achamos que este discurso ten a súa orixe en dous focos diferentes.

O primeiro deles viría de man do Padre Aníbal Rodrigues, párroco da freguesía de Castro Laboreiro e erudito local, que nun estudo propón que o castelo tería sido fundado por San Rosendo no ano 995, baseándose na seguinte mención documental, que reproducimos literalmente do seu artigo:

Ordoño Rey, Al Padre y Señor Rosendo Sabed Eu El Señor. Por El Mandato Serenísimo de este nuestro decreto te encargamos El Gobierno de La Provincia que mandó tu padre y terrenos adyacentes hasta la mar, de suerte que todos concurram alli a obedecerte en cosas de nuestro servicio y canto dispongas lo cumplan, sin excusa ninguna. Dado El 19 de Mayo del año de 995 (Rodrigues, 1996a: 85).

Parece tratarse dunha tradución dun documento conservado no Tombo de Celanova en que o rei Ordoño III lle doa ao bispo Rosendo todas as *mandationes* que tivera o seu pai Guterre «de Geurres usque in rivo Calido», isto é, da terra de Valdeorras até, probabelmente, Santa María de Río Caldo na actual fronteira portuguesa da Limia (ed. Andrade, 1995: 86-87, d. 54). Este documento está datado en 19 de maio 955 segundo o editor, ao considerarse un erro o ano 905 que aparece no documento orixinal, o que en calquera caso non coincidiría co ano de 957 da tradución que achega Rodrigues, unha vez lle aplicamos a conversión da Era hispánica ao noso actual sistema de datación. Sexa como for, e a pesar de que nese fragmento non é mencionado o Laboreiro de maneira explícita, explica o Padre Anibal que por causa da súa orixe «[e]m toda a província de Ourense é conhecido este castelo, com o nome de S. Rosendo» (Rodrigues, 1996a: 85).

A ausencia dunha referencia cos datos necesarios para a identificación do fragmento impídenos saber de onde foi tomada esa tradución. No entanto, a estraña

ortografía e sintaxe que utiliza suxiren a posibilidade de se encontrar incluída nalgũa obra de historiografía barroca, redactada en época moderna, de onde talvez tamén teña tirado Rodrigues a hipótese que defende con tanta firmeza. Consultamos entón o *Epítome de los aumentos y successos del insigne monasterio de Celanova*, de Frei Benito de Oya, escrito no século XVII, e non encontramos referencias á fortificación. O Laboreiro aparece en numerosas ocasións, porén indicándose con claridade a súa natureza de monte: «a la falda del Monte Leboreyro», «junto al monte Leboreyro», «en la cumbre del monte Leboreyro», «entre los montes Leboreyro», «sita en Monte Leboreyro», etc. (Oya, 2010: 145-146, 149, 154). Na obra vese un seguidismo bastante directo dos documentos do tomo da institución e unha escasa atención a crónicas e fontes narrativas (Hernández Figueiredo, 2010: 27-33), e non parece que houbera aquí referencias como as que procuramos.

No entanto, a obra máis importante deste tipo referida a Celanova é a *Celanova Ilustrada y Anales de San Rosendo*, coñecida habitualmente só como *Celanova Ilustrada*, que foi escrita polo predicador dese mosteiro e prior de San Pedro de Rocas Frei Benito de la Cueva na primeira metade do século XVII. Na obra tenta dar coherencia ás orixes e á primeira historia do cenobio baseándose fundamentalmente no seu tomo e na *Vita Rudesindi*, porén tamén parece que se ten influenciado por tradicións orais, por textos eclesiásticos e por obras da época que chegaran ás súas mans. Entre elas, a obra de Frei Benito de Oya. Mais o resultado do seu traballo é diferente ao do anterior. Sobre o Laboreiro, no ano de 934 di o seguinte:

La ess^{ra} de Division está en el Lib. Gotic fol 167 y de ella consta que le cupieron a San R^o estas Yglesias ya Villa de Castro en la cumbre del Monte Leboreyro q^e divide a Portugal de Galicia, y es fuerza inexpugnable (Cueva, 2007: 76).

O lugar aparece nomeado como *Villa*, non expresamente como castelo, porén ao se referir a ela como forza inexpugnábel fálanos xa con clareza da súa condición fortificada. O folio 167 do Libro Gótico que menciona é o doc. 478 de 934 do Tombo de Celanova (ed. Andrade Cernadas, 1995: 662-664), e nel explícase a división das propiedades entre Rosendo e os seus irmáns do patrimonio deixado polos seus pais. Mais na longa listaxe de propiedades enumeradas, dispersas por diferentes áreas xeográficas, non aparece ningunha mención explícita ao Laboreiro. Isto, xunto coa extemporánea contraposición de Galiza e Portugal, que é ben posterior a ese momento,

parece indicar unha interpretación dos feitos por parte de de la Cueva resultado dunha visión política e xeográfica do seu tempo.

Laboreiro volta a aparecer no relato da guerra entre Ramiro III e o seu curmán Bermudo, que sería coroado rei en Santiago de Compostela en 982 e reinaría en Galiza até a morte de Ramiro en 985, momento en que se faría co control tamén de León (Isla Frez, 1992: 192-195). De la Cueva, seguindo un discurso que está presente xa en crónicas como a de Sampiro, explica como «el ocio y la flogedad» de Ramiro fixera que as elites galegas se levantasen por Bermudo e que, durante o conflito, a quebra da autoridade fixera vulnerábeis entre outras cousas as posesións e as rendas eclesiásticas. Nese contexto, di que

Celan^a padezió mucho en estos tpos, los Infanzones se metian en los Prioratos y hechavan de ellos a los Monges, usurpaban los vasallos e se hizieron fuertes en los tres castillos en el de Sande, Santa Cruz y Castro Leboeyro (Cueva, 2007: 155).

Novamente o autor cita fontes e indica que estes episodios foron recolleitos no folio 94 do Libro Gótico, facendo até unha cita literal do mesmo. Efectivamente, ese documento existe e correspóndese co doc. 258 de 1002 do Tombo de Celanova, que di o seguinte:

Venerunt filii Belial et adrapinaverunt domos monasterii sui et plebem que erat ex suo debito dissipaverunt usque ad internitionem. Et preserunt suas pennas et suos castellos, et fecerunt sicut gentes que Dominum non noverunt. Inter quos unde mentionem facimus presit Hosorius Didaci et sessore suo Monio Oveccoz homines quos dicimus de avixta prope monasterii villam quam inquit Domenzi, et depredaverunt et arrapinaverunt et babtiderunt usque ad necem (ed. Andrade Cernadas, 1995: 366-368).

É unha rica información que nos dá sobre o mosteiro ao se explicitar que, na entrada do segundo milenio, Celanova dispuña dunha rede de castelos e exercía o control dos mesmos, pois non lles poderían ser arrebatadas unhas fortificacións que en verdade non dominase dunha maneira ou outra. Sen sabermos cales eran nin cal a súa natureza, o episodio que nos narra de la Cueva si está documentado. Mais o facto de seren eses tres castelos o de Sande, o de Santa Cruz e o de Castro Laboreiro, isto é, a liña de castelos fronteirizos na fronteira galego-portuguesa, é un outro acrecentamento que fai o historiador, descoñecemos baseándose no que.

Aliás, a cuestión que centra o asunto é, en realidade, a *villa* de Domez. Ese o suceso concreto que se relata e é a respecto del que se mencionan personaxes concretas,

e consecuencias concretas, pois esa vila sería despois disto devolta ao mosteiro de Celanova. Sen termos motivo ningún para negarmos a veracidade das tomas de castelos, non podemos deixar de insinuar a posibilidade de que no documento estes sexan mencionados non tanto coa intención de explicar con certeza feitos acontecidos senón coa de darlle máis forza á crudeza da apropiación de Domez, o mesmo que o facto de lle chamaren *filiu Belial* aos usurpadores, e por tanto outorgarlle tamén máis lexitimidade á súa restitución.

Volta aparecer Laboreiro na *Celanova Ilustrada* ao copiar de la Cueva, á súa maneira, un documento de 1145 en que Afonso VII confirma o privilexio de couto e a posesión de herdades e vilas e devolve os castelos de Santa Cruz e Laboreiro. O documento orixinal di o seguinte:

ego Adefonsus Hispanie imperator una cum uxore mea Berengaria (...) pauca de multis quod mater mea abstulit Monasterio Cellenoue dono atque restituo Deo et glorioso confessori Rudesindo, domnoque Pelagio abbati eiusdem Monasterii, suisque successoribus castellum Sancte Crucis cum suis pertinentiis et cum omni sua hereditate et sua uoce. Similiter montem Leporarium cum omni sua directura (ed. Recuero Astray et al., 1998: 112-114, d. 110).

O rei está a lle devolver a Celanova só unhas poucas cousas das moitas que a súa nai, Urraca, lle tiña arrebatado previamente. Entre elas, destaca os castelos de Santa Cruz e do Monte Laboreiro, o que aproveita de la Cueva para centrarse no primeiro deles, tal como el mesmo explica: «deste [monte Leboreyro] ya traté el año de 934, aora tengo que dezir algo del de Santa Cruz» (Cueva, 2007: 213). O caso é relevante porque nos leva novamente aos anos convulsos de mediados do século XII e ao paso de man en man destas fortificacións que se situaban na fronteira que se estaba a crear –lembramos que máis arriba explicabamos como en 1141 o castelo estaba en mans de Afonso Henriques—. Mais hai algo na explicación de de la Cueva que é se callar aínda máis significativo. Ao falar sobre o castelo de Santa Cruz, di o seguinte:

Algunos sienten que Celan^a posehió este Castillo desde los tpos de San Rosendo , pero como no lo prueban con ess^{tas}, no se haze caso de su parecer ; cosa cierta es que Celan^a lo posehió en tpo del Rey Don Alonso el sexto y le perdio Reynando Doña Urraca su hija, y aora el Emperador Don Alonso se le restituyó, como lo dize en el Privilegio de este presente año (Cueva, 2007: 213).

A explicación é sumamente elocuente, non só porque sitúa as orixes do castelo no período concreto do reinado de Afonso VI, e por tanto entre 1072 e 1109, senón

sobre todo porque nos achega a existencia dunha narrativa ou tradición oral que incluíría Santa Cruz tamén entre os supostos castelos fundados por San Rosendo xa desde as orixes de Celanova, hipótese que el descarta. Frei Benito considera que non está probado con escrituras e por tanto «no se haze caso de su parecer», o que parece caracterizalo como un home que se esforza conscientemente en fuxir de rumoroloxías e que procura soste-lo seu discurso en fontes cotexábeis. Desta maneira, esa hipótese sobre a orixe en tempos do fundador dos castelos fronteirizos con Portugal, que efectivamente parece ter existido e incluído o castelo de Castro Laboreiro, non semella ser suficiente para afirmar a súa existencia na primeira metade do século IX. Cal é entón esa proba coa que contaba de la Cueva?

Podemos pensar nunha mención aparecida na *Vita Rudesindi*. Falabamos máis arriba de que ao se explicaren os sucesos bélicos da década de 1160 aparece o Laboreiro caracterizado xa como *oppidum* e envolvido nun conflito militar. Mais hai unha outra mención na mesma obra que nos fala do *Leporarium montem* referíndose a episodios moito anteriores. Sería en tempos do avó de Rosendo, Ermexildo *cognomento Menendus*, baixo o reinado de Afonso III, cando ante a revolta dun nobre de nome *Guicia* este Ermexildo recibiría o mandado de sufocala e obtería, ao conseguilo, o monte Laboreiro, a maior parte da Limia e toda a parte de Búbal. O fragmento exacto di así:

Ermigildus itaque regis concessione cunctam iamdictam hereditatem, uidelicet ut fertur Leporarium montem et maximam tam de Limia quam omnem de Bubalo partem, hereditario iure absque ulla contradictione suscepit; (ed. Díaz y Díaz *et al.*, 1990: 184-186).

Non sería estraño que desta mención alguén puidese interpretar que Afonso II estivese dando a Ermexildo a tenencia do castelo do Monte Laboreiro, baseándose en que con posterioridade *Monte Laboreiro* é usado en ocasións así, como unidade designativa, para a fortificación que alí se erixiría. Porén non achamos que teña sido esa a secuencia. En primeiro lugar porque as outras dúas unidades ás que se equipara, a Limia e Búbal, son dúas áreas de grande extensión e non vinculadas con ningunha fortificación en concreto, senón definidas polos ríos do mesmo nome. E segundamente porque, como veremos, a través dos documentos pódese detectar que as aparicións do Laboreiro remiten fundamentalmente tamén a un elemento natural, concretamente a un amplo conxunto de montes e á zona xeográfica en que se encontran. Só a partir dun

momento determinado, e en casos puntuais ben explícitos, aparece descrito como un castelo. Voltamos por tanto á cuestión coa cal comezabamos este apartado, a análise das expresións *subtus monte*.

5.2.2. A serra do Laboreiro e Celanova: *Inter Leporario et Leporariolo*

Da mesma maneira que é posíbel que de la Cueva se tivese inspirado en interpretacións do tipo da que acabamos de expor para considerar, aínda de maneira contraditoria, a existencia do castelo de Castro Laboreiro xa no século X, diferentes hipóteses relacionadas coa análise das mencións *subtus monte* teñen sido formuladas por historiadores contemporáneos á hora de reflexionaren sobre o lugar. Bermúdez Beloso, por exemplo, aínda que recolle que a preposición *subtus* «implica a idea de baixo, debaixo de», interprétaa no caso do *Leporario* como unha referencia «ao sur» (Bermúdez Beloso, 2017: 333). Así, ao se encontrar Celanova ao norte do Laboreiro, xusto ao contrario do que se estaría indicando nos textos (*subtus* = debaixo > ao sur), a autora fórmulase a posibilidade de que ou se estivese a falar dunha outra formación montañosa ao norte do cenobio que nalgún momento posterior perdería o topónimo, opción que descarta por se tratar dun nome en que a documentación persevera demasiado, ou ben de que fose simplemente unha licenza dos *scriptores* dos documentos.

Mais a fundación de San Rosendo, certamente, si que está debaixo do Laboreiro. O que acontece é que non o está dun punto de vista xeodésico, senón paisaxístico, ao dominaren os cumes da serra cos seus 1.300 metros sobre un cenobio nun emprazamento cunha cota de por volta de 500 de altitude. Esta interpretación de Bermúdez, anecdótica nunha tese fundamental para o estudo do territorio altomedieval galego, é interesante entre outras cousas porque nos permite ver como o peso da cartografía nos últimos séculos, e sobre todo nas últimas décadas coa democratización informática dos saberes, transformou de raíz a percepción social do espazo para todos nós, e non apenas na identificación automática que facemos do norte co arriba e o sur co abaixo. No período que estamos a estudar, porén, é xusto a ausencia desta abstracción referencial o que obriga a que elementos físicos, como a altitude do monte ou as fendas que labran os ríos, teñan unha relevancia de tal calibre que obrigue á insistencia que os diplomas nos transmiten.

Por outra banda, na súa obra sobre as fortificacións do concello portugués de Melgaço, Brochado de Almeida (2002: 38-39) asume doutros autores, entre eles do outro Almeida, Ferreira de Almeida, de quen xa temos falado, que as expresións *subtus mons*, *ad radicem castris* ou *ad radicem monte* permiten localizar castelos roqueiros, e seguindo esa lóxica interpreta que da seguinte mención conservada nun documento do ano 989 no Tombo de Fiães, «territorio de Ualladares subtus monte Leborario inuertente flumine Mineo, id sunt villas prenominate uilla de Figueireto» (eds. Ferro Couselo e Fernández Rey, 1995: 129-130, d. 189), se pode deducir que «a villa de Figueiredo encontrava-se num espaço geográfico que era controlada por um castelo que se encontrava no Monte Laboreiro», e que sería presumiblemente «o mesmo onde se encontra o Castelo de Castro Laboreiro» (Almeida, 2002: 39).

Mais esa localización créalle problemas. Outro documento, este de 1172, di «in Parada sub monte Leporario discurrente rivulo Moar ad flumen Minei» (ed. Marques, 2016: 60-61, d. 52). Nesa *Parada*, que o autor identifica como Parada do Monte, en Melgaço, «há o Monte do Castelo, situado a Poente do Paço, com uma magnífica panorâmica sobre o vale do Rio Mouro, mas sem qualquer visibilidade para Castro Laboreiro e muito menos para o vale do Rio Minho» (Almeida, 2002: 39). Recoñece, por tanto, que non é demasiado verosímil que no texto de Fiães se estea a falar do castelo de Castro Laboreiro, mais a asunción literal de que *sub monte* estaría a confirmar a existencia dun castelo, condiciónao a procurar unha localización que puidese ter albergado un e, por tanto, a ollar cara a un punto cun topónimo transparente como Monte do Castelo. De aí que propoña este lugar como hipótese para situar o castelo que segundo el estaría detrás do topónimo *monte Leporario* de que nos fala o texto. Porén, as dúbidas a respecto da incoherencia na localización dos lugares que se nomean en relación a onde estaría a posíbel fortificación soluciónanse ao instante ante a posibilidade de que non se estea a falar de castelo ningún, senón do longo e imponente conxunto da serra do Laboreiro.

É en Celanova onde encontramos información o bastante abundante e clarificadora. Xa temos dito con anterioridade que das 52 mencións que temos do Laboreiro no tomo desta institución 32 responden a mencións deste tipo. Desas 32, seis remiten á propia Celanova ou a *Villare*, o lugar onde se fundou o mosteiro, e o resto

referencian por volta de 34 vilas e vilares⁵² dispersas nunha área xeográfica nada desconsiderábel, que vai desde Cartelle, no noroeste de Celanova, até Lobios, sendo por tanto superior aos trinta quilómetros. Os ríos que aparecen nestas mencións son o Sorga –hoxe máis coñecido como Ourille–, até oito veces, o Limia e o Bande dúas cada un, unha vez o Miño, e logo ocasionalmente regatos de menor entidade como o Grou ou o Gorgua. Os territorios mencionados son o de Búbil cinco veces, tres o de Limia, dúas o de Bande e unha o de Sorga⁵³. O nome dos ríos e o dos territorios, como vemos, sobreponse. A área é xa que logo moi grande e diversa, como unha franxa vertical paralela ao eixo NW-SE que forma a Serra do Laboreiro, mais aínda que parece sinxelo de percibir que o que teñen en común esas propiedades alén da súa pertenza ou relación con Celanova é que o horizonte paisaxístico desas zonas se pecha ao suroeste pola serra, a dispersión non é proba conclusiva que negue que se estea a tratar do sometemento ao castelo.

A primeira inconsistencia encontrariámola entón ao repararmos nas mencións que aparecen a un outro elemento, o *Mons Leporariolo*, referenciando algunhas propiedades na mesma zona e tamén vinculado coa preposición *subtus*. Poderíase pensar en que se tratase do mesmo emprazamento e que a diverxencia recaese nunha posíbel variación lingüística relacionada co habitual polimorfismo ortográfico, e para isto procuraríase indicio nun documento de Celanova de 1037 en que se sitúa San Pedro de Sabucedo «subtus mons Leporariolo», mentres nunha copia do mesmo conservada no mesmo tomo se recolle «subtus mons Leporario» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 373-374 e 648-649, docs. 262 e 469). Serían, nese caso, dúas formas diverxentes para un mesmo topónimo.

Por contra, parece ser que se trata dun erro humano no proceso de copia, pois a posibilidade de se tratar de dúas variantes para un mesmo topónimo fica descartada con nitidez noutros documentos. En concreto dous textos de 936 en que se doa a vila de Trasariz, que hoxe está desaparecida mais cuxo anterior emprazamento fomos capaces

⁵² Case dá a unha proporción de unha vila por documento, mais non é que cada documento coincida coa súa respectiva vila, senón que nalgúns fanse enumeracións de varias delas, porén noutros casos son varios os documentos que nos falan dun mesmo lugar.

⁵³ Como vemos, o nome dos ríos e dos territorios sobreponse, o que nos dirixe cara a unha asunción de que os cursos de auga definiron con claridade as maneiras de organizar o espazo. No entanto, xa no século X os territorios están definidos como elementos que transcenden o propio río, e de aí encontramos documentos en que unha determinada herdade se referencia citando un río e un territorio que leva o nome doutro río diferente, como cando en 1043 se sitúa o mosteiro de Celanova «territorio Limie discurrante rivulo Sorice» (ed. Andrade, 1995: 400-403, d. 274). A análise máis recente e máis profunda sobre estas cuestións encóntrase na tese de doutoramento de M. Bermúdez Beloso (2017).

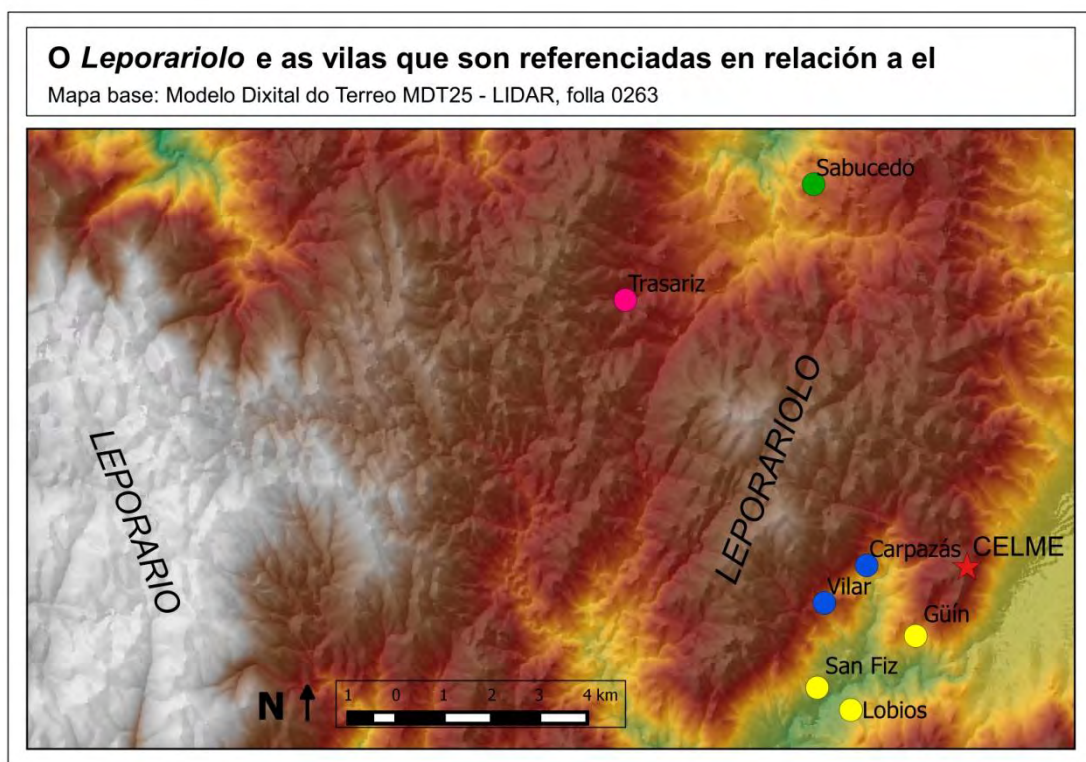
de situar nunhas terras de labranza que manteñen aínda hoxe o topónimo orixinal, na parroquia de Portela, en Vereá, Ourense. Din o seguinte: «villa quam vocitant Trasarit que iacet inter Leporario et Leporariolo qui dividunt cum villa quam dicunt Fofini et villa de Portella, et alia villa quam inquit Saltobati ripa fluvio Arnogie» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 61-62, d. 33) e «villas prenominate, unam Trasarici de ipsa villa decimam portionem ab integro que inter Lepurario et Lepurariolo» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 322-325, d. 228).

Baseándonos neles concluímos dúas cousas. A primeira, de carácter lingüístico: se estivésemos nun período posterior, en que tras a perda do *l* intervocálico propia do galego os termos derivarían foneticamente en *Leboreiro* e *Leboreiró* —ou *Laboreiro* e con probabilidade *Laboreiró*, neste caso—, non sería tan plausíbel a convivencia paralela das dúas formas ben individualizadas para dous elementos diferentes, senón que poderíamos pensar que se cadra funcionarían como variantes que convivisen nun determinado tempo nomeando a mesma realidade. Porén, se se manifesta a convivencia das grafías *Leporario* e *Leporariolo* xa no século X, momento anterior á caída do *l* intervocálico no romance, é moito máis probábel que se trate de dúas formas que o falante de galego poida identificar con nitidez como diferentes.

A segunda conclusión á que chegamos, máis prosaica e ben máis definitiva, é que se efectivamente e como se di no documento Trasariz está entre o *Laboreiro* e o *Leporariolo* estes dous sitios non poden ser unha mesma cousa. E no entanto, parece obvio que etimoloxicamente as dúas palabras están relacionadas. O sufixo *-olo* é un diminutivo presente no romance ibérico medieval (González Ollé, 1962: 177-216), derivado do latino *-ŏlus*, sendo entón *Leporariolo* un diminutivo de *Leporario*. Os dous topónimos dialogan entre si e son entón dependentes o un do outro, isto é, son topónimos replicantes. O *Leporariolo* ten de ser da mesma natureza que o *Laboreiro*, un promontorio, o suficientemente relacionado coa serra como para tomar dela o seu nome, mais tamén o bastante singularizado como para posuír entidade propia e servir como referente por si mesmo.

Nos outros dous documentos que o mencionan no século XI, faise evidente a súa natureza montañosa. En 1022 fábase dunha serie de propiedades «in locis predictis quos nunccupant Guini, in Lovios et in sancto Felice» xacentes «subtus montes Zelme et Leporariolo discurrente fluvio Limie, vocabulo ecclesie sancto Chistophoro» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 717-718, d. 521). En 1057 aparece novamente como elemento

referencial, ao situar «hereditates nostras proprias quas acquisimus in terra de Limia et villa nuncupata Carpazanes, iuxta vocabulo ecclesie sancto Pelagio loco predicto Villare subtus monte Leporariolo», mais tamén funciona como límite territorio, como marco físico, ao se delimitaren «per terminum de Fervenza, et inde ad illo forno de Cobita, et inde vadit ad illo porto de Mauronta et usque feret in Leporariolo» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 48-49, d. 23).

Imaxe 11.

No mapa anterior podemos observar como representando visualmente a información dos documentos que vimos de citar a localización do *Leporariolo* é clara. Efectivamente, en rosa vemos Trasariz entre o *Leporario*, ao oeste, e o *Leporariolo*, ao leste, como vimos en dous textos de 936; Güín, San Fiz e Lobios en amarelo, á beira do río Limia e baixo os montes Celme e *Leporariolo*, como recollemos en 1022; en azul Vilar e Carpazás, tal como se nos explica en 1057, están literalmente *subtus Leporariolo*, até o punto de os seus límites físicos chegaren até onde sobe a terra cara a ese monte. Aínda até máis, nos primeiros documentos de que falamos, dúas versións dun mesmo texto porén nunha delas indicándose que Sabucedo, en verde, ao pé do val do Sорга, xace baixo o *Leporario* e noutra baixo o *Leporariolo*, podemos aventurar que

a versión correcta posibelmente fose esta segunda, ao se encontrar esta vila no estribo norte da máis pequena das formacións montañosas.

O *Leporariolo* é o último contraforte de montañas do Laboreiro⁵⁴, cara ao leste, separado do corpo principal da serra por unha lixeira depresión que se aproveitou para construír a estrada OU-540 que une Bande con Celanova. O seu punto máis alto é o cumio da Fonte Santa, con 1086 metros de altitude. Ao leste ábrese a chaira da Limia, un dos espazos chans máis grandes de Galiza e que estivo, até a súa drenaxe na década dos 1950, centrada pola lagoa da Antela. Sobre ela, o cerro coñecido como monte Celme, sobre que se erguería no século XII o castelo que xa mencionamos con anterioridade, exercía un perfecto control visual. O relevante é que o tratamento que se fai do *Leporariolo* é o mesmo que do *Leporario*, sen haber no primeiro indicios de estarmos ante unha fortificación medieval, senón máis ben da súa ausencia, ao se falar dun espazo físico caracterizado precisamente pola súa dependencia paisaxística doutro aínda maior. Aliás, todas as propiedades referenciadas con relación a el coinciden literalmente coas indicacións que se achegan, deixando pouco espazo á posibilidade de se falar dunha relación simbólica ou política máis do que xeográfica.

Isto mesmo acontece, de facto, co propio Laboreiro. Se efectivamente asumísemos a teoría do *subtus*, ollando tantas mencións dese tipo como ten, non habería dúbidas da súa natureza, mais a cousa muda se tornamos a vista para aquelas outras veces en que aparece doutras formas. Pois é que natureza xeográfica das descrições faise evidente. Encontramos casos en que se destaca a súa proximidade, como é o caso da «villa de Caurili iuxta Leporario» ou do propio mosteiro de Celanova, non sempre nomeado *subtus Leporario* mais tamén «non procul a monte Leporario» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 584 e 17-21, docs. 424 e 4). No exhaustivo documento de dotación que fai o bispo Rosendo ao mosteiro en 942, encontramos até catro maneiras de mencionar o monte en relación á posición de cada unha das realidades con que fose relacionado: do mosteiro de Celanova indícase que foi construído «ad calcem montis Leporarii», ao pé do monte⁵⁵; de Sabucedo, que aparece novamente, «sub monte Lepurario», baixo o

⁵⁴ Para Frei Benito de Oya no século XVII o Laboreiro e o *Leporariolo* eran con clareza parte do mesmo sistema montañoso, pois interpretou os documentos sobre a vila de Trasariz, que como vimos a situaban *inter Leporario et Leporariolo* como «la villa de Trasariz entre los montes Leboreyro» (Oya, 2010: 149).

⁵⁵ A expresión *ao pé de* ten un significado literal de 'na base de', 'na parte máis baixa de', e así supomos que debemos interpretar as expresións latinas *ad calcem*. No entanto, en galego e en portugués o uso máis frecuente e normal é como locución adverbial cun sentido de 'perto de', 'á beira de', sen relación ningunha coa relación de altitude entre os elementos comparados, de maneira que non podemos descartar interpretacións deste tipo cando traballemos con documentación da nosa área xeográfica.

monte; a respecto de Faramontaos a explicación é particularmente ilustrativa, pois sitúana «in vertice predicti montis Lepurarii»⁵⁶, isto é, no cimo do monte, no alto; por último, cando xa se nomean non as herdades territoriais senón o gando, menciónanse equinos e bóvidos «in Lepurario», animais que por tanto pacerían nos campos desaxerxió (ed. Andrade Cernadas, 1995: 7-13, d. 2).

Esta non é a única mención que encontramos aos prados da serra. Nun documento de 940 un home chamado Paio fai unha carta pola que lle entrega a dona Ilduara como pagamento polo homicidio do seu *iunior* Froila a metade dos seus dereitos «in villares et bustos que habeo communes cum meos heredes in monte Leporario que iacent inter rivulos En et Gorgula» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 619-620. d. 456). O escrito é moi interesante, alén de para o estudo da violencia e a xustiza neste período altomedieval, porque se dá un nome ou unha breve descrición de cada un dos doce vilares que se doan. Para o noso caso, o que é relevante é que ese pequeno espazo onde se concentraban as propiedades de Paio era considerado no Laboreiro. Gorgua, que aínda hoxe sobrevive como topónimo dun regato e dunha aldea, na parroquia da Torre, en Padrenda, está mesmo na valgada dun dos picos máis altos da serra, na fronteira con Portugal. É nin máis nin menos que o alto do Laboreirón, que se eleva 1226 metros sobre o nivel do mar e que leva un nome que dun punto de vista lingüístico non é imposíbel a súa evolución do topónimo *Leporariolo*.

Que non nos confunda a coincidencia, do que nos fala isto, e o documento en xeral, é de que o Laboreiro é un monte en sentido amplo, no sentido de cadea montañosa, e que toda a rexión onde están as elevacións que a conforman toma o seu nome. Os seus nomes. Por iso é que no Laboreiro había prados e había vilares e había vilas, aínda que non todas estivesen *in vertice* do mesmo. Por iso outros vilares como Gresufe, non tan na ladeira do monte como Gorgua, tamén se inclúen *in Leporario*. Por iso encontramos outros textos que nos remiten ás augas que abrollan do monte, como «in loco predicto Moraria super flumine Sorice et vertet de alia parte rivulo de Orrius discurrente aquas Monte Leporario» no ano 1000, ou «istas villas territorio Sorice,

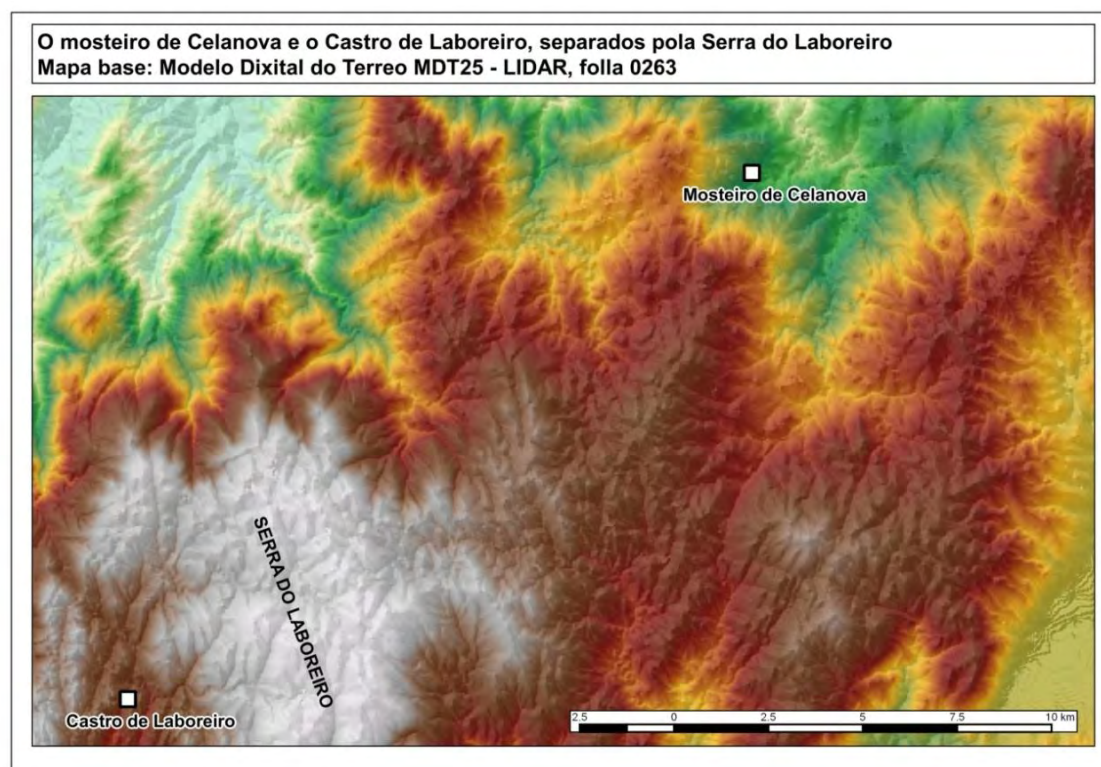
⁵⁶ Non temos claro cal pode ser este lugar en cuestión, pois os Faramontanos que localizamos perto da área (hai entidades con ese nome en Xinzo de Limia, na Porqueira e na Merca) non están na serra de Laboreiro nun punto de certa altitude. Non se pode descartar a posibilidade de que fose un outro topónimo que desaparecera e non se nos estea a falar de ningunha das localizacións que detectamos, o que, por outra banda, non sería estraño ante a evidencia de que non estamos ante un termo extraordinario na zona. Sexa como for, o *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Regni Legionis* define *vertex*, e a súa variante *vertize*, de maneira inequívoca como «parte máis elevada» e como «cabeza» (Pérez González, 2010: 778).

prope monasterio Cellenove, discurrente monte Leporario» entre 1001 e 1005 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 260-261 e 268-269, docs. 182 e 192).

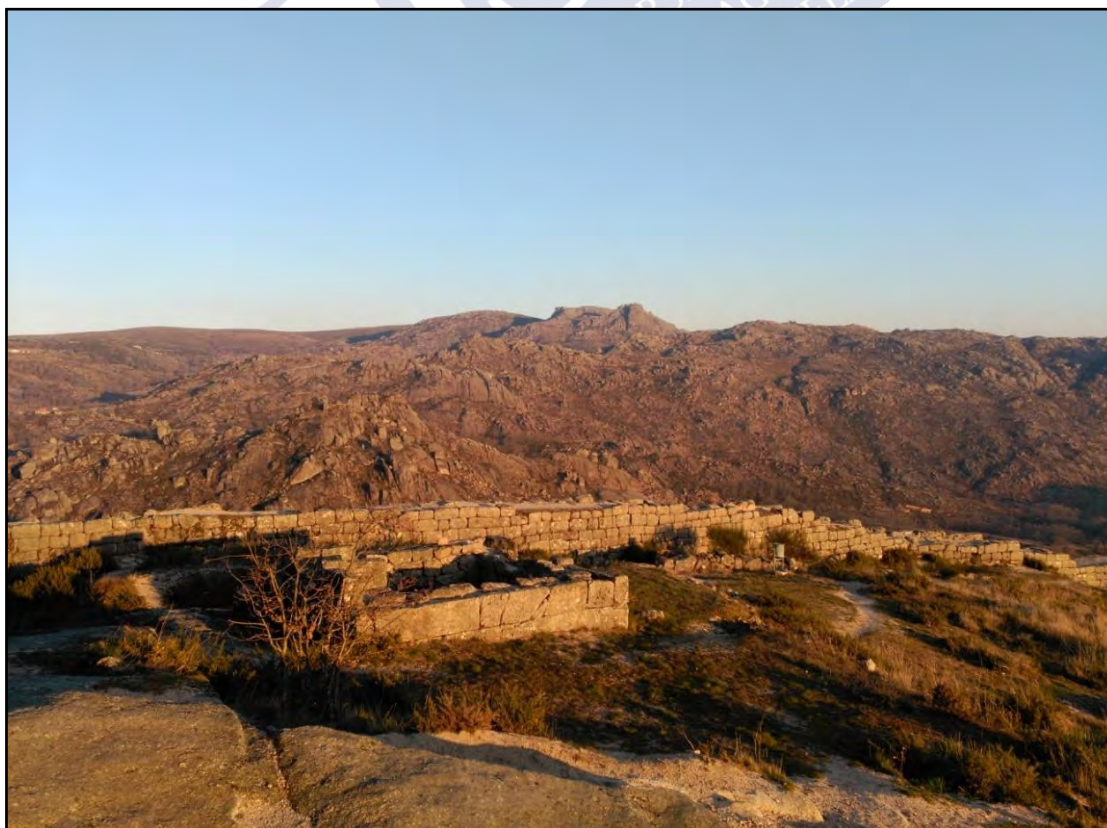
Outros casos en que se podería referir á baixada de cursos fluviais desde os cumios serían as mencións do tipo «Cellanova, territorio Bubalense in vertente monte Leporario» do ano 1000 ou «ista hereditate in vertente subtus monte Leporario» de 929 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 106-108 e 365, docs. 69 e 257). Porén, nestes casos parece que a expresión *in vertente* talvez non ten tanto a ver co seu significado máis literal das augas que discorren, senón cunha outra acepción que recolle o *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Regni Legionis*: «extenderse un terreno» (Pérez González, 2010: 779). Poderíamos seguir con outros exemplos en que se nos fan descrições eminentemente físicas⁵⁷, porén achamos que esta última expresión é se cadra a máis ilustrativa. A herdade que está *in vertente subtus*, que está no terreo que estende baixo o Laboreiro, literalmente. E é que iso é o que está no fondo de toda a documentación.

A pesar de estar a 10 km de Celanova, o Laboreiro é con claridade o seu horizonte serrán. Dunha perspectiva paisaxística, Celanova, e os seus dominios que se expanden cara ao sur, está, con toda a forza do máis importante dos verbos, debaixo do Laboreiro. E estao vista desde moitos sitios: a tirada natural da comarca corre nesa dirección e a bacía visual ao sur féchase nos seus cumios. Mesmo o Penagache, o seu pico máis definido e singular, aparece mencionado, cando en 1119 Rodrigo *Velasconi* doa a «hereditatem meam propriam quam habeo in villa Ecclesiola, subter mons Penne Gati, ecclesie sancti Petri apostoli, discurrente rivulo Deva» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 707-708, d. 512). *Ecclesiola*, topónimo que no galego actual veu dar en Grixó, encóntrase precisamente en San Pedro da Torre, a mesma parroquia padrendesa que Gorgua.

⁵⁷ En calquera caso non podemos deixar de recoller aparecen outras ilustrativas e diversas frases preposicionais como «ad crepidinem montis Leporarii» en 941 ou «usque sumitate alpis Leporario» en 1056 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 78-79 e 24-26, docs. 48 e 6).

Imaxe 12.

Imaxe 13. Vista desde o castelo de Castro Laboreiro cara ao norte, pechada completamente polos cumios da serra do Laboreiro, detrás dos que estaría Celanova

O castelo de Castro Laboreiro, no entanto, está detrás dese horizonte, e está separado das propiedades de Celanova que se compilan no tombo por esta serie de picos de altitude considerábel. Tal posición, xunto cos indicios de que a fortificación só gañaría relevancia política no século XII ao calor do xurdimento da fronteira portuguesa e o seu proceso de primeira independencia, fan que este caso, amplisimamente documentado, sexa de utilidade para descartamos a teoría da partícula *subtus monte* como proba de existencia de castelos altomedievais. Se callar parece unha explicación demasiado completa para un resultado humilde, no entanto grande parte dos debates e das conclusións nos estudos nesta liña teñen orbitado en base a esta teoría, de maneira que dedicarlle tempo ao esclarecemento achamos que pode ser un alicerce interesante para pesquisas futuras. No presente caso de estudo a ausencia de evidencias tanto materiais como documentais, para alén desas simples construcións lingüísticas, lévanos a descartar a aplicabilidade ao caso galego da interpretación que fan os nomeados autores e a asumir que a sinonimia puntual de castros e montes se debe precisamente a que o que se tenta resaltar nese tipo de mencións é a situación de certo emprazamento en relación a un lugar de altura.

Por todo isto, non é difícil propor sen que pareza un disparate que talvez cando os redactores dos textos tiñan que explicar que unha *villa*⁵⁸ estaba ao pé dun outeiro, e no alto dese outeiro había un castro, poderían escribir de maneira indistinta que a vila estaba ao pé do outeiro ou ao pé do castro, sen iso supor que *outeiro* sexa un sinónimo absoluto de *castro*. Por outra banda, se a preposición *subtus* é frecuente acompañando ditos termos é porque, efectivamente, a maior parte dos núcleos campesiños se encontran en vales e chairas por baixo dos montes que ocupan boa parte da nosa xeografía; de haber en cada un deles unha fortificación en uso encontrariámonos ante unha rede castral altomedieval compactísima, a un nivel inédito en calquera outro punto da Europa, que por tanto debería ter deixado probas moito máis sólidas e numerosas da súa propia existencia. Achamos que só baixo estas claves é que debemos interpretar non só o castelo de Castro Laboreiro senón mencións tan ilustrativas como «et est ipsa villa vocabulo Teymoi in territorio Gallecie, in valle Homano, rivulo discurrente Homano, subtus monte Eira Castro» en 1080 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 309-310, d. 147), ou

⁵⁸ O termo *villa* ten uns matices específicos que se aplican aos asentamentos campesiños altomedievais, como adiantamos en páxinas anteriores. No entanto, para non abusarmos do termo latino innecesariamente, recorreremos en ocasións á súa evolución galega «vila», advertindo desde xa que o seu significado é o de '*villa*' e en ningún caso o de 'núcleo urbano de mediana entidade' co que sobrevive no galego actual.

«basilica fundata esse dinoscitur loco predicto Samanos, ripa fluvii Sarrie, subtus alpe Eribio, prope monte et castro que dicitur Omer» en 1120 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 294-295, d. 135). Nesta liña, xa ben o expresou A. E. Marques:

A nossa documentação vem assim corroborar a imagem, a que nos referíamos mais acima, de uma complementaridade entre ambos os elementos, no quadro do sistema de localização utilizado pelos redactores dos diplomas; o que nãõ significa que montes/castros e rios sejam elementos absolutamente equivalentes no quadro do esquema de percepção espacial que ressalta da documentação "notarial" altimedieval (Marques, 2008: 147).

A función referencial á hora de concibir a paisaxe é, sen dúbidas, das máis visíbeis a través dos documentos. Ora ben, non debemos perder de vista que isto ten a ver sobre todo coa natureza das fontes, e se callar non tanto co conxunto da sociedade: describir o territorio é imprescindíbel nunha documentación que tenta garantir o dominio dunha determinada institución sobre o mesmo. O que si podemos concluír é que, posto que a validez dos documentos escritos esixía consenso social e que os castros aparecen continuamente ao longo do corpo diplomático, a súa relevancia na construción mental da paisaxe medieval galega é moi considerábel.

Na presente pesquisa, após a análise de boa parte da documentación galega da época mais coñecendo moi escasamente a portuguesa, e recoñecendo as inmensas continuidades e similitudes dos territorios que hoxe están separados pola raia, mais tamén algunha diferenza considerábel sobre todo tendo a ver coa diferente situación a respecto da fronteira andalusí, estamos de acordo coa revisión que fixo A. E. Marques. Porén, tamén non estamos en posición contradicir categoricamente a proposta que elaboraron Almeida e Barroca aplicada ao territorio portugués. Puidemos, iso si, facer a nosa contribución achegando certos matices ao modelo de análise após vermos de que maneira se aplica, ou en realidade, como é este o caso, non se aplica, esa teoría no espazo da Galiza actual.

6 A PROXECCIÓN TERRITORIAL DOS CASTROS

Poderíamos resumir o capítulo anterior, de maneira tosca, en que estamos de acordo con M. Barroca cando insiste en que nalgúns casos unha mención a un castro «nño pode ser uma mera relación de dependência topográfica, que se trata de algo muito distinto», mais non concordamos na segunda parte do razoamento, isto é, que a «única explicación que nos ajuda a comprender este tipo de referencias é uma: é que se trata de relaciones de dependência militar, en relación a um castelo» (Barroca, 2017: 205). Descartamos a existencia dunha rede masiva de fortificacións funcionais detrás das mencións castrais na documentación mais constatamos, iso si, a prominencia paisaxística e o propio poder simbólico de moitos promontorios, en función das súas características particulares. Mais en certos casos, algúns deles en que efectivamente existe sinonimia clara e bilateral entre *monte* e *castro*, hai mais un outro lado cara a onde se debe pór o ollo. E é que os castros definiron o espazo non como realidades illadas, senón carrexando, consigo, unha organización territorial global que non se esfumou de repente. E a territorialidade medieval non é orixinal e illada. O *Parrochiale Suevum*, por acaso, nomea unha serie de *ecclesiae* que corresponden literalmente coas circunscripcións civís tardorromanas, segundo indica Sánchez Pardo (2014a: 460-461), de maneira que se daría unha simbiose entre os *territoria* políticos e as dioceses relixiosas, que á súa vez devirían nos primitivos arcediagados e arciprestados (López Alsina, 1999; Sánchez Pardo, 2008; Fernández Calo, 2015).

6.1. SUPERVIVENCIAS DA ORGANIZACIÓN ANTIGA A DIFERENTES ESCALAS

Nos anos 80 do século pasado, uns anos antes de «l'invention de la montagne» de Debarbieux e Rudaz, o tamén francés Pierre Nora acuñaba un termo que igualmente había de ter proxección de futuro: «les lieux de mémoire», os lugares de memoria. Nunha grande obra de sete volumes que leva precisamente ese nome, *Les lieux de*

mémoire, os dous últimos deles divididos á súa vez en tres tomos cada un (ed. Nora, 1984-1992), recolle unha serie de espazos senlleiros en que recae a identidade francesa e a través dos cales esta se relaciona co relato histórico. A idea de fondo que se propón é que nos momentos de mudanzas sociais bruscas e profundas, por exemplo o fin da sociedade tradicional campesiña, hai unha grande parte da memoria colectiva que xa non pode permanecer porque o medio humano e físico ao que se ligaba está en transformación. Non se sostén. Entón sobrevive dalgunha maneira vinculada a uns determinados lugares que adquiren significación específica vinculada con ese pasado. Así o explica:

La curiosité pour les lieux où se cristallise et se réfugie la mémoire est liée à ce moment particulier de notre histoire. Moment charnière, où la conscience de la rupture avec le passé se confond avec le sentiment d'une mémoire déchirée ; mais où le déchirement réveille encore assez de mémoire pour que puisse se poser le problème de son incarnation. Le sentiment de la continuité devient résiduel à des lieux. Il y a des lieux de mémoire parce qu'il n'y a plus de milieux de mémoire (Nora, 1984: XVII).

O momento sobre o que escribe Nora é ben diferente do que estamos a tratar no presente estudo, porén achamos que o concepto que elabora pode ser aplicado. Despois da urbanización e a desaparición do mundo campesiño tradicional que se consumou en Galiza sobre todo na segunda metade do século XX, considerabelmente máis tarde do que na Francia, a outra grande transformación da nosa organización territorial e social foi a fin da era dos castros nas alturas e o inicio da das aldeas dispersas nos vales⁵⁹. É un momento de veras decisivo para deixar como consecuencia un tipo de consciencia de memoria da mudanza, nebulosa pero insistente, deformada, porén asociada sempre cos lugares dos vellos asentamentos, antigo marco de desenvolvemento da vida.

Así é que aínda hoxe grande parte do folclore ten neles os seus escenarios; alí acontecen os encantamentos e alí habitan personaxes máxicas dunha época pasada ás que case sempre se lles asocia un relato historizante. Así é tamén que, como vimos co castro *Brione*, os castros se usan como punto de partida desde o que os territorios de delimitan e, por tanto, se conceptualizan. E así pode ser entón que os montes en que se encontran as ruínas dun castro, os montes sobre os que xaza un lugar de memoria, sexan

⁵⁹ Sobre as continuidades territoriais entre a Alta Idade Media e o século XX ver por exemplo Portela Silva e Pallares Méndez (1998) ou López Alsina (2008), ademais da tese inédita de Bermúdez Beloso (2017) e a monografía sobre a evolución da territorilidade galega editada por Pereira Menaut e Portela Silva (2015).

escolleitos para serviren como referencias á hora de situar unha determinada propiedade en detrimento doutros que só contén coa súa imponente física.

Mais a memoria non sobrevive apenas no simbólico, condiciona tamén o desenvolvemento das esferas máis prácticas. O sistema de organización dos galaicos definiu toda a contorna habitada, moito alén dos locais de asentamento, e de aí que, mesmo cando estes foran abandonados e refuncionalizados, o territorio vinculado con eles puido en ocasións sobrevivirles, dunha maneira ou outra. Non achamos que ese modelo territorial se esfarelase nun período temporal breve. Nun momento tan temperán como o ano 775 redactouse un documento, hoxe bastante coñecido por causa da súa antigüidade, mediante o que o rei Silo lles outorga a unha serie de relixiosos un «cellario» entre os ríos Eo e Masma, no norte da actual provincia de Lugo, e concretamente na área entre os ríos *Alesancia* e Mera, para que teñan un lugar de oración, incluíndo na doazón «castros duos quum omne prestacione suam» (ed. Floriano, 1949: 66-71, d. 9).

Sen podermos aventurar a pervivencia do local en que se encontraban eses castros concretos como núcleo de habitación medieval, si parece desprenderse do texto que nesa altura o territorio dalgúns castros mantiña unha significación administrativa dalgún tipo. A palabra *prestatio* é unha voz moi ampla e xeral, o suficientemente ambigua como para poder ter asociadas realidades como pertenzas, servizos debidos, dereitos ou tributos, segundo o *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Regni Legionis*, que propón á hora da tradución a transliteración «prestación» para evitar particularizacións innecesarias (Pérez González, 2010: 624-625). Tampouco se vai particularizar aquí, mais si se fará notar que sexa a que for entre as posibilidades léxicas, estámonos movendo no campo das relacións políticas e non da descrición física nin da figuración simbólica. Tal posibilidade xa a ten proposto, entre outros, Ayala Martínez (1994: 143-145), que recolle, aínda que como opción minoritaria, que o termo *castrum* foi usado na documentación ibérica como unha entidade supralocal de organización territorial, ao estilo de *territorium* e de *valle*, este último pouco frecuente na Galiza. Como exemplo tamén antigo, ora non tanto, Avello Álvarez (1983: 278) utiliza un documento de 891 da Sé de Oviedo en que se encadra «in ualle Castro Froila» unha vila chamada *Bouatella*.

No noso corpo diplomático tamén encontramos casos que aínda coinciden con ese modelo, como poden ser as mencións «in castro de Bisauquis, III^a cum suis hominibus» ou «et habet iacentia in castro de Iaurino» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 160,

427-428, d. 128, 477), recolleitas en dous documentos sen data do tombo de Sobrado –o segundo deles debe ser, con probabilidade, da primeira metade do século XII–. No primeiro, a coincidencia coa hipótese que vimos de expor sería clara, xa que Bezoucos aparece como *territorio*⁶⁰ entre 955 e 966 (ed. Loscertales, 1976, v. I: 23-26, 31-37, 308-309, d. 2, 5, 6, 283), como *valle* en 964 (ed. Loscertales, 1976, v. I: 149-150, d. 121), como *villa* en 964 e 1037 (ed. Loscertales, 1976, v. I: 149-150, 158-159, d. 121, 127) e como *terra* xa en 1152 e 1220 (ed. Loscertales, 1976, v. II: 341-342, 391-392, d. 352, 425), á parte doutras ocasións como entidade territorial indefinida (ed. Loscertales, 1976, v. I: 137-139, 158-159, d. 112, 127; v. II: 391-392, 425). O feito de que na doazón se inclúan homes fai visíbel que non se está a falar apenas no recinto do castro senón dun espazo maior do que dependen os habitantes que nel se incluírían. Este exemplo é, por tanto, de fácil encaixe no modelo de Ayala Martínez dun punto de vista teórico.

Xa o segundo é un bocado máis escuro. *Iaurino* aparece de maneira máis tardía, entre 1135 e 1193, e aínda que o fai unha vez como «hereditatis nostre uocitata Iaurino» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 426-427, d. 476), a maioría das ocasións é nomeado como *alpe* (ed. Loscertales, 1976, v. I: 228-230, 427-428, d. 184, 185, 477) e *monte* (ed. Loscertales, 1976, v. I: 221-222, d. 175). Poderíase pensar, vendo isto illadamente, que o seu nome se limita só ao monte como local concreto, coa herdade e o castro que alí se encontran e que, no caso do segundo, é usado de maneira sinónima como xa vimos que é habitual. Ademais, tense situado no marco doutra terra, concretamente a de Sobrado: «habet predicta hereditas iacentia in terra de Superaddo, inter alpes Iaurino et monte de Ara, secus flumen Lobamorta» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 228-229, d. 184). Outros documentos porén si nos fan pensar nun marco territorial de certa amplitude. Así, en dúas mencións de 1164 e 1165 fálasenos dos montes de *Iaurino*, en plural (ed. Loscertales, 1976, v. I: 205-206, 430, d. 165, 479) e aparecen tamén outros elementos de diferente tipo situados no marco de *Iaurino*, como é o caso de *heredetatem Carril* (ed. Loscertales, 1976, v. I: 189-191, d. 146), *furca*⁶¹ (ed.

⁶⁰ Aparecera xa como parroquia no *Parroquial Suevo*, dentro da sé de Iria, coa forma *Besancos* (Fernández Calo, 2015: 185).

⁶¹ No *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Regni Legionis* explicase que esta palabra, variante de *forca*, ten o sentido principal de «formas del terreno o de un río similares a la horca de la labranza», mais que o propio termo como os seus derivados son moi usados como topónimos para diversas realidades, afirmándose que «es muy difícil distinguir entre el uso común de un sust. y su uso toponímico, principalmente en el caso de los topónimos menores» (Pérez González, 2010: 324). Neste caso, á vista do documento enteiro,

Loscertales, 1976, v. II: 24-25, d. 9) e a *lagona de Iaurino* (ed. Loscertales, 1976, v. I: 139-140, d. 113).

O mesmo documento en que se fala do castro xa deixa ver que o topónimo *Iaurino* non só serve para a realidade material deste, senón que vai alén. A mención di así:

facimus kartam testamenti et textum scripture et firmitatis memoria, de hereditate nostra propria quam habemus de auolentia in alpe Iaurino, territorio Aranga, discurrante riuulo Mera, et habet iacentia in castro de Iaurino, loco dictu ubi uocitant Quintana Donega, donamos atque concedimus ipsum uillare de Quintana Donega integrum, huc utraque et illuc, cum omni accessu uel recessu per suos terminos nominatos quomodo se diuidit de Curtes, scilicet, de Sancta Eulalia et exinde quomodo se diuidet de Uillarulio et de Cenkassas act de Teixeira, quomodo se claudit in omni giro, ut sit in iure prefati monasterii (ed. Loscertales, 1976, v. I: 427-428, d. 477).

O vilar de *Quintana Donega*, actual Quintadóniga, encóntrase no monte *Iaurino*, que está no territorio Aranga⁶², mais non chegando con iso a continuación especifica que xace concretamente no *castro de Iaurino*. Sexa como for, o caso é que *Iaurino* no século XII parece corresponder unha entidade territorial propia. Para sermos precisos, cunha granxa creada polo mosteiro de Sobrado no marco da súa expansión cistercense, como xa explicaron Pallares Méndez e Portela Silva (2001: 233-234) pódoo de exemplo do funcionamento deste tipo de colonización, que crea unha entidade organizativa nova por riba da vila e da parroquia e por debaixo doutras superiores e que se deseña simplemente en base aos intereses económicos do cenobio promotor. Sánchez Pardo (2008: 569-570) calcula para ela unha área de 65 km² de forma trapezoidal en 1145 e, 48 anos máis tarde, detecta a súa dimensión multiplicada até os 285 km².

Para a súa identificación, Pallares Méndez e Portela Silva recoñeceron *Iaurino* nunha granxa que na documentación é chamada tamén de *Causso*. Este enclave, Couso, limita con Quintadóniga, como tamén o fai a outra granxa de *Guarguanes*, Gorxá, de maneira que na descrición dos límites desta explícase que a «hereditate nomine Gaurgianes» pasa, entre outros lugares, «per illum lumbum de Quintanis Donega, quomodo diuidit Quintana Donega inter grangias de Causso et de Guargianes» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 188-189, d. 145). Se *Causso* e *Quintanis Donega* limitan a unha

parece que se trata dunha bifurcación, nunca mellor dito, en que unha *carreira* se divide en dúas con direccións diferentes, sendo unha delas encarada a *Iaurino*.

⁶² Xa non se inclúe nesta ocasión, por tanto, na terra de Sobrado.

coa outra, é que son unidades diferentes, mais á súa vez ambas son identificadas nalgũa ocasión co monte *Iaurino*. Entendemos entón que este podería definir en principio unha área cunhas connotacións de carácter máis físico, e que sería despois cando se acabase identificando coa granxa que se fundou nas súas inmediacións, especificamente no lugar de Couso. En calquera caso, voltando ao fio do que termabamos ao comezo, non sabemos até que punto é posíbel que fose ese castro que se menciona o que deu nome ao conxunto das realidades nomeadas baixo o termo *Iaurino*, ou se simplemente unhas vellas ruínas onde logo estaría *Quintana Donega* levaron por asimilación o topónimo do monte –ou dos montes, ou da área de *Iaurino*, como se queira– onde se sitúa. Ruínas que, aliás, non localizamos con certeza⁶³.

Sirva entón isto para repararmos en que o complicado na detección de continuidades deste tipo é discernir cal é a realidade orixinaria que cada topónimo nomeaba e como foi o seu proceso de extensión, xa que a existencia un territorio co mesmo nome dun castro pode ser, efectivamente, pola memoria do antigo espazo vinculado cunha fortificación galaica, mais tamén pode responder ao contrario. Isto é, que unha determinada entidade territorial, sexa vila, terra ou outro, teña un nome de seu e que este nome se utilice, cando preciso, para falar dun vello castro abandonado que se encontra dentro dos seus marcos e que xa non goza do seu nome propio nin de entidade ou relevancia social por si mesmo. Aínda que estarmos ante un termo prerromano ou romano podería ser unha pista, en moitos casos non é sinxelo detectar a evolución diacrónica.

Vexamos máis dous exemplos desta complexidade analítica. Un deles sería o do castro de *Sendani*, na actual Sandá, en Ciadella, Sobrado dos Monxes, no seu límite con Santaia de Curtis. Este nome aparece como vila de maneira explícita en 1109 (ed. Loscertales, 1976, v. I: 184-185, d. 140) ou como entidade territorial inespecífica entre 1042 e 1157 (ed. Loscertales, 1976, v. I: 189-191, 239-240, 376, d. 146, 198, 199, 410), e tamén se recolle nomeando realidades doutro tipo situadas no espazo da mesma, unha fonte, en dous documentos non datados (ed. Loscertales, 1976, v. I: 376, 391-392, d. 410, 433), un pomar en 1027 (ed. Loscertales, 1976, v. I: 171-172, d. 134) ou uns agros en 1109 (ed. Loscertales, 1976, v. I: 184-185, d. 140). Resta por citar o diploma do ano 1100 en que aparece o propio castro, mais faino de tal maneira que o que interesa é a

⁶³ O castro que encontramos máis próximo a Quintadóniga é o de Frádegas, que na documentación se usa como referente e é identificado nidiamente co seu nome, e por tanto non achamos poida ser confundido (ed. Loscertales, 1976, v. I: 218-219, d. 172,173).

materialidade do castro como punto fixo de referencia e non a súa proxección territorial. No medio da descrición duns límites, di así: «uadit per ipsam Lucentiam et uadit per medium de ipsis bauzis per medium ipsius castri de Sendani in directo Mammona maior ad illum portum de Equas» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 185-186, d. 141).

Á vista desta historia documental, primándose sempre os espazos habitacionais e campesiños e aparecendo o castro só como límite, ao mesmo nivel que unha mámoa e unhas bouzas, non parece haber elementos permitan intuír que este teña unha relevancia especial ou que sexa determinante á hora de conformar a vila de Sandá. De feito, os lindes atravesan o medio e medio do castro. Mais acontece que Sandá é unha vila castral e aínda na actualidade o seu núcleo sobreponse á croa dun castro, facilmente recoñecíbel tanto na fotografía aérea e o satélite como na prospección. Por tanto, sería precipitado negar a influencia orixinaria do castro na configuración desde espazo medieval.

Noutos casos, por contra, a hipotética territorialidade é sinxela de descartar. Tal é o de Roade, que aparece nas fontes nun total de 36 veces entre 817 e 1127, segundo comprobamos no CODOLGA⁶⁴, e en 25 documentos segundo o índice dos tombos de Sobrado (ed. Loscertales, 1976, v. II: 692). En case todas as mencións este topónimo é chamado de *villa* e só aparece de maneira puntual en 968 como castro, tamén na delimitación dunha propiedade «qui iacet inter Uitian et carrale de Uereda que uadit de monasterio ad castro de Roati» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 46-47, d. 13). Sen podermos, só con isto, negar que Roade fose o nome orixinario do castro e o elemento que dese sentido a esta entidade populacional medieval, o que parece intuírse duns documentos tan homoxéneos é que estamos ante unha vila ordinaria, da que se dá abundosa e diversa información, e que no entanto o castro que se encontra na contorna da dita vila é nomeado apenas cando a súa ubicación física é relevante. Cando menos na actualidade, o castro de Roade encóntrase na periferia da parroquia e non é contiguo a ningunha entidade de poboación.

Sexa como for, e a pesar da evidenciada dificultade para tirarmos conclusións das supervivencias antigas na organización medieval mesmo nalgúns casos ben documentados, a territorialidade castral parece manifestarse dunha ou outra forma, fluíndo e a diferentes escalas. Encanto en casos como *Bisauquis* e *Iaurino* víamos un

⁶⁴ Procurando as variantes *Roati*, *Roadi* e *Roade* (Dispoñíbel en liña: <http://corpus.cirp.es/codolga/buscas.html> [Última consulta: 10/10/2018]).

paralelismo nos usos con *territorios*, tamén se detecta o uso de *castro* en contextos en que a súa realidade ten máis a ver con entidades menores como *villae*. Do coñecido castro de Castro Mao, en Celanova, fálase nun documento de 896 da seguinte maneira: «Adicimos etiam loco huic sancto hereditates vel villares, molas coplares, covello, et aduellos sive et villas quomodo concludent de terminos de Castro Malo» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 130, d. 84). Isto é, as propiedades das que se fala non acaban onde se encontra fisicamente o castro, como o ruína, senón nos seus *terminos*, nos seus límites, que o sobreviviron a el mesmo. Actualmente, ao pé da fortificación, encóntrase a igrexa parroquial e o núcleo de Castromao, parroquia que é tamén, á súa maneira, herdeira dunha territorialidade castral. Así encontramos outros exemplos de castros aos que se lle recoñecen os seus *terminos*, como «per terminos de castro Andrar» e «per terminos de Castro Servandi», dun diploma de 1098, no medio dunha enumeración de entidades de poboación cos seus respectivos territorios (ed. Lucas Álvarez, 1986: 310-311, d. 148).

O caso de Castromao é relevante para repararmos en que, habendo supervivencias, non hai inmovilidade, e que a territorialidade castral ten a ver polo xeral máis coa territorialidade da nova entidade humana aldeá creada en relación simbólica co castro, que coa propia territorialidade do castro en período en que este era funcional e habitado. As escavacións que se teñen realizado neste emprazamento achegaron como resultado, entre outras cousas, unha táboa de bronce cun pacto de hospitalidade entre romanos e indíxenas no século II d. C. grazas ao cal parece estar claro que o castro era núcleo da civitas dos *Coelerni*, identificada coa *Coiliobriga* de que fala Plinio (González-Conde Puente, 2016: 218-219). Era por tanto o núcleo dunha comunidade humana autónoma e tiña unha significación que ía alén do propio tamaño do asentamento, e influiría sobre un amplo territorio circundante e sobre outros castros de menor entidade. E, porén, o que sobrevive da súa territorialidade non é nada disto, senón o espazo de desenvolvemento da vida dunha pequena célula de poboamento campesiño en forma de freguesía, aínda que esta leve a palabra *castro* no seu nome e se emprace ao pé do mesmo. Aínda que a súa memoria e relevancia na paisaxe leve a que nalgunha ocasión o propio mosteiro de Celanova se referencie en relación a el.

Noutro texto, neste caso de 1085 conservado en Celanova, faise igualmente unha doazón dunha serie de herdades, e maniféstanse todas de avoengo excepto as «hereditas de castro de Armariz exinde III^a quam comparavi de Geloira Iohannis et de suo filio» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 101-102, d. 66). Non podemos saber até que

punto esas herdades estaban literalmente na contorna do castro, mais sabemos si que se fai unha diferenciación entre as herdades do castro e o resto das que se encontran «in territorio Limie, vocabulo ecclesie sancto Salvatore de Armarizi». Mais adiante, no mesmo documento, dáse a ver que esas herdades conforman unha *villa*: «Omnes has villas concedimus ad domum suprataxatum medietatem integram exceptis illa de IIIª de Castro et alia IIIª de Sonamiro quas damus integras cum omnibus prestationibus suis».

Un pouco diferente parece a situación en Domiz, parroquia de Meixente, Sarria. Este lugar aparece mencionado de maneira breve en 1089, «et per terminos de Domiz» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 193-194, d. 70), e dúas veces na década de 1160, «hereditatem de Doniz» e «quarta parte de Domiz» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 179-180, 186-187, d. 63, 65), coas características habituais de calquera herdade ou vila. En 1011, por contra, aparece descrito dunha outra maneira que, achamos, é o bastante ilustrativa como para ser reproducida aquí:

Et est ipsa villa in territorio Froiani in loco predicto Castro Domniz cum suis adiunctionibus, id est: villa de Audinu que ad eam discurrit cum suis pumaris et cum omnibus generibus arborum et terras et bauzas, devesas et exitus montium et aquas per suos terminos et locos antiquos et cum suis domibus; et alia villa quam dicunt Proculini integra cum omnibus edificiis et omnibus arboribus, terras, et montes et omnia sicut superius resonat per suos terminos; tertia villa que dicitur Sanctum Petrum de Teiloni integra cum // omnibus edificitiis; et villa ad Sanctum Petrum que dicunt Busto; et Vª villa de Sancto Martino. Ipsa villa de Castro Domniz integra cum suis adiunctionibus que desuper in hac scriptura resonat cum omnibus edificiis, casas, lagares, cupas, cupos, et omnia vasa vel quantum ad prestitum hominis est de minima re usque ad maximam, terras et omnia genera arborum, prata, pascua, montes, fontes, exitus, molinos qui stant in rio Barvadelo, et sesigas molinarias, devesas que sunt super Sanctum Saturninum integras et alias ubicumque potuerint invenire per suos terminos et locos antiquos per ubi \ eas / avus et parentes mei in suo iure obtinuerunt et nos obtinuimus (ed. Lucas Álvarez, 1986: 231-232, d. 94).

De maneira simplificada poderíamos dicir que o documento describe *Castro Domniz* como unha vila na que, á súa vez, se inclúen outras vilas. Poderíase pensar, por tanto, na posibilidade de se tratar dunha *villa in villa*, isto é, dunha *villa* co sentido de propiedade e explotación campesiña familiar dentro dunha *villa* co seu significado máis habitual de entidade de poboación rural semellante á aldea, como teñen apuntado Portela Silva e Pallares Méndez a través do extraordinariamente ben documentado caso de Bobadela, en Celanova (1998: 34-37). Porén, o propio documento descarta axiña esa

hipótese, ao seren tres das cinco vilas nomeadas coas súas respectivas advocacións acompañando os topónimos e as outras dúas descritas ao xeito de vilas co sentido de aldeas xenéricas⁶⁵. Encontrámonos entón con que un lugar, que leva por nome *Castro Domniz* e é conceptualizado como *villa*, inclúe dentro das súas *adiunctionibus* cinco *villae* máis, respondendo estas á concepción máis habitual do termo de aldea campesiña coa súa igrexa e os seus termos propios.

Sen podermos saber precisamente como se organizaba este espazo, si parece que *Castro Domniz* funcionaba até certo punto como marco doutras entidades inferiores, ou ben como núcleo do cal estas dependían. Non é a mesma situación, non obstante, que nos casos de Bezoucos e *Iaurino*, entre outras cousas porque nesta ocasión aparece mencionado de maneira á parte o territorio *Froiani*, cuxo nome sobrevive hoxe en San Pedro, San Vincenzo e San Sadurniño de Froián, a máis de 5 km ao sueste. *Castro Domniz* aparece como unha vila dentro dese territorio, o que nos sitúa en tres niveis: o territorio, Froián, por riba da vila de *Castro Domniz*, por riba á súa vez das outras cinco *villae*.

A natureza desta *villa* de *Castro Domniz* é, para nós, incerta. Non localizamos ningún castro antigo na súa contorna inmediata. O termo *Domniz* alude con probabilidade algún señor, algún *dominus*, mais é imposible determinar en que altura puido ter dominado ou a que nivel. O feito de estar o topónimo parcialmente fixado, como nos documentos posteriores que citamos ao comezo, retrotrae no tempo cando menos a un período anterior ao da redacción dos documentos. Houbo, en Domiz, unha casa-torre, hoxe desaparecida, coa que é por acaso imposible establecer vínculos coa nosa documentación ao estar separada por máis de cinco séculos, sendo a primeira noticia escrita que se ten dela datada a comezos do século XVII (Vázquez Seijas, 1970, t. V: 99-100).

Ningún indicio que nos permita deitar máis luz, para alén de vermos que se trata dunha unidade territorial que, para organizarmos o coñecemento dunha perspectiva xerárquica, se sitúa por debaixo do territorio, cando menos en amplitude conceptual, e por riba das *villae* ordinarias, pois engloba dalgunha maneira cinco delas⁶⁶. E esta

⁶⁵ Tamén ao fio do caso de Bobadela, e da próxima Rabal, Portela Silva e Pallares Méndez (1998: 43) afirman que na verdade a *villa* altomedieval da que falamos en maioría dos casos coincide coas parroquias e remite á mesma realidade mesmo que, nesa altura, aínda non reciba ese nome.

⁶⁶ García de Cortázar (1988) propón tres modelos básicos que terían sido nomeados na Alta Idade Media ibérica co termo *villa*: a grande explotación agraria, a comunidade de val e a aldea.

unidade leva un nome nucleado polo termo *castro*, que se aplica ademais só nesta ocasión e non aquelas outras veces, con posterioridade, en que Domiz aparece novamente, xa coas características habituais dunha vila ou herdade menor. Achamos, a pesar de todo, que o máis probábel é que esteamos ante un dos resquicios que nos permiten ver que «la ordenación territorial que se sostenía en ellos [los castros] pervive seguramente en las circunscripciones espaciales que agrupan a las *villae* de los siglos IX y X» (Portela Silva, Pallares Méndez, 1998: 16). As cinco vilas agrupadas en torno a *Castro Domniz*.

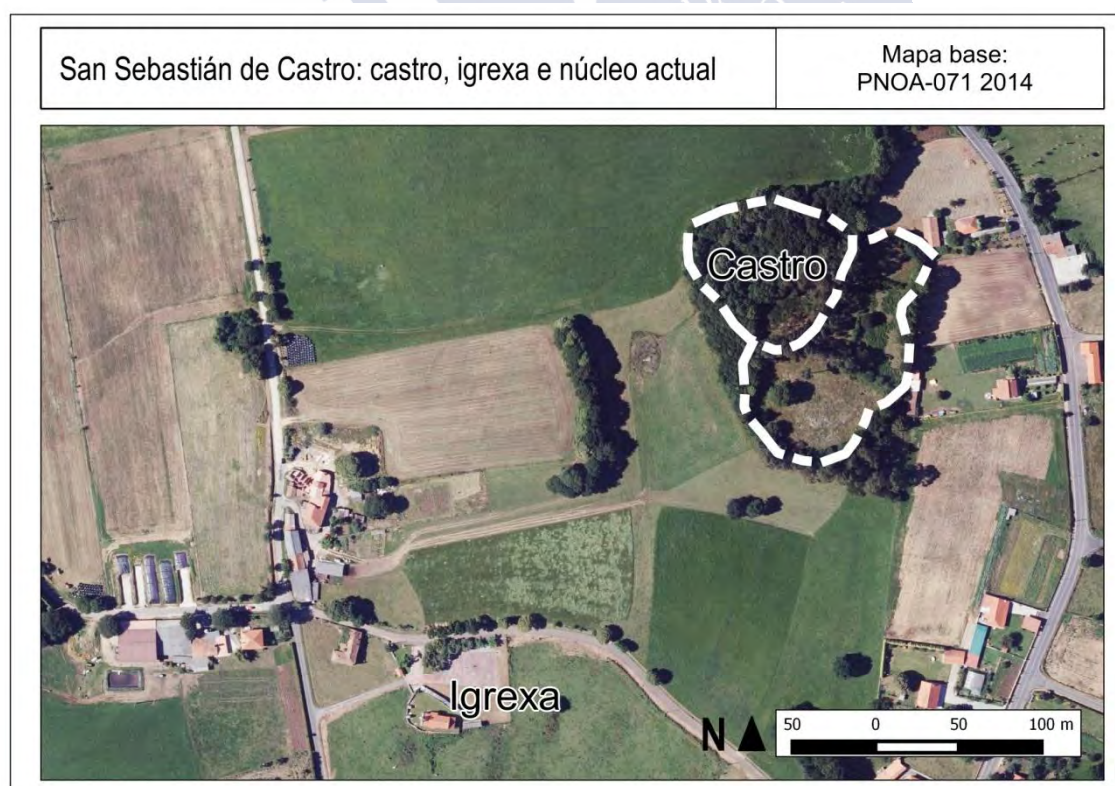
As casuísticas son, por tanto, diversas, e a proxección territorial dos castros na territorialidade alto e plenomedieval parece mostrar múltiples caras e niveis. Aínda que no punto 7.2 veremos brevemente a ocupación do castro como espazo relixioso, non podemos deixar de notar neste apartado como en ocasións a territorialidade castral parece sobrevivir en relación coa cristianización das antigas realidades pagás. Así, na doazón que se fai ao mosteiro de Samos da *villa* de Vilasouto en 982, esta descríbese «per suos terminos antiquos de castro Sancte Marie usque in termino sancti Felicis» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 380-381, d. 202), que insinúa a supervivencia dos termos antigos do castro xa após a súa cristianización baixo advocación mariana. Nun documento falso de 997, nunha enumeración de *adiunctiones* inclúense as «villas sub sancto Petro Castro» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 72-74, d. 6).

Caso semellante, e mellor documentado, é o do lugar que sobrevive hoxe como parroquia no concello coruñés de Mesía co nome de San Sebastián de Castro. A primeira referencia que temos a el data do ano 955, no testamento que Sisnando, «cathedre sancti Iacobi apostoli et Iriense sedis episcopus», co seu pai Hermexildo, lle fan ao mosteiro de Sobrado, fundado tres anos antes por este último e a súa esposa Paterna. Entre as diversas propiedades que se inclúen xa neste momento menciónase «in finibus territorii Montanos ad partem de Presares uillam que nominatur Castrum et Sanctum Sebastianum» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 23-26, d. 2). Temos por tanto unha *villa* que é chamada por dous nomes, *Castrum* e *Sanctum Sebastianum*, que nos fan pensar na orixe castral dunha aldea que posteriormente sería posta baixo o padroado do dito mártir. Nesta altura, a metade do século X, parecen utilizarse ambos topónimos de maneira igual, sen xerarquía entre eles, necesarios por igual o nome vello e o novo.

Once anos máis tarde nunha nova doazón de Sisnando, esta vez co seu irmán Rodrigo e a súa cuñada Elvira, utilízase unha expresión parecida, «in parte Presares,

uillam que nominatur Castro, ubi dicunt Sebastianum Sanctum» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 33-37, d. 6), aínda que esta é até máis interesante porque se podería intuír, se callar, que a *uillam* en sentido amplo refírese ao conxunto, ao territorio, porén que ten o seu núcleo alí onde chaman San Sebastián e onde estaría, por tanto, o templo. Non temos certeza, mais nesa liña insístease nun inventario feito por Hermexildo e Paterna, que a editora data con dúbidas en 971, en que se fala de «uilla Castro cum ecclesia Sancti Sebastiani» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 137-139, d. 112).

Nun texto posterior, sen data porén cunha cronoloxía aproximada entre os séculos XI e XII, en que se describen os termos do condado de Sobrado, este tipo de expresións xa desaparecen e indícase que os límites en cuestión irían «per castrum de Sancto Sebastiano» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 139-140, d. 113). En calquera caso, a relación que parece evidente entre a *villa* que leva o nome de Castro, o propio castro e a súa consolidación arredor dunha advocación relixiosa, parece confirmarse se ollamos a situación actual da parroquia. As ruínas da fortificación, que a día de hoxe non teñen ningunha edificación en pé, encóntanse a escasos 250m da igrexa parroquial e do núcleo de poboación.

Imaxe 14.

Imaxe 15.

Os exemplos que levamos expostos no presente punto son unha pequena escolla que pretende mostrar, partindo sempre das consabidas limitacións das fontes, unha serie de casos diversos en que se intúe, a diferentes escalas, unha pervivencia da territorialidade castral na nova realidade que as fontes nos mostran a partir do século VIII. Os casos de Castrovite, *Castro Maurecati* e Santa María de Suñide, de grande interese cada un ao seu xeito, poderían ser con toda a razón incluídos nesta breve enumeración explicativa, mais no entanto serán atendidos, de maneira máis extensa, nos apartados 8.3, 11.3.1 e na conclusión da Parte II, respectivamente.

6.2. CASTROS OU TERRITORIOS? A FÓRMULA LINGÜÍSTICA *SUBTUS CASTRO* + *TERRITORIO*

Falamos no anterior apartado da territorialidade dos castros, en relación co seu papel de lugares de memoria, e vimos como se poden detectar, ou cando menos intuír, influencias dalgúns deles nos modelos de organización social plasmados sobre o espazo. Estas influencias foron efectivas a moi diferentes niveis e é posíbel que tivesen máis a ver, aínda que non sempre, coa resignificación que lles foi aplicada aos enclaves castrexos despois do seu despoboamento que coa súa proxección espacial orixinaria. No

entanto, ten sido proposta tamén a posibilidade de noutras ocasións ter sobrevivido a territorialidade antiga de maneira ampla: a grande escala, mantendo a súa toponimia, cunha estrutura xerarquizada e mantendo tamén a área de dominio do vello castro como marco político, aínda sendo a función habitacional perdida moito tempo atrás.

Así o defenderon Portela Silva e Pallares Méndez (1997: 445-448), ao fío do estudo da *villa* de San Fiz de Pazos, no val de Verín, que era no século X aínda San Fiz de *Baroncelli*. Esta vila, xunto a outras, situábase ao pé do *castrum Baroncelli*, sobre o que se erixiría a Pobra de Monterrei no século XIII e que segundo eles, nesa altura, daba nome á chaira que dominaba e «constituía a circunscrición en que para os habitantes de todas elas tiña lugar a relación política». Isto sería, para os autores, proba dunha continuidade que excluiría alteracións estruturais recentes ou grandes procesos de desocupación e reocupación, hipótese con que, a todas luces e á vista dos documentos, concordamos. O territorio continuaría a funcionar como marco para exercer un poder que non tiña nada a ver coa súa orixe.

Baroncelli como vila, val, territorio ou entidade non determinada aparece decenas de veces na mesma colección documental de Celanova (ed. Andrade Cernadas, 1995). O topónimo non é especialmente representativo ou habitual para fortificacións antigas, como poderían ser, por exemplo, os recoñecidos topónimos prerromanos con sufixo prerromano *-bre*. Aliás, aparece noutras xeografías peninsulares e non é infrecuente como apelido, sendo por exemplo *Aurelius Baroncelli* e *Fafila Baroncelli* testemuñas habituais en documentos da catedral de León na primeira metade do século X, tal como comprobamos no CODOLGA. Por isto, como no caso de Bezoucos, poderíase pensar que *Baroncelli* sería o nome dunha área territorial, da categoría que sexa, e mesmo que podería xurdir, nalgún momento, dun antropónimo, sendo que o poboado abandonado adaptaría con posterioridade ese nome por encontrarse alí. O castro, ademais, aparece só en tres documentos, e sempre funcionando de límite (ed. Andrade Cernadas, 1995: 141-144, 146-148, 644-646, d. 93, 95, 467).

No entanto optamos por descartar esa hipótese e secundar a de Portela e Pallares por dous motivos. O primeiro, a relevancia do castro en si mesmo. As súas grandes dimensións e a súa posición destacada no val do Limia condicionarían que, cando se fundou a Pobra de Monterrei sobre el, ao conxunto do val se lle chamase, efectivamente, o val de Monterrei. Un proceder semellante, derivado da preeminencia paisaxística e simbólica, é factíbel nun período previo, co castro antigo e o territorio

asociado e aínda funcional, e explicaría que despois se tivese procedido da mesma maneira. Para alén diso, o facto de se usar nun dos documentos a ilustrativa e englobante precisión *urbis Baroncelli* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 146-148, d. 95) é o que nos parece se callar máis conclusivo.

Ante esta hipótese ten sentido comprobar se, ademais de casos senlleiros como este, se poden rastrexar situacións semellantes que nos falen da supervivencia dun modelo en sentido amplo. Ou que, cando menos, insinúen paralelismos con outras xeografías e permitan avanzar nesa liña de pesquisa. Nesta liña orientou J. Anido Rodríguez o seu Traballo de Investigación Tutelado (T.I.T.)⁶⁷ e tentou establecer un patrón para detectalas. Propuxo que a expresión *sub/subtus castro*, «similar a la de *sub ecclesia*, denota la existencia de un territorio que se considera bajo un castro determinado, es decir, en su ámbito de influencia o recuerdo, más allá de su presencia física en lo alto de un cerro» (Anido Rodríguez, s. d.: 69). Encontrámonos de novo cunha forma lingüística que xa tratamos no Capítulo 5 –onde descartamos que funcionase como marca de fortaleza medieval en funcionamento–, mais agora cunha nova interpretación. Debemos voltar entón sobre ela.

O autor indica que en 35 dos 80 documentos que encontra con esa expresión o castro «se llega a presentar de forma coherente en conexión con un territorio más amplio: *in territorio X, subtus castro Y*» (Anido Rodríguez, s. d.: 70). Elaborou así un cadro en que lista estes territorios e os castros que terían no seu interior como centros, exercicio que achamos ilustrativo e que utilizamos de base para construímos o noso propio, eliminando tres castros que documentou en fontes coas que nós non estamos a traballar –*Carivio*, *Tiodona* e *Boimir*– e incluíndo no entanto doce máis que si corresponderían co modelo proposto e se encontran no noso corpus –*Litorie*, *Elbora*, *Dorme*, *Lappa avar*, *Kenderedi*, *monte Castello de Pastores*, *monte Civitatellia*, *monte Eira Castro*, *muro de Mahamud*, *Baridiano*, *monte Castro*–:

TERRITORIO	CASTRO
Aranga	Iaurino
Arnogia	Berreto
	Pelosino
	Peraria
	Vimeira
Bubalo	Malo
	Veives

⁶⁷ Non está publicado e non consta nel data de publicación.

	Litorie
	Elbora
	Dorme
	Lappa avar
Curtis	Frauega
Dorra	Amonegia
Froiani	Domniz
	Papidi
Lemabus	Castro Baridiano
Limia	Celme
	Damir
	sancti Felicis
	sancto Georgio
	Kenderedi
	monte Civitatellia
Montanos	Brione
Nemitus	monte Castro
Omano	Saliceti
	monte Eira Castro
Pilonio	Alcobre
Ravanal	Pelosino
Ravaneta	monte Castello de Pastores
Sarrie	muro de Mahamud
Sorice	Berreto

Imaxe 16. Relación de casos en que aparece a fórmula *in territorio X, subtus castro Y*

Esta listaxe recolle efectivamente un patrón que é digno de ser resaltado. Non obstante, debruzándose nos diplomas de maneira detida, a coherencia aparente esvaece. Primeiramente pola forza da auga dos ríos, que emborrancha esa visión dos territorios como unidades políticas perfectamente coherentes subdivididas internamente polos marcos de influencia dos vellos castros e nos leva a unha realidade máis multiesférica. Así, os castros de *Peraria* e *Vimeira* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 595-596, d. 434, 435), que aparecen na documentación de Celanova en 1027 e 1025 respectivamente e que Anido Rodríguez incluíu na listaxe, non foron nomeados no territorio Arnoia senón *discurrente rivulo Arnogie*, aínda que a fórmula se poida ver semellante.

Estes topónimos son rexistrados só neses dous diplomas, en que Fidel e *Sisa*, nunha ocasión sós e noutra con dous matrimonios máis, venden parte das súas viñas na vila de Muntían. As descrições son tan semellantes nos dous textos que se fai difícil pensar que se poida referir a castros diferentes para referenciar unha mesma entidade, dicindo o primeiro deles:

vendimus vinea nostra propria quos habuimus de avorum et parentorum meorum in villa quod vocitant Montilane subtus castro de Peraria discurrente rivulo Arnogie (ed. Andrade Cernadas, 1995: 595, d. 434)

E o segundo:

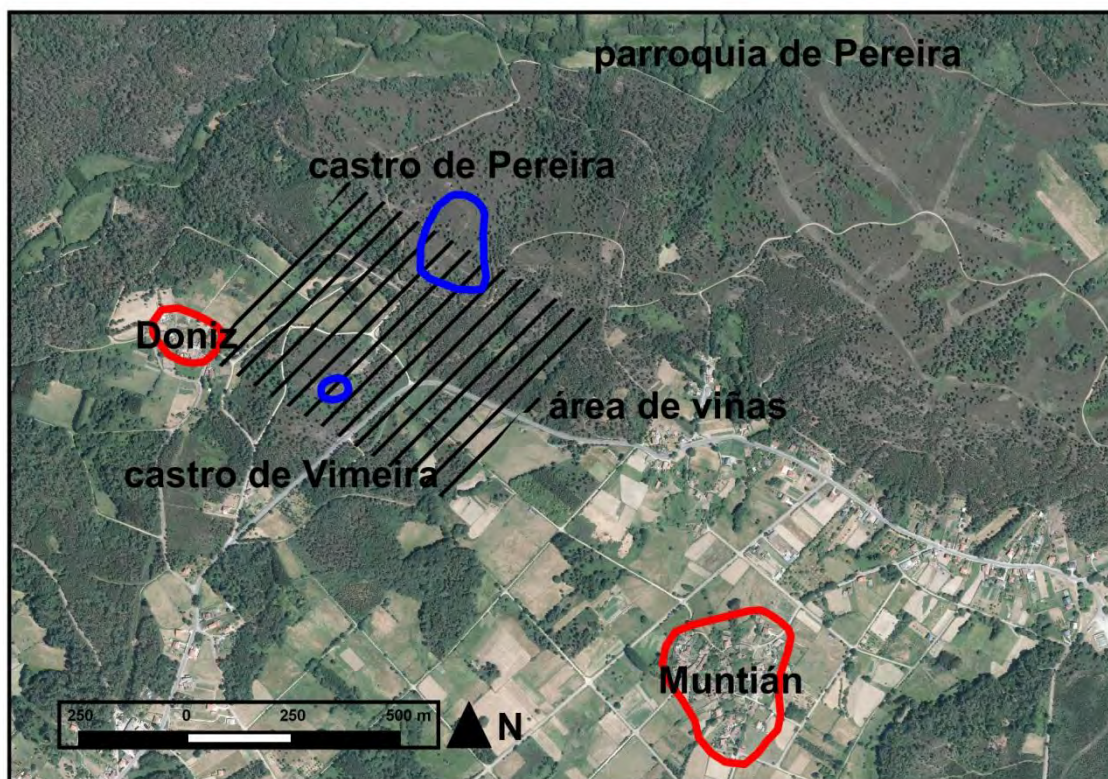
facermus vobis kartula vendicionis de laria nostra de vinea que habuimus de avorum et parentorum nostrorum et habet ipsa // vinea iacentia in villa quam nuncupant Montilanem discurrente rivulo Arnogie subtus castro Vimeira (ed. Andrade Cernadas, 1995: 596, d. 435)

Falando dunha escala tan pequena, é razoábel valorar a posibilidade de que se estea a falar efectivamente só dunha fortificación. Para aceptarmos isto, habería que aceptar tamén que ou ben convivían dous topónimos para o mesmo castro, que sen ser inédito non é o máis habitual, ou ben houbo nalgunha altura un erro nun dos elos da cadea de transmisión que fixo posíbel esa información chegar a nós –argumento este último, todo sexa dito, ao que non convén recorrer demasiado aínda que poida resultar tentador—. Botando unha ollada superficial, un posíbel candidato sería o castro que, na cartografía, aparece denominado como castro de Pereira, ao norte da parroquia do mesmo nome e nun contraforte do monte en cuxo alto cumio se sitúa o castro de Trelle –o que, á súa vez, foi identificado por Pérez Rodríguez (2015: 252) como o *Castro Saxusu* que aparece nun documento sobre a ampliación do couto de Ourense en 1133—. Non podemos descartar esta identificación.

Porén, achamos que é posíbel tecermos outra que aínda que menos evidente talvez sexa máis precisa. E é que ao noroeste da actual aldea de Muntían, parroquia das Marabillas, no concello de Cartelle porén limitando co de Celanova, encontramos dous castros separados por pouco máis de 300 metros, na mesma liña de outeiros e cunha diferenza de altitude de 50 metros, que poden dar unha resposta a este interrogante. No *Mapa Base Vectorial*⁶⁸ disponibilizado pola Xunta de Galiza aparecen nomeados como castro do Outeiro de Doniz e castro da Rodeliña, e ao pé mesmo deles na súa aba noroeste encóntrase o pequeno lugar de Doniz, xa na parroquia de Espiñoso. A ese lugar nos leva o documento de 1025, cando inmediatamente despois de nos dar a referencia ao castro Vimeira continúa «et iacet ipsa vinea iuxta illo pumare domnigo et de alia parte iuxta illa domniga». O castro do Outeiro de Doniz encóntrase ademais nun espazo que fica no medio dos lugares de Doniz, Muntían e a parroquia de Pereira. Isto podería ser suficiente para valorarmos a posibilidade de que o castro que na documentación é

⁶⁸ Dispoñíbel en liña: <https://mapas.xunta.es/visores/basico/> [Última consulta: 01/10/2019].

chamado de *Peraria* non se correspondería co que se encontra ao norte do núcleo de poboación de Pereira, e por tanto afastado do resto de topónimos que aparecen nos documentos de doazón das vidas, senón o que se encontra ao sur deste lugar.

Imaxe 17. Plano coa proposta de identificación dos castros de Pereira e Vimeira, coa área de viñedos entre eles e as actuais poboacións de Doniz e Muntían

Debemos entón propor a hipótese a seguir, representada na Imaxe 17. As viñas que se están a vender nos dous documentos encóntanse no noroeste da vila de Muntían, perto de onde hoxe se encontra Doniz. No entanto, as viñas que se entregan en 1025 non son as mesmas que en 1027; as primeiras véndeanas Fidel coa súa esposa *Sisa* e os seus fillos a *Vimara Kagitiz* e encóntanse na ladeira do castro Vimeira; as segundas véndenas tamén Fidel e *Sisa*, xunto con catro persoas máis, e aínda que limitan coas que venderon dous anos antes («de alia parte circa vineas de Fidele») estas encóntanse na valgada do castro de Pereira, que como vimos se encontra moi perto do anterior. Por tanto, os documentos non só nos dan os topónimos medievais até onde sabemos hoxe desaparecidos de dous castros moi concretos, senón que nos demostran que cando menos neste caso o *subtus castro* está a funcionar a pequena escala e de maneira literal. O Vimeira e o Pereira, castros na periferia do lugariño de Muntían, na parroquia das Marabillas, non nucleas as súas respectivas fraccións nas que coherentemente se divide

o territorio Arnoia. Aparecen apenas porque unhas viñas se encontran nas súa ladeiras, nunha pequena vila un quilómetro ao norte do río Arnoia.

A confusión entre ríos e territorios complica en máis casos a suposta rede de articulación baseada das demarcacións castrais. Así, en 999 aparece a villa de *Alvarini* referenciada «territorio Arnogie subtus castro Berreto» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 509-510, d. 353), encanto en 1041 a de *Orga* sitúase «territorio Sorice subtus monte castro Berreto, discurrante rivulo iam dicta Sorice» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 359-360, d. 253): o mesmo castro en dous territorios diferentes, baseados en cadanseu río. En 1018 sae, a maiores, o propio río de Berredo, indicándose que a vila de Santa Baia fica «discurrante rivulo Berretum subtus mons Berreto» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 519-521, d. 364), e parece que o topónimo funciona algunha vez de maneira englobante, como se fose un territorio en si mesmo, aínda que de pequenas dimensións, tal como vemos nun texto de 1063 «In Bisrredo ecclesia sancto Michael medio, sancto Mamet integro», que continúa citando o castro como marca divisoria «In Pinniario sancto Martino medio, et quomodo est diviso per kastrum de Bisrredo, et per illa vereda antiqua...» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 270-271, d. 260). Aínda hoxe as parroquias de San Martiño de Berredo⁶⁹ e San Miguel de Berredo están separadas polo castro. A Santa Baia de 1018 coincidiría con Santa Baia de Berredo e, *sancto Mamet*, San Mamede de Sorgia, os catro termos no concello de Bola.

En realidade, as descrições que se fan desta área ao sueste de Celanova son non só coherentes, senón moi coincidentes cos límites das pequenas *villae*. Mais aínda que é posíbel que as tres parroquias que levan o hoxe o nome de Berredo posúen algún tipo de territorialidade común, esta parece vincularse máis co río de Berredo que as atravesa, e non co castro, que se usa como referente espacial para propiedades nunha área maior e encadradas noutros territorios diferentes. En calquera caso, Berredo non parece ser nesta altura un marco efectivo dunha perspectiva política ou administrativa, tal como debeu considerar Baliñas Pérez (1998: 263-289) ao nin sequera incluílo na súa minuciosa listaxe de territorios altomedievais galegos.

Sánchez Pardo (2008: 270-272, 514) propuxo a hipótese da existencia dunha fortificación medieval construída sobre este castro entre os séculos IX-X, indicando, iso si, a ausencia de probas arqueolóxicas que nesta altura nos permitan tanto confirmalo como desmentilo. O feito de ser usado como límite, non só nos lindes dos dominios de

⁶⁹ De posíbel orixe anterior ao século VIII, seguindo a Sánchez Pardo (2008: 503).

Celanova outorgados polos reis Bermudo III e Fernando I en 1037 e 1056 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 24-26, 56-57, d. 6, 29), senón tamén entre pequenas *villae* situadas case ao pé do propio castro, como é o caso de San Miguel e San Martiño en (ed. Andrade Cernadas, 1995: 270-271, d. 260), e a ausencia de territorialidade que vimos de explicar, non nos parecen propios dunha torre funcional da que se esperaría, como ben indica o propio Sánchez, un papel de goberno, control e vixilancia do territorio (Sánchez Pardo, 2008: 515-416). Achamos por tanto máis probábel que a fortificación fose construída con posterioridade, por exemplo na década de 1160 en que se nos informa que Afonso Henriques o faría erixir (ed. Díaz y Díaz *et al.*, 1990: 184-186). Até, nun documento tamén conservado en Celanova segundo o que este, aínda infante, lle doa a Sancho Rodríguez todo o seu reguengo que estaba entre Berredo e *Parada Vedra* e *Castrusando* «discurrente arrugio Berredo, subtus mons Calvus» (ed. Andrade Cernada, 1995: 372, d. 261), vemos como é outro monte o que se nomea.

Xa comentamos no punto anterior que arredor de Castromao se constrúe certa territorialidade materializada na parroquia que se xestou aos seus pés. *Castro Malo* inclúese á súa vez nun territorio amplo e complexo como é o Búbal, estudado meticulosamente por Bermúdez Beloso (2017: 332-359), e á vez é situado, como vemos en 937, «iuxta rivulo Soriga» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 505: 698-699). Unha certa coincidencia e, até, solapamento parcial, entre os territorios *Sorica* e *Bubalo* xa foi apuntada por Baliñas Pérez (1998: 286-287). En 1043, no entanto, sitúase o mosteiro de Celanova «territorio Limie discurrente rivulo Sorice subtus alpe montis Leporario, et civitas Castro magno» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 400-403, d. 274), o que ademais de ser interesante polo facto de utilizar Limia como territorio e Sorga como río e de utilizar o reminiscente termo *civitas*, nos sitúa en relación co xa amplamente tratado Laboreiro. Xa tiña acontecido en 950, ao se nomear a vila de *Amberoz* «territorio Bubalo, subtus monte Leporario et prope Castro Malo» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 697-698, d. 504) e acontece tamén, precisamente, con Berredo, que aparece mencionado da seguinte maneira na doazón que fai Onega da súa vila de *Sancti Miri* «subtus monte Leporario et ex de alia parte adiacente Berreto, non procul a sepe dicto monasterio Cellenove inter duas aquas Sorga et rivulo de Ursos» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 728-730, d. 530).

Debemos aínda mencionar tamén no territorio Arnoia o castro *Pelosino*, pola súa especial presenza na documentación. É mencionado un total de 18 veces entre 956 e

1076 no Tombo de Celanova, ademais dunha ocasión en 961 en que non o fai como castro, senón como monte:

venderemus vobis sicuti et vendimus terras pumares quos habemus in villa que dicunt Ravanale territorio Arnogia ex diverso montis que dicunt Polosindi inter Faramontanos et Fonte Coberta, et de alia parte villa que dicunt Fornellos" (ed. Andrade Cernadas, 1995: 544-545, d. 380).

Nesas 18 ocasións aparece sempre detrás da preposición *subtus* –cunha excepción en que aparece a súa variante *subter*–, e faino acompañado ben polo *territorio Arnogie* ben polo Arnoia como curso de auga, nunha proporción case a partes iguais. Un caso especial sería un texto de 1003 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 557-548, d. 383) en que a terra obxecto de transacción se sitúa nun territorio diferente ao Arnoia, o *territorio Ravanale*, aínda que a continuación se especifica que isto é «in vertente ad aquas quas nunccupant Arnogia». Este territorio non aparece nunca máis no corpus documental e tampouco é recolleito por Baliñas Pérez (1998) na súa listaxe. Mais non é que sexa unha incoherencia ou unha errata. E é que todos estes textos que nos falan do *Pelosino* remiten ao proceso de expansión de Celanova sobre a *villa* de Rabal, que foron estudados detalladamente por Portela Silva e Pallares Méndez (1998) utilizando esta aldea como modelo do que poderían ser as *villae* altomedievais galegas por dentro.

Estes autores localizaron o castro, de modestas dimensións con 140 metros no seu maior diámetro, nun alto que divide Rabal de Faramontaos e que é ben visíbel e recoñecíbel na actualidade. O seu nomeamento como punto físico faise evidente en explicacións como a dun texto de 961, que sitúa unha viña «in Ravanale subtus castro Pelosino super fluvio Arnogie» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 558, d. 395), por baixo do castro, por riba do río. No entanto, a insistencia na fortificación en toda descrición da vila de Rabal sempre neses termos fai pensar nunha importancia simbólica e nunha influencia particular na concepción do territorio. Portela Silva e Pallares Méndez cren que isto ten a ver con que a estrutura organizativa que se deduce destes textos ten a ver con aquela que se creou após o abandono dos castros. É posíbel, por tanto, que o pequeno espazo en que se constituíu a vila de Rabal estivese vinculado en certa medida co antigo territorio vinculado ao *Pelosino*, que se mantén como claro referente simbólico, mais non que coincida cos, digamos, dominios primixenios do castro no seu período de actividade. O castro agora é horizonte simbólico de Rabal, mais está na súa

periferia e non no seu centro. Estaríamos ante un castro menor, ben diferente do *Baroncelli* de que falamos ao comezo do apartado.

Este exemplo axudounos para vermos, máis unha vez, que a diversidade de escalas é moi notábel e que as fórmulas lingüísticas non serven para tomar conclusións totalizadoras, por moito que si consigan falarnos en certa forma do seu tempo. Achamos en todo caso que ningún tipo de fórmula lingüística é expresivo dunha realidade monolítica, senón que é vistas en conxunto que podemos figurarnos unha realidade poliédrica. A idea de cada territorio altomedieval estar dividido en entidades menores nucleadas polo seu respectivo castro non parece corresponderse co que nos deixan ver os textos, porén, si se detectan relacións e influencias dalgúns castros na organización territorial a diferentes escalas e sen seguir un modelo fixo.

7 OS CASTROS INTEGRADOS NO MEDIO CAMPESIÑO

Deamos un paso atrás para coller impulso, e chamemos a atención en que os castros, para seren lugares de memoria e acollereren os significados que vimos se lles outorgan, tiñan que existir. É obvio, máis é preciso deitar luz en que como elementos físicos xacentes no territorio debían estar, dun punto de vista práctico, integrados no espazo vital cotián da sociedade campesiña. A documentación anterior ao ano mil mostra as *villae* como o soporte substancial da organización do territorio galego (Portela Silva, Pallares Méndez, 1998). Os seus límites, descritos en ocasións con abraiante minuciosidade, son apresentados como antigos, pondo de manifesto que o modelo está nesas alturas xa consolidado e que a súa xestación vén de ben atrás. Como vimos, o tecido que se ve nos diplomas altomedievais non xurdiu *ex novo*, senón que se formou a partir dun outro anterior ao que rematou por substituír, ao longo dun proceso de transición que como estudaron E. Portela Silva e M. C. Pallares Méndez (1997) non foi marcado por episodios desocupación e reocupación, senón sobre todo pola continuidade.

Se cadra podería parecer esaxerado afirmar, como fan A. Arizaga e X. Ayán (2007: 492), que a inmensa maioría dos asentamentos medievais ou coinciden en emprazamento cun enclave castrexo ou se encontran moi próximos a el. Mais non se trata dunha ocorrencia. Xa o xeógrafo A. Bouhier no seu clásico ensaio xeográfico da Galiza expuña unha idea semellante: «se, a cada parroquia non lle corresponde obrigatoriamente un castro, en troques, a cada castro correspóndelle con moita frecuencia unha parroquia» (Bouhier, 2001: 1186). E se efectivamente é innegábel e visíbel a día de hoxe a constante relación dos espazos relevantes para as comunidades campesiñas coas vellas fortificacións pagás, canto máis non o sería nunha Idade Media cunha ocupación humana moito menos intensa e coa vistosidade dunhas estruturas materiais con mil anos menos de destrución no seu lombo.

Estamos entón ante dous factores que se retroalimentan: a nomeada carga simbólica destes lugares e a súa extraordinaria densidade no territorio. Por pór un exemplo, revisando o IPAG relativo aos concellos do val do Sarria⁷⁰ contabilizamos un total de 161 enclaves identificados como castros polo equipo arqueolóxico, fronte a só 10 xacementos catalogados como medievais, deixando fóra templos, pontes e necrópoles. Tendo en contra que se trata dunha área de 935km², podemos calcular unha densidade de 0,7 castro / km² e por tanto de media un castro cada 5,8km². Nos asentamentos medievais os números baixan até 0,01 asentamento/km² e un asentamento cada 93,5km².

En calquera caso estas cifras, aínda que moi ilustrativas, non son conclusivas⁷¹. Queremos dicir con isto que o rexistro da Xunta, de enorme utilidade, é froito das condicións en que foi elaborado e sobre todo da funcionalidade para a que se deseñou, que non é outra que establecer unha listaxe extensiva que recolla todos os xacementos arqueolóxicos posíbeis e os seus trazos básicos para garantir a súa xestión e protección. De paso, proporciona unha información xeral a grande escala que permite aos investigadores contar cun punto de partida cando se dispoñen facer aproximacións máis concretas. Cando tales aproximacións teñen lugar non é estraño que as intervencións arqueolóxicas intensivas sobre xacementos concretos ou pequenas áreas acaben por achegar periodizacións e análises máis precisas, corrixindo en ocasións algunhas adscricións á Idade do Ferro de emprazamentos que se integrarían exclusiva ou complementariamente no período xa medieval⁷², erros no entanto comprensíbeis ante a alta densidade dos castros e a finitude dos medios económicos e humanos.

⁷⁰ Revisamos os actuais concellos de Sarria, Samos, O Incio, Triacastela, Láncara, Paradela e A Pobra do Brollón, xa que é neles onde se localizan os castros da contorna do mosteiro de Samos mencionados no seu tomo. Se substituísemos A Pobra do Brollón polo Páramo coincidiría exactamente coa comarca administrativa actual de Sarria, o que nos fala dunha certa coherencia xeográfica diacrónica. Unha sintética listaxe sobre as demarcacións nesta área entre os séculos VI e XX d.C. foi feita en López Arias e López Méndez (2016).

⁷¹ Os datos van mudando progresivamente ao apareceren máis xacementos que, previa análise dos arqueólogos da Xunta, pasarán a ser ingresados no catálogo. Este é o caso, por exemplo, do castro de Santo Antonio, en Samos, de cuxa (re)descuberta e posterior indexación se fai eco o xornal *La Voz de Galicia* (Penoucos, 2017).

⁷² A arqueoloxía, pola súa natureza sostida no traballo técnico, é unha disciplina en constante e rápida evolución. Por pormos un exemplo, na parroquia de Francos, en Outeiro de Rei, Lugo, o investigador Xabier Moure encontrou os restos dunha torre medieval ao pé dun lugar que no inventario arqueolóxico e no propio concello estaba catalogado como un castro. O castro, efectivamente, nunca existiu. Así o conta no bloque *O noso patrimonio* (<http://onosopatrimonio.blogspot.com.es/2011/07/o-castelo-do-ferreiro-outeiro-de-rei.html?m=1> [Última consulta: 25/10/2017]). En calquera caso, e mesmo no caso de facermos un traballo partindo dun enfoque arqueolóxico, os resultados non serían, como con certeza tampouco o son neste, definitivos, e as reinterpretacións dos xacementos poderían darse nos dous sentidos, non só descubrinto a hipotética medievalidade dalgúns deles senón tamén cuestionándoa cando se cría posíbel.

As conclusións que se poden tomar destes datos cuantitativos son múltiples e diversas, e máis aínda o serían os matices posíbeis para lle pór a calquera delas. Mais o certo é que, ao lado dos números espidos, os 31 castros que aparecen nomeados no Tombo de Samos (ed. Lucas Álvarez, 1986)⁷³, non parecen tantos en relación aos 161 existentes. Apenas chegou até nós por vía documental unha pequena parte dun conxunto moi amplo que exercía o seu papel na sociedade, ou máis ben varios papeis e a diversas escalas. Vexamos, de xeito simplificado, o que garda a documentación.

7.1. O CASTRO COMO LÍMITE TERRITORIAL: O LUGAR DE VILÁDIGA

De primeiras, poderíamos pensar que esta utilización constante dos castros como referentes espaciais, se non por parte da sociedade no seu conxunto cando menos si por aquelas persoas encargadas de redactar os documentos, débese simplemente á comodidade que supón súa preeminencia visual. Mais as cousas a miúdo acostuman ser un bocadiño máis complexas do que iso. O simbolismo impregna a vida medieval en todas as súas ordes, e a integración das persoas no medio natural e no espazo físico que habitaban é dificilmente imaxinábel para nós desde a sociedade europea postindustrial do século XXI. A. Guriévich falou de «la complicidad mágica entre el objeto y su propietario; la concepción del colectivo humano como comunidad de vivos y muertos; la no existencia de distancia sensible entre el hombre y la naturaleza» (Guriévich, 1990: 31), e achamos que non sería arriscado engadir na listaxe a importancia comunitaria dos lugares de memoria.

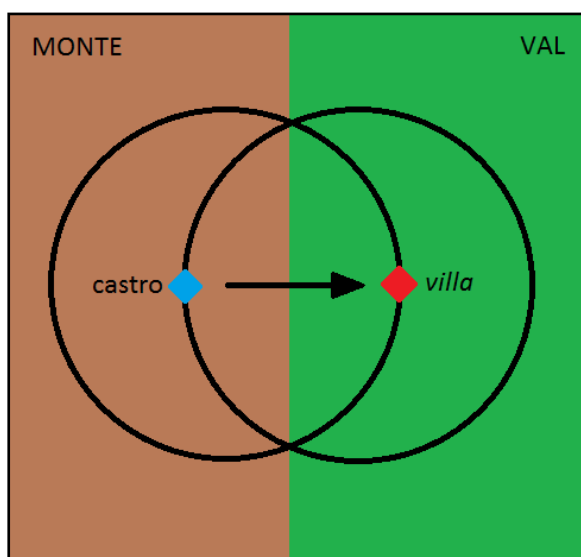
Talvez con isto teña a ver o facto de que ao longo do proceso plurisecular de ocupación dos vales e abandono dos asentamentos en altura, do *desencastelamento*, tales asentamentos non só non ficaran no esquecemento senón que pasaran a ocupar posicións relevantes como marcos na nova ordenación do territorio. Os castros deixaron

Como expuxemos no Capítulo 4, o castro de Formigueiros, que se encontra na nosa área de estudo e é mencionado até en catro ocasións no Tombo de Samos entre 1031 e 1098, é un caso que se ten considerado repetidas veces como de ocupación medieval. No entanto, recentemente tense concluído que a revisión dos materiais retirados nas escavacións deu «resultados negativos para os obxectivos marcados» na procura de restos medievais «en canto que mostraron a ausencia de materiais cerámicos posteriores ao século I d.C., a pesar de que en análises anteriores se tiña proposto que algúns materiais mostraban a ocupación "tardía" do castro» (Tejerizo García, Fernández Pereira: inédito). Agradecemoslle a Carlos Tejerizo García, Mario Fernández Pereira e Celtia Rodríguez, director e membros do equipo técnico do proxecto *Sputnik Labrego. Resilencia e resistencia da sociedade labrega galega en momentos de perigo*, do que tamén nós formamos parte, a didáctica á hora de nos explicaren as súas interpretacións das cerámicas.

⁷³ Que como se explicou no capítulo anterior é a colección documental altomedieval que garda información relevante para esta área.

de ser o centro das comunidades humanas e convertéronse na periferia, porén nunha periferia significada, relevante no imaxinario colectivo e funcional como fito delimitador á hora de dividir, e por tanto de conceptualizar, o territorio. A Imaxe 18, inspirada directamente no cadro elaborado por J. C. Sánchez Pardo na súa tese de doutoramento (Sánchez Pardo, 2008: 555), ilustra de maneira esquemática a mudanza de paradigma.

Vexamos un exemplo concreto. En 1037 é doada ao mosteiro de Samos unha pequena *villa* do val do Sarria, *Villare*, que identificamos coa aldea de Viládiga, na

Imaxe 18. Mapa conceptual da mudanza do castro á villa como sistema de poboamento, inspirado en Sánchez Pardo (2008: 555)

actual parroquia de San Martiño de Río, concello de Láncara. Nunca encontraremos nun documento medieval a medida exacta da superficie de terra; a imprecisión, a aproximación, ou a valoración dunha parcela pola súa produción e non polo seu tamaño son as maneiras ordinarias de as describir. Mais, novamente, isto non debe orientarnos cara á asunción dunha cativa ocupación do espazo ou cara á falta de coñecemento das dimensións reais que se xestionaban.

Outramente, os termos de Viládiga están claros e o que se denota en última instancia é xusto esa ausencia de oposición radical entre as persoas e a contorna (Guriévich, 1991: 74-75), un coñecemento detido que integra os elementos humanos e os naturais creando unha paisaxe que nese sentido non é binaria. A delimitación que se nos ofrece de Vilar en 1037 permítenos coñecer os seus termos con claridade e detalle. Vexamos:

Et est ipsa villa per suos terminos antiquos: per terminos de Loserio, et inde per termino de sancto Petro, et per termino de Corveli, et inde per rio et inde per castro Miccerani et per castro super Toldanos (ed. Lucas Álvarez, 1986: 384-385, d. 205).

ningunha referencia concreta para detectar este punto de encontro, que non obstante sería recoñecido sen problemas por calquera das persoas implicadas na doazón.

Si se explicita, por contra, que ao norte e leste da *villa* esas fronteiras pasan exactamente polo río, polo castro Meixarín e polo castro que está por riba de Toldaos, non recorrendo nesta ocasión ao contacto con outras vilas senón a realidades materiais que funcionan como fitos de ordenación territorial, que conforman coa súa presenza física o punto estrito das fronteiras. O río, con certeza, sempre clave na apprehensión humana no territorio e tanto máis na Idade Media, dá nome ademais a un núcleo de poboación, hoxe San Martiño de Río, de maneira que non se pode descartar que a mención do texto refira talvez a este lugar e non ao propio regato. De facto, o máis plausíbel de se referir ao río como accidente xeográfico sería que se usase un dos termos latinos frecuentes, por acaso *rivulum*, mais co uso do romance *rio* a ambigüidade é maior. Sexa como for, e ao se encontrar Río á outra beira do regato no seu paso por terras de Vilar, parece de todo probábel que ese miúdo curso de auga acoutase o espazo da nosa vila polo norte⁷⁵. Ao final estas descrições procuran a simplicidade, e dificilmente algo máis sinxelo que chamarlle *rio* ao río.

Se a identificación do regato é transparente como as súas escasas augas, non é así no caso dos castros. Como xa temos dito, a densidade deste tipo de xacementos impresiona. Se ollamos no fragmento de mapa 1:50.000 que vimos de utilizar como base do mapa da Imaxe 19 veremos que ademais dos tres castros polos que pasa o límite de Vilar están cartografados dous máis, dentro dos límites da vila, outros dous, fóra, máis os dous sobre os que se encontran as igrexas de San Pedro de Seteventos⁷⁶ e San Martiño de Río e aínda outros dous en Corvelle e Goimil que non están representados no mapa porén que si localizamos no IPAG. Dez castros nunha área de arredor de 15 km²; a identificación dos enclaves non é algo que poida facerse nesta ocasión sen un traballo previo de reflexión.

⁷⁵ Unha outra opción que nun primeiro momento temos barallado sería que, posto que o núcleo de poboación principal de Río non está arredor da igrexa senón precisamente pegado ao río, a fronteira entre os dous lugares non pasara exactamente por aí senón por un lugar intermedio entre esta aglomeración e a de Viládiga. Unha proposta de límite podería ser, se cadra, o castro de Loureiro, que tamén é coñecido como castro de Río, funcionando a norte da mesma maneira que os seus homólogos a sur e leste. Mais non parece que esta hipótese deba primarse. Se temos en conta a precisión do documento, non tería sentido que se indicasen literalmente como límites dous castros e para referir a un terceiro se fíxese de maneira indirecta a través do termo *rio*, que non permite especificar se se trata da fortificación, do curso de auga ou en xeral doutro punto vinculado coa entidade que recibiu ese topónimo.

⁷⁶ O Inventario da Xunta (IPAG) especifica que a igrexa está construída sobre o segundo recinto do castro.

Tanto é así que se procuramos *super Toldanos*, sobre Toldaos, non hai un só castro, senón dous. Este lugar, que ao igual que o seu homónimo Toldaos do Incio provén do étimo *toletanus* (Boullón, 1999: 432) no seu plural, remitindo á inmigración desde Toledo após a islamización da Península⁷⁷, encóntrase nun enxoiro val polo que discorre un regato chamado hoxe de Quintela. Ás dúas beiras hai cadanseu outeiro co seu respectivo castro, cartografados como Castro de San Xoán e Castro de Mouro. A igrexa de Toldaos, que non se encontra no núcleo do mesmo nome senón un bocadiño apartada, equidista de ambos enclaves; ademais, o de Mouro, está a unha altitude maior que o de San Xoán, de maneira que é predominante dun punto de vista paisaxístico. Mais a pesar diso inclinámonos a supor que o documento nos está a falar do primeiro. Un indicio é que tanto a igrexa como a aldea de Toldaos se encontran na súa beira do río, e por tanto na aba da súa cuíña; visto *in situ*, o vínculo parece claro. Mais a clave é que o punto en que Toldaos e Vilar lindan ten de estar necesariamente entre Toldaos e Vilar. Se se tratase do castro que coroa o lugar polo sur, o propio Toldaos ficaría dentro dos límites de Vilar e a delimitación non tería sentido.

Pola súa parte, a evolución do latín *Micerani* ao galego Meixarín é a menos evidente dos nomes cantos aparecen na listaxe, mais non é imposíbel. Ares Vázquez, na súa análise da toponimia do veciño concello de Triacastela, encóntralle un símil a esta mención co topónimo Meizarán (Ares Vázquez, 2013: 297-306), que identifica co lugar mencionado na *Divisio Theodomiri* na segunda metade do século VI como *Meicerani* (eds. López Sangil, Vidán Torreira, 2011: 44, d. 6). Este núcleo dista só dez quilómetros da área de que estamos a falar e, segundo o autor, é posíbel que ambos procedan dun antropónimo, aínda que non achou documentos que o corroboren. Para alén disto, o feito de se tratar dun nome tan inusual⁷⁸ e de se encontrar no lugar exacto para que a enumeración dos límites sexa completa e coherente, fai que non teñamos dúbidas na identificación. En canto á localización do castro, a lóxica é a mesma que a de Toldaos: o fito que se use para marcar os límites de Vilar debe estar necesariamente entre Vilar e a

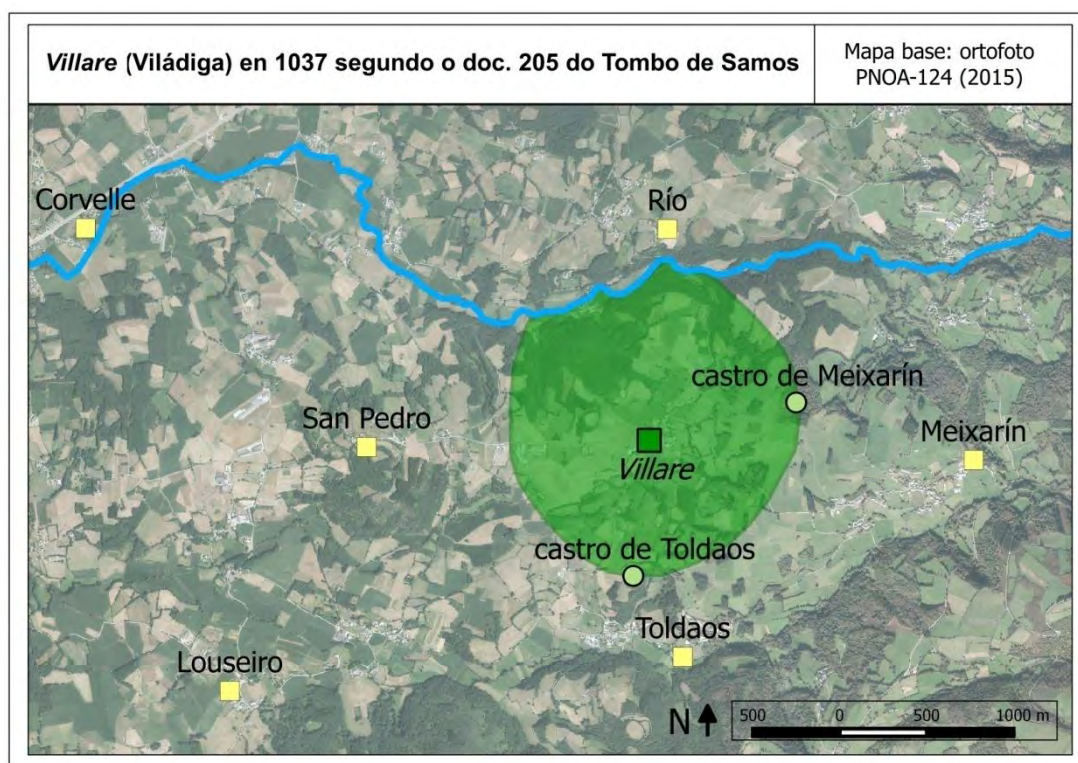
⁷⁷ C. Baliñas tense detido na importancia dos continxentes poboacionais chegados de Al-Ándalus nesta área, que tería como a súa principal consecuencia o restabelecemento do mosteiro de Samos na metade do século IX. Sería, no entanto, unha presenza relevante só dun punto de vista cualitativo, ao ser a poboación autóctona sempre predominante: «as distintas afluencias de poboación foránea que chegan á Galicia nuclear no decorrer dos séculos VIII e IX teñen unha moi cativa importancia numérica e non provocan mudanzas de consideración na composición previa da poboación galaica» (Baliñas Pérez, 1992: 190).

⁷⁸ En toda a documentación latina galega só encontramos esta mención a *Micerani* e rexístrase só unha vez como Meixarín en toda Galiza actual. Procuramos no *Buscador de Topónimos - Toponimia de Galicia*, da Xunta de Galiza (<http://toponimia.xunta.es/gl/Buscador> [Última consulta: 18/04/2017]).

entidade en cuestión. Exactamente entre Meixarín e Vilar encontramos o castro que na cartografía aparece como Castro de Cabezais. Aí a solución.

Detectados os límites, o que se nos descobre dentro deles, no centro xeométrico do círculo imperfecto que se foi delimitando, é a actual aldea de Viládiga. Aínda que pertencente hoxe á parroquia de Río, arredor dela fan fronteira as de Monseiro, Toldaos, Louseiro e Seteventos, así como os concellos de Láncara e Sarria, aos que pertencen as dúas primeiras e as dúas últimas respectivamente. O feito de se tratar dun hábitat único, aglomerado, cun número considerábel de construcións, cun castro na súa contorna e cunha capela a San Roque, da que descoñecemos a cronoloxía, fai pensar en que efectivamente nalgún momento foi unha vila de certa entidade e que só co paso do tempo ficaría anexada a Río. Así o parece corroborar un documento do ano 1111 en que Viládiga, de nome aínda *Vilar*, e Río aparecen como entidades diferenciadas na descrición dos límites de *Pendurados*, unha vila que non fomos quen de identificar: «per terminos de Vilar et per terminos de sancto Martino de Rio et per terminos de Maurilion usque in terminos de Corveli per ubi illa potueritis invenire» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 88, d. 13). A claridade da documentación e da paisaxe é tal que a inconsistencia lingüística da evolución de *Villare* en Viládiga e non en Vilar⁷⁹ é case anecdótica e podería explicarse por múltiples razóns, ningunha delas extraordinaria. De facto, nin sequera teríamos por que estar ante unha mudanza de topónimo, sendo posíbel a simple evolución lingüística en base á incorporación dalgún sufixo ou termo complementario ao *Villare* orixinal.

⁷⁹ Debemos apuntar que existe un lugar non lonxe de alí que a día de hoxe si mantén o topónimo de Vilar, porén trátase dunha pequena aglomeración mesmo ao pé do castro de Seteventos case en solución de continuidade coa aldea de Seteventos e a súa igrexa, de maneira que ningún dos outros elementos de identificación coincidirían. Concretamente, o feito de que no documento que vimos de analizar detidamente *Villare* se delimite *per termino de sancto Petro* fai imposíbel que se trate deste lugar, que se encontra precisamente en San Pedro, a pouco máis de 100 metros do templo.

Imaxe 20.

Vimos falando até agora da construción social da paisaxe, mais até o momento aínda non insistimos no facto de que a sociedade, tamén a medieval, non é en absoluto homoxénea. A visión do mundo dun aristócrata, como ben estudou M^a. C. Pallares na súa biografía de Ilduara Eriz (Pallares Méndez, 2004), tiña de ser por norma máis ampla do que a dun campesiño: as viaxes, as lecturas, os obxectos de valor chegados de lonxe e o contacto con nobres doutras latitudes axudan a estender os marcos da representación do territorio. No entanto, até onde a documentación mostra, os castros continúan a manter o seu papel ordenador sexa cal for a escala territorial ou a xerarquía das persoas implicadas no acordo que se estableceza en cada caso.

Con data de 997, un diploma de autenticidade dubidosa porén de grande riqueza informativa recolle a doazón da *villa* de Saa por parte do rei Bermudo II ao mosteiro de Samos. A polisemia da palabra, por acaso, non pode enganarnos, non é esta vila unha pequena explotación campesiña ao uso; estamos ante algo maior. Saa é vinculada coa monarquía desde o tempo de Ramiro I, linda e probabelmente ten algún tipo de relación co tamén especial espazo da *regali villa* de Larín, onde se celebraron repetidas asembleas xudiciais altomedievais (Andrade Cernadas, 2011: 18-35), e o máis

importante, inclúe como *adiunctiones* súas unha boa listaxe de lugares cuxa identificación nos permite presumir que se trataba dunha área nada desprezábel.

Independentemente de o documento se basear nun dato auténtico ou non, a descrición dos marcos de Saa é altamente interesante:

concedo ibi illam per suis terminis et locis antiquis, id sunt: per terminos de Elarin et per illam mamolam de super Ruvin, et inde sub sancta Marta et inde ad Matacanes; et de alia parte per illa canal de sub castro et inde per aquam rugitoriam et inde ad illum vallum qui est inter Vilar Sentan et Sala et inde ad Lamas usque ad pennam superpositam (ed. Lucas Álvarez, 1986: 72-74, d. 6).

Xa temos mencionado algún estudo que mostra como os castros funcionaban como escenario principal das representacións da mitoloxía popular galega, mais o que non se dixo até o momento é que ese papel compárteno, efectivamente, cos megálitos. Antas e pedrafitas, que como os castros chegaron até a contemporaneidade fortemente significadas, compartían con eles na Idade Media unha función demarcadora. Con certeza a mámoa de sobre Rubín e, posibelmente, tamén a *pennam superpositam*⁸⁰ dan proba diso. Por acaso, talvez o topónimo que chegou aos nosos días nomeando o pequeno núcleo de poboación de Pedra de Saa, na parroquia lancará de Armeá, teña algo a ver con esa pena sobreposta.

A escolla de megálitos non parece ser unha nova ocorrencia desta altura. Podémola rastrexar até o límite máis antigo que a documentación nos permite coñecer, pois xa no *Parroquial Suevo*, documento que recolle os acordos aos que se chegou no concilio de Lugo celebrado en 569 baixo o reinado de Teodomiro e que aínda que interpolado é considerado un texto fidedigno⁸¹, explícase que os bispados e igrexas demarcábanse da seguinte maneira:

Quod studiose perquirens cum eiusdem prouincie pontificibus in eodem concilio lucensi adunatis, ut potuimus per ueritatem antiquam unicuique ciuitati suam tribuimus diffinitionem seu portionem, ac –per riuulorum cacuminaque montium seu antiquorum castrorum uel archarum confinia– eius terminos ingessimus, ne –Ecclesia contra Ecclesiam disceptans– alterius terminos inuaderet, ac eis pro-priis subscriptionibus adnotauimus (eds. López Sangil, Vidán Torreira, 2011: 43, d. 6).

⁸⁰ Podería ter sido tamén un marco de orixe medieval ou mesmo algún elemento doutro tipo e cronoloxía, por exemplo unha rocha natural esculpida polas inclemencias meteorolóxicas ou até un miliario.

⁸¹ A. Isla Frez propón que o documento tería sido redactado entre os anos 572 e 580 (Isla Frez, 1992: 10-16).

Os *antiquorum castrorum* son os vellos castros⁸², novamente equiparados aos montes para funcionaren como fitos, e as *archarum confinia* son as pedras fincadas para faceren de límites⁸³, en ocasións antiquísimas construcións megalíticas. Nada novo baixo o sol. Non estamos por tanto ante un costume do campesiño que remite a aqueles accidentes que dan forma aos seus terreos de labranza: os castros son tan importantes do punto de vista simbólico que os reis escóllenos como marcas delimitadores dos espazos que van ceder en xurisdición aos seus vasalos.

En 993, máis de catro séculos despois da morte do rei suevo Teodomiro, Ramiro II confírmalle ao mosteiro de Samos as concesións feitas polos seus antepasados e fixa o coto do mosteiro indicando o percorrido por unha serie de fitos que marcan o límite, incluíndo «et inde alia Petra Ficta sub Calvor» e «et inde per castro Saliceto» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 133-135, d. 40). En 1146, en pleno feudalismo, Afonso VII ampliou ese coto «per illo castro de Sirgarios» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 168-170, d. 57). É obvio que moito ten mudado, en case calquera aspecto, entre os tempos de Teodomiro, Ramiro II e Afonso VII. No entanto, a conceptualización do territorio que transmiten os documentos parece suxerir que a implantación dos sucesivos poderes non substitúe, nin apenas modifica, os fitos que previamente deron forma á rede anterior⁸⁴. O que fai é controlala, e para conseguilo non dubida en utilizar con recorrenza aqueles lugares de memoria e a súa carga simbólica acumulada.

⁸² Esta interpretación xa ten sido apuntada por Ferro Couselo: «Los castillos a que aquí se alude son seguramente antiguos oppida o civitates, que con el nombre de cidade se encuentran con frecuencia en demarcaciones posteriores» (cita tomada de González Paz, 2005: 112).

⁸³ No territorio ibérico noroccidental o termo latino medieval *archa* é polisémico, pois significa a un tempo «mojón de delimitación de las propiedades; señal divisoria o delimitativa de las propiedades» e «cofre, caja, arca» (Pérez González, 2010: 66-67). Desta maneira pode referir ben a un «elemento de delimitación» en xeral, ben a «sepulturas megalíticas» (Marques, 2014: 318-320). A converxencia resulta especialmente interesante tendo en conta que, como vimos, as construcións megalíticas efectivamente tamén funcionaban desde antigo como delimitadores. Só como apuntamento, a palabra latina clásica de que deriva, *arca*, coincide co ablativo feminino de *arx* / *arcis*, que significa entre outras cousas 'castelo', 'cidadela', 'lugar de altura' ou 'refuxio', o que insiste na multiplicidade dos posibles matices, aínda que para o caso da documentación galega medieval esta última hipótese sexa pouco verosímil.

⁸⁴ Desde finais do século IX até finais do XI ten lugar un proceso de reorganización do territorio que segundo C. Baliñas se dá en base ao obxectivo da «monarquía galaico-leonesa e dos seus axentes nobres e eclesiásticos» da «creación *ex novo* dunha rede administrativa de control e explotación do espazo». No entanto, «nun 70% dos casos dos que existen testemuños, a nova circunscripción administrativa segue as divisorias dos *territoria* preexistentes, e en máis dun 50% dos casos, a identidade entre comarca natural e comarca política é total» (Baliñas Pérez, 2008: 21).

7.2. O CASTRO COMO ESPAZO RELIXIOSO: SAN BREIXO SOBRE O NEIRA

Se para a reorganización territorial dos sucesivos poderes políticos se aproveitaron das condicións previas, nomeadamente do simbolismo dos locais de memoria e as vellas redes de organización territorial, a Igrexa Católica, exitosa ao longo dos séculos en boa medida precisamente pola súa capacidade de sincretismo e adaptación, non deixou pasar esa oportunidade de ouro. López Quiroga (2004: 233) sinala como no I Concilio de Toledo, que tería lugar entre os anos 397-400, se fai mención aos *castelli* como un dos locais en que é posíbel que encontrar unha igrexa. Martín Viso (2000: 54) fai notar que, no mapa eclesiástico que se perfila no *Parroquial Suevo*, na segunda metade do século VI, figuran como *parroquias*⁸⁵ topónimos correspondentes con castros de ocupación tardoantiga ou xermánica, que por tanto mantiveron o seu papel como principais eixos do territorio. Quintía Pereira (2017: 161), na súa premiada obra que versa sobre as orixes do culto a Santa Mariña como unha posíbel cristianización da deusa Navia, detecta que as ermidas desa advocación se teñen erguido de maneira estratéxica sobre castros para «apropiarse simbólica e ideoloxicamente deses espazos culturais que pertencían ao mundo da mourindade ou que eran lugares de encantamentos, morada de seres temíbles ou agocho de tesouros».

O máis antigo de todos os documentos do noso corpus, con data de 785 e considerado válido polo editor, sobre o que voltaremos no apartado 8.1 ao falarmos do rebelde Mahamud, xa nos fala da apropiación cristiá dun castro, neste caso co fundamento do mosteiro de Calvor sobre *—super—* o lugar que levaba por nome *castro Astorica* (ed. Lucas Álvarez, 1986: 297-298, d. 137). A supervivencia do nome prerromano do castro convive coa existencia dunha vila xa romance aos pés, *villa Calvaria*, o que nos fala de novo das transformacións fluídas e da ausencia de ruptura⁸⁶. Esta mención é a máis antiga que conservamos, porén non a única.

O espazo dos castros foi escolleito para fundacións monásticas, como neste caso, mais tamén para se ergueren pequenas ermidas ou igrexas, que nalgúns ocasións se acabarían establecendo como templos parroquiais. Ao longo da documentación aparecen diversas referencias de carácter relixioso vinculadas con castros, como poden

⁸⁵ Como é sabido, as parroquias das que fala este documento non se corresponden co modelo de parroquia creado na plenitude medieval que chegou aos nosos días. Son demarcacións moito máis amplas que, conceptualmente, poderían talvez ter máis a ver cos posteriores arciprestados.

⁸⁶ En López Quiroga (1999: 362) faise mención á aparición de cerámica sigillata tardía e en Rodríguez Fernández (1994: 183) destácase a existencia de elementos «visigóticos» na actual igrexa parroquial.

ser *Castrum de Sancto Felice* en 1068 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 298-299, d. 138) ou *Sancto Petro Castro* segundo un falso datado en 997 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 72-74, d. 6), ademais de mencións a igrexas que sabemos construídas sobre castros aínda que nos textos non se explicita ese aspecto (López Quiroga e Rodríguez Lovelle, 1999-2000: 181). Xa comentamos tamén, no apartado 5.3, como nalgúns casos, que poderían estar incluídos tamén no presente apartado, se detecta como a territorialidade castral sobrevive en certa medida a través das parroquias, e en profunda relación coa súa cristianización.

Imaxe 21. Vista desde a igrexa de Santo Estevo de Calvor, do recinto do Castro Astórica cuberto de árbores autóctonas

En 982 aparece mencionado o *castro de Sancto Vereximo*, na doazón que un confeso de nome *Lucito Lucidiz* lle fai a Samos do mosteiro de San Salvador de Bande e os seus coutos (ed. Lucas Álvarez, 1986: 104-107, d. 23). Entre os territorios que se inclúen no acordo está unha *portione* que se encontra entre o dito castro e o río Neira. Noutro documento da mesma década e sobre as propiedades do mesmo mosteiro, volta aparecer *Sancto Vereximo*, porén nesta ocasión sen se mencionar a súa natureza castral, nin de ningún outro tipo (ed. Lucas Álvarez, 1986: 107-110, d. 24). A partir de aí, temos que esperar un século e medio para ter nova información sobre este lugar: é nun

inventario xeral das posesións de Samos de 1125 onde se recolle a «villa ubi dicunt Sanctum Vereximum» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 157-164, d. 54).

As referencias permítenos e facer unha reconstrución parcial do obxecto da doazón e por tanto situar este lugar na actual parroquia de San Xoán de Muro, concello de Láncara. Alí encóntrase un castro que efectivamente mantén a día de hoxe o nome de Sambreixo, nun monte que cae, na súa ladeira norte, directo sobre o río Neira: esa valgada ten que ser a *portione* que se menciona no documento de *Lucito Lucidiz*. Na ladeira sur do outeiro, xusto ao pé, encóntrase a aldea de Sambreixo, a *villa ubi dicunt Sanctum Vereximum* da que se fala no inventario de 1125. Unha vez máis, como veremos no caso de Castelo dos Infantes no apartado 8.2, o paso dos castros ás aldeas abertas tivo lugar da maneira menos traumática posíbel: o novo núcleo nunca se afastou do espazo do seu castro, xurdiu xustamente ao seu carón. Aliás, a actual parroquia de Bande, herdeira do vello mosteiro que nalgún momento mudou a súa advocación orixinal de San Salvador para San Pedro, encóntrase mesmo á fronte, na outra beira do Neira.

O facto de tanto o castro como a vila levaren o nome dun santo alude a que o paso fundamental para esa transformación no modelo de poboamento foi a cristianización do enclave protohistórico. Non nos chegou, iso si, o templo orixinario; a superficie castro encóntrase a día de hoxe sen ningunha construción en pé. No Plan Xeral de Ordenación Municipal (PXOM) do concello de Láncara⁸⁷ suxírese que a igrexa parroquial de Muro, de características románicas, puido ser trasladada da súa localización orixinal en Sambreixo. Se iso se confirmar, non estaríamos ante nada extraordinario. Do castro de San Xoán, que aparece en 997 como «sancto Iohane in Cedron» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 72-74, d. 6), non ficou nin sequera unha ermida: hoxe está cuberto de vexetación e o patrón da parroquia é San Vicente, cuxo templo non se encontra nas inmediacións do outeiro. O topónimo é o único que resta.

Mais non sempre un núcleo de poboación medieval aparecía á beira mesmo do antigo asentamento. Algúns enclaves cristianizados, como o de San Cosme⁸⁸, mantivéronse como advocacións relixiosas menores e non agruparon unha aldea ao seu

⁸⁷ *Plan xeral de ordenación municipal. Concello de Láncara* (Dipoñíbel en liña: <http://www.planeamentourbanistico.xunta.es/siotuga/documentos/urbanismo/LANCARA/documents/27856ca002.PDF> [Última consulta 11/04/2017]).

⁸⁸ Non encontramos ningunha mención documental en que o lugar sexa denominado explicitamente como castro. En 1098 aparece no medio dunha enumeración de castros coa expresión «per sancto Cosme» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 300-302, d. 140).

redor. A día de hoxe aínda é unha humilde capela dedicada a esta advocación a única construción no alto dun castro que, no entanto, mantén un recinto amurallado extraordinariamente ben conservado, con muros que manteñen varios metros de altura. Este tipo de enclaves non ten a ver, por norma, coa transformación paulatina do modelo de poboación senón máis ben coa apropiación de lugares que permanecían como espazos de culto pagán ao longo do tempo mediante a súa modificación e asunción como parte da doutrina cristiá. Rodríguez Fernández (1994: 181-183) inclúeo nunha listaxe de locais, na que se nomean tamén Santa Icía e Formigueiros entre outros, que terían estado relacionados nun primeiro momento coa explotación mineira romana, que serían abandonados totalmente e que, nalgúns deles, incluído San Cosme, serían os espazos escolleitos para a erección unha capela altomedieval.

Imaxe 22. Actual ermida de San Cosme e muralla do castro, que chega a medir varios metros de altura

Lembremos que a diferenza rixida entre o mundo laico e o relixioso non era aplicábel na altura, como tampouco o límite entre a paz e a guerra. A lexitimidade proviña de Deus, en primeira instancia, e da capacidade de se impor pola forza, despois, de aí que tal fortaleza debía ser exhibida. Isto explica que das construcións non relixiosas non se deba descartar un aspecto, nin até unha funcionalidade, militar ou defensiva. Hai un documento interesante, datado en 1096, en que no medio dun preito

entre o mosteiro de Samos contra Pedro Froilaz e Adosinda Díaz se di que: «et dicente ababte, quia invenerat inde testamentum in illa torre de Samanos» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 306-307, d. 145). O testamento non estaba nun simple edificio de Samos, ou nas instalacións do mosteiro en xeral. Estaba na torre de Samos. A simple escolla terminolóxica é por si mesma ilustrativa, aínda que a cuestión trascende o lingüístico:

Las torres como lugares fuertes de los monasterios, eran lugares muy a propósito para la ubicación en ellas del archivo y constituyen junto con las sacristías según Potin, dos lugares comunes para la custodia de los documentos (Cruz Herranz, 2016: 186).

Mais retomando os castros, apuntaremos dous últimos casos que abren o campo a dúbidas que non estamos en condicións de resolver aínda. O primeiro deles é unha das poucas mencións castrais que non foi posíbel localizar pola falta de contexto na explicación do lugar, aínda sendo probábel que se trate do castro sobre a aldea de Santo Adrián, na parroquia de San Pedro da Pobra do Brollón e no concello do mesmo nome, que hoxe se encontra sen edificación ningunha. A mención é enigmática: «sanctum Adri\anum/ in illo monte cum suo castro in circuitu, quomodo est conclusum in testamento de domno Veremudo maiore hic testo» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 170-172, d. 58). Esa é a única información que temos do lugar en cuestión, no medio dunha longa serie de propiedades de diversa índole que un tal *Vermudo Sunilani* doa ao mosteiro samonense por volta de 1009. Santo Adrián no monte co seu castro arredor. Parece ter sido, novamente, o resultado da cristianización dun castro cuxas estruturas defensivas permanecían, cando menos parcialmente, en pé. Mais neste caso semella evidente que a maxestosidade era un dos efectos buscados. Fica por resolver se estamos como na maioría dos casos simplemente ante a apropiación dun espazo cercado, con todo o significado que iso implica porén funcionando apenas como adro, ou se talvez houbera algo máis de intencionalidade e o templo se percibise como unha sorte lugar de poder, e estivese por tanto fechado por calquera tipo de estrutura que transcendese a ruína e lle dese un aspecto máis ou menos militarizado.

A mesma cuestión se nos formula a respecto do castro de *Sancto Georgio*, ao que se refire a documentación celanovesa en sete ocasións entre os anos 1005 e 1108 cunha terminoloxía que, por si mesma, nos levaría de primeiras a incluíla no apartado 7.2 co resto de castros antigos reapropiados para o culto cristián, como «monte et eremita quos dicent sanctum Georgium» en 1005 (ed. Andrade Cernadas, 1995: d. 275), «castro et ecclesie vocabulo sancto Georgio» en 1010 (ed. Andrade Cernadas, 1995: d.

276) ou «castro sancti Georgii» en 1093 (ed. Andrade Cernadas, 1995: d. 277). Nunha ocasión, en 1040 é referido simplemente como «ecclesia de Sancto Ieorgio» (ed. Andrade Cernadas, 1995: d. 517). Todas as mencións son ademais sempre referencias para indicar que baixo ese emprazamento se encontra determinada propiedade ou, nos máis dos casos, o mosteiro de Ribeira.

Porén, aínda que non se encontrou na área a supervivencia dun topónimo herdeiro desta advocación, nos dous picos que se encontran claramente sobre o cenobio, cunha dependencia visual evidente, parece ter habido sendas fortificacións medievais. Do emprazamento que nos parece máis probábel dos dous en base á súa situación e á análise do resto de topónimos, que é por tanto o que facemos constar no inventario no apartado 3.3, dise no Inventario IPAG que se encontran «pedras labradas, restos de muros, pedras con marcas de ferro e rebaixos, máis unha pedra que ten grabada unha cruz» e que se trata «dun asentamento medieval fortificado». Sen sabermos a cronoloxía exacta do mesmo nin termos a certeza da correspondencia do local coas mencións dos nosos documentos, debemos manter a dúbida a este respecto e apuntar a posibilidade de que detrás da imaxe xeral que nos achegan a maioría de castros reaproveitados con funcionalidades unicamente relixiosas se poidan ocultar, puntualmente, realidades militares complexas.

7.3. O CASTRO E O ASENTAMENTO CAMPESIÑO: SANTA MARTA DE CASTRONCÁN

Obviamente non todos os castros contaban cun simbolismo ou cun emprazamento tan interesante como para seren aproveitados por un axente social para exercer o seu poder. Nin todos eles son límites e referencias paisaxísticas, nin teñen unha ermida ou un castelo enriba. Xa se ten dito no comezo deste capítulo que a porcentaxe de emprazamentos castrais pode chegar a ser moi alta, como é no caso da área do Lugo central da que tomamos boa parte dos exemplos neste capítulo. En Galiza, as distintas estimacións oscilan no número de milleiros (Bouhier, 2001: 1172). De todas as *villae* que naceron en, ao pé, ou perto dun castro, só algunhas recollen e manteñen o transparente nome de *Castro* ou derivados seus, e mesmo así, daquelas que si que o fan, sobreviven a día de hoxe segundo o Nomenclátor oficial da Xunta nun total de 484 entidades de poboación⁸⁹, sen contar a toponimia menor. Para esta área, tense proposto

⁸⁹ *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares* (Dipoiñbel en liña:

que un 8% dos hábitats abertos construíronse exactamente enriba do castro, mentres que no resto de circunstancias o que acontecía era ou ben que a aldea crecese extramurallas do castro, ben próxima ao castro porén non pegada a el ou ben que a zona se abandonase por completo, nunha proporción de aproximadamente o 30% cada unha das casuísticas (Rodríguez Fernández, 1994: 181). Na maioría dos casos, por tanto, os castros tiveron de ser con naturalidade integrados nos espazos agrarios campesiños.

O castro de Sambreixo efectivamente tivo un templo a San Breixo no topo, mais a documentación mostra como parte da súa superficie estaba a ser tratada en 982 como terra de cultivo, de aí que o obxecto da doazón que analizamos con anterioridade fosen tres *portiones* que van do castro até o río: iso era unha parcela para ser traballada (ed. Lucas Álvarez, 1986: 104-107, d. 23). Do mesmo modo, o castro de Andreade, no concello de Paradela, estaba plantado con maceiras en 1009: «in castro Andriadi et in montibus de Riaticos et in Vineales VI mazanales medietate et que comparavimus de Iulia et de suo iermano Gontigio» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 281-283, d. 129). Cen anos máis tarde, en 1120, o «castrum quod ab antiquis Aliariz vocatus est», na parroquia de Calvor, en Sarria, era atravesado ao medio por unha estrada: «et inde quomodo interdictum vadit ad illum sautum de Menendo Dautiz, deinde per illam stratam que vadit super illud castrum quod ab antiquis Aliariz vocatus est, et inde per med\i/o monte Cremado» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 294-295, d. 135). Os nomes poden ser antigos, os usos son novos.

Pola súa banda, os que se mantiveron habitados, sexa con núcleos de poboación ben mesmo enriba do castro ben a escasos metros, non sempre estiveron determinados por intereses de poderes nobiliarios ou eclesiásticos. En ocasións, as propias comunidades foran quen de manter certa autonomía ao longo do tempo a pesar das mudanzas sociais. As casuísticas son moitas e diversas. Un exemplo deste tipo aparece documentado por primeira vez por volta de 854, cando o presbítero Godesteus pon baixo xurisdición de Samos a igrexa que construíu para San Mamede e San Román nunhas terras que herdou por vía familiar. Na fundación de dito templo dotouno, ademais de con ornamentos como un cáliz ou unha casulla, cunha serie de terras e herdades entre as que se inclúe «terras nominibus Uncani agro II modios seminatura»

http://www.xunta.gal/nomenclator?p_p_id=NomenclatorPortlet_WAR_NomenclatorPortlet&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=2&resultadosNavPax=5&concello=&parroquia=&lugar=castr&provincia=0&orde=1&ordeInverso=non [Última consulta 19/09/2017]).

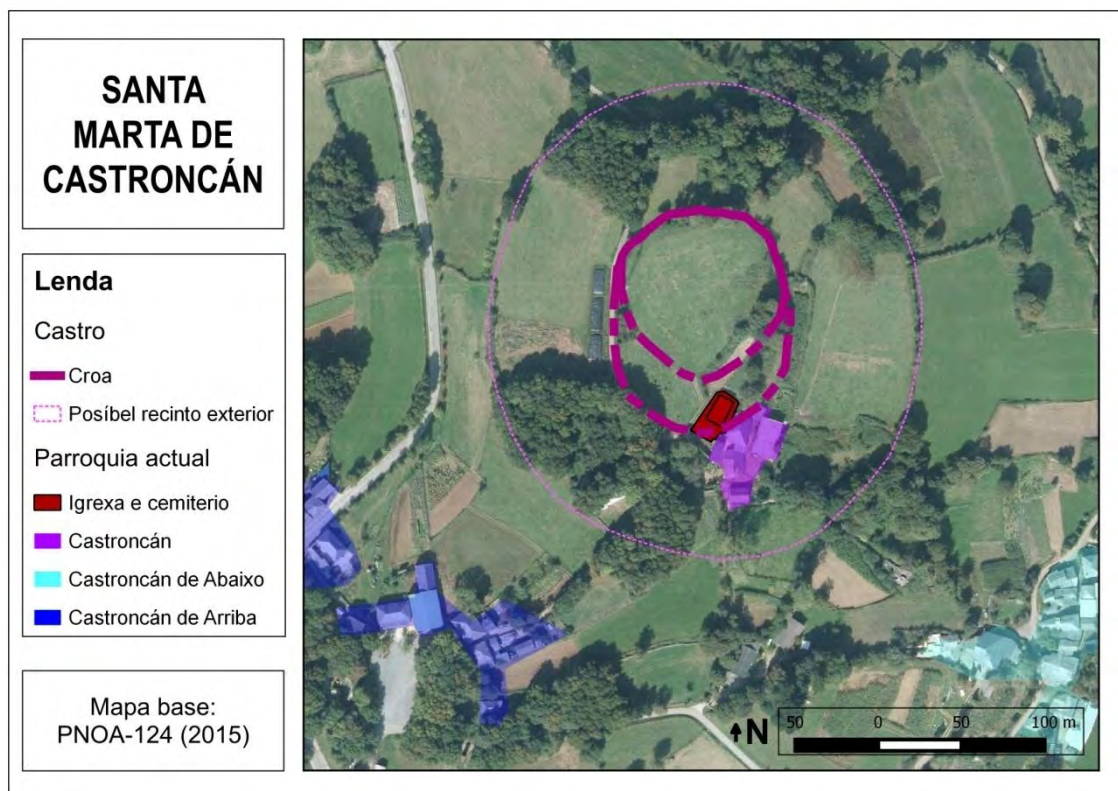
(ed. Lucas Álvarez, 1986: 238-239, doc. 99). Esta é a primeira vez que aparece nos textos o lugar que hoxe coñecemos como Santa Marta de Castroncán, no concello de Samos. Aparece nomeado, nese caso, como *terras* entre as cales é obxecto de doazón un agro concreto.

A seguinte mención é case oitenta anos posterior, de 933, e fálase en esta ocasión xa non dunhas terras senón dunha *villa* chamada *Uncani* (ed. Lucas Álvarez, 1986: 142-143, doc. 46). Concretamente, o rei Ramiro II tivo de tomar cartas nun conflito entre os veciños das «villis qui nuncupantur Uncani ac Paschasi» e o mosteiro de Samos, por ocuparen estas parte dunhas terras que o cenobio consideraba súas. Como na maioría destes casos, polo menos daqueles casos que os mosteiros tiveron a ben conservar, Samos foi beneficiado e os dous enviados do monarca –ou tres, se atendemos ás confirmacións do documento– restableceron e confirmaron os marcos. Máis aló do conflito, que se encaixa na dinámica xeral de acumulación de terras por parte dos mosteiros en base á presión sobre o campesiñado libre, temos entón unha vila con nome propio e cunha comunidade aparentemente cohesionada, activa socialmente e resistente fronte os tentativas expansivas samonenses.

A vila chamada *Uncani* pasa a ser, por vez primeira, *Castro Unchani*, no ano 1020 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 90-93 doc. 15). Neste documento o abade Diego doa, canda todas as posesións vinculadas ao seu mosteiro de Santo Antolín, unha *villa* en *Castro Uncani*, que fora do conde Paio Suárez e que el comprara do seu fillo Mendo Páez. O termo *villa* aquí mostra unha vez máis a súa polisemia: se en 933 *Uncani* aparece como unha vila no sentido de aldea, unha comunidade rural asentada nun determinado núcleo, nesta ocasión é apenas unha parte, descoñecemos de que características, do mesmo lugar de *Uncani*, caracterizado agora como castro.

En 1058 o topónimo reaparece, acompañado por primeira vez dunha advocación relixiosa, como *Santa Maria de Castruncam* (ed. Lucas Álvarez, 1986: 429-430, doc. 246). En 1064 e 1098 témolo só como *Castroncan* (ed. Lucas Álvarez, 1986: 283-285, doc. 130; 300-302, doc. 140). Os termos *castro* e *Uncani* fusionáronse para dar lugar a unha forma romanizante que se fixaría e chegaría até nós case inalterábel; nunca máis encontraremos o termo *Uncani* ou *Unchani* independentemente. Aliás, a aparición da entidade acompañada dunha advocación fálanos da evolución das *villae* no camiño cara a se converteren en parroquias, espazos ben acoutados e encadrados nunha sociedade plenomedieval en que os poderes eran xa quen de se imporen sobre o

territorio e sobre as persoas. A finais do século XII Santa María é substituída por Santa Marta, a patroa actual, aparecendo co nome definitivo en 1175, como *Sancte Marthe de Castrocan*, e en 1195, como *Sancta Marthe de Castroncan* (ed. Lucas Álvarez, 1986: 153-157, doc. 53; 145-148, doc. 49).

Imaxe 23.

Estamos nun caso en que documentación medieval, toponimia actual e análise do territorio coinciden e permítenos ter unha visión relativamente complexa deste emprazamento. En Castroncán houbo, efectivamente, un poboado castrexo, cuxo impacto no relevo é perfectamente visíbel hoxe ben for a simple vista, ben a través de ferramentas topográficas de lectura do relevo. T. Rodríguez Fernández, no marco da clasificación de castros que fai na área de Samos, sitúao entre aqueles en que o emprazamento orixinal do castro se mantén na aldea cristiá posterior, aínda que esta non ocupa exactamente o interior do castro, senón que crece extramurallas (Rodríguez Fernández, 1994: 181). No mapa anterior podemos ver como, efectivamente, a maior parte do núcleo se estende precisamente ao longo do límite exterior do castro, aínda que de maneira significativa a igrexa parroquial e algunhas casas si se sitúen dentro do mesmo.

Este autor considera que a mudanza do hábitat castral ao hábitat en aldeas abertas se debe non á romanización, senón á cristianización, que se vincula directamente no caso galego coa expansión do priscilianismo. A mudanza principal, segundo el, limítase ao facto de as aldeas deixaren de estar amuralladas, porén en canto a situación e morfoloxía dos asentamentos considera que a continuidade é case total (Rodríguez Fernández, 1994: 153-189). A data que propón para este paso sitúaa con firmeza no século V, catrocentos anos antes da nosa primeira mención.

Gutiérrez González, nos seus estudos para un marco espacial maior, propón que independentemente da morfoloxía do asentamento, terían existido ao longo do tempo «comunidades castreñas prefeudales», coas súas respectivas terras de labor, hortas, que só saltarían á luz «cuando se produce el interés señorial sobre él, compras de tierras por familias magnaticias y monasterios, principalmente» e que se fai evidente a continuidade «no habitacional pero sí espacial» entre o castro «predocumental, prefeudal» e a aldea «feudal, documentada» (Gutiérrez González, 2002: 24-25). Sobre a persistencia até a actualidade de grande número de localizacións aldeás ao pé de castros o autor cuestiónase se tería sido un desprazamento espontáneo á chaira ou ben se podería ser forzado pola autoridade feudal para desaloxar o reduto fortificado, como terían feito de igual maneira en teoría o Imperio Romano e o Estado Omeia.

En calquera caso, até mediados do século XI, o castro mantén o seu nome orixinario. Descoñecemos a etimoloxía de *Uncani*⁹⁰, mais parece factíbel que nos documentos de 854, 933 e 1020 se tratase do topónimo do castro, independentemente de nos dous primeiros o termo «castrum» non aparecer. Iso non nos fala, de ningunha maneira, de que o castro se crease en 1020, cando aparece nomeado como tal por primeira vez, senón de que *Uncani*, como nome do castro antigo, se traspuña con normalidade ás terras de labranza do seu entorno ou á aldea que se xestou ao seu pé. O castro definía territorio. Só na metade central do século XI, entre 1020 e 1058, o nome propio fusiúnase co nome común da realidade á que nomeaba, suxerindo que habitualmente se empregaban xuntos, para así xurdir xa o romanceado Castroncán que se consolidaría no tempo. O topónimo orixinario *Uncani* sobreviviu até a Idade Media e

⁹⁰ Un posíbel étimo sería o verbo latino *unco*, 'soar, facer ruído'. Non se pode descartar outras posibilidades, como por exemplo que se trate dun antropónimo. O investigador alemán Henri Diamant, con certeza descoñecendo a información con que estamos a traballar, considerou Castroncán como unha fusión dos substantivos comúns «castrón» e «can» (Diamant, 1972: 73).

despois evoluiu e deu como resultado Castroncán, remarcando a natureza castral, que se consolidou cando se creou a rede parroquial e chegou vivo até hoxe.

Temos pois un castro, cunha croa claramente definida no seu lado norte e de maneira menos nítida no sur por causa da actividade humana⁹¹, cun nome propio que vén de antigo, que serve para el e para o espazo que o rodea e que se mantén vivo até hoxe, coa igrexa parroquial e o cemiterio encostados mesmo na croa, co núcleo principal ao pé da igrexa, anexo ao emprazamento orixinal, e xa separadas do vello recinto, aínda que moi próximas, dúas aglomeracións nomeadas con topónimos replicantes do xeito usual para poboacións secundarias xurdidas dunha principal anterior: Castroncán de Arriba e Castroncán de Abaixo. As continuidades entre o hábitat castrexo e os hábitats campesiños medievais non se ven só nas ocupacións tardías que os materiais poden constatar, no caso desta área até o período suevo, vense aínda vivamente na documentación medieval que nos chega desde o século IX e nos demostra que podemos encontrarnos ante procesos de transformación lentos e suaves, contrarios á idea de brusquidade. *A longue durée* ante os nosos ollos.

⁹¹ Optamos por marcar tamén na Imaxe 23 de Santa Marta de Castroncán un posíbel segundo recinto que o relevo en ocasións parece insinuar e a fotografía aérea non descarta, especialmente o *voo americano* dos anos 56-57, a pesar de non ser máis que unha hipótese non demasiado sólida, entre outras cousas porque contaría cun diámetro moi por riba da media. A nosa intención non é propor a existencia da estrutura, senón animar a que se realicen traballos que permitan que a posibilidade se descarte ou confirme, ao acharmos que a particularidade do lugar –cunha documentación especialmente rica– paga a pena do esforzo de facer análises arqueolóxicas específicas.

8 AS CONTINUIDADES ENTRE OS CASTROS E OS CASTELOS

8.1. O REAPROVEITAMENTO DO CASTRO PARA A GUERRA: SANTA CRISTINA

É habitual entre os lugares comúns da historiografía ibérica, con espazo en libros de textos e manuais, encontrar a afirmación de que nos períodos de grande inestabilidade política se reutilizarían os restos dos vellos castros como refuxios, interacción da que co tempo serían xermolo os castelos. Esta hipótese foi intensamente desenvolvida en Portugal, como nos encargamos de analizar no Capítulo 5, mentres en Galiza se menciona repetidamente de pasaxe sen se publicaren estudos detallados que o confirmen. Desde a arqueoloxía, realizáronse recentes achegamentos cara ao avance nesta hipótese, como a tese de Fernández Pereiro (2018) na que, iso si, conclúese que é preciso un maior desenvolvemento dos traballos arqueolóxicos para encontrar resposta definitiva. Nas fontes, igualmente, e como vimos xa estivemos a analizar, as mencións aos castros non transmiten información a ese respecto e móstrannos os castros integrados na sociedade campesiña dunha outra maneira desde momentos moi temperáns. As fontes árabes, pola súa banda, falan de as xentes do norte se refuxiaren nos bosques, tras grandes cantís ou correntes de auga, e até en covas especialmente inaccesíbeis, sen mencionaren o uso de castros (Cabañero Subiza, 1996: 126-129).

O caso máis evidente de reutilización dun castro antigo con usos militares na documentación altomedieval é o que trataremos a continuación, e está lonxe de se tratar dun episodio en que as comunidades campesiñas voltan ao castro para se protexeren dun inimigo externo. Ten a ver cun documento que xa vimos no apartado 7.1, que concluíu concluíu coa mención a un documento en que aló por 1146 o rei Afonso VII estende o espazo de xurisdición do mosteiro de Samos mencionando *Sanctam Cristinam* entre os seus límites. De maneira precisa, o texto di así:

Amplifico, inquam, illud per illam lagenam que est inter Toldanos et Sanctam Cristinam, et ex inde per illam cerdariam de Lobos, et inde per illo castro de Sirgarios, et inde per stratam usque ad Campello, et ex alia parte per montem Mocolum (ed. Lucas Álvarez, 1986: 168-170, d. 57).

Tal topónimo, identificado con Santa Cristina do Viso, no Incio, coincide co lugar onde se ten proposto que en tempos de Afonso II acontecera a derrota do rebelde Mahamud, un coñecido episodio segundo o que este caudillo musulmán fuxiu de Al-Andalus por disputas internas, foi acollido polo rei ovetense, rebelouse contra el e finalmente foi abatido nunha fortificación que levaba o nome da dita santa.

A localización do suceso nesa pequena parroquia á beira do Mao, no entanto, foi discutida. A hipótese de Lévi-Provençal de se situar a batalla entre Lamego e o Porto, baseada no feito de se considerar con naturalidade o condado de Portugal como unha parte máis da *Gallaecia* até o século XII, foi descartada por Sánchez Albornoz (1981: 150-151). Entre outros motivos, porque os feitos aconteceron trinta anos antes de esa área estar integrada nos dominios da monarquía cristiá. Pola súa banda Núñez Seijas (v. II, 1959: 35) barállase entre dúas opcións, que se trate de Santa Cristina do Viso ou de Santa Cristina de San Román, no concello de Lugo, e decántase finalmente por esta última aínda recoñecendo que «las opiniones son muy encontradas y siguen subsistiendo»⁹².

E subsisten. Esta proposta de Núñez é a que defendeu tamén Elías Valiña, e que Novo Guisán (2002: 38) respondeu con rotundidade, recorrendo á existencia dun documento do Tombo Vello de Lugo que sitúa Santa Cristina entre Lemos e Sarria e que o autor acha clarificador⁹³. A existencia dese texto non é un descubrimento, tamén Núñez fixo referencia a el, porén mesmo así considerou máis relevante na súa interpretación o feito de se encontrar Santa Cristina de San Román máis perto de Lugo,

⁹² Ademais, ao propio debate arredor das diferentes interpretacións da documentación cristiá, hai que sumarlle o facto de as fontes árabes seren contraditorias. Así, por exemplo, Ibn Hayyan ubica o local nun lugar de fronteira, «cerca del llano que da a territorio musulmán». Carballeira Debasa (2007: 145) resolve esta cuestión afirmando que os autores cristiáns son «más explícitos respecto a la actuación de Mahmud en Galicia».

⁹³ É un diploma considerado falso, datado en 841 porén posibelmente redactado nos séculos XII ou XI, en que se indica que Santa Cristina se sitúa «inter Territorio Lemabus et Sarrie». Tamén se menciona o río Mao entre os lugares que se utilizan como límites desa herdade, o «Flumine Humano». Isto supón que, cando menos no momento en que este texto foi redixido, se relacionaba a Santa Cristina do episodio de Mahamud coa área en que efectivamente se encontra Santa Cristina do Viso (eds. López Sangil, Vidán Torreira, 2011: 36-41, d. 5). No entanto, non é un diploma contemporáneo aos feitos.

coincidindo así cos relatos posteriores⁹⁴ que mencionaban a proximidade dos feitos coa cidade das murallas (Núñez Seijas, v. II, 1959: 34-35). A pesar de estaren as dúas hipóteses sostidas sobre textos centos de anos posteriores aos feitos e non nas crónicas máis próximas cronoloxicamente, é posíbel que teña máis peso a proposta de Novo Guisán. Así o cre Isla Frez, que defende a hipótese do Incio «con plena seguridad», baseándose no mesmo diploma (Isla Frez, 2010: 150-151). A mención directa a Sarria e Lemos, aínda que non definitiva, si se podería considerar máis relevante que unha xenérica proximidade á cidade de Lugo que, en termos relativos, tanto poderían ser os 14 km a San Roman como os 39 km ao Viso.

Mais mesmo asumindo que o lugar en que se atrincheirou Mahamud remitise ao topónimo de Santa Cristina do concello do Incio, resta por ver en que lugar concreto dos arredores desa parroquia se localizaría exactamente o refuxio. Novo Guisán asume que se trata do lugar preciso onde se encontra hoxe o núcleo de poboación e sobre o que se erixe o templo parroquial. Un escarpado enclave rodeado por fluxos de auga polos lados norte, leste e sur, que non provoca incertezas para o autor, como tampouco as provocaría para o rebelde: «No cabe dudar, pues, de que el moro Mahamud supo elegir un buen sitio para defenderse del rey astur» (Novo Guisán, 2002: 38). No IPAG inclúese este xacemento como castro mais indícase que se encontra «prácticamente arrasado», ao se ergueren dentro do recinto «a igrexa xunto co cemiterio e unha escola abandonada», e que non «presenta ou conserva sistemas defensivos artificiais, pero ten moi boas condicións naturais de defensa». Acháronse «tumbas de laxes» de lousa e «caixas máis pequenas», tamén de lousa, con cinzas.

No entanto, na reflexión que facía Núñez Seijas cando falaba da opción do Viso refería non ao núcleo de Santa Cristina senón a outro castro próximo, ben conservado e con estruturas recoñecíbeis, destacado na paisaxe con maior altura e visibilidade e coñecido popularmente como castro de Santa Cristina, aínda que fique dentro dos límites da parroquia contigua de Santa María de Goó (Núñez Seijas, v. II, 1959: 35). Nesta fortificación sitúao tamén Freán Campo (2014: 63-64) no seu estudo sobre o imaxinario popular proxectado cara ao pasado, onde se pregunta se a figura mítica dos *mouros* podería ter a ver, nalgúns casos excepcionais coma este, cun recordo histórico dos musulmáns, sen chegar a unha resposta conclusiva:

⁹⁴ Algúns historiadores repiten, como fixo en 1895 Rodríguez López seguindo os textos do P. Mariana de comezos do século XVII (1993: 143-144), a idea de o castro se situar a unha distancia de dúas leguas de Lugo, identificándoo así con Santa Cristina de San Román.

lo que la cultura popular dice de los *mouros* del Castro de Santa Cristina es que fueron los habitantes y los constructores de sus estructuras, es decir, nada diferente al resto de los *mouros* que se sitúan en el noroeste peninsular (Freán Campo, 2014: 63).

Aínda que a diferenza de Freán achamos que no folclore do castro si podemos reparar nalgũa particularidade rechamante⁹⁵, é certo que nin o IPAG nin os relatos populares dan tampouco indicios definitivos: as dúas propostas teñen elementos a favor e, de momento, ningún que descarte unha delas taxativamente. Non podemos máis que afiar as conxecturas, se callar até que a arqueoloxía poña luz nun caso en que a documentación xa fixo a súa parte. Mais o que si sabemos é que a mediados do XII Afonso Raimúndez non está a elixir un vestixio calquera da Idade do Ferro para reorganizar o territorio. É verdade que no seu diploma Santa Cristina non aparece como castro de maneira explícita, nin sequera é o seu propio epicentro o que funciona como marco, senón a lagoa que se encontra entre este e Toldaos⁹⁶, mais no entanto é interesante que un lugar con estes antecedentes sexa utilizado, precisamente, polo rei.

Até agora só temos exposto incertezas. E iso que, para alén dos casos expostos referentes ás hipóteses que se teñen feito con anterioridade, Santa Cristina podería ser un outro punto con ese topónimo noutra localización diferente. Vexamos con máis calma o que ten acontecido e se podemos saber algo máis do local en que se defendeu Mahamud. Os acontecementos son narrados por primeira vez na *Chronica Albeldensis*⁹⁷ apenas catro décadas despois de teren sucedido, da seguinte maneira:

Suoque tempore quidam de Spania nomine Mahamut a rege Cordouense fugatus cum suis omnibus Asturias ab hoc principe ets susceptus, posteaque in Galliciam ad reuellum in castro sancte Cristine peruersus. Ibi eu hic rex prelio interfecit castrumque ipsum com omnia cepit (ed. Gil Fernández *et al.*, 1985: 175).

⁹⁵ Certos relatos son un bocado máis específicos que a simple vinculación dos mouros coa construción dos castros. Entre as lendas que se recollen do castro fálase dunha porta de bronce que se descobre seguindo os raios do sol e que garda unha chave de ouro, fálase de teares de ouro enterrados, dunha cadea de ouro... Mais hai recolleitas outras dúas cun bocado máis de significado. O primeiro, fabulando sobre as orixes da advocación, di que o «pai de Santa Cristiña, que era mouro, cando viu que a súa filla se fixera cistriá, matouna a coitelazos». O segundo, insiste nesta idea porén vai alén, e faise eco dunha mítica batalla: «Santa Cristiña era moura, pero se enamorou dun branco e traicionou ós mouros, e deuse unha batalla tan fera que ia a auga do río Mao roxa hasta Belesar. Emporiso o río Mao non ten peixes, senon soio troitas» (González Reboredo, 1971: 12-13).

⁹⁶ Topónimo que á súa vez, ademais de un núcleo de poboación, nomea un castro con visíbeis e considerábeis restos.

⁹⁷ Esta crónica, seguindo os criterios dos seus editores, foi redixida en 881 e ampliada en 882 e 883, de maneira que é a máis antiga das coñecidas como *Crónicas Asturianas*, que forman a propia Albeldense e mais as Crónica de Afonso III, nas súas versións *Sebastianense* e *Rotense* (ed. Gil Fernández, Moralejo, Ruiz de la Peña, 1985: 34, 39).

A Crónica de Afonso III é un bocado máis detallada, e na súa versión *Ad Sebastianum* explicita que Mahamud fora cidadán de Mérida, que fuxira de Abderramán II após participar nunha rebelión contra el, que após diso fora acollido en Galiza, onde morou por sete anos até que no oitavo, reunindo un exército de sarracenos, comezou actividades de saqueo que provocarían a resposta de Afonso II, o sitio en Santa Cristina e a súa derrota final⁹⁸. Na habitual retórica épica de que se visten as batallas nas crónicas medievais⁹⁹, explícase que case 50.000 dos seus foron pasados por coitelo e que, após a grande vitoria, o monarca puido retirarse a Oviedo a desfrutar do resto da súa casta vida.

Na versión *Rotense* achamos un discurso moi semellante a este, detalles lexendarios incluídos, porén non hai referencia de modo explícito a que a derrota teña tido lugar en Santa Cristina, senón que sería nun indeterminado *castello fortissimo*¹⁰⁰. Após a revisión das obras tanto cristiás como árabes, Sánchez-Albornoz propuxo que o caudillo islámico morrería en 840, seguindo neste caso as narracións andalusís, e que tería sido aceptado polo Rei Casto por volta de 833, momento en que foi sufocada polo poder cordobés a revolta da cidade de Mérida na que Mahamud participou e pola que sería forzado a fuxir (Sánchez-Albornoz, 1981: 143-157).

Mais cremos que é importante por en relación outros tres documentos que, se callar, han confundir un bocado as cousas. O primeiro deles é o diploma máis vello de toda a colección documental de Samos, datado en 785, que nos fala dunha *villa* situada

⁹⁸ O fragmento di o seguinte: «Subsequente itaque huius regni tempore adueniens quidam uir nomine Mahmut, fugitiuus a facie regis Cordubensis Abderrahman, cui rebellionem diuturnam ingeccrat ciues quondam Emeritensis, susceptus est clementia regia in Galicia ibique per septem annos moratus est. Octauo uero anno adgregata manu Sarracenorum conuicinos predauit se que tutandum in quoddam castellum, qui uocatur sancta Cristina, contulit. Quod factum ut regalibus auribus nuntiatum est, premouens exercitum castellum in quo Mahmud erat obsedit, acies ordinat, castellum bellatoribus uallat. Moxque in prima congressione certaminis famosissimus ille bellatorum occiditur, cuius caput regiis aspectibus presentatur. Ipsutque castrum inuaditur, in quo fere quinquaginta milia Sarracenorum, qui ad auxilium eius ab Spania confluxerant, detruncantur, atque feliciter Adefonsus uictor reuersus est in pace Oueto» (ed. Gil Fernández, Moralejo, Ruiz de la Peña, 1985: 141).

⁹⁹ Para afondar nesta liña son interesantes as reflexións de García Fitz (2006).

¹⁰⁰ A crónica narrao da seguinte maneira: «In illius namque tempore uir quidam nomine Mahamuth ciues Emeritensis natione mollitis regi Abderrahman reuellauit eique prelia multa intulit et exercitos fugauit. Quumque iam patriam illam auitare non ualuit, ad idem Adefonsum regem adtendit et rex cum honorifice suscepit. Ille uero per septem annis cum omni collegio suo in prouincia Gallecie, hauitator extitit, ibique fasto superuie elatus contra regem uel patriam est inanniter meditatus. Socios adclomerauit, hostem adunauit, patriam depredauit. Quo predictus Mahamuth dum aduentum regis audiuit, in quodam castello fortissimo cum sociis suis se contulit. Quem rex persequitur et in castro ab exercitu circumdatur. Quid multa? Eodem die prelium committunt et prefatum Mahamuth occidunt; kapud eius abscisum regis presentiam adferunt. Qui statim acies disrumpunt, castrum ingrediunt, plus quam quinquaginta milia Sarracenorum, qui ad eum ex prouinciis Spanie aduenerant, interficiunt. Rex uero cum magno triumpho reuersus est Oueto» (ed. Gil Fernández, Moralejo, Ruiz de la Peña, 1985: 141, 143).

in muro Mahamuth (ed. Lucas Álvarez, 1986: 297-298, d. 137). Unha expresión semellante volta a aparecer en 962, douscentos anos máis tarde, para situar unha outra propiedade, da que se di situada «subtus muro de Mahamuth, prope villa regis que vocitant Elarin» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 118-119, d. 32). Aínda é un século despois que as cousas mudaran, aparecendo en 1059 co nome *sancto Iohane de Muro* que evolucionou no San Xoán de Muro actual (ed. Lucas Álvarez, 1986: 117-118, d. 31). A identificación do *muro Mahamuth* con esta freguesía, hipótese con que concordamos, é xa feita por M. Lucas Álvarez na súa edición do tomo de Samos (ed. Lucas Álvarez, 1986: 595).

Muro encóntrase no concello de Láncara, a menos de 20 km de Santa Cristina do Viso e a outros 20 de Lugo, no termo medio. Esa relativa proximidade, xunto coa coincidencia antroponímica do termo *Mahamud*, inequivocamente musulmán, e «la inexistencia o la debilidad y brevedad del asentamiento de árabes y bereberes en el noroeste» (Portela Silva, 1988: 13), confirmada efectivamente pola excepcional presenza desta personaxe en Galiza a onde chega en situación de exilio, fannos pensar inevitabelmente na posibilidade de que o Mahamud cuxo muro deu nome a unha parroquia lancará sexa o mesmo que foi derrotado en Santa Cristina. Así o considera Isla Frez (2010: 150) e así o recolle Andrade Cernadas, quen indica que ten habido «casi general consenso en identificar esta referencia con una mención a la fortaleza en la que había residido el famoso Mahamud, un caudillo andalusí» (Andrade Cernadas, 2011: 27). Andrade repara ademais nun detalle que Isla Frez obvia, e é que este documento supón un problema cronolóxico serio: se Mahamud xa estaba instalado no interior lugués en 785 a súa chegada á Galiza tería de ser anterior ao reinado de Afonso II.

Ábrense ante este panorama varias opcións. A primeira, que o documento de 785 sexa falso, interpolado ou que teña unha data errada, posibilidade que é necesario valorar para calquera documento galego cunha cronoloxía tan antiga. Mais o editor Lucas Álvarez considera o diploma «incuestionable», coincidindo con Floriano e García Álvarez porén contradicindo a Barrau-Dihigo (ed. Lucas Álvarez, 1986: 297), igual que fan tamén outros estudosos como o propio Andrade Cernadas (2011: 27). Contrariamente, Varela Sieiro (2008:109-110), no seu profundo estudo sobre léxico cotián na Alta Idade Media en Galiza, considera que «a súa autencidade é dubidosa» precisamente porque, entre outras cousas, acha sospeitoso o uso do termo *muro*, en vista

de que «a maior parte das actas que testemuñan esta palabra son posteriores ao século XII».

A segunda opción sería que efectivamente se tratase do mesmo Mahamud, que estaría instalado nesa área por un moi longo período de como mínimo 55 anos, de 785 até 840, coincidindo case completamente co reinado de Afonso II, de 791 até 842, e sendo a súa chegada até anterior. A teoría da revolta emeritense ficaría descartada neste caso, por descontado, pois os primeiros alzamentos coñecidos datan de 807 e 810 (Sánchez Albornoz, 1981: 143-144) e o episodio que en concreto se lle asigna a Mahamud sería por volta do ano 828 (Carballeira Debesa, 2007: 144), de maneira que tería que tratarse dalgún outro conflito interno en territorio Andalusí. Mais ademais tamén rompería de maneira considerábel o relato no que coinciden as crónicas polo cal Mahamud se instalaría na Galiza co beneplácito e a aceptación de Afonso o Casto e estaría aquí durante sete anos, a contar como moi cedo desde despois de 821, trixésimo ano de reinado do monarca. Non é estraña certa falta de exactitude coas datas en escritos desta natureza, porén nesta ocasión non se trataría só de cronoloxía senón que o propio relato das crónicas perdería boa parte da súa coherencia.

Se efectivamente o documento de 785 fose fidedigno e aceptásemos tamén seguir na medida do posíbel a información das crónicas, a terceira e última das posibilidades sería que, aceptando certo nivel de azar, coincidisen dous Mahamuds diferentes na contorna do val do Sarria a finais do século VIII e a principios do IX e ambos tivesen unha relevancia social suficiente para, no caso de un deles, ter protagonismo nos relatos fundacionais da monarquía ovetense, e no do outro para construír un muro que levase o seu nome por un período de como mínimo dous séculos. Un considerábel nivel de azar, si, porén tamén non tanto: o nome do profeta era común na antroponimia árabe medieval¹⁰¹. Por outra banda é certo que, a diferenza do que acontecería noutras partes da *Gallaecia*, no territorio da Galiza actual case non hai case rastro de poboación musulmá ou, máis precisamente, non hai case rastro da súa onomástica na documentación¹⁰². Baliñas Pérez (1992: 190) indica que aínda que nesta

¹⁰¹ Tamén é, con certeza, común entre as escollas contemporáneas. Tense afirmado que é o nome máis común entre homes, con máis de 150 millóns de persoas que o levan, segundo recollen por exemplo no xornal *El Correo* (Ahumadas, 2014).

¹⁰² Foi ben estudado como en documentación conservada en áreas fronteirizas con al-Andalus, caso de Coímbra ou Lorvño, recóllese unha moi abondosa onomástica árabe que dá testemuña da permanencia de continxentes de poboación musulmá, durante longos períodos e en ámbitos rurais. É unha pegada lingüística que fica mesmo despois de seren estes territorios definitivamente integrados nas estruturas cristiás, e que non podería explicarse mediante a tese das migracións mozárabes (Aillet, 2009: 77-78).

área interior de Lugo a poboación proveniente de territorio baixo dominio islámico non era tal como para supor mudanzas cuantitativas na composición previa, si supuxo un axente social relevante do punto de visto cualitativo. Mesmo así, o autor refírese a continxentes mozárabes e, por tanto, cristiáns, o que nos afasta de Mahamud.

Negar rotundamente a veracidade do documento datado en 785 non é posíbel coas ferramentas e datos de que dispomos actualmente. Por tanto debemos asumir como posíbel que o Mahamud ao que remite o muro fose outro home diferente do que foi derrotado en Santa Cristina. Mais esta resposta non nos parece completamente satisfactoria e non damos o crebacabezas por fechado: se os autores que defenden a posibilidade de o documento de 785 ser falso ou interpolado estivesen certos farían sentido todas as pezas que ante a autenticidade do mesmo non encaixan. E é que ademais non podemos abandonar a suspicacia á que invita o feito de Muro se encontrar ao lado de Larín, unha vila rexia de grande importancia e local de celebración de asembleas xudiciais, isto é, un espazo de control real directo, que se relacionaría coas crónicas ao indicaren que Mahamud foi acollido polo rei¹⁰³.

Tal proximidade indícase no documento de 962, «subtus muro de Mahamuth, prope villa regis que vocitant Elarin» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 118-119, d. 32) e así encontramos hoxe os lugares, ao distaren os termos de San Xoán de Muro menos dun quilómetro e medio dos do Salvador de Larín, só separados pola freguesía de Oleiros. A uns 5 km de Muro cara ao nordés, na actual parroquia de San Salvador de Toirán e no mesmo concello de Láncara, un núcleo de poboación que mantén o topónimo de Santa Cristiña e fainos pensar nun outro posíbel emprazamento do castro, para alén das posibilidades que xa teñen sido propostas¹⁰⁴. De resolvermos as contradicións arredor da data 785, poderíamos estar ante unha nova hipótese verosímil para a localización dos sucesos de Mahamud: Muro, Larín e Santa Cristiña, os territorios en que se tería movido Mahamud, próximos e vinculados pola toponimia e a documentación. Estaríamos ante un espazo de fronteira, de control real directo, cedido a un home de confianza de considerábel poderío militar.

Isto, que acontecía na parte dos límites da *Gallaecia* da altura, é algo completamente descoñecido máis ao norte no seu territorio nuclear, aquel que derivaría na Galiza actual e de cuxa documentación nos ocupamos no presente estudo.

¹⁰³ Andrade Cernadas (2011: 27) fai notar a este respecto que na Crónica Silense, aínda que posterior ás que vimos de citar, cita explicitamente que «domnus rex benigne suscipiens cum oñi comitatu suo in finibus Gallecie eu habitare iussit».

¹⁰⁴ Isla Frez (2010: 150-151), que tamén considera que estes documentos de Samos refiren ao Mahamud das crónicas e que tamén sitúa o caudillo en San Xoán de Muro, Láncara, mantén igualmente que o lugar da súa batalla final sería en Santa Cristina no Incio e non Santa Cristiña en Láncara.

A multiplicidade de pezas de difícil encaixe deixan un escenario en que hai espazo para que novas interpretacións e sobre todo novos datos axuden a conseguir respostas máis satisfactorias. Insistimos en que a arqueoloxía podería achegar moito se traballa con profundidade nestes emprazamentos. Sexa como for, debemos deixar agora esta cuestión e resignarnos de maneira temporaria a non esclarecer aínda o enigma do *muro Mahamuth* e a non aventurar con toda a certeza en que lugar exacto aconteceu o episodio da batalla de Santa Cristina. Si é posíbel e necesario, porén, achegármonos un bocado máis ao tipo de emprazamento en que se puido ter refuxiado o musulmán.

Xa temos rexeitada previamente a idea de que todo *castrum* que apareza na documentación tivese que estar ser utilizado con fins militares, tampouco cando o fai acompañado da preposición *subtus*, mais sería un erro de igual magnitude asumir que simplemente porque nas mencións castrais non se explicita actividade bélica sexa radicalmente imposíbel que en ningún caso a teña habido. Que o topónimo non apareza acompañado da palabra *castrum* tamén non nega a súa posíbel natureza como tal, como vimos xa no caso de *Uncani*. E é que, se os castros eran tidos en conta unha e outra vez para organizar e reorganizar o territorio sobre unhas mallas territoriais antigas, non se pode evitar a pregunta de até que punto podían ser tamén considerados como locais que aproveitar militarmente.

Despois de termos mostrado no capítulo anterior que boa parte das alusións castrais con que contamos son apenas citas referenciais a restos da Idade do Ferro, é necesario agora darmos un paso atrás para recoñecermos que a reocupación militar de emprazamentos deste tipo non pode tampouco ser negada de maneira rotunda en todos os casos en base á ausencia de probas. Recollemos efectivamente a non posibilidade de identificar usos militares de castros a través de construcións lingüísticas que serven para a identificación de propiedades, porén casos como o de Mahamud demostrannos que tamén non debemos descartalas. Simplemente descoñecemos o que tería acontecido noutros casos se dispuxésemos de materiais documentais e nomeadamente cronísticos máis ricos e o máximo que podemos concluír é que, até onde este estudo nos permite chegar, grande parte dos castros asumían funcións de localizadores no territorio, moitos deles estaban abandonados ou transformados, e no entanto algúns, como o que acabamos de ver, si acabaron sendo utilitarios dun punto de vista militar en período altomedieval.

A respecto do caso que estamos a estudar, foi Novo Guisán quen se parou a analizar con detemento nun artigo monográfico cal podería ser, neste caso, a natureza do refuxio de Mahamud. O autor fai notar que no total de 16 mencións a Santa Cristina nas *Crónicas Asturianas*, incluíndo a *Silense*, e os dous documentos da sé de Lugo en que tamén se menciona, utilízase o termo *castrum* en 12 ocasións e o termo *castellum* en 4. No entanto, acha que o sentido de todas elas é inequívoco: «Santa Cristina es un típico castro del noroeste, y no un castillo. Santa Cristina parece ser lo que los arqueólogos llaman castro y lo que todos entendemos por tal cosa» (Novo Guisán, 2002: 39).

Non descarta, iso si, que estivese aínda habitado nesa altura, posibilidade que propoñen López Quiroga e Rodríguez Lovelle (1999-2000: 181-182), que coinciden tamén en defender que o episodio bélico consistiu na defensa de Mahamud reaproveitando as estruturas do vello castro. A existencia de poboamentos castrexos que mantiveran poboación até o medievo no interior dos seus vellos muros, ou dos restos deles, é algo que xa tratamos con anterioridade. No caso de se tratar do núcleo de Santa Cristina do Viso, como parece probábel e estes autores acreditan, falaríanos dunha sincronía na secuencia de poboamento semellante á que vimos en Castroncán, recorrendo novamente a este símil. Tamén Baliñas (1996: 58) considera que se trata dun reaproveitamento militar de estruturas dos castros da «primitiva sociedade galaica», cuxa utilización militar «está testemuñada na Galicia dos séculos VIII-IX»¹⁰⁵.

Os dous documentos conservados Lugo son relevantes a este respecto. Están datados no século IX, 832 e 841, porén foron redixidos entre finais do século XI e principios do XII, encaixados nun contexto de disputa entre as sés episcopais de Ourense, Braga, Oviedo e a propia Lugo. O obxectivo do texto é por unha banda obter a dignidade metropolitana de Lugo sobre Ourense e Braga, e por outra gañar para Lugo unha serie de parroquias en litixio con Oviedo (ed. Floriano, 1949: 188-192 e 209-210). A falsificación é por tanto ben planificada e o seu contido unha creación do momento en que se elaborou.

Ora ben, o obxectivo dos redactores, e sobre todo dos promotores do documento, era conseguir un máximo nivel de credibilidade: de aí se entende o recurso

¹⁰⁵ Este autor considera tamén que a batalla dos galegos contra Silo en Montecubeiro, referida na versión Rotense da seguinte maneira, «Galleciam sibi reuellantem inito certamine in monte Cuperio superavit et suo imperio subiugavit» (ed. Gil Fernández *et al.*, 1985: 136), tería acontecido nun castro, hipótese que non asumimos ao non dispormos de ningún indicio firme que a sosteña.

ás crónicas, por exemplo. Non debemos confiar entón nos argumentos, porén tampouco tería sentido que dubidásenos das mencións aos lugares que se nomean. Cal sería utilidade dun documento que fala de locais inexistentes ou erróneos ou que contradí abertamente sucesos que son en maior ou menor medida coñecidos?

Sobre o caso de Santa Cristina, achamos que a información que se nos achega a ela responde á visión que se puidese ter do suceso nesa altura e non á invención de detalles que, a ese respecto, non farían demasiado sentido¹⁰⁶. A mención ao suceso de Mahamud procura precisamente o contrario, funcionar como elemento lexitimador, como proba de veracidade. Efectivamente pasou máis dun século desde os sucesos e é obvia a influencia do coñecemento das fontes cronísticas para a composición dos escritos, no entanto tamén parece razoábel que certa memoria do suceso puidese ter sobrevivido na área de Lugo. Sexa así ou non, para quen escribiu estes textos Santa Cristina situábase no Viso e facíao no enclave exacto onde se erixía unha igrexa á santa, onde hoxe se erixe.

Deles, o que está datado en 841, di o seguinte:

Imprimis est illud Castrum antiquum vocitatum S. Christina, quod abstuli a Sarracenis, cum Ecclesia in eodem fundata in territorio Lemabus, et Sarrie sub Urbe Lucensi per suis terminis antiquis (ed. Floriano, 1949: 204-210, d. 45).

O fragmento é altamente revelador. En primeiro lugar, o xa adiantado previamente: sitúa o lugar nos territorios de Lemos e Sarria. Segundamente, nomea literalmente a igrexa alí fundada, seguindo un esquema de reocupación do que temos falado con anterioridade, da que sabemos entón que cando menos a principios do século XII xa estaba edificada. Por último, e se callar o máis ilustrativo, é que o castro non se nomea de maneira xenérica, senón que se manifesta que é un castro antigo o que foi tomado polos sarracenos. No que se proclama do ano 832, dise que Mahamud se refuxiou «in castrum quoddam, quod vocatum est ab antiquis Castrum Sancte Christine» (ed. Floriano, 1949: 185-192, d. 40), utilizando así unha expresión transparente, *vocatum est ab antiquis*, chamado polos antigos, polos antepasados, castro de Santa Cristina. Un castro ben vinculado co pasado e de ningunha maneira de nova construción.

¹⁰⁶ Debemos apuntar unha posibilidade alternativa, se callar rebuscada porén non imposíbel, que consistiría en inventaren que se trataba desa Santa Cristina, sen teren ningún indicio ou até sabendo que na verdade os textos referirían a outra, como mecanismo para insistir na súa lexitimidade na área de Lemos, tendo en conta que era un dos territorios que a sé de Ourense ten reclamado, a pesar de estar O Viso no extremo máis meridional desta área.

Por todo isto achamos que a hipótese de Novo Guisán, que apoian tamén López Quiroga e Rodríguez Lovelle, é a máis acertada coas luces de que dispomos nesta altura, tanto a respecto da localización do castro no núcleo de Santa Cristina do Viso, como da súa natureza de castro antigo reaproveitado, neste caso con fins de defensa, fronte á posibilidade dunha fortificación de novo cuño. Isto coincidiría co proposto para outras latitudes nesta altura, como é o estudo de Avello Álvarez (1983: 276) sobre Asturias en que afirma que as «crónicas altomedievales, tanto musulmanas como cristianas, reflejan la existencia de numerosos *castra* defensivos, pero nunca hacen referencia a la época de su construcción, por lo que cabe pensar que sus orígenes son anteriores».

Manzano Moreno (2010: 66-67 e 109-110) explica con moita claridade como o refuxio puntual en lugares de altura, tanto por parte de pequenos líderes ou caudillos como das propias comunidades campesiñas, foi un «problema endémico» para calquera autoridade que tentase exercer un poder centralizado no panorama ibérico dos primeiros séculos medievais, ora suevos e visigodos, ora andalusís. Pola súa banda, os poderes dos emerxentes reinos cristiáns do norte, a pesar de teren construído o seu mito fundacional precisamente no episodio dunha revolta indíxena nun escenario de montaña, tamén tiveron que enfrontar situacións deste estilo a medida que se fortalecían e as súas aristocracias impuñan o seu poder sobre comunidades rurais ben articuladas.

O nacente reino de Oviedo non tiña capacidade nos primeiros anos para integrar nas súas débiles estruturas políticas e administrativas o espazo galaico, de aí que non fose até precisamente até o rei Afonso o Casto que se fixo efectiva dita integración. O caso de Mahamud é un exemplo, mais con certeza non o único. As crónicas narran rebelións de galegos contra a imposición do poder do principado ovetense, entre as que destaca a do Monte Cubeiro. Así o conta a Crónica de Afonso III, versión *Ad Sebastianum*:

18. Post Aurelii finem *Silo* successit in *regnum*, eo quod *Adosindam Adefonsi* principis *filiam* sortitus esset *coniungem*. Iste *cum Ismahelites pacem habuit*. Populos *Gallecie* contra se *rebellantes in monte Cuperio bello superabit et suo imperio subiugabit*. (ed. Gil Fernández, *et al.*, 1985: 137).

No entanto, a priori, o val do Sarria non parece unha área especialmente proclive a se teren mantido comunidades cunha alta autonomía política ao longo do tempo: a influencia dun mosteiro extraordinariamente antigo (Mundó, 1961: 157-164) e a rápida inclusión do oriente da provincia de Lugo nos dominios do príncipe de Oviedo

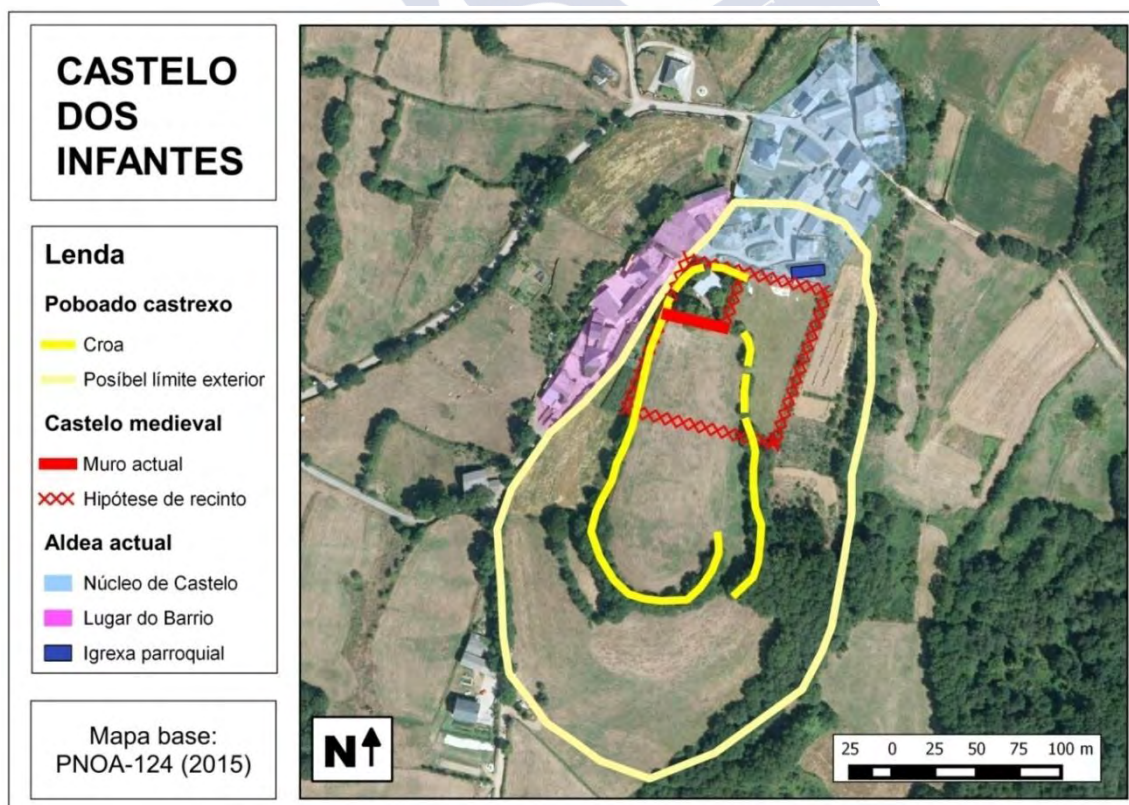
fan pensar nunha integración social relativamente temperá e insinúan que sucesos como o que ocupou este apartado se limitan a estes primeiros momentos de incorporación. Mais, como veremos de aquí por diante, o poder actúa a diferentes niveis que se superpoñen e complementan, e só nalgúns casos chocan e se anulan.

Por último, cabería deixar feita a pregunta de onde podería vivir Mahamud, unha vez que sabemos que estivo asentado na área un longo período de tempo e que Santa Cristina non era un castelo que erixiu como vivenda. Aliás, o termo *muro* non é transparente. Aínda téndose indicado que no iberorromance se especializou na acepción de muralla grosa e externa que defende un lugar fortificado, na nosa documentación aparece tamén aludindo a paredes de edificios ou a «valados que rodean as propiedades e que cumpren unha dobre misión: por unha parte delimitar con exactitude a propiedade, pola outra protexer os froitos que alí se colleitaban» (Varela Sieiro, 2008: 109-110). Calquera das opcións podería ser verosímil, tendo en conta que non sabemos nada das súas funcións nin, apenas, do seu promotor ou propietario Mahamud. A resposta a isto dependería, entre outras cousas, de resolvermos con suceso a incógnita da súa chegada e, sobre todo, da súa permanencia aquí. Non sabemos se en Santa Cristina se refuxiou no seu momento final, o que faría todo o sentido aproveitando as condicións do emprazamento, ou se no interior do vello castro, como hoxe está a aldea e no século XII estaba xa a igrexa, se encontraría a súa moradía.

Vivise alí ou noutro lugar, o único ao que podemos recorrer é ao que teñen traballado outros autores para cronoloxías próximas, que tenden cada vez máis pensar que as residencias de perfís sociais deste tipo poden consistir, máis que dun castelo, dunha vivenda destacada sobre as demais porén non necesariamente fortificada nin fóra do núcleo de poboación partillado con outras casas. Non podemos perder de vista o interesante concepto dos *palatia*, que teñen estudado e proposto como modelo de residencia das aristocracias, mesmo para períodos un chisco máis tardíos, García de Cortázar e Peña Bocos (1999: 281-296) en Navarra e Castela e Martín Viso (2013: 103-126) na meseta do Douro; e de maneira máis breve Porela Pallares Méndez e Portela Silva (1992) e Andrade Cernadas (2018) no caso galego.

8.2. A ESCOLLA DO CASTRO COMO LOCALIZACIÓN PARA O CASTELO: CASTELO DOS INFANTES

Unhas veces, como en Santa Cristina, as cousas son realmente complicadas e ver a relación entre as vellas fortificacións castrexas e os lugares que se usaron militarmente na Alta Idade Media é unha complexa análise de intrincados elementos. Outras, no entanto, é só ollar o que está diante dos ollos. No caso da freguesía sarriá de Santiago de Castelo dos Infantes preséntase así: é transparente a terminoloxía, pois na documentación aparece o termo *Castellum* para o lugar no século XI, éo a toponimia, ao permanecer hoxe en día o lugar chamándose Castelo dos Infantes, e tamén o é a arqueoloxía, cos restos do vello castro evidentes e aínda visíbeis os do castelo que se lle erixiu enriba, ambos detectábeis após un traballo de prospección superficial. No IPAG aparece efectivamente inventariado como xacemento da Idade do Ferro, romano e medieval. Este caso é o exemplo de que non hai que procurar demasiado para encontrar casos en que sobre o emprazamento dun xacemento do ferro se localizou unha fortificación medieval¹⁰⁷.

Imaxe 24. Interpretación do xacemento de Castelo dos Infantes

¹⁰⁷ Xa falamos no Capítulo 6 do caso da Pobra de Monterrei, mais poderíamos enumerar diversos emprazamentos similares. Para escollermos un outro exemplo, ben estudado por González Paz (2000), poderíamos ollar tamén o castelo de Castro de Ouro, en Alfoz, Lugo.

Imaxe 25. Croa do castro de Castelo dos Infantes vista desde o norte cara o sur, apreciándose o terraplén do seu lado oeste

Na Imaxe 24 facemos unha proposta visual da ocupación do emprazamento individualizando os diversos elementos. O castro, marcado en amarelo escuro a croa e en claro un posíbel límite exterior¹⁰⁸, que non é estraño encontrar en castros deste tipo. O castelo, marcado en vermello a parede que se mantén en pé, e con cruces da mesma cor un posíbel recinto exterior. A aldea actual, co centro da mesma en azul claro, no medio dela a igrexa parroquial en azul escuro, e en rosa o lugar do Barrio.

Reparemos en que o castelo se sitúa mesmo no topo da croa, no punto máis alto, a igrexa parroquial está un pouco máis encostada, porén aínda dentro dos límites do castro, e o espazo habitado esténdese por contra cara a fóra do que sería o cercado. O lugar do Barrio é especialmente ilustrativo, pois tanto do punto de vista toponímico como na morfoloxía do asentamento encaixa á perfección co modelo dos *barrios* que Martín Viso identifica como asentamentos propios dos momentos intermedios no proceso de abandono dos hábitats en altura. O castro abandónase, porén o barrio,

¹⁰⁸ O xacemento está formado por diferentes espazos aterrazados e separados por desniveis, dos que achamos este podería ser o máis externo.

crecido nalgún momento ao pé do mesmo, asume as súas funcións habitacionais e constitúe «un entramado único junto al castro» (Martín Viso, 2000: 110). Isto permítenos propor a hipótese da continuidade poboacional do enclave fronte á posibilidade dun abandono total e unha ocupación *ex novo* no momento en que se decide que o lugar é apropiado para erguer unha fortificación de nova planta.

A respecto da documentación, a mención máis antiga que encontramos, de 1082, «et inde per illam costam inter Castellum et Varzenola» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 66-68, d. 4), dános unha data *ante quem* para a existencia xa dunha fortificación medieval. Volta aparecer en 1120¹⁰⁹, dúas veces no mesmo documento:

villam unam que est in territorio Sarrie, quam vocitant Varzenella, ripa fluvio Sarrie, et est inter Castello et sancta Maria de Lier, per suos terminos et quantum ad illam pertinet; (...). Sunt autem termini illius cauti: (...) et inde per med\ i /o monte Cremado, diende per illo vallado quod est circa villa de Castello contra illa villa de Varzenella, et inde per cacumen montis qui vocatur Valle Malo, (Lucas Álvarez, 1986: 294-295, d. 135).

Hoxe, entre Santa María de Lier e Castelo non hai ningún núcleo de poboación, por tanto presumimos que *Varzenella* / *Varzenola* non tivo como entidade humana continuidade até os nosos días, porén unhas terras de cultivo situadas mesmo no espazo intermedio entre as dúas aldeas, ao pé do río Sarria na marxe de Castelo, levan o nome de Barxela, que sen dúbida herdan o nome da antiga vila e nos sinalan o lugar en que estivo o seu emprazamento orixinario. En calquera caso, talvez o máis interesante sexa o uso da expresión «villa de Castello», ou o que é o mesmo, que apareza a palabra *Castello* en versión romanceada, e non en latín, axindo a xeito de topónimo dunha *villa*, termo ao que acompaña, e non como substantivo común.

O lugar que aínda hoxe se chama Castelo e que naquel momento estaba coroado por un castelo no seu punto máis alto xa se chamaba, de xeito toponimizado, así, *Castello*. Parece que non se nos está a falar por tanto do castelo como elemento arquitectónico, senón do emprazamento no seu conxunto, con certeza nucleado por unha torre porén formado por máis elementos. Aliás, é digna de interese a mención a un «vallato circa villa de Castelo», do que a pesar de descoñermos todo non podemos

¹⁰⁹ O editor, Lucas Álvarez, considera que tamén se está a falar deste lugar en 1098, cando na doazón que se vai de Santa María de Suñide a Samos se inclúe «alia hereditas que est in Castello» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 300-302, d. 140), porén nós achamos ben máis probábel que se estea a falar do núcleo de Castelo na parroquia de San Martiño de Loureiro, lindante polo leste con Suñide.

deixar de relacionar coa posibilidade de se tratar dalgún tipo de estrutura vinculada cos restos do castro ou co mesmo castelo¹¹⁰.

Sobre o seu nome completo, Castelo dos Infantes, fai notar Núñez Seijas que existen varias hipóteses mais conclúe que, á súa vista, a máis xustificada tería a súa orixe nos Infantes de la Cerda, Afonso e Fernando, netos do rei Afonso X e protagonistas dun conflito sucesorio entre Afonso de la Cerda, herdeiro lexítimo, e o seu tío, que sería o vencedor e se faría coroar como Sancho IV. O autor explica a seguinte maneira:

siendo algún tiempo los señoríos de Lemos y Sarria, de los infantes de la Cerda, se agregara el de Castillo, al de Sarria, cuya población había sido señalada al Infanta D. Alfonso, el año 1304, al decidirse por los Reyes de Aragón y Portugal, las pretensiones de los Cerdas (Núñez Seijas, v. II, 1959: 71).

Aínda que considera que posibelmente o castelo tivese sido vítima da destrución dos irmandiños, informa que no segundo terzo do século XVII aínda vivía «en una casona construida con materiales de las ruinas del castillo que los del lugar llaman *O Palacio*» dona Constanza Mª López de Lemos, considerada a probábel última señora do Castelo que aínda residiría alí (Núñez Seijas, v. II, 1959: 72).

O lugar predominante e a memoria do vello castro no seu momento terían sido importantes na escollo do emprazamento, mais a posterior erección do castelo rematou por hexemonizar o relato popular. En 2016 entrevistamos a José, de 84 anos daquela, veciño e nacido en Castelo dos Infantes, que nos explicou un relato en que fusionaba diversos elementos, afirmando o seguinte: que o castelo estaba construído enriba dun castro, que posteriormente o tiraran abaixo e que o topónimo do lugar provén do nome orixinario «Castillo de los Siete Infantes del Árabe». Os infantes literarios fronte os infantes históricos. A etimoloxía popular que nos proporcionou do topónimo deu nunha lenda bastante peculiar:

No castelo vivira unha muller que tivera sete fillos dunha vez e pola vergoña levábaos nun cesto para afogalos no río que pasa aí abaixo. Pero parouna o dono, o seu home logo, e ela dixo que eran canciños, pero non lle creu e díxolle que llos ensinase e tívolllos que ensinar. Entón el levounos, e púxolles unha ama de cría, cando eu era neno aínda se levaban as amas de cría, e cando os nenos fixeron a comunión levoullos a ela e díxolle

¹¹⁰ No *Blaise Medieval* o termo *vallato* aparece definido como «fossé, lieu fortifié», e no *Du Cange* como «Fossatum, vel locum vallo septus», engadindo ademais neste último unha serie de exemplos de textos en que aparece con este sentido (Dispoñíbel en liña: <http://clt.brepolis.net/dld/pages/QuickSearch.aspx> [Última consulta: 14/06/2018]).

«cal destes é o meu fillo?», e ela nese momento morreu. Son cousas que pasan, tamén eu tiven unha porca que pariu case trinta porquiños.

Non é difícil detectar que o núcleo da narración consiste nunha reinterpretación da lenda dos Sete Infantes de Lara, documentada no século XIII, estudada por Menéndez Pidal (1934) como unha das pezas claves da literatura castelá medieval e utilizada como base para a procura dunha tradición dos *cantares de gesta* casteláns até os límites no século X, da que non hai evidencia documental. No entanto, o argumento que nos deu José está moi destorcido do recollido na lenda.

O relato dos Lara foi probabelmente introducido tardiamente, en vista do facto de o informante reproducir o étimo popular en español, e parece terse mesturado con elementos propios do folclore tradicional: a interpretación do orixinal «de Lara» por «del Árabe», obviamente pola proximidade fonética mais posibelmente tamén asumindo unha partilla de significados de 'árabe' co significante 'mouro'; a muller que desaparece cando rompe o encantamento; o río como escenario de sucesos máxicos etc. O popular é unha convención, ao fin e ao cabo, e o que é orixinario e o que chega de fóra nunca paran de se mesturar e crear cousas novas. É difícil pór o límite. Igual que o é encontrar o punto de encontro entre castros e castelos.

8.3. A PERDA DA REFERENCIALIDADE DO CASTRO EN FAVOR DO CASTELO: DE CASTROVITE A CIRA

Xa agora na provincia de Pontevedra, no concello de Silleda, encóntrase o castelo de Cira á marxe esquerda do río Ulla e na parroquia coa que a torre comparte nome. A súa orixe é recollida de maneira explícita na *Historia Compostelá*, que narra que se construíu por iniciativa de Bermudo Suárez con licenza do arcebispo e dos cóengos de Santiago nas terras do apóstolo¹¹¹ (ed. Falque Rey, 1994: 365). A explicación dáse no relato dos conflitos no primeiro cuarto do século XII entre a raíña Urraca e Diego Xelmírez, após a morte de Afonso VI, e concretamente no episodio da captura do arcebispo por parte dela co apoio dunha serie de nobres en 1121. Entre os fieis ao compostelán que tamén foron presos encontrábase o mesmo Bermudo, dono da torre, de maneira que Dona Urraca se fixo con ela e lla entregou a Xoán Díaz, home da

¹¹¹ Será importante este fragmento para reflexionarmos sobre a prerrogativa ou non prerrogativa rexia a respecto da erección de castelos e sobre o interese neste caso da mitra por remarcar a súa preeminencia sobre os señores. Nesta ocasión remácase, achamos que de maneira consciente, o facto de que é o bispado o que dá licenza a Bermudo.

súa confianza. A estratexia era global, arrebatándolle tamén os castelos da Lanzada e Oeste a Muño Xelmírez, irmán de Diego. Estes só foron devoltos após un enfrontamento directo entre os exércitos ao pé do Pico Sacro, onde a raíña comezara a edificar un novo castelo (ed. Falque Rey, 1994: 365, 379-382).

Á recuperación de Cira dedícaselle un capítulo específico na crónica. Xelmírez decidiu comprala para si de volta por 150 marcos de prata, garantindo co pagamento a existencia de escrituras de venda e compra que asegurasen que non houbera dúbida da súa titularidade; a raíña accedeu á transacción, porén non renunciou totalmente ao seu control e pediu que despois da venda lla cedese como feudo, coa promesa de que a devolvería en paz e sen resistencia en caso de que lle fose reclamada. Cumprido o acordo deixou alí a Xoán Díaz no seu nome.

Xa encontrándose Dona Urraca ao pé da morte o arcebispo reclamoulle a devolución do castelo, e conseguíuno, e conseguiu tamén a confirmación do fillo dela, Afonso VII. Porén o castelán Xoán negouse con firmeza a abandonar o emprazamento que controlaba e reuniuse persoalmente co rei, inducíndoo a que se botase atrás e lle concedese o castelo directamente a el en feudo. Souboo Xelmírez e correu á curia e, primeiro enfadado e despois persuasivo, tentou explicarlle a Afonso o seu agravio e convencelo de que Cira lle fose restituída, o que finalmente só logrou mediante subornos a diversos achegados e un pagamento ao mesmo monarca (ed. Falque Rey, 1994: 459-463).

Este interesante xogo de tronos, permítase a brincadeira, ilustra sobre a centralidade dos castelos no desenvolvemento práctico do exercicio do poder político e sobre como nesa altura a *Historia Compostelana* nos achega abundosa e riquísima información á que voltaremos en próximos capítulos. O que nos interesa agora é a relevancia de Cira en concreto na configuración territorial do señorío de Santiago e, especificamente, na súa defensa. A crónica di, literalmente:

Videns igitur quoddam castrum nomine Sciram cum suis appenditiis sue ecclesie utilissimum et opportunissimum esse, utpote in medio honoris beati Iacobi situm et fundatum (ed. Falque Rey, 1988: 385).

Dáse neste comezo de oración unha información perfectamente clara: o castelo de Cira encontrábase no medio do señorío de Santiago e era, por tanto, utilísimo e oportunísimo para a súa igrexa. Este caso mostra entón de maneira moi expresiva a particular preocupación do señor episcopal pola seguridade do borde sur do seu

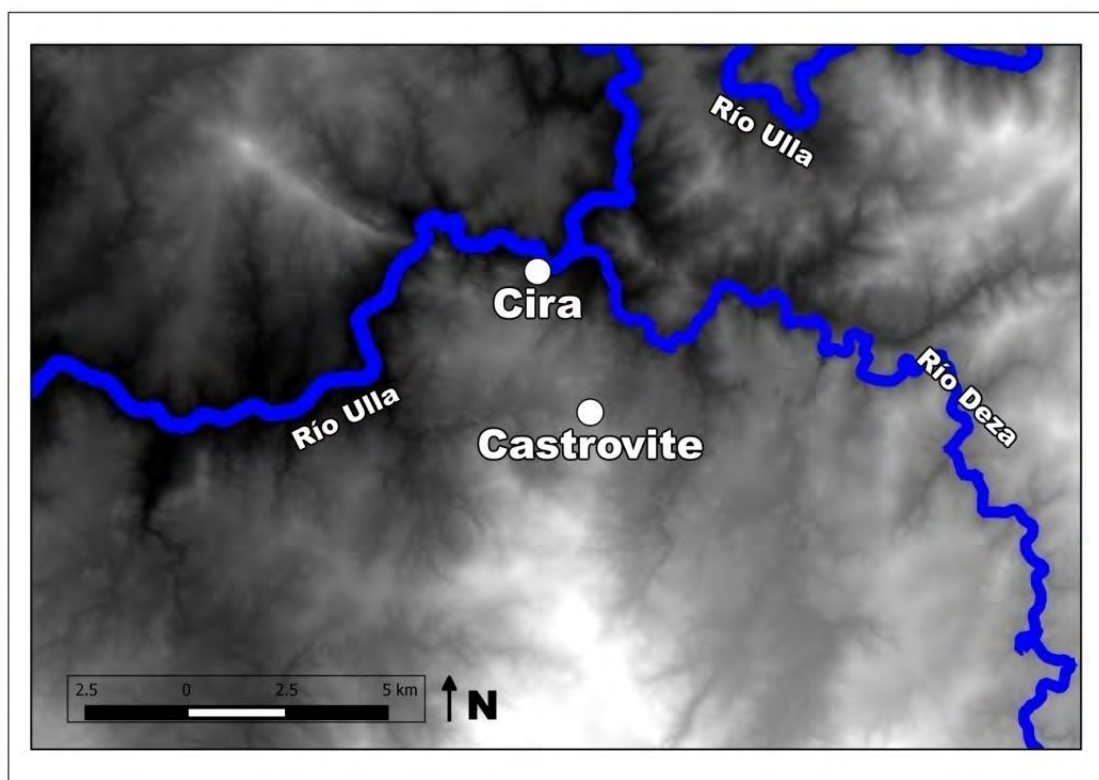
dominio, que se manifesta de maneira explícita na crónica (Portela Silva, Pallares Méndez, 2013: 203-204).

Galbán Malagón (2011a; 2011b: 248-264) ten estudado esta fortificación dun punto de vista tanto histórico como arquitectónico e arqueolóxico, abranxendo a existencia da mesma desde as súas orixes aínda que focando especialmente no período baixomedieval. Na súa obra explica como superadas as primeiras pugnas entre nobreza, monarquía e cabido que vimos de expor, acontece o seguinte:

Cira será una fortaleza de la mitra, siendo cedida a determinados nobles. El carácter reversible de este tipo de cesión no impedía la pervivencia de determinadas familias en la tenencia y el constante temor eclesiástico a la patrimonialización de lo cedido (Galbán Malagón, 2011a: 451).

Continúa xa logo co estudo nos albores da Idade Moderna, pois após a guerra irmandiña a familia dos Moscoso ocupou a fortaleza e conseguiu consolidala entre as súas posesións, alongando por tanto os conflitos polo seu control. Porén o máis relevante para o presente estudo é o que nos achega non sobre este período tardío, senón sobre os primeiros momentos.

A escolla do emprazamento, determinada pola súa localización a respecto de vías de comunicación, pola visibilidade e pola súa relación coa posesión de territorios na zona, vese clara neste caso, sempre co señorío de Santiago como cortina de fondo. É unha porta natural ás terras de Santiago desde o leste e é a converxencia do Deza co Ulla, que chega desde o oeste. O autor indica que ao se tratar dunha iniciativa dun nobre local de baixo nivel estaríamos na súa orixe ante unha estrutura modesta e de escasas dimensións, propondo a posibilidade de que como noutros casos non tivese máis do que un valado e unha fosa. E no entanto, «sí se tiene constancia de la profunda alteración de la percepción del territorio que supone la fortaleza desde su temprana aparición» (Galbán Malagón, 2011a: 451). Isto veríase no facto de se comezar a utilizar Cira como referente territorial tras a erección da nova fortificación, fosen como fosen as súas estruturas materiais, substituíndo a Castrovite, o emprazamento que se viña nomeando até o momento (Galbán Malagón, 2013: 90-91; 2011a: 451). Este lugar encóntrase na parroquia de San Pedro de Orazo, no concello da Estrada.

Imaxe 26. Cira e Castrovite sobre plano hipsométrico, representando o branco o punto máis alto, o negro máis baixo e os ríos Ulla e Deza en cor azul

No ano 1115 a raíña Urraca doa á igrexa de Santiago unha serie de posesións entre as que inclúe «ecclesias .VI. circa Castrum Biti et flumen Ulie» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 181, d. 81), isto é, seis igrexas perto de Castrovite e o río Ulla. O adverbio é de proximidade, mais no entanto tamén parece indicarse non só a distancia mais tamén algunha pertenza, ao se utilizaren a continuación no mesmo documento as expresións «ecclesias tam de Castro Biti quam de Montibus» e «Hec sunt nomina ecclesiarum de Castro Biti». As herdades doadas non só están nos arredores de Castrovite, senón que se denominan explicitamente como 'as igrexas de Castrovite'. O castro era, por tanto, non só un elemento referencial a respecto da súa materialidade física senón que se proxectaba e nomeaba unha área maior. En esencia, a supervivencia dun territorio de tradición antiga como os que analizamos no Capítulo 6. Entre a media ducia de igrexas que se doaban dentro deste espazo aparece nomeada Santa Baia de Cira, sen mención nin insinuación a castelo ningún nos seus termos.

Tamén a *Historia Compostelá* recorre a termos semellantes. Ao narrar o momento de caos e caída das fidelidades após a morte de Afonso VI en 1109 explícase que «circa Castrum Biti sollertiam tanti presulis inuitantes iuramentum et fidelitatem ei fecerunt» (ed. Falque Rey, 1988: 86), isto é, os nobres galegos reagrupáronse en torno a

Xelmírez, e para isto convidárono e fixéronlle xuramento perto de Castrovite. Así, nas primeiras décadas do século XII a cousa parece clara: Castrovite era o lugar referencial nesa zona da ribeira do Ulla, era nomeado cando algo acontecía nas súas proximidades e as *villae* na redonda mencionábanse vinculadas con el. Mais as cousas non tardarían moito en mudar.

Despois dos episodios de construción e loita polo control do castelo de Cira narrados na dita crónica e xa introducidos liñas máis arriba, a organización do territorio nesta área ficou transformada definitivamente. Nun documento de 1165 o rei Fernando II doa á igrexa de Santiago a terra de Deza, «per omnes suos terminos nouissimos et antiquos», especificando que «diuidit ipsa Decia cum castello Cirie ultra Castrum Byti, quod castrum continetur infra terminos Cirie» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 240, d. 115). Esa mención a termos novísimos e antigos, en vez da máis frecuente fórmula que remite unicamente aos antigos, recolle unha realidade que no momento da redacción se sabía: os límites e a división desa área estaban a se transformar. O castelo mudou a organización territorial e creou un novo mapa. Mais nesa altura, medio século despois daquela doazón de Urraca, a memoria do anterior non estaba aínda esvaecida. De aí que no documento non fose suficiente con indicar que as terras do Deza lindan coas do castelo de Cira, senón que se fixo preciso manifestar que o castro de Castrovite, antes núcleo referencial do territorio da súa contorna, ficaba agora dentro dos límites da nova fortificación. Se por acaso alguén o dubidase.

E é que Castrovite debía ter sido na Alta Idade Media un castro ben relevante. Entre outras cousas e para alén da súa proxección territorial, porque foi cristianizado coa advocación de Santa Mariña, a quen aínda hoxe está consagrada unha capela no interior da croa, no alto do monte que se eleva por riba da actual aldea de Castrovite, herdeira do nome da fortificación. De facto, o caso deste emprazamento foi estudado polo antropólogo R. Quintía Pereira na súa premiada obra *Mariña, de deusa a santa. A advocación de Santa Mariña na cristianización da Gallaecia* (2017), que xa foi citada anteriormente, en que analiza como a aparición de templos dedicados a esta santa coinciden en moitos casos con espazos de especial relevancia simbólica na cultura galaica e, con frecuencia, a lugares de culto á deusa prerromana Navia¹¹². Vinculada, a

¹¹² Sobre este castro indica que se cre «que na coroa hai un tesouro enterrado. Segundo recolleu Figueira Valverde e García Alén, en 1920 uns ladróns entraron polo tellado da ermida e cavarón unha fosa baixo o altar principal. Cóntase que atoparon unha especie de túmulo ou sepulcro formado por unha serie de grandes pedras ou esteos que quedaron a vista. No alto da coroa e fronte á ermida destaca unha gran laxe

propósito, cos ríos. Tal proposta non sería contraditoria co rexistrado no Inventario da Xunta (IPAG) onde se fala unha ocupación continuada do castro entre o século VIII a. C. e o I a. C. até ser abandonado sen romanizar, constatando, iso si, que «aparecen nos niveis superficiais revoltos algunhas cerámicas medievais» aínda que «non se poidan relacionar con nengun tipo de construción».

Imaxe 27. No fondo, ermida de Santa Mariña sobre o castro de Castrovite vista desde a estrada N-525

Quintía achéganos unha lenda ben ilustrativa sobre a racionalización popular do espazo¹¹³:

Existe unha conexión mitolóxica entre este monte e tres veciños pois, segundo a lenda, o Pico Sacro, o San Sebastián e o San Benito son os tres irmáns que vixían da súa irmá Santa Mariña de Castrovite. Unha interesante mostra de construción cultural da paisaxe e de reinterpretación en clave relixiosa cristiá. No lugar celébrase a festa solsticial de San Xoán, igual que acontece no veciño Pico Sacro (Quintía Pereira, 2017: 165).

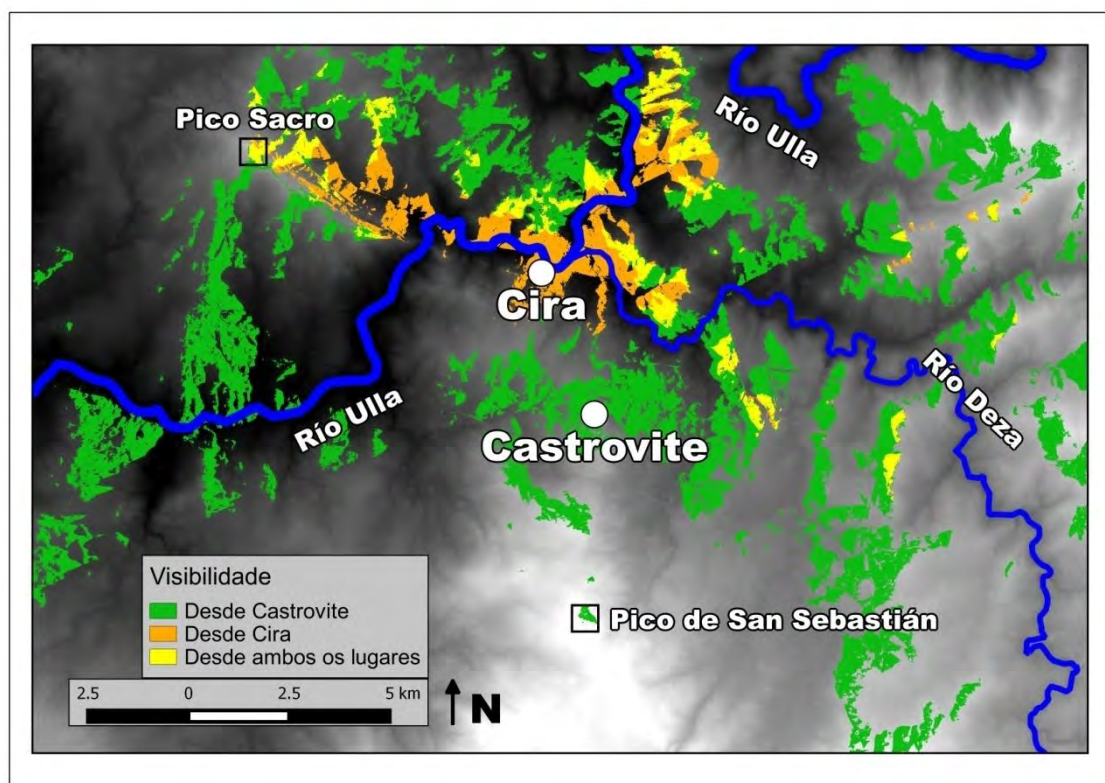
Á parte da posíbel transcendencia da feminización do local, que arriscando poderíamos relacionar non só con Navia e Mariña senón tamén co protagonismo das figuras femininas no noso folclore popular, ou da curiosidade de partillar tradicións co Pico Sacro, onde Urraca tentou construír un castelo precisamente nas perturbacións

que presenta diferentes pías e cazoletas labradas, algunhas semellan de orixe artificial. Algúns historiadores barallan a hipótese de que puidese ser unha sorte de altar, como os que aparecen nalgúns outeiros galegos» (Quintía Pereira, 2017: 164-165).

¹¹³ Para afondar neste tipo de análises tamén é interesante a obra de García Quintela, por exemplo «De los solsticios en los castros a los santos cristianos: La creación de los paisajes cristianos en Galicia» (2014).

relacionadas con Cira, achamos que o máis significativo dese fragmento de Quintía é a relevancia da situación en altura.

Castrovite encóntrase a media altura, no último punto elevado dos contrafortes cara ao norte do pico de San Sebastián, o máis destacado dunha serie elevacións que se suceden como se fosen restos da poderosa serra do Candán cara ao nordés, até se debrozaren sobre a depresión que forman os ríos Ulla e Deza. Ollando amplamente o espazo deses vales é que se sitúa. Trátase dun emprazamento habitual para castros da Idade do Ferro, cunha boa visibilidade relativa sobre a contorna máis próxima e as terras de cultivo ao seu redor. Nin oculto na terras baixas entre os campos fértiles, nin no cumio dos máis altos montes, posición esta última que renunciaría á proximidade coas terras produtivas en troca de boa visibilidade a longa distancia e dunha utilidade militar a grande escala da que os máis deles non precisaban.

Imaxe 28. Cálculo de visibilidade dixital desde Cira e Castrovite, destacando tamén o Pico Sacro e o de San Sebastián

Desta maneira, no mapa de visibilidade que elaboramos obsérvase como desde este emprazamento se poden ver ben de terras cara ao oeste, para onde avanza o río Ulla, cara ao sueste, de onde vén o Deza, e nas que se estenden ao norte da fusión dos dous cursos de auga. Só non ten proxección cara ao sur, onde ascende a formación

montañosa que fecha o horizonte visual. O interese era a proxección sobre ese vasto territorio de val. Cara o sur apenas ve, como resaltamos no mapa, o nomeado pico de San Sebastián, un dos tres irmáns¹¹⁴ protectores de Santa Mariña. Novamente se comproba unha cousa que xa sabiamos dos castros: que non precisaban estar vendo absolutamente todo porque, antes de máis, víanse entre eles e tecían unha rede –sobre a que, iso si, non se debe especular sen analizar con detalle os períodos de ocupación propostos para cada un dos lugares que a conforman–.

Este tipo de localizacións ten, na verdade, moito de común coas que se teñen procurado para a erección de castelos medievais. Os criterios de visibilidade, cursos de auga ou monumentalidade teñen sido frecuentemente partillados. Porén, neste caso optouse por un punto moi diferente para erguer unha nova torre. Cira encóntrase nun pequeno outeiro ao pé mesmo do punto en que morre o Deza no Ulla e a súa visión é, como se aprecia, moito máis limitada, proxectándose sobre os tramos inmediatamente finais dos dous ríos antes de se xuntaren e o primeiro tramo en que o Ulla engrandecido avanza cara o oeste. Isto é así, entre outras cousas, porque este castelo non procura tanto ter visibilidade, como impor a súa propia presenza. Está aí non para ver o río, como Castrovite estaba para ver os campos, senón para exercer o control da vía de pasaxe que por aí decorre. Está para cortar ou permitir o paso coa súa existencia. Está nunha das portas ao señorío máis importante da Galiza do momento, o da igrexa de Santiago.

Entre tanto, reparemos na única liña de visión que Cira mantén aberta para alén da intersección dos ríos. Cara o noroeste proxéctase sobre a vía que se abre seguindo un pequeno regueiro que baixa de Boqueixón e que leva, no fin, ao contacto visual co nomeado Pico Sacro. No mapa, marcamos este punto cun cadrado para podermos ver como o Sacro está corado de amarelo e é, xa que logo, visíbel tanto de Cira como de Castrovite. A relevancia dese monte sobre a área faise evidente nesta maneira. Porén, se callar ilustra tamén dúas maneiras de entender o territorio. Encanto con Castrovite partilla folclore e lendas, partilla o costume das fogueiras no alto, sen perdermos de vista o proceso de resignificación de feitos e acontecementos que en ocasións dá lugar a tradicións deste tipo, Cira precisa a visibilidade por un motivo puramente pragmático, o dominio efectivo do territorio de Santiago e o facto de ser ese monte, como a raíña Urraca tentou materializar, un punto de control sobre o mesmo.

¹¹⁴ Non incluímos tamén San Bieito no plano porque por causa da distancia para incluílo sería necesario ampliálo a unha escala demasiado grande que o faría inoperante.

Que existe algún tipo de continuidade entre os dous lugares que estamos a tratar é evidente: Cira adopta as funcións referenciais na conceptualización dun espazo concreto que até ese momento estaban vinculadas a Castrovite. No entanto é unha continuidade sutil entre dúas realidades entre as que existe unha ruptura clara. Do vello castro cristianizado, dedicado probabelmente en orixe á deusa galaica dos ríos, que observa ao lonxe desde o alto do seu monte a fusión entre o Ulla e o Deza, á torre medieval construída ao pé da encrucillada, controlando o camiño, provocando as batallas e enfrontando nobres e reis. Garantindo, en definitiva, o poder.

Neste caso a ruptura faise visíbel porque para as necesidades específicas do momento foi preciso levar a cabo a construción do castelo nun emprazamento diferente. De feito, as dúas fortificacións nin sequera son intervisíbeis entre si. Para que habían de selo, se un estaba abandonado militarmente e a outra existía apenas para se impor sobre o río. De non ser tal a importancia que tiña o control do transcurso do Ulla e da entrada a Santiago, non sería disparatado pensar que, á vista das características da zona, se tivese erguido unha torre en Castrovite. Achamos que este é un patrón non infrecuente no proceso de xurdimento dos castelos e que, mesmo naqueles casos en que as novas torres se constrúen sobre os castros, a continuidade fica nunha sorte de coincidencia en que se partillan necesidades de emprazamentos en altura ben escolleitos e, até, certo simbolismo. Non moito máis. Casos como este, en que a diverxencia se fai evidente, son ilustrativos do que acontecería noutros casos menos claros desta realidade. Unha realidade que para Castrovite Galbán Malagón (2013: 90) definiu como «castro-fósil desfuncionalizado».

A rede castral antiga non chega viva, ou o que é o mesmo, funcional, a estes momentos de plenitude medieval. Mais o seu corpo xacente segue aí, inmenso, dando en moitos casos forma e nome ao que se estaba a construír de novo sobre el. Como un fósil dun modelo de organización humana que no seu día foi efectivo e deixou restos lenes porén múltiples e en diversas esferas.

CONCLUSIÓN DA PARTE II: A IGREXA PROPIA DE SANTA MARÍA DE SUÑIDE E AS DÚAS FACIANAS DOS CASTROS ANTIGOS

Nun documento datado en 1098 un Pedro García doa a Samos a metade da súa igrexa de Santa María de Suñide, cos seus numerosos lugares anexos, e explica con detemento os límites e a composición deste espazo (ed. Lucas Álvarez, 1986: 300-302, d. 140). A área tiña un tamaño moi considerábel, abranguendo non só a Suñide actual senón varias das súas parroquias lindeiras: Loureiro, Teibilide, Santa Marta da Pena, San Salvador da Pena, Pacios, San Vicente de Froián... Nun artigo publicado por nós en que se presentaban algúns resultados parciais e provisionais desta pesquisa doutoral –algúns dos cales foron incluídos en capítulos anteriores– propúñase que o espazo de Suñide «parece máis un resquicio dos extensos espazos altomedievais» que o que se esperaría do «modelo de compartimentación e hiper regulación do terreo feudal» e que «fai sentido pensar» que sexa herdeiro «en certa maneira dun territorio castral» (Lixó Gómez, 2018: 67-68). Recoñecía-se tamén, iso si, que era só unha hipótese e que non se entraría na natureza do caso con detemento. Achamos que debemos mudar esa opinión.

Como xa indicáramos daquela, a igrexa de Suñide é unha igrexa propia –«ecclesiam meam propriam quam habeo de susceptione avorum et parentum meorum Garsie et Gontine»– e non se pode descartar que fose un mosteiro familiar, tendo en conta que o termo *ecclesia* utilízase en ocasións de maneira sinónima con outros como *basilica* ou *monasterium*. Da mesma maneira tampouco se pode afirmar que si o sexa, ao non se facer no texto referencia a unha comunidade relixiosa nin a termos transparentes que indiquen tal cousa, como serían os dous exemplos anteriormente indicados. En calquera caso, non parece haber moita dúbida en que o tal Pedro debía vir dunha familia poderosa. Así, entre as propiedades que se comprenden na igrexa de Suñide e que nesa altura serán doadas a Samos inclúense as seguintes *villae*:

villa de Petro Donnoniz qui fuit servus de meo patre Garsia Nuniz et meus; integra villa de Guntino Navalía integra qui fuit servus de patre meo; alia hereditas que est in Castello; alia que est in Pascasi; alia in Formicarios; alia in Villa Iusti; alia in Fontaneda in Froian; alia in villa Nova; alia in Sabbatelli; alia in Figon; alia in sancto Saturnino (ed. Lucas Álvarez, 1986: 300-302, d. 140).

Alén do número considerábel delas, a posición acomodada da personaxe pódese detectar no feito de que as dúas primeiras vilas que cita estiveran en mans de servos do seu pai, García Núñez. Neles insístese novamente no texto unhas liñas máis abaixo, cando despois de explicar como está *terminata* a súa igrexa, cales son os seus límites, conclúe coa frase «infra ipsos terminos ubique illam potueritis invenire medietatem ecclesie et ipsas alias villas que fuerunt de meis servis». Pedro tiña servos, como tiña seu pai, e tiña unha igrexa cuxas herdades eran notábeis e chegaban até límites ben distantes entre si:

et est ipsa villa in territorio Samanos, ecclesia vocabulo sancta Maria de Sonniti, sub monte Aceso, rivulo discurrente Sarambelo; (...) et est ipsa ecclesia terminata sicut determinat per terminos antiquos, id est: per terminos de Veremudi, per castro Papiti, per sancto Petro de Froian, per sancto Cosme, per castro Eilani, per Ceseirola, per Castrocan, per castro Formicarios, per rivulum de Humano (ed. Lucas Álvarez, 1986: 300-302, doc. 140).

E é que as igrexas propias e os mosteiros familiares foron unha ferramenta habitual para as familias posuidoras de terras seren capaces de aumentar e manter xunguidos os seus patrimonios. Ao vincularen as propiedades que ían conseguindo coa igrexa familiar, ou co mosteiro, liberábanas dos problemas sucesorios e facilitaban a súa xestión unitaria a través do control directo da fundación relixiosa. O que vemos neste momento é como, nese momento, as grandes congregacións relixiosas vanse apropiando delas, que en pouco tempo deixarían de ser un modelo efectivo como tiñan sido en séculos anteriores. Esta doazón, do propietario da igrexa propia, Pedro García, ao mosteiro de Samos, encádrase nese marco. Entendendo Suñide desta maneira é que fai sentido que se enumeren dentro dos seus «utensilibus et aiacentiis» vilas con entidade propia e coas súas respectivas igrexas documentadas como tales en momentos anteriores a este documento, redactado ás portas do século XII, como son por exemplo Pascais, que aparece nomeada como vila xa en 933 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 142-143, d. 46) ou San Sadurniño, cuxa advocación se explicita neste mesmo documento, como o viña facendo xa desde case cen anos antes (ed. Lucas Álvarez, 1986: 231-232, d. 94).

A igrexa propia de Santa María de Suñide posuía herdades e dereitos en todas as villas que se enumeran, que terían ido gañando e engadindo os pais de Pedro, os seus avós, e é posíbel que máis antepasados na liña cara atrás do tempo. Por tanto, o que se está a doar, non é a completude de todas esas *villae*, senón as partes delas que estaban baixo o control da familia de Pedro e, como estamos a ver, da súa igrexa. Así, o espazo que se delimita, máis que unha especie de dominio compacto con Suñide como centro, sería a área de proxección dunha institución relixiosa sita nese lugar sobre os seus arredores –neste caso unha pequena depresión formada por regatos que corren cara ao norte e verten finalmente no Sarria–, onde tiña unha posición relevante este grupo familiar.

Suñide aparece outra vez na documentación en 1113, momento en que unha nova personaxe, García Muniz¹¹⁵, realiza unha serie de intercambios co mosteiro de Samos. Por unha banda, fai un troco de propiedades. Para obter do mosteiro unha vila no lugar de Teimoi doa outra que seu pai, Muño, recibira nin máis nin menos que de García Núñez, o pai de Pedro, o do documento anterior. Non se aclara o nome desta vila, mais si como foi conseguida: Muño pagara en favor de García Núñez un cabalo como fianza –*fidiatura*–, non sabemos polo que, e como compensación recibira del a propiedade que agora o seu fillo intercambiaba con Samos. Sabemos, grazas a isto, que García Núñez posuía a igrexa propia de Santa María de Suñide cun amplo abano de propiedades asociadas e que, á súa vez, o mosteiro de Samos estaba ben interesado en conseguilas todas e expandirse cara a esa área. Así, fíxose primeiro coa parte que correspondera ao seu fillo Pedro, unha metade do total, e quince anos despois cunha porción bastante máis pequena que García lle tiña dado ao tal Muño e este ao seu fillo, de nome tamén García.

Mais a cousa non fica aí. No mesmo documento, García Muniz entrega ao abade samonense a vila de Vilanova, en Froián, que tamén tivo do seu pai, aínda que esta vez se trataba dunha propiedade familiar que xa viña sendo dos seus parentes tempo atrás e que posuía, concretamente, o seu avó paterno Rodrigo. Porén, o que pide a cambio non é outra vila. García explica que foi abatido pola enfermidade, concretamente que ficou cego, e que lles entrega Vilanova para que os monxes de

¹¹⁵ Aínda que Núñez e Muniz son dous apelidos que acostuman usarse de maneira máis ou menos reemprazábel, o mesmo que os nomes propios que lles dan orixe, achamos que neste caso o uso diferenciado nos textos que estamos a ver é coherente, salvo nunha ocasión dubidosa, e que, en calquera caso, a nós resúltanos utilitario manter esta diverxencia *Nuniz* / *Moniz* para evitarmos confusións e identificarmos máis facilmente as dúas persoas de que se está a falar.

Samos o manteñan, e o vistan, e o calcen e o guíen, mentres viva¹¹⁶. A continuación, especifica que doa a parte da súa herdanza que lle corresponde de Santa María de Suñide, e descríbea así:

et de sancta Maria de Sonidi meam rationem quantum me competit inter meos heredes, et est ipsa villa territorio Froian, sub aula sancti Vincentii, discurrente rivulo Sarambelo, subtus monte Castro Papidi, de alia parte monte Occoso, per terminos de sancta Maria de Soniti et per terminos de Guisalli; per terminos de lamas, per terminos de sancto Petro de Froian, per terminos de Raosindi, per terminos de Villa Iusti (ed. Lucas Álvarez, 1986: 389, d. 209).

Estes límites coinciden case á perfección co que en hipótese poderían ser os termos de Vilanova, pois esta encóntrase xusto no centro desa serie de topónimos que se enumeran e coincide coa indicación de que se encontra «sub aula sancti Vincentii», isto é, no espazo da parroquia que leva por nome San Vincenzo de Froián e onde efectivamente aínda hoxe se inclúe este núcleo de poboación. En calquera caso, pola redacción do documento, non podemos saber con certeza se se está a indicar que efectivamente Vilanova se delimita así ou se, a maiores de doar Vilanova, se está a entregar o resto da parte de herdanza de Santa María de Suñide que lle corresponde nesa pequena área. Calquera das súas situacións tería sentido e, en calquera caso, ningunha nos aparta do que para nós é o máis relevante.

A descrición da *rationem* de Suñide que García Muniz doa déixanos ver este espazo de maneira ben diferente ao que vimos no documento de Pedro García, permítenos visualizar a natureza de Suñide dunha maneira dual e así se cadra entender mellor o documento anterior. Porque por unha parte indícase en primeiro lugar que o que se vai doar é a súa parte de Santa María de Suñide, isto é, a fracción que lle tocou a el de todas as diversas propiedades da igrexa propia, mais a continuación, explícase cales son os termos concretos do trozo que entrega e dise que este limita cos termos de Santa María de Suñide. Parece, de primeiras, unha contradición: García doa a ración que lle corresponde de Suñide e esa ración, á súa vez, limita con Suñide. Como vai limitar Suñide consigo mesma? Mais non é tal. Moi ao contrario, é a clave que nos permite ver como conviven a un tempo dous conceptos diferentes dunha realidade dual.

¹¹⁶ O fragmento di así: «illa vero alia que habeo de patre meo do vobis // pro eo quod in infirmitate que mihi venit, id est, cecitas oculorum, me tenetis ut vestiatis et calciatis et gubernetis in quantum vixero, sic vos quomodo et alius qui post vos venerit» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 388-389, d. 209).

Existe unha Suñide grande que dá nome á área ampla de que falamos en 1098 e que se corresponde con todas as posesións que posuía García Núñez, e despois o seu fillo Pedro García, vinculadas co control da igrexa propia de Santa María de Suñide. E ao mesmo tempo está a Santa María de Suñide pequena, das dimensións dunha *vila* ordinaria, antecedente da parroquia de Santa María actual, que correspondía coa igrexa de Suñide en si propia e súas herdades máis inmediatas, como calquera outra vila da contorna, sen incluírse todos os anexos que a súa familia propietaria lle iría vinculando co tempo. Así é que Vilanova aparece en 1098 como unha das vilas que formaban parte da igrexa propia de Suñide, e en 1113 se describe lindando con Suñide: está dentro do marco de expansión de igrexa propia mais fóra do territorio concreto da vila.

Os propios documentos, para falaren da mesma área, fano de diferente xeito. Como marco xeral, coincide o río *Sarambello*, mais por exemplo o territorio que se nomeaba en 1098, Samos, é substituído noutra ocasión por un moito máis pequeno, Froián¹¹⁷, menor até que a propia Suñide ampla. Toda a listaxe de topónimos distantes entre si que se usaban como marcos desta deixan agora paso a dúas simples referencialidades con *subtus*, do tipo das que falamos no punto 5.1, a *Castro Papidi* e o monte Couso, e logo a unha serie de termos de herdades próximas que nos falan de que se está a doar unha unidade pequena e compacta. É, basicamente, unha cuestión de escala, e por tanto as mudanzas nas descrições son coherentes coas dimensións dos obxectos de doazón.

En 1114, o ano seguinte da doazón do invidente, é o seu irmán o que vende a súa parte da igrexa propia: «et est ipsa ecclesia in illo cauto territori que vocant sancta Maria de Soniti, iuxta rivulum de Sarambello, sub monte Occaso» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 408-409, d. 224). Aparece, nesta ocasión, o termo couto, que tal como explicou Pallares Méndez (1978: 201-225) e corroborou Bermúdez Beloso (2017: 85-140) indica que esta unidade organizativa é o marco habitual dunhas relacións de poder xa feudais. E, ademais, en palabras desta última:

O couto non é só unha construción teórica, senón que vai acompañado dunha correspondencia que se podería denominar física, espacial, que permite definir uns límites

¹¹⁷ Bermúdez Beloso (2017: 235-239) estuda o caso de Froián, ao ter sido mencionado este como *comitatu* nun documento no ano 948. A autora indica que se trata dunha «entidade de dimensión reducida» e que ten «como núcleo» as parroquias de San Pedro, San Sadurniño e San Vicenzo de Froián. Vilanova é unha entidade de poboación que se encontra, mantendo hoxe o topónimo orixinal, nesta última, tal como era en 1113.

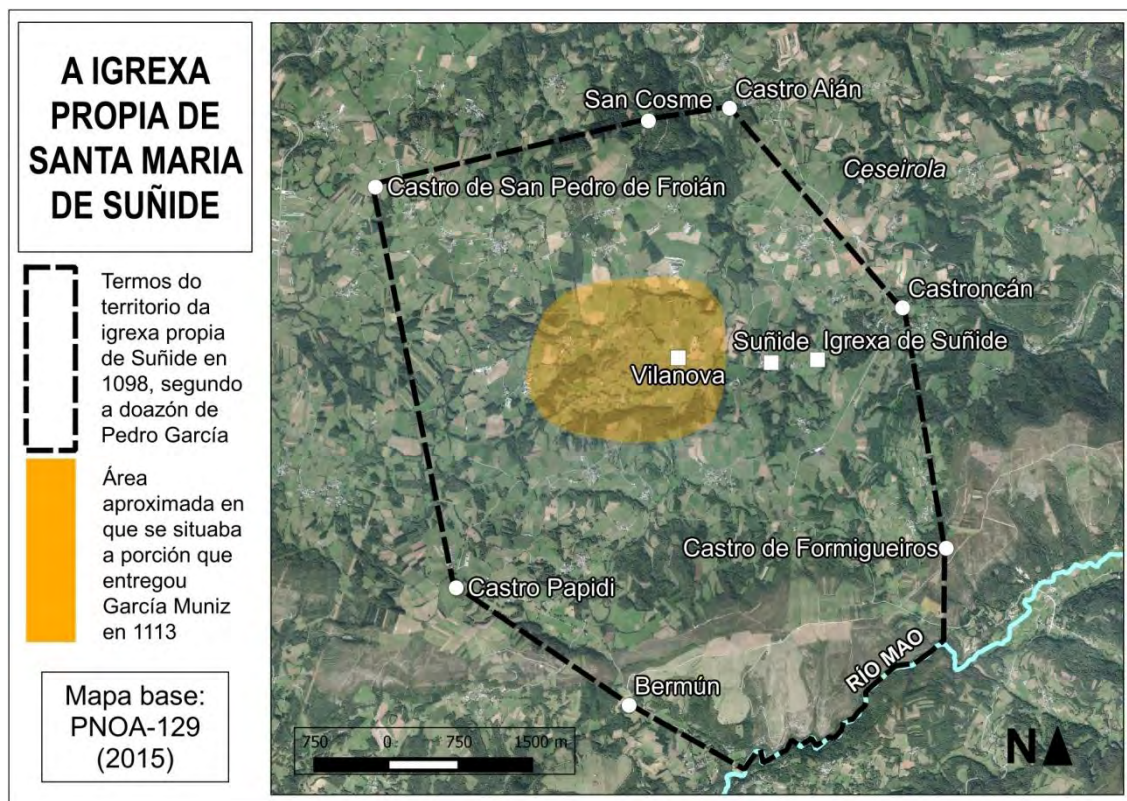
precisos que serían coñecidos polo outorgante, o beneficiario e é de supoñer que os habitantes dese espazo e a súa contorna (Bermúdez Beloso, 2017: 136-137).

Isto permítenos dar un paso máis na nosa hipótese, que agora poderíamos resumir así. En Suñide, nalgún momento, fundouse unha igrexa propia. Parece ser que os propietarios principais nesta altura eran a familia de García Núñez e o seu fillo Pedro García, quen en 1098 decide doarlle a Samos a súa parte, a metade do total das propiedades da igrexa. Entre elas, numerosas vilas, algunhas delas en mans de servos seus. Non todas as propiedades desa igrexa, no entanto, pertencían a esas personaxes, e a familia de Muño Rodríguez e o seus fillos Rodrigo Muniz e García Muniz, tamén posuían certas partes, aínda que non sabemos en que medida o facían como resultado da súa relación co clan anterior –relación cuxa existencia coñecemos polo facto de Muño Rodríguez interceder por García Núñez pagando por el un cabalo de fianza e recibindo, como compensación, unha parte das súas herdades nesta área–.

Samos, demostra a documentación, tiña un interese específico en facerse co control dese territorio, de maneira que foi obtendo destas persoas, pouco a pouco, as terras. Polo documento de 1114 sabemos que Santa María de Suñide foi un couto, e por tanto o máis probábel parece ser que nalgún momento entre 1098, cando o espazo amplo da igrexa propia estaba en mans de Pedro García, e 1114, o rei debeu acoutar esa área baixo a xurisdición de Samos. O mosteiro vería, entón, practicamente colmatados os seus desexos expansivos. O máis interesante a este respecto, se callar, é que se utilice a expresión «*couto territori* que vocant sancta Maria de Soniti», do que podemos tirar que para estableceren o couto se basearon no territorio de Suñide, isto é, na Suñide ampla de que vimos de falar, a que describiu Pedro García en 1098.

Non nos vamos deter na natureza nin na relevancia social dos coutos, que nos falan máis do que está a vir, do século XII por diante, que do que foi. Precisamente disto, do que viña de atrás, achéganos certa claridade, ou polo menos ilustra de maneira expresiva, o documento de 1098. É por causa del que nos debuzamos en Suñide, e concretamente en explicar a súa evolución territorial a finais do XI e principios do XII e a súa evolución ao compás dos intercambios das dúas familias que coñecemos e o mosteiro de Samos. Mais non dixemos, até agora, o que para nós ten maior relevancia: e é que todos e cada un dos nomes que Pedro García dá como marcos do territorio amplo

da súa igrexa propia, agás a non identificada *Ceseirola*¹¹⁸ e obviamente o río Mao, son castros. Sete castros, exactamente, que son enumerados, por orde e un tras outro, facendo unha especie de círculo comezando no suroeste no sentido das agullas do reloxo, para describir ese espazo sobre o que Suñide se proxectou.

Imaxe 29.

Reparemos no significado diso. Para delimitar un territorio que se define en relación ás propiedades adxuntas a unha igrexa propia, isto é, un territorio construído dun punto de vista patrimonial, recórrese unicamente a castros antigos. É así, os castros manteñen o seu potencial referencial mesmo cando o que se constrúe con eles é algo novo, neste caso a igrexa que os antepasados de Pedro crearon, e até, aínda que non se explicita, o couto que despois conseguiu Samos. Non hai pistas de que estas entidades veñan dunha tradición antiga, a diferenza doutros casos, e ao contrario do que quixemos crer no pasado, tampouco de que fosen herdanza dun territorio castral. E mesmo así, decidiuse demarcar os seus territorios nomeando castros. Dá para imaxinar súa relevancia no imaxinario da época. Dá para imaxinar, até, a Pedro García, reunido co seu pai e co abade de Samos, sinalando co dedo, un punto tras outro, a liña de vellas

¹¹⁸ É posíbel que se trate do espazo agrario e de monte coñecido como As Coirás, que se encontra a medio camiño precisamente entre Aíán e Castroncán.

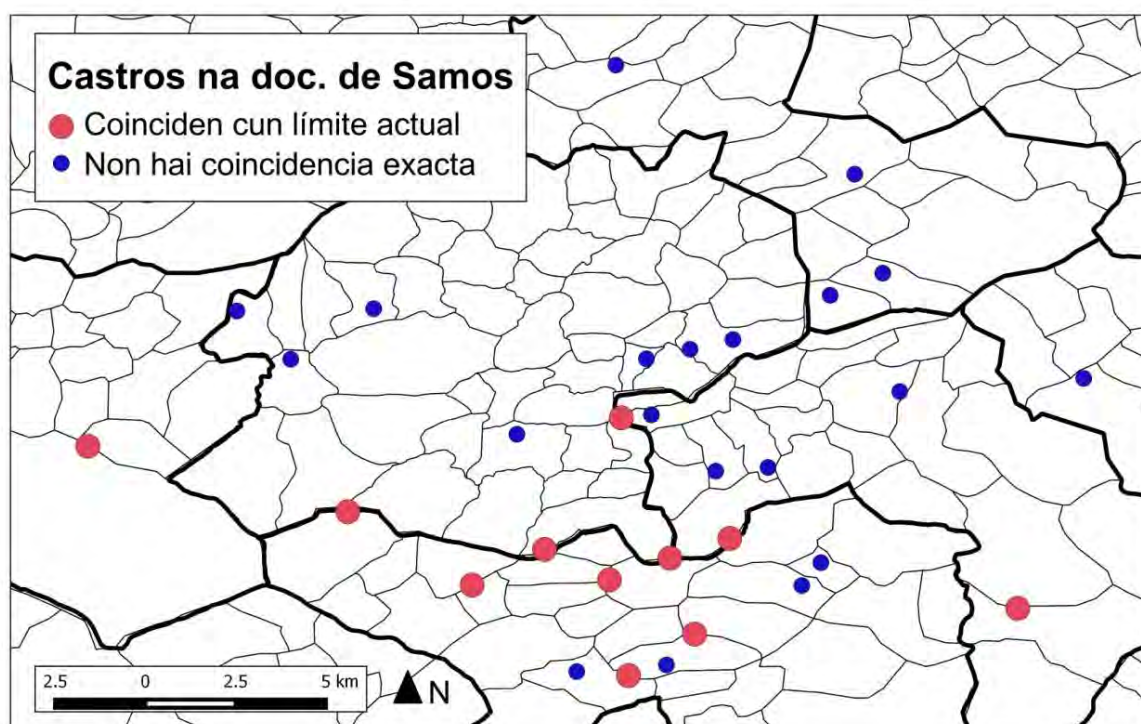
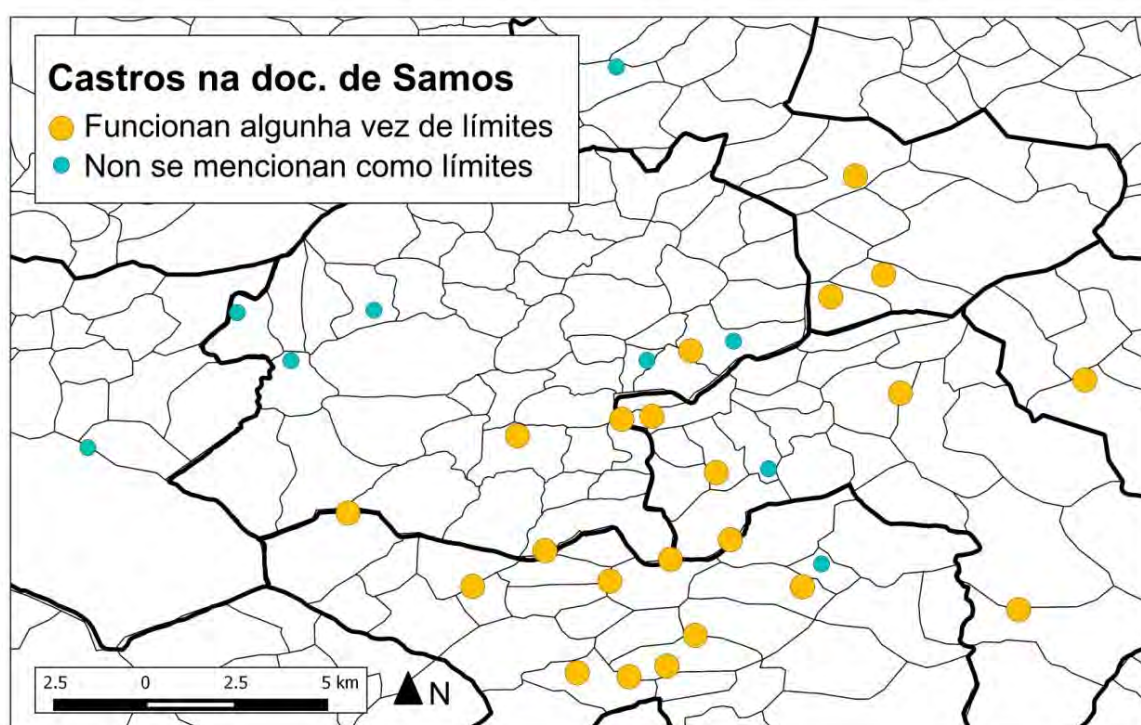
fortificacións que fechaban a conca visual do seu dominio. No documento indícase que se está determinando «per terminos antiquos». Que máis antigo que un castro, podería pensar Pedro, aínda que nós nunca vaiamos saber canto de antiga foi esa proxección da familia titular da igrexa de Suñide sobre a área que fica delimitada.

Neste diploma redixido a finais do século XI sintetízase en boa medida o que se vén de expor ao longo de toda esta Parte II. Xa vimos no apartado 7.1 como os castros foron utilizados unha e outra vez para delimitar, desde a *villa* máis pequena, como Viládiga, até todo o couto xurisdiccional do mosteiro de Samos por boca do monarca. Neste caso vemos unha entidade de tamaño intermedio. A función delimitadora non se perderá nunca e será sempre a principal función que nos transmitan os documentos, pois os castros funcionan de maneira xeneralizada como fitos clave na organización do territorio, cunha especial significación fronte a calquera outro elemento humano ou natural, apoiados nunha tradición aceptada e recoñecida polo conxunto da comunidade. Tal tradición viña de lonxe e tivo unha longa proxección cara ao futuro.

Nos mapas a seguir superponse a rede parroquial e de concellos actual coa localización de boa parte dos castros mencionados no tomo de Samos¹¹⁹. No primeiro deles, están resaltados aqueles que polo menos nalgún dos textos en que aparecen están exercendo unha función localizadora ou referencial. Son unha clara maioría. No segundo, diferéncianse os que, aínda hoxe, ocupan un lugar de fronteira entre freguesías. É altamente rechamante non só o facto de que o emprazamento de moitos deles continúa a ser aínda hoxe división entre dúas ou máis parroquias senón que, na súa maior parte, coinciden con aqueles que hai aproximadamente un milenio xa se usaban cunha finalidade semellante. Aliás, as cifras aumentan considerabelmente se no canto de só os que están no lugar exacto dos límites contamos tamén os que se encontran perto dos mesmos, nos espazos de transición dunha comunidade campesiña a outra¹²⁰.

¹¹⁹ Coa única excepción daqueles que non foi posíbel localizar con certeza e os que fican fóra do plano por cuestións de escala.

¹²⁰ Sería interesante, de cara a traballos futuros, realizar esta superposición dos emprazamentos dos castros cos límites parroquiais baseándonos non só naqueles mencionados documentalmente senón en todos os que están catalogados no rexistro arqueolóxico. Iso axudaríanos a ver até que punto a función delimitadora é esaxerada pola natureza das fontes e oculta moitos outros castros, por non actuaren de límites, mais que igualmente podían ser significativos a outros niveis.

Imaxes 30 e 31. Plano dos castros que funcionan de límite algunha vez na documentación e plano dos que na actualidade coinciden con algún límite administrativo

Esta importancia delimitadora, que se manifesta tanto na supervivencia de antigas territorialidades como no uso dos enclaves físicos dos castros para definir espazos novos, está vinculada co simbolismo comunitario e, achamos, é altamente coincidente coa teoría dos lugares de memoria. Mais ao mesmo tempo vemos como nos encontramos ante o resto do que foi e xa non é. As vellas fortificacións intégranse de múltiples maneiras nun espazo que está en transformación e que xa non ten nada a ver coa época en que foron erixidas, dan forma á paisaxe coa súa presenza, os seus vellos territorios asociados poden talvez ser recoñecidos, o seu significado é potente, mais os castros xa non existen como tais, e agora teñen outros moitos papeis dependendo das circunstancias particulares de cada un deles no contexto social do momento. E isto vese tamén de maneira brillante no documento de 1098.

Castroncán, vímoló no apartado 7.3, estaba reconvertido nun asentamento campesiño tal como se documenta desde a primeira metade do século IX. O mesmo acontece con Bermún, aínda hoxe un núcleo de poboamento emprazado dentro dos restos dunhas murallas que seguen en pé¹²¹. O castro de San Cosme funcionaba como o adro dunha capeliña que, como no caso de Santa Mariña, probabelmente fose cristianizado de maneira que se resignificase o culto ancestral que alí se realizaría con anterioridade. O castro Aián, por contra, tivo un futuro máis prosaico e con toda probabilidade o seu solar era explotado como espazo agrario. Formigueiro mantíñase alí, imponente no alto cos seus varios niveis de murallas, a pesar de levar abandonado desde o século I d. C. e de que a vila de Formigueiros había xa tempo que se construíra ao seu pé, como se construíu San Pedro de Froián á beira do seu castro e Santa Icíá ao pé de *Castro Papidi*. Temos nun par de liñas dun diploma case todo o espectro de posibilidades que expuxemos en capítulos anteriores. Ningún deles foi un castelo, podería telo sido. Porque cada castro seguiu o seu camiño particular e diferente e compartiu cos outros, apenas, a importancia á hora de concibir o espazo que lle confiría, xustamente, o seu pasado de castro. Esas son as súas dúas caras. O que aconteceu con eles e a memoria que levaron consigo.

Nos séculos X e XI é xa o tempo das *villae*: o desencastelamento está completado e a relativa laxitude e desorganización dos lugares habitados, agora abertos

¹²¹ Trátase, ademais, do único dos castros da enumeración a cuxos *terminos* se alude, a diferenza de todos os outros topónimos que aparecen. Supomos que isto insiste na súa entidade como núcleo de poboación contemporáneo e cunha territorialidade propia. A pesar diso, no mapa representámolo no seu emprazamento exacto, igual que os outros elementos.

e afastados dos altos cumios, axiña había de se converter, se non o era xa, no sistema de parroquias ben definidas e controladas polos poderes feudais que chegarían, case intactas, até o longo século XX galego. Os lugares de habitación, os marcos de apropiación dos bens e de traballo sobre a contorna son, nitidamente, orixinais. Mais no entanto a pegada dos castros nunca foi borrada. As primitivas terras vinculadas a eles foron a base sobre a que se construíu a nova territorialidade. Os vellos poboados amurallados sobreviviron como espazos de memoria, os seus emprazamentos mantiveron relevancia na concepción colectiva do mundo e foron por tanto escolleitos como lugares desde os que exercer o poder dunha ou outra maneira; foron tamén feitos fronteira. Convertéronse no escenario do relato. É neste escenario que as torres dos castelos se van erguendo. Son algo novo.

PARTE III

A FORTIFICACIÓN DUN MUNDO NOVO

O estudo dos castelos está determinado en boa medida polas condicións históricas a través das que chegaron a nós, polo coñecemento previo dos vestixios e as fontes, das pistas, en definitiva, tanto como polos nosos intereses ou polo papel desempeñado por estas construcións no seu contexto. Unha das principais complicacións para o investigador radica en non se perder na distorsión entre os castelos que hoxe podemos ver puntualmente diseminados polo territorio e a multiplicidade de emprazamentos fortificados que tiveron uso nalgún momento entre os dez séculos que a historiografía adoita fixar como Idade Media. Como exercicio, faremos unha arriscada panorámica do que cremos sabido desta etapa.

Á altura do establecemento dos suevos no século V a poboación galaica aínda habitaba en certa medida os antigos asentamentos amurallados en altura, os castros, ou polo menos dáballes uso ocasionalmente; ao mesmo tempo as murallas e os fortíns de construción romana definían o territorio. Este concepto de fortificación non desaparecerá de súpeto, senón que sobrevivirá de maneira desigual e será sobrevivindo pola aparición de torres de pequenas dimensións, tamén en lugares altos porén a todas luces carentes de función poboacional. A súa construción, que se comeza a facer frecuente na documentación a partir do século X, parece ser promovida, para alén de para espantar invasores e protexerse deles, coa intención de reforzar e visibilizar un poder sobre os campesiños, que previamente e de maneira progresiva foran baixando das alturas e ocupando os vales.

A medida que se avanza cara a plenitude feudal, os castelos, xa con maiores dimensións, situacións máis diversas e máis clara función xurisdiccional que aquelas torres primixenias, tórnanse elementos protagonistas na configuración do sistema político feudal, como centros de poder, como bastións nos que recaen as tensións e se sosteñen os difíciles equilibrios entre nobreza e monarquía, e co ocaso da Idade media, nos séculos XIV e XV, a súa significación social é tal que se converten en emblema dunha aristocracia violenta, abusiva e con cada vez máis difícil encaixe no modelo social. As revoltas coñecidas xenericamente como dos irmandiños, cun carácter

esencialmente campesiño e burgués, aínda que tamén con participación baixo-nobiliaria e cun claro formato de revolta feudal, destruíron en 1467 a práctica totalidade dos castelos galegos. A pesar da reconstrución de algúns deles, o Medievo finalizou como un enorme campo de ruínas pedregosas. Os Reis Católicos non só non puxeron remedio a iso, senón que aproveitaron a conxuntura para impediren a recomposición dese tipo de nobreza territorial, ordenando na súa visita en 1484 a demolición total ou parcial dun número nada insignificante de fortalezas e torres que aínda estaban en pé.

Estes dous parágrafos poden ser, de maneira simplificada e á espera de futuras reinterpretacións, o que aceptamos a día de hoxe que ocorreu entre os séculos V e XV, en base aos fragmentarios restos materiais e a escasa e nesgada documentación que chegou até nós. Porén as cousas non rematan aí: a transformación da paisaxe, o territorio e a arquitectura foi nos últimos séculos maior que en calquera período anterior da historia; e nos últimos 50 anos tanto como nos últimos séculos.

Na Idade Moderna a alta nobreza deu o paso á Corte e deixou de lado as guerras privadas para asumir altos cargos funcionariais. Xa non precisaba castelos, senón residencias acordes ao seu novo estatus: aproveitando en numerosas ocasións a pedra de fortificacións ruinosas ou disfuncionais, fixéronse construír vivendas señoriais, *pazos*, símbolos do novo tempo. Á vez, o Estado asumiu o exercicio da guerra, e en consecuencia o protagonismo na construción militar: novas e moi diferentes fortalezas foron erixidas na fronteira de Portugal e en puntos estratéxicos da costa, xa como bases e baterías do exército¹²². Nos séculos XIX e XX, a lóxica capitalista venceu as tendencias románticas e as débiles correntes de estudiosos e humanistas, e así, mentres por exemplo nas Illas Británicas reconstruían boa parte dos castelos que hoxe fan emblemática a súa paisaxe, en Galiza derruíanse sistematicamente fortalezas e murallas medievais. Numerosas torres, como a da raíña Urraca, en Caldas, convertéronse en canteira de igrexas e outras edificacións, acabando con grande parte do pouco que sobrevivira aos irmandiños. As murallas das cidades foron vistas como corsés ao progreso e por iso, como en tantos outros sitios, en Allariz decidiron tirar a súa, que se conservaba completa e con torres, e empedrar as rúas cos seus sillares.

¹²² Para afondar sobre fronteirizas con Portugal ver a tese de Blanco Rotea (2015) e sobre a defensa marítima da Galiza moderna, algún dos traballos de Saavedra Pérez (2018, 2016 ou 2001, entre outros).

Imaxe 32. Fotografía da torre de Caldas a finais do século XIX, en pleno proceso de derrubamento. Tomada de www.patrimoniodevilagarcía.com [Última consulta: 02/08/2019]

Imaxe 33. Igrexa de San Tomé, en Caldas, construída na última década do século XIX, con tres xanelas na súa ábsida reutilizadas da vella torre medieval

Hoxe restan unhas poucas ducias de castelos e torres medievais en estado digno, case todas de período baixomedieval. Encóntranse na súa maioría reformadas até o punto de non sei intuír case nada do seu aspecto inicial e remiten inevitabelmente a épocas máis recentes. Os elementos modernos e medievais mestúranse na paisaxe e os seus límites esvaecen na mentalidade popular e mesmo na historiografía, nun remexido informe que fusiona restos de castros e castelos, torres, pazos e fortalezas. Así, a sorte que viviron os castelos no referente á súa conservación contribuíu na construción da tradicional e inexacta imaxe, tamén académica, dunha sociedade na que as fortificacións tiveron sempre un papel secundario, irrelevantes fronte a unha Igrexa omnipotente e unha posición política aparentemente periférica e allea ás altas esferas do poder.

Nesta parte tentaremos achegarnos, na medida en que a documentación o permita, ao proceso de construción dos castelos, ao momento en que se comezan a erixir ao longo da paisaxe torres que a dominan, dunha óptica simbólica e tamén literal. O obxectivo é axudar a encher o oco que fica entre o mundo dos castros, moi traballado pola arqueoloxía, e a destrución dos castelos baixomedievais, que coñecemos en detalle grazas á rica documentación de que dispomos para a altura. Cando se comezaron a construír, para que é que servían, quen estaba detrás da súa promoción, e que é o que se conseguiu saber e o que nós poderemos saber diso agora. Sobre iso versan os seguintes capítulos.

9 A EVOLUCIÓN DOS CASTELOS NO TEMPO

O presente capítulo consta de tres partes que de maneira arbitraria, como todas as categorizacións académicas, dividen os castelos entre aqueles que aparecen por primeira vez no século X, os que o fan no XI e os que até os textos do século XII son descoñecidos. Ábrese así unha arqueta entre os primeiros castelos que podemos coñecer e dos que sabemos moi pouco até os que, xa cubertos pola rica información cualitativa que nos achegan os materiais cronísticos, chegan até nós acompañados de detalles máis suculentos sobre o desenvolvemento práctico da política e a guerra arredor deles. Aínda que faremos un repaso global, en base ás mencións inventariadas na nosa base de datos, deterémonos especialmente nos primeiros, os do século X, tratando os casos máis senlleiros de maneira individualizada, por unha banda pola relevancia que ten toda a información dun período de que descoñecemos tanto, e por outra por que sobre os castelos do XI e do XII trataremos de maneira máis debullada e sectorial nos outros capítulos desta parte, afondando nos asuntos de máis interese, de maneira que neste primeiro capítulo é suficiente con dedicarlles unha presentación xeral centrada nas súas particularidades e características colectivas.

9.1. OS CASTELOS DO SÉCULO X

Os castelos máis remotos que os textos nos permiten coñecer datan de mediados do século X. Efectivamente, a documentación medieval conservada na actualidade só comeza a ser realmente rica e numerosa de aí por diante, o que supón unha limitación considerábel para calquera obxecto de estudo, porén o certo é que dispomos de mencións castrais o suficientemente ilustrativas en momentos anteriores e todas elas fan mención a asentamentos castrexos. Así, encanto aparecen recolleitos os antigos poboados de *castro Astorica* en 785 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 297-298, d. 137), *castro Brione* en 818 (ed. Loscertales, 1976, v. I: 75-76, d. 43) ou *castrum de Paredinas*

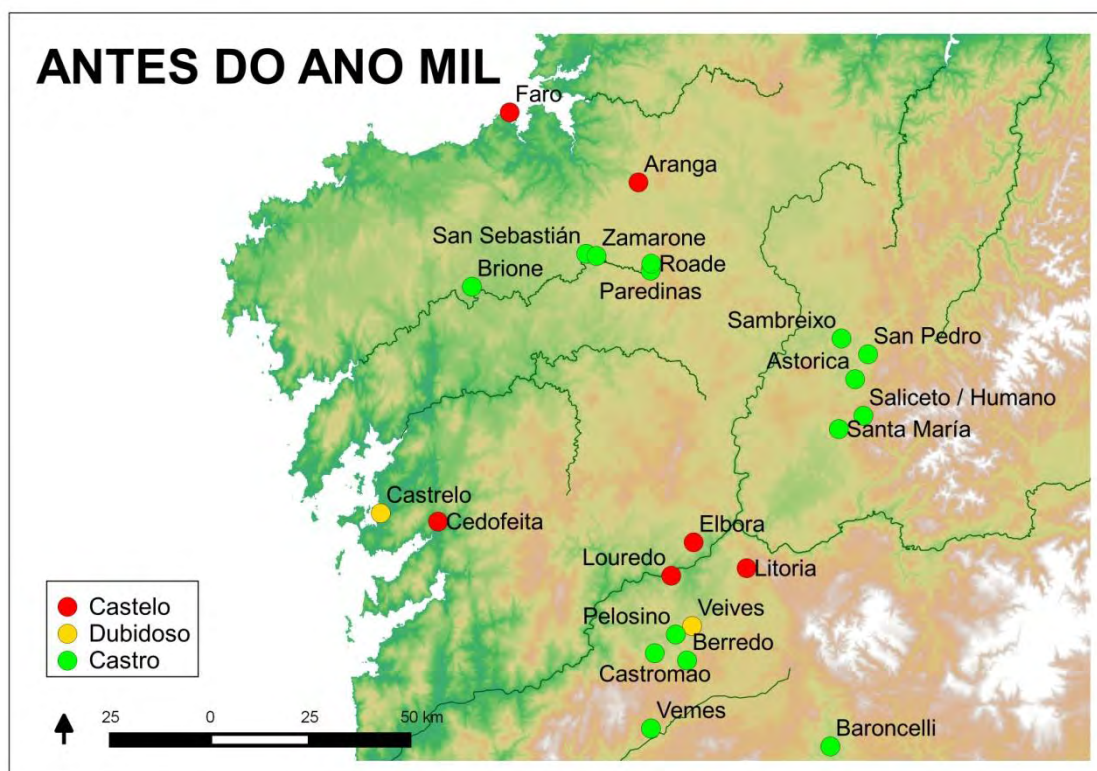
en 827 (ed. Loscertales, 1976, v. I: 111, d. 83), temos que esperar máis dun século para encontrar as fortificacións con uso medieval referidas como *castro Laureto* en 934 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 662-665, d. 478) ou o *oppido Litorie* en 941 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 311-312, d. 219). E, como veremos no presente capítulo, son os castelos de primeira xeración até certo punto particulares, como o son tamén estas dúas primeiras aparicións escritas, dignas dunha reflexión pausada que podería até facer demorar a data un par décadas.

Unha desas particularidades é que, atendendo ao conxunto da información escrita, a aparición dos castelos en Galiza parece acontecer en datas notabelmente máis tardías que noutros territorios da monarquía noroccidental peninsular, como xa teñen apuntado autores como Andrade Cernadas (2004: 30). Non só acontece así na documentación monástica e catedralicia, como estamos a ver; nas *Crónicas Asturianas* (ed. Gil Fernández *et al.*, 1985) aparecen múltiples referencias a castelos no último terzo do século IX, porén localizados en territorio leonés, castelán ou navarro, mentres en Galiza só se alude a unha fortificación, o castro de Santa Cristina, que xa tratamos no apartado 8.1 e que achamos se trata dun castro antigo utilizado nesa altura e non dun castelo de construción contemporánea. Gutiérrez González (1995: 86) vincula as orixes das primeiras fortificacións en León coa existencia dunhas liñas de *castella* e *castra* que servirían de apoio para «el avance militar, repoblador y colonizador astur» desde a cordilleira Cantábrica até ao río Douro na segunda metade do século IX. O diferente proceso de integración na monarquía do territorio da Galiza, que mantiña o seu modelo organizativo anterior e estaba ben estruturado socialmente, poden ter a ver con este retraso de máis de medio século.

Igual que en momentos posteriores, porén especialmente nesta altura, boa parte das mencións de que dispomos ofrecen un enigma, máis do que resposta ningunha. Así as temperás aparicións do particular *muro Mahamud*, sobre as que xa nos detivemos, ou o caso de *Castrellum*, no Salnés, documentado en 922 e logo como *regali villa* a comezos do século XII (ed. Lucas Álvarez, 1986: 443-448, 218-220, d. S-2, 85), cuxa natureza achamos difícil de concretar, aínda certificada a súa importancia¹²³. doutros

¹²³ En 1104 tivo lugar alí unha *querimonia* entre os homes de *Denna*, actual Dena en Meaño, e os homes do Salnés dependentes de Samos, que foi presidida por Raimundo de Borgoña, conde de Galiza, e a súa esposa Urraca. Achamos que con independencia da realidade material que se agochase baixo a «regali villa, quam vocitant Castrello de Salnes», a súa relevancia do punto de vista do exercicio do poder político é evidente. O lugar encontrárase na contorna do que hoxe é a freguesía de Santa Cruz de Castrelo, en Cambados, e del dependería, segundo o documento de 922, a vila de *Lustris*. O único lugar

como *Castro Botanio* ou *castro Veives*, achamos que con case toda probabilidade responden como tantos outros a topónimos castrais fixados ou a castros antigos, porén algún pequeno matiz, diferente en cada caso, impídenos eliminar a dúbida por completo¹²⁴.

Imaxe 34. Representación dos emplacements castrais localizados en territorio galego que aparecen mencionados no noso corpus documental antes do ano 1000. A única excepción é Cedofeita, que decidimos incluír porque, aínda aparecendo no noso corpus nos primeiros anos do século XI, é especialmente relevante para o seu estudo como castelo o coñecido documento de 922 conservado en San Salvador de Lérez, do que se falará no apartado de conclusións da Parte III. Os nomes van en latín só naqueles casos en que o topónimo non se conservou na actualidade

Os casos de Berredo e *Baroncelli* aparecen documentados neste século e sabemos que nos seus emplacements houbo castelos con posterioridade, porén o facto de encontrarmos documentación máis tardía que nos informa sobre o momento da súa erección non nos permite categorizalos como castelos nesta altura. Noutros non existe dúbida sobre a súa natureza como castelos, porén si sobre a súa localización, e é así que non demos encontrado para o *castellum Elbora* mais que unha área posíbel e, para o

en Galiza co topónimo Lustres, segundo o buscador de topónimos da Xunta, encóntrase no concello de Rianxo, tamén na ría de Arousa porén na súa beira norte, a máis de 30 km a pé.

¹²⁴ O primeiro foi transcrito nunha listaxe de topónimos como dous elementos separados, *Castro* e *Botanio*, porén non é imposible que *Castro Botanio* funcione como un topónimo único, que nese caso podería ser ou non, unha fortificación. No caso de *castro Veives*, aínda que a hipótese de emplacemento que mellor encaixa coa documentación é a dun castro antigo, hai a menos de 700 metros de alí outro castro sobre o que se encontran ruínas dunha fortificación medieval, da que descoñecemos, iso si, se é anterior ou non ao século X.

castello Aquilar do que temos noticia en 978 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 769-770, d. 557), nin sequera iso, ao non ficar claro mesmo se se encontra ou non en territorio galego¹²⁵.

Varios destes castelos non terían proxección no tempo e deixarían de aparecer nas fontes posteriores. Mesmo así, no medio de tanta incerteza achamos preciso analizar con máis detemento algúns casos que, pola súa representatividade, serán útiles para vermos a través deles unha panorámica daquilo que si podemos saber das fortificacións nesta altura. E aínda é algo.

9.1.1. A súa localización: O castelo de *Litoria*

O primeiro castelo que aparece documentado é o de *Litoria*. Consérvase no tomo de Celanova un diploma datado o 18 de marzo de 873 en que Guterre e a súa esposa Ilduara, os pais de San Rosendo, reciben dun tal Recesindo un *busto*, isto é, unha pradaría, no monte *Baron* entre Búbal e Caldelas, «super castro Litorie», nun lugar chamado *Felgarias* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 784-785, d. 568). A data é necesariamente falsa, como xa fai notar o propio editor, ao existir unha carta de dote de Guterre a Ilduara no ano 916 que retrasaría a redacción deste documento como mínimo até un momento inmediatamente posterior a ese ano. Isto como límite *post quem*, mais o texto, se verídico, podería ser redactado en calquera momento da vida común dos aristócratas, o que é o mesmo, até a morte de don Guterre case dúas décadas despois. E. Sáez e C. Sáez (eds. 1996: 83-84, d. 21) concretan máis e apuntan que posibelmente o que aconteza é que o copista obviou a cifra L, coa que ficaría o ano 923, coincidindo así co momento en que Ximeno Díaz, confirmante, comeza a figurar nos documentos.

Isto lévanos a situar a mención máis antiga a *Litoria* con cronoloxía certa nun outro escrito que non procede dos catro grandes tomos diplomáticos que constitúen o corpus deste traballo, senón da colección de Santo Estevo de Ribas de Sil, concretamente o privilexio que outorga o rei Ordoño II en 921 para a reconstrución desta mesma institución. No texto indícase que o cenobio se encontra «territorio

¹²⁵ Baliñas Pérez (1993: 341) sitúao na freguesía de San Tirso de Cabarcos, en Sobrado, na provincia de León. Andrade Cernadas (ed. 1995: 803), por contra, replica que «Prácticamente as mesmas razóns baralladas para aceptar esta identificación pódense empregar para outra diferente, neste caso o castelo de Aguiar en Pereiro de Aguiar». Sen chegarmos nós tampouco a un nivel de certeza maior, achamos que co que sabemos actualmente a posición de Baliñas ten máis elementos para ser verosímil, e por tanto non lle elaboramos unha ficha propia no apartado 3.3.

Bubalo, provincie Galletie, ripe Silis, ad portum Nobum, inter portos Sanabreca et Palumbario, subtus castello Litorie» e, ao se delimitaren as súas posesións e termos antigos, dise que estes pasan, entre outros lugares mencionados, «per radicem Litorie» primeiramente, e «deinde per illa uereda maiore que discurrit de Astorica ad castrum Litorie», logo (ed. Duro Peña, 1977: 247-249, d. 1).

Aparece de novo o local en cuestión vinte anos máis tarde, nunha doazón que Ramiro II lle fai a de Celanova e ao bispo Rosendo dunha serie de *villae* e igrexas entre as que se enumera *Petragio*, que se encontra «subtus oppido Litorie existente» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 311-312, d. 219). Dunhas décadas despois parece ser un inventario dos bens adquiridos para o mesmo mosteiro por parte do prepósito Cresconio, que non está datado porén o editor sitúa entre 975 e 1011, e que inclúe na súa relación de propiedades a vila de «Armarici, territorio Bubalo, subtus castro Litorie» e a de «Tredones que est subtus castro Litorie» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 291-292, d. 205).

Reparemos en que, aínda que breves, as expresións utilizadas son mesmo diversas, convivindo os termos *castrum*, *castello* e *oppido*, así como o topónimo *Litorie* sen ningún substantivo común, simplemente acompañado da frase preposicional *per radicem*. Úsase tamén a tan frecuente preposición *subtus*, mais tamén o seu antónimo *super*, utilizado cun sentido moi semellante, cun uso puramente referencial e aplicado contextualmente do mesmo xeito, como xa vimos noutros casos de castros antigos do tipo de «super castro Astorica» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 297-298, d. 137). Sáez e Sáez (1996: 83) traducen nesta ocasión como «junto al castro de 'Litoria'», o que achamos apropiado. Por último, non é pouco relevante o feito de que se indique que nada menos que unha *uereda maiore* vaia desde Astorga *ad castrum*, isto é, até o castro de *Litoria*.

A aparencia que pode proxectar unha visión panorámica disto é a dun uso pouco preciso da terminoloxía ou, até, de concreción á hora de racionalizar de que é que se estaba a falar. Na súa obra sobre léxico cotián da arquitectura civil na documentación galega altomedieval, Varela Sieiro (2008: 58, 148) apunta que a respecto do uso de *castrum* «todo nos leva a pensar en núcleos de hábitat fortificados – quizais herdeiros dos 'castros' da Galicia prehistórica» mentres que para *castellum* a acepción máis habitual é «a de edificación fortificada, quizais construída nun lugar natural elevado e residencia de señores e reis». Achamos que esta hipótese coincide co que efectivamente demostran os documentos e que os casos en que o uso indistinto dos

termos para a realidade que previamente só se incluía no segundo deles acontece fundamentalmente do século XII por diante.

No entanto, tamén é posíbel que neste caso a complexidade resida na realidade que se está a nomear e non nas palabras que se escollen para ela. Así, A. G. Rodicio (1997: 123) entende que ante unhas evidencias como estas o que cumpriría é procurar dúas cousas diferentes, «los vestigios de una fortaleza y un núcleo de población» que, aínda descoñecéndose a entidade xeográfica que abranxería *Litoria*, se suporían próximos. Este autor, no seu artigo monográfico sobre a fortificación e a vía romana que con ela se relaciona, fai unha análise pormenorizada e achega información en detalle.

Primeiramente, certifica a localización exacta do lugar, que incluimos no Inventario IPAG, reforzando así unha hipótese que xa fora formulada por Blanco González e Rodríguez Pereira (1991) e descartando unha serie de emprazamentos errados que se foron sucedendo desde que Á. del Castillo (1930) afirmase que se encontraba a escasos metros de Santo Estevo de Ribas de Sil, no alto do monte en cuxa valgada xace o mosteiro. Tamén describe detalladamente por onde é que pasaba a vía romana e indica que, a pesar da redacción do diploma de Ordoño II, esta non unía Astorga apenas con *Litoria* senón que o seu destino final, ou o seu comezo, sería Ourense, ficando o castelo apenas ao pé do camiño (Rodicio, 1997).

Imaxe 35. Un cartaz desgastado indica a dirección ao Castro de *Litoria*, no errado emprazamento do alto do mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil. Tomada de www.wikiloc.com [Última consulta: 05/08/2019]

Porén, o máis relevante se callar é a interpretación final á que o autor chega, e é que, á espera de que unha escavación arqueolóxica o confirme ou desminta, a súa hipótese é que

en la cumbre del monte hubo primeramente un castro celta, más tarde romanizado; y que en época indeterminada se construyó dentro del recinto una fortaleza. Cabe pensar que esta construcción se produjese ya en época romana, con vistas a la protección de la vía que pasaba a sus pies. Y que se mantuviese en épocas posteriores por su indudable valor estratégico (Rodicio, 1997: 127).

Serían por tanto dous elementos, os restos do asentamento galaico e o fortín ou torre de vixilancia romana, convivindo no mesmo espazo porén respondendo a realidades diferentes e mantendo efectivamente unha utilidade demostrada pola presenza de cerámicas medievais (Blanco González, Rodríguez Pereira, 1991: 15). De aí que gañase sentido o facto de ser mencionado como *castrum* ou como *castello*, entendendo este último máis como o reaproveitamento dun edificio militar antigo do que como unha de nova construción medieval, caso en absoluto excepcional. O termo *oppido*, máis escuro pola rareza das súas aparicións, acostuma remitir iso si a lugares de certa entidade, ben polo seu tamaño ben pola súa relevancia administrativa.

Despois do período de que nos estamos a ocupar, *Litoria* continuou a exercer de límite entre Santo Estevo de Ribas de Sil e San Pedro de Rocas, tal como se pon en evidencia cando 1153 o rei Afonso VII lle concede a este último o privilexio de couto, que se delimita «et per radicem de Lidoira et inde ad petram de Lidoira» (ed. Recuero Astray *et al.*, 1998: 167-168, d. 157) e aínda en 1214, en que é Afonso IX¹²⁶ quen reafirma o couto de Santo Estevo seguindo fórmulas semellantes: «per iuxta castrum de Lidoria» e «de inde per caminum vetus quo solebant venire de Astorica ad castrum de Lidoria» (ed. Duro Peña, 1977: 256-257, d. 11). En 1175 aparece nun documento precisamente de San Pedro Rocas mediante o cal Sancha Raimúndez, abadesa de Lobás, doa diversos bens a aquel mosteiro, que é apresentado sito «subtus monte Baron et castro quod nuncupant Litorie» (ed. Duro Peña, 1972: 139-140, d. 7).

¹²⁶ Ten habido, no ámbito da historiografía galega, reticencias a utilizar a numeración, claramente extemporánea, de Afonso IX como tal. Sen entrarmos na cuestión, mantemos a esta nomenclatura por habitual e porque achamos que sería confuso nunha pesquisa como esta, que afronta a cuestión de maneira moi lateral, sería confuso contrapor unha forma tan consolidada. No entanto, é importante non deixar de lembrar que as enumeracións arbitrarias de reis nunha mesma listaxe aínda que reinasen en reinos diferentes e non tivesen en si propios conciencia de stirpe, responde á vontade de crear unha orde selectiva para os feitos do pasado, sempre coherente co proxecto político presente que se está a soster. Sobre esta cuestión debrúzase en detalle Murado (2013: 84-100).

Como se ve nestes textos máis tardíos a función é novamente referencial, no caso do último até ao mesmo nivel que un accidente físico como é o monte do Barón, e non teremos novas de ter estado Lidoira a desempeñar funcións militares ou administrativas como castelo nin de ter proxección temporal de aí por diante. Non temos claro entón até que punto o *castello* mencionado en 921 e *oppida existente* en 941, que como propuxo Rodicio (1997) podería ser un fortín romano en uso aínda nesa altura, seguiría a ser funcional nos séculos XII e XIII ou se a súa mención tería a ver máis ben coa memoria do lugar e a repetición de fórmulas de documentos anteriores. Ficamos entón á espera da arqueoloxía.

9.1.2. A súa demarcación territorial: O castelo de Louredo

Un outro castelo que a documentación do século X nos presenta utilizando os vocábulos *castrum* e *castellum* é o de Louredo, perto da cidade de Ourense. Este caso parece un dos máis complexos en relación á escolla terminolóxica nestes primeiros momentos. Así, Anido Rodríguez (s. d.: 74), que defende que a ausencia de distinción entre estas palabras acontece no século XI estando no XII claramente diferenciadas, acóllese ao caso de *Laureto*, xunto cos de *Litoria* e *Kenderedi*, para anotar a posibilidade de que previamente, no século X, habería un primeiro e breve período de uso sinónimo destes termos, antes de se clarificar no XI. Da mesma maneira, Varela Sieiro (2008: 59), cando despois a súa explicación xeral sobre o termo *castellum* indica a necesidade de pór atención en posíbeis matices ou excepcións, escolle para iso, precisamente, o caso de *Laureto*.

Esta fortificación aparece en dúas ocasións en documentos do tomo de Celanova do século X. O primeiro deles, que é o *colmellum divisionis* entre Rosendo e os seus irmáns en 934, explica que as posesións de aquel en Búbal pasan «usque in illo arrogio qui discurret de castro Laureto» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 662-664, d. 478). Con independencia do que alí houber, o local menciónase pola súa natureza física, isto é, porque o río que fai fronteira nace no monte onde está o castro de Louredo. No entanto no segundo, de 952, unha doazón de bens ao mosteiro de San Vicente —que non é posíbel de identificar aínda que se pode saber que estaba perto do castelo grazas á mención a outros topónimos próximos—, indícase xa que o cenobio se encontraba «sub castello quod vocitant Lauretum» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 770-772, d. 558).

Aínda que concordamos en que non é posíbel achegarse á linguaxe esquecendo que por natureza é flexíbel e imperfecta até naqueles casos en que a semántica dun termo nunha determinada cronoloxía sexa clara, o exemplo concreto que segundo Varela Sieiro (2008: 59) evidencia que no século X podería ser posíbel «a equivalencia semántica entre *castro*, *castellum* e *villa*» é cuestionábel. Primeiramente porque a *villa quod nunccupant Laureto* nomeada en 1008 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 687-688, d. 495) e citada por Varela Sieiro non remite ao lugar de que estamos a falar, senón a unha outra situada máis de 20 km ao suroeste e que aínda hoxe sobrevive como freguesía, San Xoán de Louredo, no concello de Cortegada. Achamos que tamén o resto de mencións a *villa de Laureto* do tomo de Celanova remiten a esa vila, ou por acaso a outras localizadas tamén lonxe da área do castelo como Santiago de Louredo, no Saviñao, deixando apenas como caso dubidoso un texto de 1041 en que non é posíbel adscribir a mención con realidade concreta ningunha¹²⁷. De facto, nun artigo que se centra de maneira monográfica sobre o castelo de Louredo e a súa territorialidade en relación coa cidade de Ourense, destácase que o topónimo se utiliza apenas para o enclave da fortificación, até o punto de que «jamás se documenta una tierra, *decanea* o cosa similar de Louredo» (Pérez Rodríguez, 2015: 247).

A respecto do uso de *castrum* e *castellum*, non podemos descartar por completo a recorrente idea da sinonimia, mais tamén non é descartábel que se é precisamente nunha das moi poucas ocasións en que acontece se callar está a nos dar máis información da que queremos ver nun primeiro momento. Isto é, se asumimos que neste caso se cumpre a dinámica que adoita funcionar na maioría dos casos, podería ser unha pista de que o castelo se construíu entre 934, cando aínda é mencionado como castro e só para remitir un río que brotaba do pé del, e 952, momento en que sabemos que xa existe como castelo. Esta é a hipótese que defende tamén no seu estudo Pérez Rodríguez (2015: 247), ao indicar que o castelo se encontra «encaramado en el castro del mismo nombre (...), datándose su primera mención en 952».

A pesar da brevidade destas dúas mencións, sabemos que na altura do século X o castelo de Louredo disporía dun pequeno territorio baixo o seu dominio, centrado aproximadamente nos concellos actuais de Toén, Barbadás e parte do de Ourense. Como explica en detalle Pérez Rodríguez (2015), foi precisamente a ampliación por

¹²⁷ A expresión, no marco dunha doazón de propiedades diversas que fai a condesa Toda ao mosteiro de Celanova, límitase ao seguinte: «Laureto sic integro cum adiunctionibus suis» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 628-630, d. 458).

parte de Afonso VII en 1133 do couto da catedral de Ourense á costa do espazo rexido anteriormente polo castelo o que nos falaría tanto da existencia anterior dese distrito vinculado ao castelo, como da súa desaparición e integración no señorío ourensán a partir dese momento (Pérez Rodríguez, 2015: 248-254). A creación do novo couto en catro fases sucesivas deixaría explicacións tan literais como a seguinte, na doazón do día 17 de maio dese ano:

Do uobis ibi quantum ad regale ius pertinet et quantum ad auos meos reges Hispanic pertinuit uel ad successores meos pertinere debebat, quantum ibi habebat castellum de Lauredo, uidelicet homines, hereditates, piscarias, sautos, montes, fontes et montarias et omnes foros quos mihi inde debebant facere (ed. Recuero Astray *et al.*, 1998: 44-45, d. 47).

O castelo de Louredo foi unha fortificación de titularidade rexia que ten as súas orixes a mediados do século X, cun territorio vinculado que foi perdendo poder en favor da sé de Ourense até, na primeira metade do XII, perder a súa entidade e rematar por se integrar no mesmo.

9.1.3. A súa titularidade: O castelo de Aranga

O seguinte castelo que documentamos, o de Aranga, aparece mencionado en 966 nun texto polo cal o bispo Sisnando II de Iria lle concede ao mosteiro de Sobrado unha longa serie de bens, reafirmando aquilo con que os seus pais Hermexildo e Paterna, condes de Présaras, o dotaran na súa fundación en 952¹²⁸. Sobrado era un cenobio familiar e de aí que nesta altura os vínculos entre as posesións dos membros da familia e as da institución fosen, se existentes, difusos. Por iso é que após a morte do seu pai nese ano, Sisnando, xunto co seu irmán Rodrigo e a súa cuñada Elvira, xa como representantes da familia, se encarregan de afianzar os piares en que se sostén o mosteiro. Mais non é só iso. O relevante para o que aquí nos atinxe do texto de 966 é como, despois da enumeración dos bens que se inclúen na longa doazón, se apunta o seguinte: «sic omnia uobis concedo sicut et uos mihi simul uestro et nostro castello Aranga cum omne sua prestantia» (ed. Loscertales, 1976: 33-37, d. 6).

Contrariamente á hipótese que defende que se estaría apenas a incluír o castelo entre as posesións que Sisnando doa a Sobrado, tal como propuxo C. A. González Paz

¹²⁸ O principal estudo sobre o mosteiro de Sobrado e as súas orixes foi a obra de Pallares Méndez (1979). A partir de aí, novos avances foron enriquecendo esa proposta (por exemplo, Pallares Méndez, 2001).

(2009a: 360), achamos que o que acontece é parecido ao oposto, isto é, que Sisnando está a recuperar para si o castelo. Por acaso nunca tiña deixado de ser seu, como ben se explicita ao se indicar que o castelo é *uestro et nostro*, unha expresión que reflicte moi ben a natureza práctica destas institucións familiares. Ben á inversa, precisamente o feito de o castelo estar en mans de Sobrado era garantía nesa altura de que estaría dispoñíbel para o uso dos membros da familia de Hermexildo e Paterna cando for preciso.

O contexto de redacción do documento debeu ser un deses momentos, e non é estraño. Sisnando estaba a levar un ambicioso proxecto político na esfera galega do momento que entre outras accións incluía a fortificación ou restauración de determinados lugares estratéxicos, como a construción do castelo de Cedofeita ou as obras na Lanzada. De aí que non resulte para nada estraño que queira xestionar o control directo do castelo e que por tanto, de maneira implícita, indique que para validar as cesións ao mosteiro a torre ten que voltar ás súas mans¹²⁹. Isto mostra, aliás, que para manter a súa posición política de poder, tanto fronte a ameazas internas ou externas, facía sentido recorrer tanto a ás posesións vinculadas coa súa familia como ás que ostentaba por causa da súa posición de bispo. De maneira parecida a como no século XII foron relevantes durante o episcopado de Xelmírez as torres de Oeste, que estiveran tamén previamente en mans da súa familia.

Non sabemos, no entanto, a cando se remontan as orixes do castelo nin cales os motivos esenciais que nun momento levaron aos condes de Présaras á súa erección, se é que o levantaron eles. Nin nos primeiros textos fundacionais do cenobio, nin no diploma en que tres anos despois, en 955, o propio Sisnando, sendo xa bispo, aparece canda o seu pai a reafirmar os bens vinculados coa institución (ed. Loscertales, 1976, v. I: 23-26, d. 2), se fai mención ningunha á fortificación. Isto non quere dicir que non existise antes, especialmente porque o facto de que no ano de 966 Sisnando tome o poder do castelo indica que este estaba a existir previamente, aínda que até esa altura non fose feito explícito nos escritos. É posíbel que se erguese pouco antes deste momento, mais

¹²⁹ Barros (2009: 140-144) defende unha hipótese diferente. Segundo el, Sisnando pretendía facer doazón do castelo de Aranga a pesar de que o castelo non estaría realmente nas mans da súa familia, senón dun outro grupo familiar condal, e que por tanto sería unha entrega sen efecto coa intención de se apropiarse dun espazo que non lle pertencía. O argumento central desa teoría é que na segunda metade do século XII a xurisdición de Aranga aparece documentalmente vinculada aos Traba. Achamos que, nun período tan longo –de mediados do século X até mediados do XII–, e atravesado por unha etapa de decadencia de Sobrado como cenobio analizada por Pallares Méndez (1979), non ten nada de estraño que Aranga pasase a formar parte do dominio dos Traba sen menoscabo de que previamente dependese da casa de Présaras e de Sobrado.

tamén pode ser que xa existise previamente mais non se nomease de maneira individualizada dándose por incluído con naturalidade entre as herdades de Sobrado.

Sexa como for, si sabemos que se trata dun castelo de nova construción e que non parece ocupar o emprazamento das ruínas dun castro ou outro xacemento. Así o confirma o Inventario da Xunta (IPAG), que recolle unha escavación no ano de 1944 que entre outros materiais inclúe unha punta de frecha feita en ferro e que pon o límite cronolóxico máis antigo do xacemento precisamente no século X. Tamén se indica que xa nese primeiro momento a fortificación contaba *cum omne sua prestantia*, isto é con todo aquilo a el vinculado, podéndose entender dentro desta categoría tanto os bens materiais e as pertenzas máis básicas como unha área baixo o seu dominio.

Non obstante achamos que a concreción política de Aranga como un territorio cunha administración precisa tardaría aínda en se conformar. Dános pista disto unha moi interesante carta datada en 995, aínda que con dúbidas da editora a respecto do ano, en que o tamén bispo de Iria Pedro restaura o mosteiro de Santaia de Curtis, que fora fundado polo seu *trisaui*, isto é, o pai do seu bisavó¹³⁰, e que viña de ser destruída polos normandos. Dise literalmente que a congregación sempre floreceu até a chegada desas xentes que capturaron ou mataron coa espada os sacerdotes e queimaron as igrexas e as súas escrituras de maneira que non quedou nin unha pedra sen queimar:

usquequo peccato pepediente uenerunt gentes lotimanorum in ipsam terram et uastauerunt sic ipsam ecclesiam, sicut et alias conuicinas eiusdem, sicut et sacerdotes sui captiuitate ducti et gladio trucidati sunt, ipsasque scripturas ipsius ecclesie de ignibus concremauerunt usquequo non remansit ibidem nisi petre ignibus ustulate (ed. Loscertales, 1976, v. I: 177-182, d. 137).

Entre as propiedades que se lle reintegran á reconstruída igrexa, que son a propósito descritas con explicacións ben detalladas da súa orixe e pertenza previa, inclúese a parte de Pedro nunha serie de igrexas «in territorio Plutius», concretamente «Sancte Marie de Uirinis, Sancto Martino de Florio, Sancta Maria de Mantares, nec non et Sancto Uincentio de Naimaia, que est iuxta castellum de Aranga». Desta maneira, vemos que aínda que a proximidade da igrexa de *Naimaia* ao castelo é digna de mención, non parece que a fortificación estea vinculada cunha entidade territorial particular, senón que tanto *Naimaia*, como o resto de igrexas e mesmo o propio castelo farían parte dunha estrutura superior, o territorio de Pruzos, que Baliñas Pérez (1998:

¹³⁰ O texto explica literalmente que a igrexa foi fundada «a Plasentio bisauo Martini, cuius filius est Petrus episcopus».

284) recolleu como condado xa por volta de 899 e que hoxe sobrevive aínda como arciprestado. Esta situación había mudar co tempo.

É na segunda metade do século XII cando Aranga aparece como un territorio, xa si con entidade propia e agora vinculado á poderosa familia dos Traba, como permite ver esta confirmación do ano 1156, «comes Gondisaluus senior in Traua et in Aranga» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 145, d. 123), ou nestoutra de 1161, «Comes dompnus Fernandus in Traua et in Aranga et in Monteroso» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 284, d. 250). Mencións deste tipo serán recorrentes e combinaranse na segunda metade dese século coa aparición do mosteiro de Aranga, do que temos novas xa ao principio do século XI¹³¹. Vemos entón que estamos nun outro momento en que os condes teñen, de man do rei, unha serie de territorios de tamaño considerábel e nucleados arredor do seu respectivo castelo, como acontece cos tres en mans do conde Fernando en 1161.

Así, nun documento sen data, limitado entre os séculos XI e XII, menciónase o castelo de Aranga nunha descrición dos termos do *comisso* de Presaras «quod est integro de Superato», utilizando a seguinte expresión: «castello de Aranga cum suo mandamento» (ed. Loscertales, 1976, v. I: 139-140, d. 113). Isto é, seguindo a definición de Bermúdez Beloso (2017: 220), trataríase dunha entidade territorial menor que ten por centro o castelo, que se inclúe dentro doutro marco maior «e que era outorgada polo rei», de maneira que aínda que a relación de dependencia entre o señor e os campesiños sería «de carácter patrimonial» estaría sempre baseada na vinculación co monarca. Nesta liña, o uso do verbo *teneo* é moi ilustrativo desa posesión de man doutro, e así se evidencia sobre unha disputa en 1168, que enfrontaría os Traba e Sobrado polas terras de Aranga e que se prolongaría no tempo, na que se indica que «ipse domnus Petrus tenebat turrem de Aranga et terram Superaddi, partem terre huius pro domino rege Fernando et aliam partem pro archiepiscopo domno Petro Gudesteici» (ed. Loscertales, 1976, v. II: 47-48, d. 25), isto é, que don Pedro tiña a torre de Aranga e as terras de Sobrado, unha parte de man do rei Fernando e outra do arcebispo Pedro Gudesteiz, máis en ningún caso porque se tratase da súa propiedade exclusiva ou de dereito.

¹³¹ Tal como fai notar Freire Camaniel (1998, vol. II: 606-607), en 1016 aparece documentado por primeira vez o mosteiro de Aranga (ed. Loscertales, 1976, v. I: 41-42, d. 9). Será frecuente na documentación do século XII e, como apunta González Paz (2009: 360), estará relacionado coa casa de Traba e contará co seu propio couto.

9.1.4. A súa orixe: A pena de Faro

Os tres exemplos anteriores son ben ilustrativos e achamos que nos achegan unha imaxe limitada porén concisa a respecto dalgúns aspectos dos castelos deste século. Existen porén, para alén das dinámicas xerais, casos que nos permiten intuír unha realidade máis flexíbel e diversa, e manter aínda máis dúbidas abertas. Así, da torre de Faro, hoxe socializada como a Torre de Hércules da Coruña, temos constancia de estar resignificada como fortificación medieval como mínimo na altura de 991¹³², en que chega a nós a seguinte información:

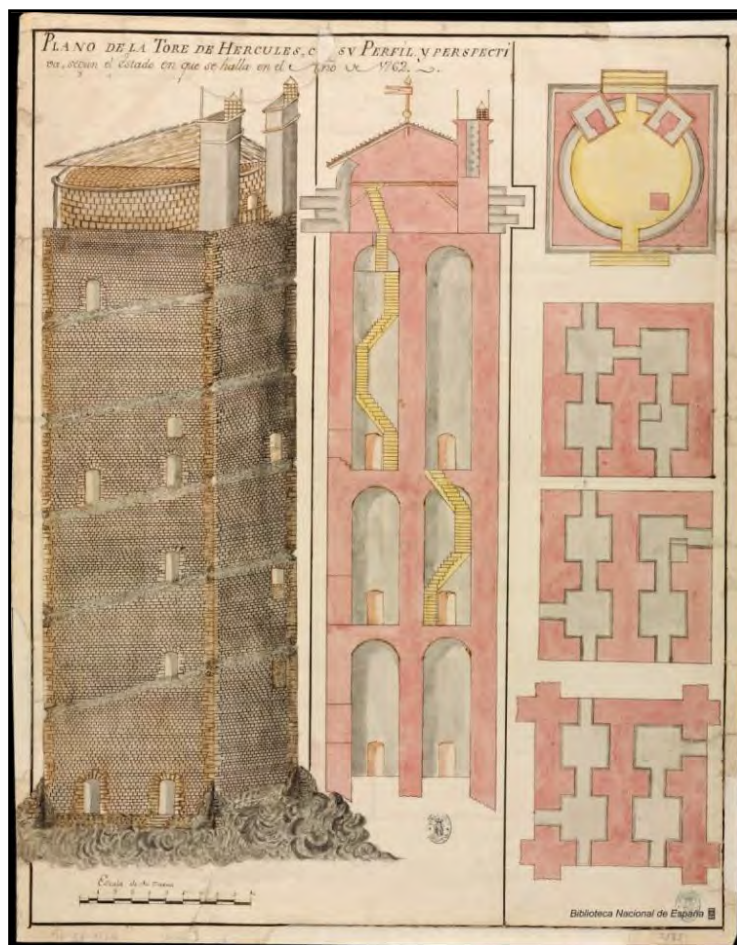
Adicimus eciam a parte maris oceani pinnam fabricatam ab antiquis hominibus Farum precantium, quod regibus semper fuit deditum uel nobis, ut amodo et deinceps sit parti domini Iacobi apostoli, secundum illud obtinuerunt comites de consensu auorum et parentum nostrorum, cum suo commiso, quod de ipso Faro supsit exordium ab omni integritate post partem Beati Iacobi et secundum illud obtinuit beatus et sanctus Dei Rudesindus episcopus.

Adicimus adhuc Civitatem ab antiquis fabricatam per suos terminos non procul ab ipso faro, eciam et casatas ingenuatizas (ed. Lucas Álvarez, 1998: 136-138, d.56).

É moito o que se pode tirar do documento, en que ademais de Faro Bermudo II lle doa á igrexa de Compostela a vila de *Lacedurium*, ao pé do Miño, e moito tamén o que se pode tirar apenas do fragmento partillado. Ficamos con que: a torre é obxecto de doazón, está en uso mais ao tempo hai conciencia de que foi construída en tempos antigos e hai vinculado a ela un *commiso*, que será, aliás, o máis relevante na documentación de aquí por diante, aspecto en que nos voltaremos deter¹³³. Castelo en uso, con memoria do seu reaproveitamento e importancia en canto a que con el se vincula o control político dun espazo. É ademais un castelo «quod regibus semper fuit deditum uel nobis», isto é, que sempre estivo sometido ao dominio dos reis e, en consecuencia, *a nós*, a mitra compostelá, indicándose ademais que foi a raíz da existencia do Faro que se creou o *commiso* que leva o seu nome: «commiso, quod de ipso Faro supsit exordium».

¹³² Posibelmente algo antes, tendo en conta que se indica que fora posuída previamente polo bispo Rosendo, e que por tanto xa estaría en mans da igrexa compostelá desde ano 970, como apunta Bello Diéguez (2009: 54).

¹³³ No apartado 10.1 veremos como as mencións a Faro anteriores a este ano, sobre as que se ten asumido que a torre foi atacada polos viquingos, en realidade referíanse ao condado de Faro no seu conxunto, de maneira que non é posíbel saber o que puido ter de efectivo o seu control na batalla.

Imaxe 36. Ano 1762, Biblioteca Nacional de España. Estado da torre antes da restauración. É posíbel a autoría de José Cornide Saavedra

No entanto, López Sangil (2009) propuxo unha hipótese diferente segundo a cal a documentación nos indicaría a existencia de dúas construcións diferentes, a *torre de Faro*, que sería o faro romano e que se usaría unicamente coas súas funcións orixinarias de guía marítima, e a *penna de Faro*, que referiría ao castelo que nuclearía o *commiso* do mesmo nome e que non se encontraría na punta da península da Coruña, senón no interior, no concello de Culleredo. A repetición desta hipótese noutras publicacións obríganos a pór en cuestión os argumentos que achega, que son tres. O primeiro, que a palabra *penna* significaría 'fortaleza' en canto *torre* faría referencia en exclusividade á literalidade morfolóxica do edificio. Os exemplos de *torre* con connotación militar son claros ao longo do noso corpus e por tanto non achamos sentido nas afirmacións que sosteñen o argumento, que son do tipo: «y por cierto, cuando se la cita se llama siempre torre y no faro, incluso en la actualidad» (López Sangil, 2009: 186).

A segunda suposición é que o termo Monte Xalo, o nome do promontorio ao pé do que segundo el se encontraría o castelo, derivaría dun antigo topónimo Montefaro. Tal relación, completamente improbábel seguindo os criterios filolóxicos que explican a evolución do galego ao longo do tempo, sería explicada entre outras cousas «por la extraña normativa del gallego», unha normativa que por outra parte o autor non respecta no uso dos topónimos ao longo do texto. O terceiro dos argumentos, o único que demostra certa consistencia, é que na *Exquisitio magna* de Afonso V en 1019 se fala da «Penna de Faro cum suis comitatibus et casatis et hominibus de alumenariis» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 146-149, d. 61), interpretando o autor *alumenariis* como unha referencia ao actual lugar de Almeiras, en Culleredo, identificación que tamén fai López Alsina (2013: 241).

Achamos no entanto que máis do que un topónimo, o significado de *hominibus de alumenariis* sería algo así como 'alumeadores', 'homes encargados de alumear', seguindo léxico de Du Cange (1883-1887: 214) que dá para *alumenare* o significado de 'illuminare, accendere' e que por acaso é transparente na supervivencia do verbo no galego *alumear* e portugués *alumiar* tras a caída do *n* intervocálico nas palabras patrimoniais. Aliás, a expresión *hominibus de* podería insinuar que se trata de homes servís (Fernández Ferreiro, 2010: 82-93)¹³⁴, hipótese reforzada pola mención a continuación ás *casatas*. Coincidimos por tanto coa visión do editor (Lucas Álvarez, 1998), que non considerou que estivésemos ante un topónimo e por iso o transcribiu en minúsculas. Non sabemos con certeza o que é que alumeaban eses homes alumeadores, mais é probábel que fosen tarefas relacionadas co sistema fortificado vinculado á torre, e entre elas a de que esta continuase estando activa como faro. Sexa como for, e mesmo que a interpretación fose errada e fose posíbel que eles lle deixaran posteriormente o seu nome ao lugar de Almeiras, nada nese fragmento indica que a *Penna de Faro* tivese que estar necesariamente contigua a el. De feito, o propio López Alsina, aínda identificando *alumenariis* con Almeiras, non utiliza ese argumento para a identificación dun novo castelo e ten claro cal é a *penna* de que se está a falar, afirmando que no século X tivo lugar «la adquisición de un significado militar del *Farum Precantium*» (2013: 233).

Afortunadamente este edificio foi estudado en profundidade, foi escavado, realizáronse diversas datacións e, por tanto, a información documental complementase

¹³⁴ Este autor indica mesmo que «o concepto de *homines* por si só, utilízase co sentido xeral de 'homes' para referirse a case tódalas condicións e situacións da dependencia» (Fernández Ferreiro, 2010: 92) en contraste, por exemplo, co termo *virii*, que se usaría para homes en posicións de maior importancia social.

cos resultados técnicos deste tipo de traballo, algo que non acontece habitualmente nos casos que integran o noso estudo. E faino ademais, a diferenza do que acontece noutros casos, achegando uns resultados ben compasados. A síntese en que o arqueólogo Bello Diéguez (2009) explica os resultados é de necesaria lectura. Resumindo, a torre perdería a súa función orixinaria de faro nas comunicacións con Irlanda entre os séculos V e VI d. C., tras o cal pasaría a un estado de abandono, que enlazaría co relato de Trezenzonio que sitúa a torre en proceso de decadencia por volta do século XI. Por volta desta altura encóntranse materiais de incendios e derrubamentos, dos que se descoñece a orixe –non son estrañas as destrucións fortuítas nas edificacións na Idade Media–, e tamén se identifica un edificio de nova construción con funcións de cociña anexo a ela. Aínda que aparecen algúns restos que faltan por estudar e que parecen ser anteriores, podendo chegar até ao século IX, Bello Diéguez afirma que a datación dos materiais coincide coa documentación en situar un período de novo uso da torre de finais do século X por diante.

Tamén se constata que os últimos restos medievais identificados remiten á segunda metade do século XIII, o que situaría un novo abandono nesa altura, ou como moito a comezos do XIV, mais non no XV como se ten apuntado ao relacionalo coas destrucións irmandiñas. O uso como castelo decaería paralelamente ao fortalecemento da Coruña como cidade de reguengo nas súas proximidades, ante a fin dos intereses de defensa e control que tivera previamente, polo seu propio peso, sen que tivesen que botalo abaixo as revoltas baixomedievais. Deste período en que estivo en uso, entre os séculos XI e XIII, hai testemuñas claras do seu uso militar:

es de destacar la presencia de una punta de lanza o dardo de hierro, elemento de indudable carácter más bélico que doméstico. Al compás de éste citamos otros elementos compatibles con este carácter militar, como son una espada de espuela de pico encontrada fuera de la estancia, una herradura de caballo o cachas de cuchillo en hueso decorado (Bello Diéguez, 2009: 53).

Aclarada esta cuestión, o relevante aquí é que xa se comeza a vincular a fortificación cunha unidade de control político, algo que acontece con Faro, que non acontecía coa mesma significación nos castelos de comezo de século e, como analizaremos a seguir, que continuará a acontecer no primeiro cuarto do século XI e de aí por diante. Un novo sistema de control, capitaneado pola nobreza, co rei como máximo representante da mesma, cunha aposta maior pola defensa interna e externa, baseado na militarización da sociedade e construción de torres, comezará a se xestar

nesta altura e transformará o modelo organizativo, de maneira que nalgúns casos, como é o de Faro, será o castelo a cabeza da terra, de maneira que «las viejas capitales distritales sufrirán la competencia de la fortaleza» (López Alsina, 2013: 235). Vexamos como, cando xa acontece e se ve con claridade: o século XI.

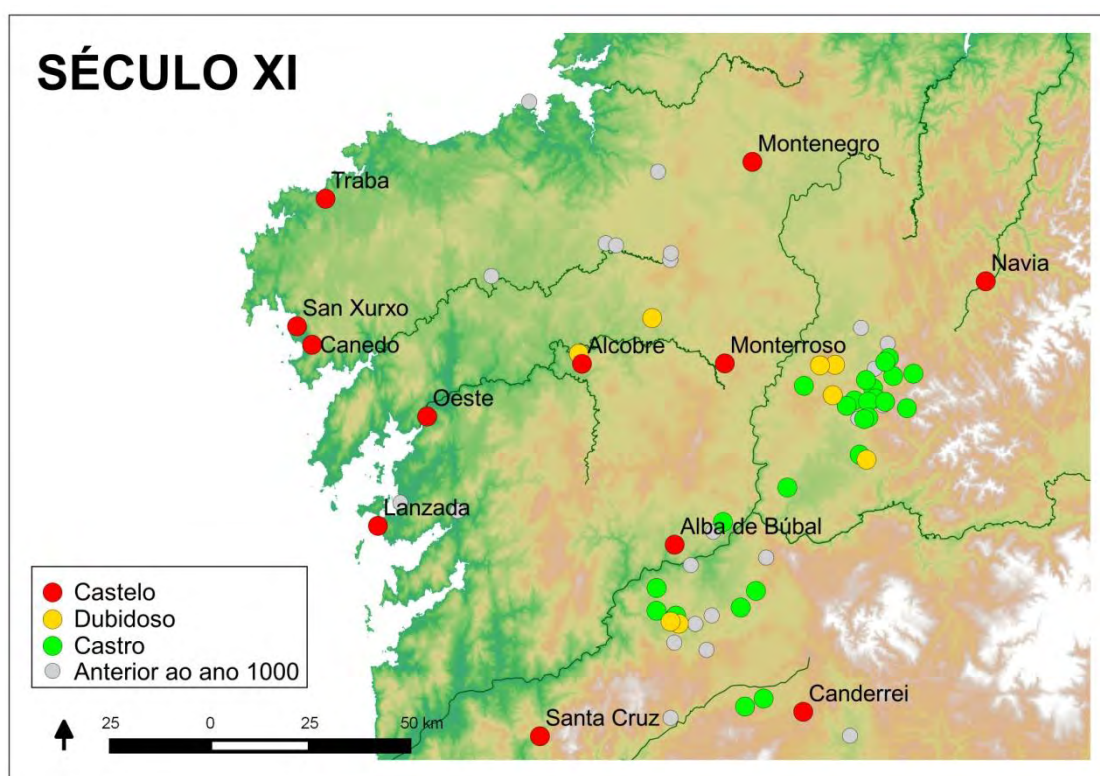
9.2. OS CASTELOS DO SÉCULO XI

Ao longo do século XI vanse documentando algúns castelos que, igual que Faro, parecen ser tratados en certo modo como centros dun territorio, ou cando menos reciben o seu nome. Así, espazos políticos coñecidos anteriormente comezan nesta altura a se relacionar con fortalezas das que en momentos previos non existía información: Faro aparece como territorio en 915 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 89-92, d. 28) e como fortificación en 991 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 136-138, d.56), Monterroso como territorio en 927 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 247-249, d. 179) e como castelo en 1061 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 91-92, d. 59) e Abeancos como territorio en 787 (ed. Loscertales, 1976, v. II: 182-183, d. 172) e como *oppido*¹³⁵ en 1017 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 196-197, d. 90). O caso de Montenegro é un bocado diferente, ao nomearse ambas como castelo e territorio nun mesmo documento de 1019 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 146-149, d. 61), e logo ausentarse da documentación até reaparecer como tenencia xa no século XII.

Estas informacións, que funcionan ben de maneira ilustrativa, son tomadas dos catro tombos que sosteñen o presente estudo. De incluírmos outras fontes as datas poderían variar un bocado, porén achamos claro que insistirían na mesma dirección. Por pormos un caso, se tomásemos o Tombo Vello de Lugo, cuxa fiabilidade xa temos apuntado dubidosa tanto en relación coa edición como co grande número de falsificacións que contén —e que porén non deixa de resultar interesante—, a data da aparición de varios dos territorios adiantaríase: Faro de 915 a 897 (ed. López Sangil, 2011: 135-142, d. 57), Abeancos de 787 a 747 e Montenegro de 1019 a esa mesma data de 747 (25-31, d. 2), porén non habería constancia de ningunha outra mención aos

¹³⁵ Esta é a única aparición a unha fortificación en Abeancos, e di así: «In opido Auiancos et territorio Uentosa uillam uocitatam Maurdini cum aiuntionibus suis» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 196-197, d. 90). Sen dispormos de máis contexto, achamos posíbel que se estea a tratar dun castelo, porén non certo. Aínda que estamos a ver outros casos semellantes en que si se fala de fortificacións funcionais, tamén indicamos xa o uso de termos castrais para falar de unidades territoriais e dispomos de mencións a castros cuxos nomes son coincidentes con unidades territoriais maiores e que mesmo así parecen remitir a emprazamentos do mundo antigo, por exemplo o *castro de Bisauquis* (ed. Loscertales, 1976, v. I: 308-309, d. 283).

castelos anterior ás que xa foron expostas. Ademais, as referencias a estes territorios son por norma moito máis comúns, en contraste coa excepcionalidade na cita ás fortificacións en si propias, de maneira que de 62 mencións a Aranga só catro refiren ao castelo, o mesmo que acontece noutros casos como Monterroso, do que se documentan máis de medio cento de mencións entre as que só unha, a xa mentada de 1061, é *penna*, tal como se pode comprobar cunha sinxela procura no CODOLGA. Fica claro, por tanto, que o que prima na documentación son as unidades territoriais, e non as fortificacións que poida ou non haber nelas, que se rexistran de maneira moi puntual.

Imaxe 37. Representación dos emplacementsos castrais localizados en territorio galego que aparecen mencionados no noso corpus documental no século XI. Polo maior número de emplacementsos non é posíbel representar os nomes de todos, de maneira que incluímos só aqueles identificados con certeza como castelos. En gris, os que son mencionados antes do ano 1000, que se poden ver con máis detalle na Imaxe 34

A pesar de que xa se ten detectado certo dominio sobre a súa contorna nalgúns casos de castelos mesmo anteriores a este momento, como apuntamos para Louredo no século X, a desproporción entre alusións a territorios e a fortalezas, así como a ausencia de referencias sistemáticas a unha xurisdición sobre a que se exercer o poder, indícanos un contexto en que os castelos aínda teñen presenza na documentación apenas polo seu protagonismo físico, e non polo papel administrativo que puidesen desempeñar. Aparecen fundamentalmente en descrições do territorio ou en episodios que teñen a ver coa súa materialidade, como o seu uso en conflitos armados ou a súa

doazón. O caso de Aranga, que xa comentamos no apartado 9.1.3, é especialmente ilustrativo, ao ser doado en 966 «cum omne sua prestantia», isto é coas súas pertenzas, porén non co territorio de Aranga nin coa xurisdición sobre el (ed. Loscertales, 1976, v. I: 33-37, d. 6).

Isto lévanos a orientar a interpretación cara a posibilidade de estarmos ante distritos territoriais que existisen previamente e nos que nun determinado momento comezase pouco a pouco a gañar relevancia un castelo, que nalgúns casos se pode converter no seu núcleo e que, se nalgunha ocasión o edificio existía con anterioridade, non tiña aínda naqueles primeiros momentos ese papel de cabeza distrital. E tamén, en consecuencia, que a presenza nos textos das torres como elementos de relevancia política non ten a ver co aumento das fontes escritas senón cunha mudanza no esquema administrativo do sistema. Estamos ante a consolidación dun modelo formulado na procura de organizar o territorio en espazos maiores que aqueles cos que se xestionaba anteriormente que se sostería, na práctica, na introdución de autoridades territoriais intermedias entre o rei e os pequenos *commissos*, de maneira que baixo a mesma figura dun único *comes*, membro da máis alta nobreza, se xestionarían varias unidades territoriais, que en conxunto pasarían a ser chamadas, en ocasións, *comitatos* (López Alsina, 2013: 232-233). Isto significou a un tempo dúas cousas: por unha banda a consolidación da idea de as funcións públicas acabaren na práctica en mans dalgúns familias, diluíndo en boa medida os lazos máis directos entre o rei e as persoas libres a nivel local, e por outra banda a necesidade destes grupos de delegaren en figuras menores.

Achamos, en conclusión, que o tratamento que fan as fontes permítenos ver unha continuidade nos castelos dos séculos X e XI, que se poderían incluír por tanto nunha etiqueta arbitraria de «primeiros castelos», diferentes das mudanzas esenciais que virán de aquí por diante. De facto, non é irrelevante que grande parte dos castelos documentados por primeira vez nestes dous séculos non volten aparecer novamente unha vez finalizado ese período, ficando como única referencia á súa existencia as alusións recompiladas nesta altura¹³⁶. E no caso contrario, o daqueles que continúan sendo referidos en momentos posteriores, as referencias terán unha natureza un bocado diferente.

¹³⁶ No apartado 3.3, que inclúe unha breve ficha para cada unha das fortificacións galegas mencionadas contan con topónimo propio, pódese consultar o último ano en que aparece no noso corpus cada unha delas.

Si temos no século XI, non obstante, unha información máis ampla e completa que no X. A Imaxe 37 mostra como, fronte á acumulación de alusións a castros nas contornas máis próximas aos mosteiros preservadores dos documentos, relacionados coa descrición detallada das propiedades que posuían na súa contorna, os castelos aparecen dispersos por boa parte do país, tecendo unha malla relativamente equilibrada naquelas áreas nas que dispomos de información. Intúese por tanto un número relativamente escaso dos mesmos, polo menos en comparación aos castros antigos, e tamén unha dispersión relativamente homoxénea e sen grandes áreas de concentración de castelos, a pesar das descompensacións xeográficas que carrexan as nosas fontes. Intúese xa, iso si, parte da liña de castelos que se erixiron vixiantes sobre a costa galega occidental e que no século seguinte se consolida e amplía.

A xestión política e militar do territorio por parte da igrexa de Santiago en relación co xurdimento desta serie de fortificacións atlánticas foi estudada por Andrade Cernadas (2004), autor que divide dúas etapas para as mesmas, unha que iría desde o período suevo até o fin do século XI e outra do século XII por diante cara ao fin do medievo. Para alén de que, cos documentos na man, os castelos sobre os que estamos a traballar teñen a súa orixe na segunda metade do século X e non achamos rastros que os conecten directamente cun mundo tan temperán como é o suevo, coincidimos no punto en que sitúa a viraxe. Unha viraxe que, a respecto da costa, podería ter algo a ver coa mudanza do desinterese a respecto do litoral cara a un aumento das actividades relacionadas co mar como apunta Andrade Cernadas (2004: 21)¹³⁷, porén cuxa xénese é resultado sobre todo dunha mudanza xeral do sistema político. Aliás, non podemos deixar pasar o facto de que co aumento de información se fan visíbeis puntualmente no territorio realidades máis complexas e que teñen difícil conclusión cando vistas de maneira individual, como podería ser a intrigante *civitatem de sancto Laurenzo*, aparecida nunha enumeración de límites dun documento celanovés do ano 1005 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 285-290, d. 204).

¹³⁷ Conviría matizar este desinterese polos espazos costeiros. A arqueoloxía está a demostrar que mesmo nos períodos pouco documentados, frecuentemente estigmatizados de escuros, o litoral non deixou de ter o seu protagonismo. Un exemplo serían os traballos de Fernández Fernández sobre Vigo (por exemplo 2014a e 2014b), partindo dos resultados da súa tese de doutoramento.

9.3. OS CASTELOS DO SÉCULO XII

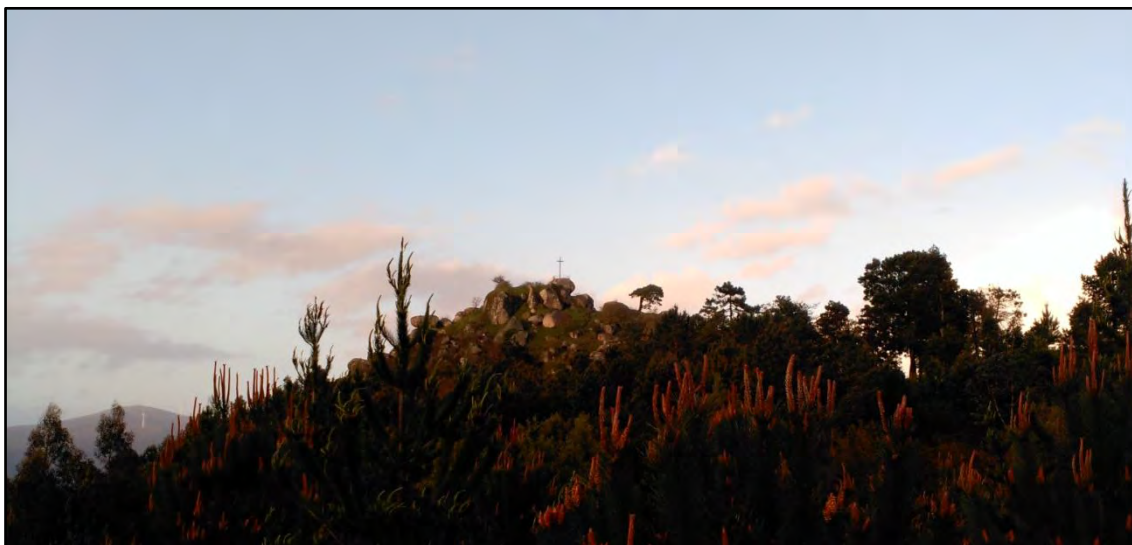
Nesta altura comézase a percibir unha mudanza no tratamento dos castelos¹³⁸ que, de aquí por diante, aparecen en si propios como detentores de territorios e de dereitos e comezan a ser obxectos de doazóns e vendas, por tanto xa non son apenas elementos mencionados de maneira lateral no corpo de diplomas redactados para a xestión doutras realidades. Así, por exemplo, o rei Fernando II e o seu fillo Afonso dóanlle ao arcebispo de Santiago o castelo de Lobeira no ano 1175 do seguinte modo:

Huius siquidem rationis intuitu ego domnus Fernandus Dei gratia Hispaniarum rex una cum filio meo rege domno Adefonso per scriptum donationis firmissimum in perpetuum ualiturum do Deo et ecclesie Beatissimi apostoli Iacobi et uobis dilecto meo domno Petro, eiusdem ecclesie uenerabili archiepiscopo, et omnibus successoribus uestris, necnon et uniuersis canonicis tam presentibus quam futuris ibidem Deo seruientibus castellum Luparie cum uniuerso honore suo, scilicet, cautis, exitibus, terminis et omnibus directuris suis, ut ab hac die et deinceps supra nominatum castellum, sicut iam diximus, habeatis per terminos suos nouissimos et antiquos et cum possessionibus et regalengis et uniuersis cautis, que infra terminos supradicti castelli continentur, quod de omnibus supradictis totam uestram uoluntatem faciatis et possideatis, uendatis, donetis, commutetis et totum uelle uestrum, uidelicet, tam de sepe nominato castello quam de honore suo, quam eciam de cautis et regalengis faciatis, et iure hereditario in perpetuum illud uobis et successoribus uestris habendum, dono et concedo cum omnibus directuris et pertinentiis suis, ob remedium anime mee et parentum meorum. Et pro huius donationis confirmatione recepimus a uobis CCC marcas argenti et XL (ed. Lucas Álvarez, 1998: 252-254, d. 123).

Primeiramente, é unha doazón a cambio de trescentas corenta marcas de prata, de maneira que evitando a linguaxe conscientemente eufemística, sería na verdade unha ofreción, algo máis parecido a unha venda do que a unha entrega voluntariosa. O recurso dos monarcas ás reservas monetarias de Compostela foi unha constante na época, en troca, como estamos a ver neste caso, de parte do seu poder, materializado de maneira práctica no castelo. É unha transacción, ademais, en que se manifesta partícipe o seu fillo, dando por tanto proxección de futuro aos pactos, e con eles as súas posíbeis revocacións ou novas condicións futuras, cuestión que é indicada repetidas veces, tamén co uso da expresión *in perpetuum ualiturum*, recorrendo ao participio de futuro, de modo que se podería traducir, de maneira prosaica, como 'que valla para sempre'. Porén

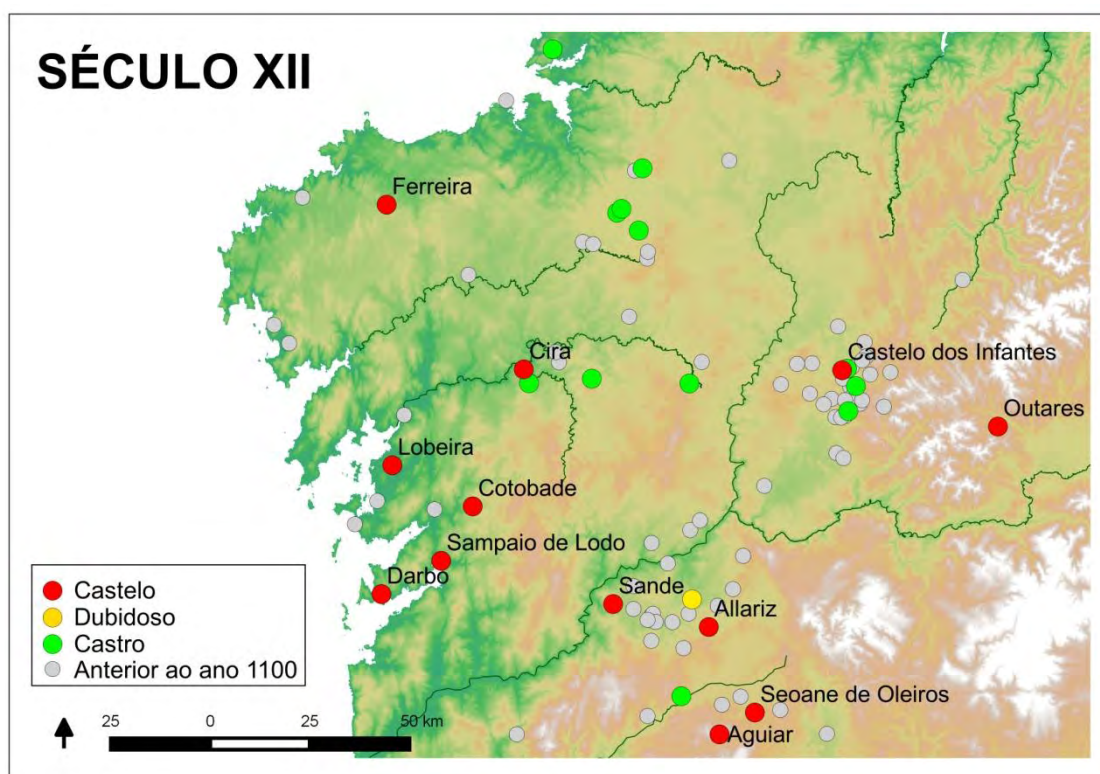
¹³⁸ Nesta centuria acontecen importantes transformacións en diversos ámbitos, algunhas das cales acabarán por ter transcendencia séculos máis tarde. Para coñecer mellor un período que é, a un tempo, de crecemento e de crise, é interesante a obra de Bisson (2010). Para achegarse a como se concretaron eses cambios na esférica política na Península Ibérica é recomendábel a obra de Reilly (1992).

o máis relevante é a insistencia en que o castelo non se entrega só, senón que na súa propia razón de ser inclúe un *honore* que comprende diferentes posesións, reguengos e dereitos vinculados, *cautis, exitibus, terminis et omnibus directuris*.

Imaxe 38. O castelo de Lobeira foi un exemplo paradigmático de castelo roqueiro. Encontrábase nun pico penoso e de moi difícil acceso, cunha amplísima visibilidade a 360°, controlado a ría de Arousa, ao oeste, e o camiño cara a Santiago, ao leste

Aínda que non sempre se fai de xeito tan detallado, son varios os castelos dos que temos noticia nesta altura e que son tratados, en xeral, de forma semellante nos documentos en que son doados, nesta ocasión polos reis á igrexa de Santiago, caso de Cotobade, «cum tota terra sua, cum omnibus terminis et pertinentiis suis», en 1180 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 258-260, d. 127), Darbo, «quod situm est in Morratio, cum omnibus terminis et pertinentiis suis, cum hereditatibus, hominibus et tota terra sua et cum omni iure quod abuit ad mortem imperatoris et cum cautis et incartationibus que postea facte sunt», en 1184 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 275-277, d. 137) ou Sampaio de Lodo, «castellum de Sancto Pelagio de Lodo cum toto suo honore et cum totis suis pertinentiis et directuris», en 1189 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 289-291, d. 144). Aínda que as coleccións que escollemos para o presente estudo case non gardan diplomas do século XIII, os poucos de que dispomos parecen indicar a ausencia de mudanzas considerábeis nesa altura no tratamento das fortificacións, como vemos coa doazón, en 1238, de Aguiar de Pedraio «cum terra et honore suo et cum suo alfoz et cum omnibus directuris et pertinentiis suis» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 311-313, d. 161).

Imaxe 39. Representación dos emplacements castrais localizados en territorio galego que aparecen mencionados no noso corpus documental por primeira vez no século XII. Incluímos os nomes só aqueles identificados con certeza como castelos. En gris, os que son mencionados antes do ano 1100, que se poden ver con máis detalle na Imaxe 37

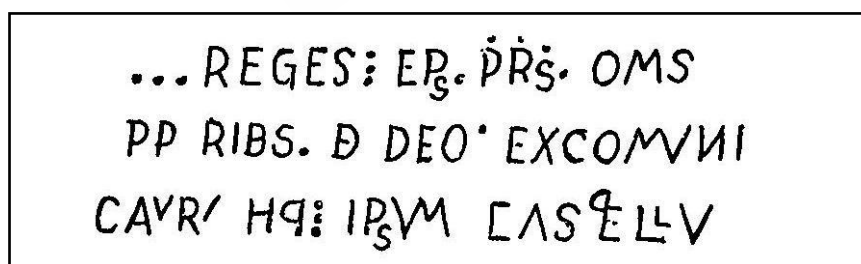
Para alén das fortificacións que rexistramos por primeira vez no período a que nos referimos, ora en doazóns de si propios ora en textos con outros contextos, encontramos tamén unha minoría de enclaves que aparecían en momentos anteriores e que se manteñen en uso e continúan a ser referidos, entre os que se poderían escoller como exemplo o castelo de Traba ou as torres de Oeste. Porén, é o caso de San Xurxo, en Carnota, o que nos permite ver con maior claridade a transición do primeiro modelo de fortificación cara estoutro de plenitude feudal. En 1127 Afonso VII fai polo seu aniversario a seguinte doazón:

do et concedo castellum Sancti Georgii uetus et nouum, cum caractere et hominibus et terris, uidelicet: Gentines, Celticos, Barchala, Carnota, et omnibus suis beneficiis, sicut hodie nostri iuris est et diuidit cum castellis, uidelicet: Traua, Ferraria; quidquid concluditur infra suos anticos terminos et ad regium fiscum pertinet, ita ut ecclesia Beati Iacobi habeat et euo perhenni possideat (ed. Lucas Álvarez, 1998: 211-212, d. 99).

O castelo de San Xurxo rexe «caractere et hominibus et terris» nunha área moi considerábel, que se correspondería en boa medida cos actuais arciprestados de Entíns, Céltigos e A Barcala, e que funcionaría como un conxunto político, limitando á súa vez

con outros dous semellantes, nucleados aqueles tamén arredor de cadanseus castelos, o de Traba e o de Ferreira. O control da torre, por tanto, convertérase en fundamental á hora do exercicio práctico do poder, de aí que, a pesar da grandilocuencia habitual nos documentos, as mudanzas de man, vendas e trocos foran frecuentes. Neste caso, en 1209 Afonso IX intercambia coa igrexa de Santiago o castelo San Xurxo, que estaba novamente en mans da monarquía, polo de Atalaya, na provincia actual de Cáceres e vinculado coa orde de Santiago (ed. Lucas Álvarez, 1998: 293-294, d. 146). Cinco anos máis tarde, o mesmo rei parece ter interese en recuperar o que tiña dado e chégase a un outro acordo, recibindo el esta vez San Xurxo e doándolle ao arcebispado a terra de Abeancos (ed. Lucas Álvarez, 1998: 306-307, d.157).

No texto de 1127 dáse conta da existencia de dous castelos de San Xurxo diferentes, o novo e o vello, posibelmente o primeiro substituíndo en certa medida o segundo, que no entanto debía ter aínda certa relevancia como para ser nomeado de maneira explícita. No monte Pindo existen, efectivamente, os restos de dous castelos, un no seu contraforte norte e outro no sur. Seguindo o inventario IPAG, o que está no sur estivo activo ao longo da Idade Media e foi derruído polos irmandiños, encanto o situado ao norte, que é identificado baixo o topónimo Penafiel, ten unha cronoloxía menos clara, mais na súa contorna encóntrase unha inscrición cunha grafía parece responder aos tipos do século XII que indica literalmente a excomunión do lugar. Isto poderíanos levar cara á proposta de se tratar, este último, do castelo vello de San Xurxo, substituído polo novo, nun mellor emprazamento e libre das causas que puideran ter levado ao anatema do anterior.

Imaxe 40. Inscrición medieval no Monte Pindo, ao pé do pico de Penafiel, segundo a transcripción realizada por Barreiro Barral (1970)

No entanto, esa hipótese non é clara, e xa desde longo existe un debate sobre a cuestión que aínda non foi resolto. Así, en traballos como o do arqueólogo Barreiro Barral (1970: 638-641) négase a existencia de castelo ningún en Penafiel, interprétase a inscrición como unha censura aos cultos pagáns que se celebrarían nos restos do castro

galaico ao que se referiría a palabra *castellu* e sostense que o castelo de San Xurxo estaría sempre no coñecido local en que estivo na Plena e na Baixa Idade Media.

Imaxe 41. Igrexa de Santiago de Arcos, no actual concello de Mazaricos e no arceprelado de Entíns, co Pindo ao fondo. O castelo de San Xurxo non é visíbel desde aquí; si o é o pico de Penafiel, á dereita da foto. Fica claro en todo caso o impacto paisaxístico e visual que ten o monte Pindo non só cara a costa senón cara ao interior, dobre situación que é coherente co facto de ser ámbito preferente para a escolla dunha fortificación medieval

Sexa como for, o máis interesante a respecto deste caso encontrámolo nun documento case un século anterior, concretamente de 1028, en que Vermudo III lle doa a Santiago a terra de Carnota, da que se di:

que est ad partem occidentis, quomodo est coniuncta cum Celticos, cum duobus castellis in ea fabricatis; Sanctum Iurgium et Canetum cum omnibus suis commissis in ipso territorio habitantibus; sicut eos obtinuerunt maiorini bisauorum et auorum nostrorum, sic eos supradicto loco cum omni integritate concedimus, ut tributa uel fiscalia, que regibus soliti fuerant exercere eidem loco persoluant (ed. Lucas Álvarez, 1998: 157-158, d. 66).

Aínda que se fai referencia ao cobro duns determinados impostos –*tributa uel fiscalia*– vinculados coas fortificacións, a mudanza no paradigma é clara. Éo dun punto de vista territorial, por dous motivos: por se estar a falar dun espazo moito máis reducido que o que se lle vincularía un século despois, limitándose agora á terra de Carnota e deixando excluída de maneira explícita Céltigos, ao indicarse que funciona como límite, e por non ser un único castelo, senón dous, nomeándose o de Canedo, no monte sobre a aldea que leva hoxe o mesmo nome, tamén no actual concello carnotán.

Mais sobre todo é unha mudanza conceptual. Mentres no século XII o que se doa é o castelo de San Xurxo coas catro *terrae* que lle pertencen, entre elas a de Carnota, no XI estíbbase a doar a terra de Carnota cos dous castelos nela construídos, o de San Xurxo e o de Canedo.

A respecto desta cuestión, o máis relevante talvez sexa como dunha mesma fortificación que aparece cunhas características concretas se puido fluír até un modelo diferente, se acaso o desenvolvemento da súa razón de ser orixinal non derivase no que se converteu no decorrer do tempo –desculpando aliás o feito de que, como vimos, nesta ocasión concreta poderían ser até dúas construcións distintas, cadansúa para o seu momento, resultando o documento de 1127 en que aparecen as dúas como a proba do punto de transición entre ambos—. Casos semellantes poden intuírse, menos explícitos. Montenegro aparece como castelo unha soa vez en todo o corpus, na xa citada *Exquisitio magna* de Afonso V conservada no Tombo A da catedral de Santiago en 1019 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 146-149, d. 61), porén, máis dun século e medio despois, torna como tenencia e é recolleito máis dunha decena de veces entre 1188 e 1218 na mesma fonte documental, sen se facer alusión directa á torre que, creemos, estaría a nuclear a entidade territorial.

No século XII dispomos doutro tipo de fonte que nos permite albiscar os primeiros momentos dalgúns castelos que coñecemos polos documentos só na súa plenitude feudal, e que nos achega ademais unha información máis suculenta: a crónica e a haxiografía. E, entre elas, as máis relevantes para este estudo¹³⁹, a *Historia Compostellana* e a *Vita Rudesindi*¹⁴⁰. Estamos por tanto ante relatos que parten dun concepto radicalmente diferente aos textos que sosteñen o central deste estudo, especialmente no referente á súa natureza narrativa e a súa vontade historicista, e que merecían para o seu coñecemento en detalle unha metodoloxía un bocado diferente á que desenvolvemos. Afortunadamente, o papel dos castelos en ambos códices xa ten sido estudado previamente, na primeira delas por Gautier Dalche (1986) e posteriormente por Pallares Méndez e Portela Silva (2015), e na segunda, de maneira máis breve, por Anido Rodríguez (2009). Non entraremos entón no estudo das fontes en

¹³⁹ De igual ou até maior importancia son as *Crónicas Asturianas* (ed. Gil Fernández *et al.*, 1985), nas súas versións *Rotense*, *Sebastianense* e *Albeldense*, porén son anteriores a este período e nelas só hai unha mención a unha fortificación en Galiza, o castro de Santa Cristina, o que contrasta coas varias aparicións de castelos situados noutras latitudes peninsulares.

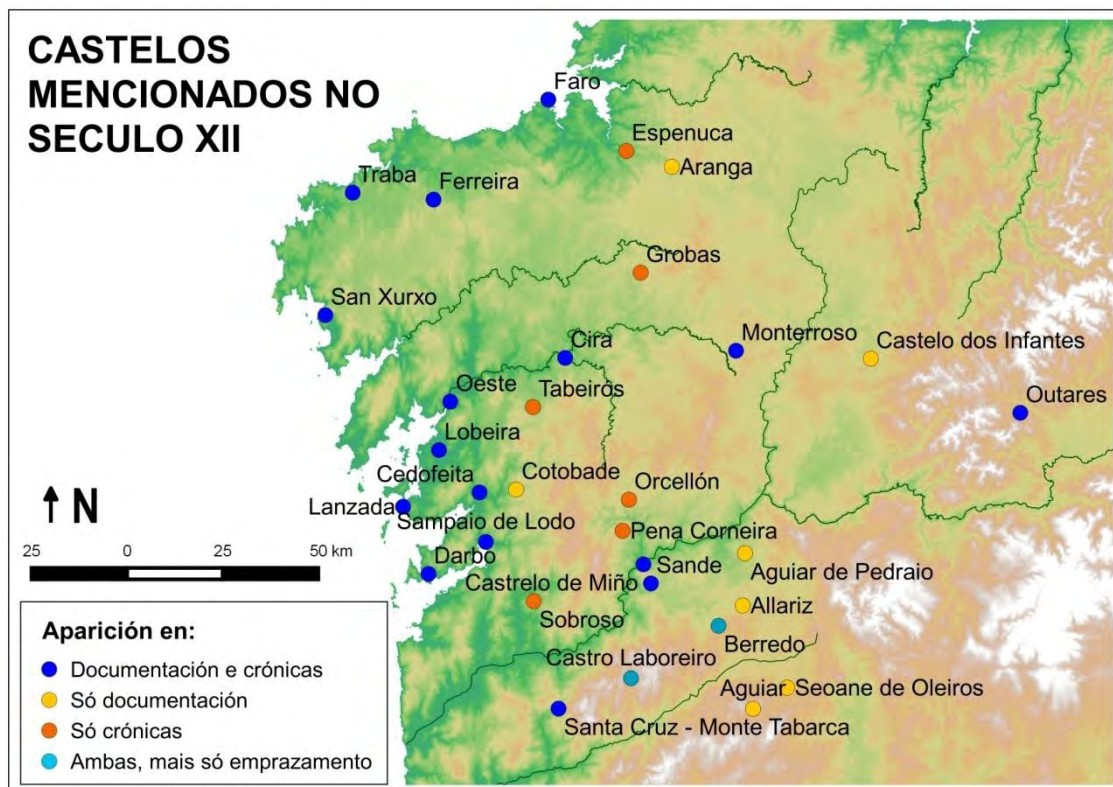
¹⁴⁰ Pódese encontrar información detallada sobre a natureza e as características destas obras nos estudos introdutorios das súas edicións e traducións, de man de E. Falque Rey (1994) e M. C. Díaz y Díaz *et al.* (1990) respectivamente.

relación cos mesmos, porén si as utilizaremos cando for preciso, como xa ven sendo feito.

A información que nos poden achegar ocasionalmente as crónicas sobre as orixes dos castelos poden ser, iso si, confusas nalgún punto. Así acontece por exemplo coa fortificación da illa de Oeste, da que falaremos máis devagar no capítulo a seguir, cando se indica na *Historia Compostelá* que foi construída polo bispo Cresconio, «castellum Honesti, quod ad defensionem Christianitatis construxerat» (ed. Falque Rey, 1988: 14), mentres que, sen ir máis lonxe, no propio Tombo A da catedral de Santiago se garda un diploma de 1024 en que Afonso V se arroga a súa construción en tempos do bispo Vistruario (ed. Lucas Álvarez, 1998: 152-154, d. 64), retrasando a data *ante quem* da súa construción cando menos tres lustros. No entanto, noutros casos, poden achegar luz, como xa se analizou nos Capítulos 5 e 6 en relación cos castelos de Laboreiro e Berredo respectivamente, en que a pesar de termos información abundante de ambos emprazamentos antes do século XII, non se desprende ningunha funcionalidade militar até esa altura, o que tería coherencia co explicado na *Vida de San Rosendo* a respecto da súa construción no contexto dos conflitos xurdidos da creación de Portugal como espazo político autónomo do resto de Galiza.

Débese apuntar que, á hora de facermos unha panorámica en perspectiva das fortificacións mencionadas, hai unha grande coincidencia entre os castelos que aparecen nas crónicas e os que recolleemos no noso corpus documental, chegando a seren no total máis os locais documentados por ambos tipos de fonte que aqueles que só aparecen nunha delas, o que acontece de maneira moito destacada da franxa costeira do país. No entanto, non podemos desligar esta coincidencia co facto de procederen as dúas crónicas en cuestión dos mesmos centros produtores de dous dos tombos con que traballamos, neste caso a sé compostelá e o mosteiro de Celanova, circunstancia que explicaría que en ambos casos as fortificacións ás que se lles preste maior atención sexan aquelas en que esas institucións demostren maior interese. Mesmo así, achamos que é importante termos en conta que un nivel de coincidencia tan alto insinúa que as fortificacións aí recollidas, sempre en termos aproximados e non absolutos, compoñen a rede esencial de castelos sobre o territorio, cando menos nas partes de Galiza que fican na área de influencia de Santiago e Celanova. De existir unha outra malla de castelos, máis densa e a escalas menores, o probábel sería que a dispersión fose maior e as mencións non

coincidentes nin repetitivas fosen moitas máis, e non abundarían casos como xa mencionado de San Xurxo, con bastos territorios baixo o seu mando.

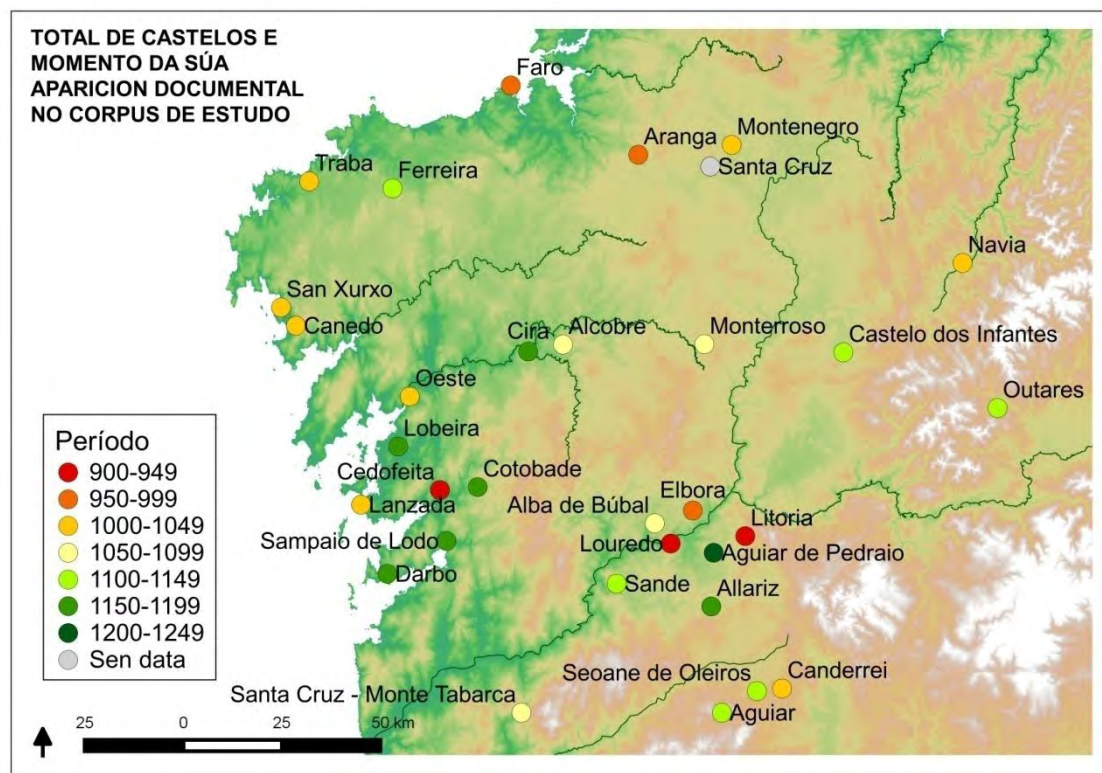

Imaxe 42. Representación dos castelos que aparecen mencionados no noso corpus¹⁴¹ e na *Historia Compostelá* e na *Vida de San Rosendo*. A cor azul clara remite a aquelas fortificacións que, aínda que si son mencionadas nos tomos documentais, non aparecen como castelos, sendo as crónicas as que dan información sobre a súa natureza militar, como xa temos explicado con anterioridade no presente estudo

Desta maneira podemos concluír o seguinte. Tras unha aparición máis tardía dos castelos nas fontes documentais galegas do que acontece noutras partes da Península Ibérica, ábrese un período nos séculos X e XI en que as fortificacións son tratadas de maneira bastante superficial e atendendo sobre todo á súa materialidade. No século XII esta situación muda e podemos ver un tratamento diferente coincidente coa etapa de plenitude feudal: boa parte dos primeiros castelos desaparecen deixando paso a outros novos. Estes forman unha rede estábel polo territorio, son relativamente poucos e fican distantes entre si, están vinculados co dominio efectivo dunha terra e co exercicio de dereitos e o cobro de impostos sobre as persoas que habitasen dentro dos seus límites

¹⁴¹ No caso de Castrelo de Miño facemos unha excepción: as mencións documentais de que dispomos non proceden de ningún dos catro tomos do noso corpus, porén ao se tratar de varios textos coevos ben coñecidos e tratados habitualmente pola historiografía, como por exemplo en González Paz (2009), decidimos marcalo de azul igualmente. Unha casuística deste tipo, que de rastrexarmos máis documentación dispersa anterior ao século XIII, con certeza se repetiría, incide aínda máis na hipótese que se vén de defender. Temos dúbidas, no entanto, de que as mencións documentais de Castrelo de Miño nos seus primeiros momentos nos estean a falar dunha fortificación funcional.

e, en consecuencia, pasan a ser centrais nas dinámicas da xestión política. A documentación é clara se ollamos como primeiramente se centra nos territorios, no marco dos cales se podían mencionar, ou non, os castelos, como un elemento máis dentro dos seus límites, encanto a partir do ano 1100 son as propias fortificacións as que rexen e nuclean un distrito de goberno.

Imaxe 43. Representación dos castelos no corpus documental de estudo segundo a data da primeira mención de que dispomos

Estamos a falar, non se esqueza nunca, de dinámicas xerais. A nivel particular os casos son complexos e as casuísticas variadas, até os que máis e mellor coñecemos. Outros, aqueles dos que puidemos tirar as conclusións menos determinantes, son se callar os máis interesantes de cara a avanzar nun futuro por esta liña de investigación, pois abren máis preguntas do que achegan respostas.

10 OS CASTELOS PARA A DEFENSA EXTERIOR

Parte da razón de ser dos castelos reside no seu papel na defensa ante os inimigos exteriores. Nos momentos previos ao ano 1000, e mesmo na primeira parte do século XI, trátase dunha cuestión maior ao estar o mundo cristián occidental a ser desestabilizado polos avances doutros pobos cara ás súas fronteiras. Os maxiases polo leste, os musulmáns polo sur e os viquingos pola costa, deron lugar a unha complexa situación sociopolítica en que a tendencia xeral era o repregamento e, até certo punto, a indefensión. Isto había de dar a volta do século XI por diante, cunha serie de movementos expansivos como a conquista de Al-Andalus na Península Ibérica, a *Dragnach Osten* dos pobos xermánicos sobre os eslavos ou, até, os movementos cruzados sobre o Oriente Próximo. Os normandos irían mudando o seu afán bélico por un impulso até comercial e, nas zonas de Europa integradas no mundo islámico, a convivencia e a permeabilidade estiveron, a efectos prácticos, moito máis presentes do que os conflitos directos, a pesar da súa importancia nos discursos retóricos.

Os conflitos armados, as invasións, as batallas, son moito máis puntuais e moito menos relevantes nas vidas de grande parte das persoas que viviron nos séculos que hoxe chamamos de medievais do que a imaxinaría desenvolvida sobre o tema fai crer. García Fitz (2006) ten reflexionado sobre esta mistificación dos conflitos, concluindo que son dúas as raíces sobre as que se construíu ese discurso. A primeira delas ten a ver coa centralidade outorgada ás batallas finais pola historiografía xurdida no século XIX, que visualizaba os estados-nación como suxeitos históricos e os enfrontamentos entre eles como o motor da historia, nun momento en que a frecuencia e as consecuencias das guerras estaban a ser maiores que en calquera outro momento anterior —e máis que irían ser, aliás, na primeira metade do século XX—. Así, este modelo era aplicado de maneira retrospectiva nos estudos históricos e aplicábanse patróns con claves militaristas contemporáneas nas análises do pasado.

Mais tamén as propias fontes medievais teñen dado unha importancia maiúscula ás batallas, que para alén da propia relevancia e decisividade que efectivamente puidesen ter algúns conflitos puntuais, do que nos falan é dunha mística construída arredor do enfrontamento. Así, os acontecementos bélicos vinculáronse con moita frecuencia co relato social xustificador da lexitimidade rexia e sobre todo sostivéronse na poderosa imaxe do xuízo de Deus, en que a contenda fica conformada como ordalía sendo o resultado do combate a sentenza. É só baixo esas claves que debemos entender episodios como o narrado no Capítulo VIII da Historia de Turpín, o cuarto dos cinco libros que conforman o Códice Calixtino, e que leva por título *A batalla de Sahagún, na que floreceron as lanzas*. Nese relato explícase como Carlomagno e Milón penetrarían pola Península até a terra de Campos na procura dos exércitos de Aigolando. Ao se encontraren, acontecería o seguinte:

Aigolando retouno a combater contra el como el quixese, vinte contra vinte, ou corenta contra corenta, ou cen contra cen, ou mil contra mil, ou dous contra dous, ou un contra un. Decontado foron enviados por Carlomagno cen soldados contra cen de Aigolando, e pereceron os sarracenos. Despois foron enviados por Aigolando outros cen contra cen, e tamén pereceron os sarracenos. Logo enviou Aigolando douscentos contra douscentos, e enseguida morreron todos os mouros. Para rematar, Aigolando mandou dous mil contra dous mil, dos cales morreu unha parte e outra fuxiu (trad. López Díaz, 2009: 404).

A idea de combate planificado, xusto, igualado, e claramente afastado do sentido práctico e a estratexia, culmínase cun final en que, por sempre derrotados, se demostra a falta de graza dos sarracenos fronte os virtuosos e vitoriosos cristiáns. O relato continúa cunha interesante milagre pola que, se callar para facer máis épica a vitoria, as lanzas do exército dos francos enraízan, creando un ideal bosque de freixos, de maneira que para derrotaren finalmente o inimigo precisan da valía de Carlomagno coa espada e do apoio das tropas de catro marqueses chegados de Italia, a pesar dos cales non se evitaría perder nada menos que corenta mil cristiáns de camiño. Tan grande fazaña culmínase co esencial, a moral da historia, en que se explica:

Na devandita batalla pode recoñecerse a salvación dos guerreiros de Cristo; (...). E como os guerreiros de Carlomagno morreron no combate pola fe de Cristo, do mesmo xeito tamén debemos nós morrer aos vicios e vivir no mundo para as santas virtudes co gallo de merecer ter a palma florida do triunfo no reino celestial (trad. López Díaz, 2009: 405).

A vitoria, a graza de Cristo; as mortes, a gloria do martirio. Do relato non se deixa refugallo ningún, porque é el en si propio o único que interesa. Nada do que aí se

narra aconteceu realmente, o importante é apenas a mensaxe. Mais até en caso de que se sostivese sobre un substrato histórico real, figuremos, a relevancia que tería un acontecemento desta natureza para o ordenamento das vidas e dos espazos das persoas que vivisen na terra de Campos sería realmente limitado. Brutal no simbólico, iso si, pois os habitantes dunha área considerábel lembrarían o suceso e comentaríano ao longo das súas vidas. Así tería sido con certeza no caso dalgunhas batallas ou asedios destacados que, de maneira diferente a este episodio –aínda que de igual importancia na súa narrativa– si existiron. Cárganse dunha mística que as perpetúa para alén do propio tempo. No entanto, as súas consecuencias prácticas serían sen dúbida moito máis conxunturais.

Os conflitos armados á queimarroupa eran fundamentais no imaxinario medieval porque nalgúns momentos puntuais, moi poucos, podían transformar substancialmente a orde política e porque marcaban fitos relevantes e épicos, moi útiles como axuda á hora de se organizar a lóxica dos feitos sobre o tempo, por riba das cotidianidades. Mesmo así, García Fitz (2006) foi capaz de demostrar que as batallas en campo aberto non eran o tipo de enfrontamento habitual e que en realidade os conflitos tomarían corpo con moita máis frecuencia en forma de asedios e campañas de rapina. Fíxoo sen lle restar importancia á interpretación da existencia deses relatos medievais mistificadores, senón procurando tamén a súa explicación.

Da mesma maneira tentamos achegarnos nós aos castelos, neste caso do outro lado, para analizarmos até que punto foron relevantes as invasións estranxeiras na erección dunhas torres que, nunha sociedade onde a principal fonte de riqueza era o control permanente da terra, servían para garantir o control da mesma. E, tamén, cal era o relato que se construía arredor diso. Como veremos as fortificacións estaban presentes cando desta cuestión se tratou, catalizando a súa relevancia dunha perspectiva material, visual. Porén, resta por saber até que punto todo isto era significativo e determinaba a organización territorial, social e política a nivel interno. Isto é, como os ataques foráneos influían no xeito de dispoñer das súas vidas os galegos e as galegas, para alén dos momentos concretos de crise e violencia en que acontecían, e como se plasmaba iso nos modelos de fortificación.

10.1. A RESISTENCIA FRONTE OS VIQUINGOS

Coñecemos múltiples referencias aos homes do norte en terras galegas, porén, non é posíbel apenas avanzar en quen eran eles na realidade. Máis do que un pobo en si mesmo, os viquingos foron en orixe navegantes e viaxeiros nórdicos que dun xeito máis ou menos violento percorreron as costas de Europa entre os séculos IX e XI, ou, limitando de maneira máis precisa, entre o momento do primeiro ataque ao sur de Inglaterra por volta de 790 e o fin do plano dinamarqués que tiña como obxectivo a conquista de Inglaterra en 1086 (Pires, 2017: 16-20). O termo, que finalmente se estendería para o conxunto dese período e a cultura desenvolvida ao longo del, é dun uso relativamente recente, resultando habitual nas fontes latinas medievais seren chamados de *normandos*, que si incluíría con claridade ao conxunto dos escandinavos e non só aos guerreiros e expedicionarios. No entanto é este un vocábulo complicado, ao dar nome xa no século X ao ducado de Normandía no norte da actual Francia, precisamente por ficar en mans dun viquingo que asentaría alí continxentes de poboación nórdica, o que faría que comezase a usarse tamén como o xentilicio aplicábel ás persoas orixinarias daquela rexión, e xa non só aos estritamente escandinavos. Noutras ocasións aparecen nomeados en relación ao seu lugar de procedencia específica, por exemplo *dinamarqueses*, aínda que as nacionalidades norueguesa, sueca e dinamarquesa en relación cos seus estados contemporáneos son algo ben posterior.

Chamados como for¹⁴², os protagonistas destas incursións supuxeron un revulsivo na Europa do momento e ocuparon un espazo no relato do seu tempo que, aínda que caricaturizado, chega até os nosos días con forza. A violencia das súas campañas de rapina, que só a partir do século XII se transformaría en impulso mercantil, é denunciada con insistencia nas fontes latinas, e é probabelmente esaxerada non tanto pola belicosidade en si mesma como polo choque ideolóxico que supuña a suposta falta de respecto aos lugares sagrados, convertidos habitualmente en obxectivos dos saqueos. Mais na verdade a súa agresividade, implícita no propio concepto de pirataría, non parece ter sido cualitativamente maior que a doutros pobos europeos da época enfrontándose entre si, e aínda tratándose de comunidades pagás e politeístas os motivos prácticos parecen ter pesado máis nas súas expedicións do que calquera tipo de militancia relixiosa (Pires, 2017: 42-44).

¹⁴² Para afondarmos na terminoloxía e na conceptualización dos viquingos como pobo son pertinentes as reflexións de Morales Romero (1997: 29-39).

No contexto das incursións realizadas na Península Ibérica, existe consenso entre os investigadores en destacar que Galiza foi a rexión que máis veces e de maneira máis intensa foi visitada polos viquingos (p. ex. Ferreiro Alemparte, 1999: 21; Morales Romero, 1997: 13; González López, 1985: 76, Sánchez Pardo, 2010: 60). A pesar diso, as pesquisas máis recentes destacan as dificultades para avanzar no coñecemento de como tería sido realmente o seu paso por terras galegas, entre outras cousas porque non se coñecen restos arqueolóxicos¹⁴³ que permitan complementar a documentación dos diplomas (Pires, 2017: 21; Sánchez Pardo, 2010: 59). A principal e máis rica fonte de información¹⁴⁴ continúa a ser a interpretación dos escasos textos que nos chegaron, nomeadamente os documentos e crónicas cristiáns peninsulares, os textos andalusís¹⁴⁵ e as propias sagas nórdicas. Esta heteroxeneidade na súa orixe e natureza aumenta as xa de por si frecuentes contradicións que acompañan os escritos medievais, moi especialmente cando superan o marco do local e tentan construír de maneira consciente un relato histórico.

Isto ponnos ante un panorama no que non é posíbel albergar demasiadas certezas no detalle e a precisión dos feitos, porén que permite detectar unhas dinámicas e establecer un esqueleto que dea cohesión a aqueles acontecementos que si parecen demostrados, e sobre o que ampliar o que os posíbeis avances futuros vaian achegando. Así, nese intento de racionalización, no caso galego, téñense organizado as visitas dos viquingos de diferentes maneiras. Igual que tiñan feito González López (1985) e Almazán (1986), Morales Romero (1997) fala do primeiro, segundo, terceiro e cuarto ataque, despois do que virían apenas incursións puntuais, mentres que máis recentemente Sánchez Pardo (2010) resume as operacións en tres, sendo a última delas o *grande ataque*, despois do que virían apenas unhas últimas incursións non individualizadas, coincidindo co clásico Chao Espina (1977). Coas súas variantes esta é, se cadra, a visión máis neutra para se enfrontar aos feitos dunha maneira narrativa.

¹⁴³ Nos últimos anos teñen saído á prensa novas que avanza sobre a posibilidade de se encontraren vestixios que certifiquen asentamentos viquingos na Galiza, entre os que tivo especial repercusión o caso do xacemento dos Moutillós, no Vicedo, Lugo, como recolleron *La Voz de Galicia* (Michelena, 2017; M. G. B., 2015), a *TVG* (2018), *Galicia Confidencial* (2015) ou o coñecido blogue *Historia de Galicia* (2017). Porén, a pesar da difusión mediática, non se deu a coñecer ningún resultado que demostre tal hipótese nin avance ningún nesa liña.

¹⁴⁴ Recentemente véñense experimentando metodoloxías alternativas que van ter un maior desenvolvemento no futuro, entre as que destaca a análise da toponimia menor. Nesta liña é relevante a pesquisa de García Losquiño (2018), que propón a concentración de hidrotopónimos con raíz *bec* como indicio da existencia asentamentos normandos nalgúns áreas galegas.

¹⁴⁵ Algúns estudos teñen atendido de maneira especial as fontes islámicas para estudar o paso dos viquingos pola Península, como por exemplo Christys (2015).

Existen no entanto máis formulacións. Ferreiro Alemparte (1999) inclúe todas estas razzias na etiqueta de *primeiras incursións*, fronte a outra serie de contactos de natureza diferente con nórdicos que xurdirían con posterioridade e que porén considera continuidade dun mesmo impulso. Pola súa banda Pires (2017: 19), nunha recente e moi completa monografía, considera que o apropiado para entendermos o fenómeno é analizar en conxunto o espazo galego-portugués, ao considerar que «o ocidente ibérico é um todo territorial ininterrupto que vai desde a região da Corunha até ao Algarve» e que «há também uma continuidade cultural». Desta maneira diferencia as vagas de ataques segundo se produciran século IX, do século X e do século XI, e individualiza en cada unha delas as incursións a puntos concretos nas actuais Galiza e Portugal, tanto nos casos en que son ben documentadas como noutros máis hipotéticos ou dos que se sabe apenas nada. Formulación que achamos interesante e coa que concordamos aínda que, pola natureza da presente pesquisa, centrada unicamente no territorio da Galiza actual, non nos sexa posíbel aplicar.

O que levamos dito até agora é relevante para apresentarmos brevemente os protagonistas das invasións, e o como e o que sabemos deles. Tamén faremos, a continuación, un breve resumo dos ataques, sen tentarmos participar no debate sobre o seu estudo nin especificar os matices diferentes que cada fonte nos pode achegar sobre os acontecementos, senón xusto ao contrario, tentando construír un imaxe xeral clara e sintética baseándonos nos traballos que se teñen enfrontado a isto con maior profundidade e sorteando da mellor maneira posíbel os elementos dubidosos, cuxa resolución non achamos sexa central neste estudo. Todo isto débemos dirixir á cuestión central, que é como influíu a existencia de castelos neste contexto e, mesmo máis importante, até que punto as incursións provocaron ou deron sentido á existencia dos mesmos.

A primeira chegada á Galiza foi no ano 844. Os normandos arribaron ás costas cantábricas empurrados por unha tempestade despois de estaren acometendo razzias en territorio franco, segundo sabemos grazas aos *Annales Bertiniani*, e de aí chegaron aos arredores da actual Coruña, onde foron derrotados polos galegos liderados por Ramiro I (Pires, 2017: 57). Os superviventes continuaron até saquearen Lisboa, Sevilla e outros territorios do Al-Andalus e seren rexeitados polo emir de Córdoba. Na Crónica Rotense indícase que se trataba de xentes «antea nobis incognita, gens pagana et nimis crudelissima» (ed. Gil Fernández *et al.*, 1985: 142), isto é, que non os coñecían

previamente e que eran pagáns e moi crueis. A respecto da localización, nese mesmo texto indícase que a batalla tivo lugar «in locum cui nomen est Farum Brecentium», o mesmo que fai a *Ad Sebastianum*, indicando que antes tiñan pasado por *Gegionis*, Xixón (ed. Gil Fernández *et al.*, 1985: 142-143).

Sobre a segunda investida, en 858, non se teñen certeza a respecto da localización. Todo o que se di, tomando como caso a Crónica Albeldense, é que «eius tempore Lordomani iterum venientes in Gallicie maritimis a Petro comite interfecti sunt» (ed. Gil Fernández *et al.*, 1985: 176). O resto de fontes son até máis breves, como no caso das versións da Crónica de Afonso III, en que se informa apenas que «Iterum Nordomani piratide per his temporibus nostris litoribus perbenerunt» (ed. Gil Fernández *et al.*, 1985: 148-149). Mesmo así, a tradición historiográfica, e tamén obras máis recentes, tenden a aceptar que tería sido unha incursión a través da ría de Arousa e con Compostela como obxectivo (Sánchez Pardo, 2010: 64-65).

Aínda existindo pistas que poden indicar cara a esa posibilidade como factíbel, como é o traslado da residencia do bispo de Iria a Santiago no reinado de Afonso II ou a aparición nun documento coevo dun Pedro sendo pai do conde do Salnés naquela altura, Pires (2017: 67-69) apunta que non hai maneira de confirmar que tales indicios sexan máis do que iso e que primar esa opción sobre outras se tería debido ao anacronismo de considerar xa nun momento tan temperán Compostela un albo preferente e indiscutíbel. Aliás, a chave daquela mudanza episcopal cara a Compostela reside con claridade na elaboración da *inventio* apostólica, vinculada esta á súa vez cunha estratexia de cohesión e organización interna do reino, o que presenta un panorama notabelmente diferente á hipótese da debilidade e imposibilidade de control que si se lle podería apor a outros traslados altomedievais. Sexa como for, o que si podemos saber é que a expedición continuou novamente até Lisboa.

O terceiro foi o maior de todos os ataques viquingos no occidente ibérico, destacando dos anteriores acontecementos pola derrota inicial galega, a morte do bispo de Iria, o avance cara ao interior do país e a prolongación no tempo da estancia en territorio da Galiza. Aconteceu en 968 e foi relatado pola *Crónica de Sampiro*, o *Cronicón Iriense* e a *Historia Compostelá*, achegando cada unha diferentes datos que dan unha información até completa, porén tamén confusa. Aínda que por causa disto fican dúbidas sobre algúns aspectos, como a duración da presenza normanda en

Galiza¹⁴⁶ ou os bispados Sisnando e San Rosendo¹⁴⁷, o relato é bastante concreto. Así o explica a terceira das crónicas mencionadas:

Cumque Normani ex portu, qui Iuncarie dicitur, uenientes et Hiliam tendentes partes istas depredarent, idem Sisnandus a ciuitate exiit et sui exercitus robore circumuallatus in die mediantes Quadragesime usque ad predium, quod dicitur Fornellos, eos est insecutus, ubi pugnam aggressionis acerrime cum eis incipiens sanctissimi Reodesindi maledictionis sagitta percussus casu interueniente occissus est IIII Kl. Aprilis era I^a. VI^a. (Falque Rey, 1988: 13)

Os viquingos desembarcaron nalgún lugar que seguindo a evolución natural do galego hoxe se chamaría Xunqueira, saquearon o que puideron dirixíndose cara a Iria e Sisnando saíu da cidade para darlles batalla, en Fornelos, onde foi derrotado e morto. A descrición é por tanto detallada, a pesar das dificultades para localizar os dous topónimos¹⁴⁸ proporcionados con máis pistas do que as que se achegan. O resto de fontes, aliás, amplía os datos. A de *Sampiro* dános unha información pouco usual, o nome do líder viquingo, Gunderedo, dános tamén o número dificilmente aceptábel de maneira literal de «centum classes normanorum» e, se cadra o máis relevante, dános nova de que despois de mataren Sisnando «ac totem Gallaeciam depredauerunt ad

¹⁴⁶ Ante a referencia pouco clara da *Crónica de Sampiro* en que se di que os normandos marcharon no terceiro ano, «Tercio vero remeantibus illis ad propria» (ed. Pérez de Urbel, 1952: 340), algúns autores achan que se refire ao terceiro ano após a súa chegada (Sánchez Pardo, 2010: 70), de maneira que a expedición remataría en 971, encanto outros interpretan que fala do terceiro ano de reinado de Ramiro III (Ferreiro Alemparte, 1999: 37; Pires, 2017: 89), tendo en conta que no mesmo texto se indica que o ano da chegada nórdica era o segundo deste monarca no trono, de maneira que a marcha sería en 969.

¹⁴⁷ A *Historia Compostelá* e o *Cronicón Iriense* contan un episodio segundo o cal Sisnando fora deposto do seu cargo e substituído por San Rosendo, que repelería en 966 un outro hipotético ataque viquingo. Posteriormente Sisnando recuperaría a diocese e sería nesta segunda ocasión cando combatería os normandos en 968 na batalla de Fornelos, onde efectivamente faleceu. Os recentes estudos parecen confirmar a hipótese xa formulada no século XVIII por Flórez de que isto non aconteceu así, que non houbo incursión en 966 e que Sisnando foi bispo de maneira ininterrompida até a súa morte na batalla de Fornelos en 968. Estaríamos entón ante un «embrollo narrativo» (Sánchez Pardo, 2010: 68) ou até ante un caso «em que as fontes cronísticas, ideologicamente carregadas, presentan uma versão deturpada dos acontecimentos» (Pires, 2017: 89).

¹⁴⁸ Unha versión do século XV do *Cronicón Iriense* sitúa o desembarco na Vacariza, poboación no actual concello de Rianxo, porén non é posíbel sabermos até que punto isto é constatación de que aí tería estado o local chamado primordialmente *Iuncarie* ou se se trata dun engadido de información posterior. Pires cuestiona a posibilidade de coñecermos o sitio exacto co que podería corresponder, e apunta que se referir a algún lugar que nin sequera estivese na ría de Arousa (Pires, 2017: 91). Achamos esta última opción pouco probábel, pola referencia clara á dirección cara a Iria, mais efectivamente entre os varios topónimos semellantes aparecidos na documentación medieval e até os topónimos *Xunqueira* ou *Xunqueiras* que a día de hoxe se recollen no *Localizador de topónimos* da Xunta en concellos como Catoira, A Pobra do Caramiñal, O Grove ou Ribeira, non é posíbel ter unha escolla clara (Dispoñíbel en liña: <http://toponimia.xunta.es/gl/Buscador> [Última consulta: 15/05/2019]). Máis complicado é aínda o caso de Fornelos, ao se tratar dun *praedium*, unha propiedade –e por tanto dun topónimo menor, e non dunha entidade de poboación ou un espazo fortificado, con maior probabilidade de conservación onomástica–, e ademais se situar necesariamente nun espazo costeiro, características que combinadas multiplican as posibilidades e limitan as variábeis de busca.

Pirineos montes Ezebrarii» (ed. Pérez de Urbel, 1952: 340-342). Esta referencia á depredación por toda Galiza, citando o Cebreiro como límite, tal como aínda é hoxe, indica que para alén da literalidade ou simbolismo da mención a ese monte as andainas viquingas estendéronse polo país e non se limitaron a unha pasaxe fugaz pola costa ou ao saqueo dunha cidade concreta.

Aínda que non conseguiron entrar en Santiago e que finalmente foron derrotados e expulsados perto de Ferrol por un exército enviado polo bispo Rosendo e liderado polo conde Gonzalo Sánchez, os danos deberon ser, con certeza, considerábeis. É posíbel que a destrución da igrexa de Santaia de Curtis da que temos constancia por un documento de 995 tivese lugar durante o terceiro grande ataque, mais non hai nada que asegure que así fose e que non tivese acontecido nunha outra investida que descoñezamos (Pires, 2017: 103-105). E é que estes tres son os episodios mellor documentados e cuxa verosimilitude está baixo consenso, porén é digna de considerar a posibilidade de que tivesen acontecido outros lances semellantes e que, por exemplo, o período entre o ano 859 do segundo ataque e o 968 do terceiro, coincidente cun momento de clara expansión viquinga, non fose de absoluta ausencia de drakkars polas nosas costas.

Algúns indicios parecen apuntar iso. Ademais de Curtis, outras igrexas das que se dispón de datos que indica que foron atacadas serían as de Boente, Boiro e San Xoán da Cova (Sánchez Pardo, 2010: 70-71). Consérvase tamén un documento en que se recolle que habitantes ligados á igrexa lucense de Santa María farían un pacto co bispo polo cal estes irían vivir a esa cidade para se protexeren dos normandos. Isto sería en tempo en que Hermenexildo estaba á cabeza da diocese, entre 951 e 985, de maneira que tivo de haber algún ataque que afectase á cidade nese período, que novamente ben podería ser a invasión de Gunderedo en 968 que azoutaría o interior da Galiza, ben un outro do que non temos información individualizadora (Pires, 2017: 75-76, 81-83, 86-87).

Tamén a cidade de Tui foi vítima da destrución viquinga até uns límites que, mesmo, interromperon a súa continuidade como sé episcopal en 1024, pasando a depender da de Iria-Compostela, así como as de Ourense e Braga o farían de Lugo. Morales Romero (1997: 134-140) data este acontecemento entre 1014 e 1015, precedido e sucedido respectivamente por outros ataques no actual norte de Portugal en 1008 e 1016. Relaciónao coa presenza de Olaf Haraldson na Península, en base á información

tirada da *Saga dos Canútid*as en que se di que un líder normando, de alcume o Galego, conquistou e arrasou Galiza conseguindo gran botín, e tamén sitúa após este suceso a reconstrución da catedral, orixinariamente emprazada á beira da desembocadura do Miño, no alto do monte en que está agora. Esta opinión recóllea tamén Sánchez Pardo (2010: 72). Contrariamente, Pires apunta un primeiro ataque a Tui antes de 912 ou 934, ano un destes dous en que morrería o bispo Nausto despois de ter tamén que abandonar a súa diocese, e considera que o traslado do bispado a Iria-Compostela non sería resultado do ataque do século XI, que sitúa só pondo 1024 como data *ante quem*, senón dunha continuada decadencia iniciada coa incursión de comezos do X:

A tese de que as batallas de Óláfr Haraldsson tiveram lugar na Galiza carece de base documental e, pelo menos que eu consiga perceber, está assente em dados vagos, generalizações e uma dose considerável de *wishful thinking* ou desejo de que assim seja (Pires, 2017: 134).

Igualmente sobre as incursións ás que tería feito fronte o bispo Cresconio, na sé de Iria-Compostela entre 1037 e 1066, existe discrepancia. A *Historia Compostelá* narra que mandou fortificar a cidade de Compostela e a illa de Oeste, que venceu e expulsou unha incursión viquinga e que, finalmente, pereceu de camiño á defensa desas torres que construíra (Falque, 1988: 14). Pires (2017: 150), non obstante, dubida non só esta última relación senón en xeral a información que se poida tirar da crónica compostelá, que considera «longe de ser uma fonte rigorosa». Cuestionamentos á parte, a historiografía adoita pór a data de falecemento do bispo como o fin do período viquingo na península (Morales Romero, 1997: 143).

Achamos que varias conclusións poden se tirar de todo isto. Unha delas, que existen dificultades para coñecermos con exactitude a secuencia do que tería acontecido, tendo en conta a escaseza das fontes e a propia natureza das incursións de tipo pirata. E tamén que, a pesar de todo, se adiviña un perigo latente entre os séculos IX e XI manifestado en acontecementos concretos a respecto dos que nas fontes se desprende certa indefensión, porén tamén unha visión teocéntrica, explicada na introdución deste capítulo, segundo a cal a chegada dos xentíos tiña a ver co pagamento por causa dos pecados cometidos, así como a vitoria final sobre eles era pola graza divina.

Outro aspecto que se fai patente é que, ao pesar da duración e intensidade da incursión de 968 e a insistencia que parecen insinuar as referencias a ataques non documentados con claridade, non se coñecen asentamentos permanentes nin unha

influencia prolongada dos normandos nos asuntos internos do reino, para alén do caos temporal resultado das campañas de depredación¹⁴⁹. Esta diferenza co acontecido noutras costas atlánticas, como as das Illas Británicas ou da actual Francia, tense explicado dobremente: a resiliencia dos galegos á hora de se aliaren cos viquingos en función de intereses puntuais, ofrecendo «una de las resistencias más fuertes que los normandos encontraron en todas sus andanzas» (Sánchez Pardo, 2010: 59) e a un tempo a aparente falta de intención daqueles de conquistaren ou se instalaren de maneira definitiva nas nosas costas.

Tal ausencia de asentamentos estábeis supuxo que non funcionasen como un elemento de colapso dos poderes galaicos, aínda que si até certo punto fosen un factor desestabilizador, como puidemos ver na morte ou captura de figuras políticas relevantes ou na necesidade de reestruturación das dioceses por períodos de até décadas. Tense proposto máis ben que «acaso fose a presenza dos viquingos nas ribeiras noroccidentais da Península un dos elementos que contribuíu a aumentar o poder da elite en Galicia» (Morales Romero, 1997: 74), vinculando tal poder co aparecemento de fortalezas nomeadas na documentación en Galiza a partir dos séculos X-XI. López Alsina (2013: 234) destaca a este respecto a relevancia de que as poucas informacións directas á construción de castelos, como acontece coa Lanzada, Cedofeita ou Oeste, coincidan co período normando e os dous primeiros concretamente co bispado de Sisnando II.

Porén, achamos que a relación causa efecto entre a chegada dos viquingos e a construción de castelos non é facilmente demostrábel. Primeiramente porque, aínda resultando obvio que a existencia de fortificacións podería ser útil para a defensa contra eles, e efectivamente así o foi, os custes da súa construción máis ou menos xeneralizada polo territorio serían demasiados para o limitado dos seus resultados. Para alén de casos

¹⁴⁹ García Losquiño (2018) valora a existencia de asentamentos duradeiros en base á interpretación dalgúns dos topónimos en que aparecería o elemento *bec* non como a evolución dunha raíz céltica romanizada –a que deu forma, por exemplo, ao termo galego actual *bico*–, senón como unha forma escandinava vinculada con realidades hidrográficas. Pola súa banda, López Alsina (2013: 234) recolle un resumo do século XVII dun documento en mal estado de 996 en que se describe a vila de Campaña «cerca del río Ulla, como se demarcan por el río Louro y con Cordeiro y Valga, y hasta donde estuvo la ciudad de los Lodimanos», o que segundo o el «confirma otras informaciones sobre el asentamiento estable en Galicia». De opinión contraria son Marques, Barroca e Amaral (Marques *et al.*, 2018: 165), que nunha publicación conxunta, ademais de consideraren que López Alsina data erradamente ese documento –segundo eles sería en verdade de 979, coincidindo coa edición de Lucas Álvarez (2003: 169-170, d. 8)–, afirman que é posíbel que ese diploma se estivese a referir só a unha base de inverno e que en calquera caso os topónimos coñecidos vinculados co mundo nórdico «sýo insuficientes para confirmar una presencia estável de vikings no Noroeste peninsular». Tampouco consideran factíbel a existencia de poboados normandos permanentes autores como Morales Romero (1997), Sánchez Pardo (2010) ou Pires (2017).

puntuais, como as do Oeste na boca da ría, non parece que as torres, situadas preferentemente no alto dos montes, teñan excesiva capacidade de interferir en incursións que utilizan os cursos de auga, e que dispoñen de naves lixeiras con ampla liberdade de escolla no desembarco, ao non se contar en Galiza cunha frota defensiva até os tempos do bispo e arcebispo Xelmírez (Alonso Romero, 2018: 59). Así, os enfrontamentos de que temos nova culminan con frecuencia en batallas en campo aberto e non en asedios. Non hai constancia de que os castelos fosen obxecto de incursións, que como vimos se teñen focado en sés episcopais ou noutros enclaves urbanos¹⁵⁰ ou centros relixiosos, con certeza con botíns máis interesantes que as posíbeis fortificacións, que nestes primeiros momentos terían de ser moi rudimentarias.

Tendo presente isto e seguindo a liña marcada por Pires, achamos que non se deben considerar vestixios viquingos todos os castelos documentados neste período, nin sequera todos os costeiros, que poderían ter respondido a diversas orixes e funcionalidades. Optamos por tanto por revisar aquelas de que as fontes escritas nos falan explicitamente para identificarmos «um motivo nórdico nas preocupacións de uma época marcada por sucesivos conflitos» (Pires, 2017: 198-199).

A pena de Faro, na que xa nos detivemos no apartado 9.1.4, é incluída habitualmente entre os castelos de cuxo papel directo na defensa fronte aos viquingos temos noticia, mais no entanto non parece que o documento que nos dá esta referencia nos estea a falar da torre funcionando como elemento defensivo, senón do facto de unha batalla ter tido lugar nalgues dentro da demarcación do *comiso* de Faro. Pires cre que:

podemos estar perante um anacronismo, na medida em que se assume uma correspondência simples entre *farum* e farol e sem se considerar o sentido do topónimo na Galiza medieval. (...) Assim, entre os séculos IX e XII, *Farum* nŕo se referia a uma cidade mas sim a um território que incluía os actuais municípios de Corunha, Arteijo e Culleredo e ao qual corresponderia o condado ou *comisso de faro* (...). Assim sendo, quando lemos as palavras *Farum Brecentium* na *Crónica de Alfonso III*, devemos entendê-las como uma referência a um território e nŕo a uma cidade específica (Pires, 2017: 60).

Consideramos esa explicación acertada e coincidente co que se pode inferir das fontes. Nalgúns casos, non é preciso demasiado exercicio de análise para chegar a este punto, se atendemos por exemplo a mencións como a que se fai na *Historia Silense*, en

¹⁵⁰ Por exemplo, na *Crónica de Sampiro* dise concretamente que «centum clases normanorum cum rege suo nomine Gunderedo, ingresse sunt urbes Gallecie, et strages multas facientes in giro sancti Iacobi, episocum loci illius gladio peremerunt nomine Sisinandum» (ed. Pérez de Urbel, 1952: 340).

que si parece estarse a facer mención á propia torre, mais non como obxecto dos ataques ou punto de resistencia, cando se indica que a batalla entre don Ramiro se enfrontou aos normandos aconteceu «iuxta Farum Brecantinam» (eds. Pérez de Urbel, González Ruiz-Zorrilla, 1959: 143), isto é, perto do faro, mais non implicándoo no desenvolvemento da mesma. Estamos entón ante un local que, por coincidencia espazo temporal, podería estar implicado nestes episodios, mais non podemos afirmar con certeza que a súa reutilización militar nesta altura estivese motivada de maneira directa na defensa ante os viquingos.

Algo semellante tería acontecido no caso de Cedofeita. Aínda que temos novas da existencia dalgún tipo de fortificación neste emprazamento xa a comezos do século X, a través dun documento do mosteiro de San Salvador de Lérez datado en 916 (ed. Flórez, 1792: 354-358), a construción do castelo atribuíuselle a Sisnando II, tal como se sostén na *Exquisitio magna* de Afonso V en 1019 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 146-149, d. 61). Neste texto, efectivamente, indícase a edificación desa torre de man dun Sisnando que, ao se tratar dun diploma que a ao mesmo tempo refire á fortificación da Lanzada como punto de defensa fronte os xentíos, ten sido identificado como o segundo bispo compostelán dese nome. A pesar de que a súa situación no alto dun outeiro afastado do río dificilmente podería interceder no avance nas naves viquingas cara ao interior (Pires, 2017: 207), esa relación ten sido suficiente para incluír Cedofeita na listaxe habitual de castelos pensados para a resistencia ante as invasións externas.

Tal vinculación destes emprazamentos coa defensa dos nórdicos non é cousa descontextualizada, senón que se pode relacionar cunha tendencia existente, tamén no folclore popular, que por paralelismo coa información de que dispomos para Oeste e A Lanzada asume tamén o resto de fortificacións costeiras ou con proxección visual sobre a costa como edificacións construídas para a repulsión dos viquingos. Sobre a influencia das festividades e lendas galegas actuais na creación deste discurso tense debuzado demoradamente Pires (2017: 185-198), de maneira que remitimos ás súas reflexións ao respecto, dispensando no presente estudo esa vía de pesquisa tan necesaria mais que ten máis a ver coa nosa contemporaneidade que coa Idade Media. A reflexión que tiramos finalmente é que, aínda sendo verosímil e probábel que máis fortificacións tivesen sido relevantes nuns episodios de incursións viquingas dos que sabemos moi pouco, non podemos considerar que todas as fortalezas das que teñamos información nesa altura, mesmo sendo costeiras, sexan vestixios dos enfrontamentos cos nórdicos ou deban a súa

razón de ser aos mesmos. Deteñámonos entón agora naquelas para as que si dispomos de documentación coeva.

10.1.1. A chave de Galiza: As torres de Oeste

Di Baliñas Pérez (1998: 220) que Sisnando II «hizo construir fortalezas en A Lanzada –cuyas ruinas aún son visibles–, el monte Lobeira –que todavía hoy preside la villa de Vilagarcía de Arousa– y las Torres de Oeste, en Catoira, ría adentro» e conclúe que, para alén da defensa da entrada marítima a Compostela, que efectivamente era un factor a ter presente, o bispo «estaba construyéndose una base propia de poder militar para uso personal». Concordamos no central da súa análise e podemos detectar que, podendo ser os castelos importantes na defensa dos inimigos exteriores, talvez a súa interpretación desde esa óptica poida estar sobredimensionada en comparación coa súa función de organizadores do reino en clave interna e en relación cos equilibrios de poder entre os diferentes sectores que o exercen¹⁵¹.

Cara a esta interpretación orienta o facto de que, despois de cesaren este tipo de ameazas, boa parte destes edificios militares costeiros non desaparecen, senón que continúan ocupando un papel central na sociedade dos seguintes séculos. Así, nun documento de 1171 da catedral de Santiago de Compostela faise a seguinte enumeración:

castellum de Luparia, cum toto sue honor, videlicet quomodo dividit cum Citofacta et cum Sancta maria de Lançada et ex alia parte cum honore castelli de Honesto et inde quomodo dividit cum Caldas de Cunctis (ed. González Balasch, 2004: 141-143, d. 41).

Se nun primeiro momento se puidese pensar que este texto nos fala de puntos de defensa costeira, veremos primeiramente que dunha óptica estritamente cronolóxica nesta altura os ataques viquingos xa tiñan cesado e que, en segundo lugar, os castelos son apresentados coas características habituais que describimos para o século XII,

¹⁵¹ Tamén ten sido proposto por Andrade Cernadas (2004) que o especial interese por parte da igrexa de Santiago na fortificación da costa sur da ría de Arousa, dentro da súa diocese porén fóra dos dominios directos do seu señorío, tería a ver non só coas supostas necesidades de defensa colectiva senón coa vinculación persoal do bispo nesa área, de onde proviña a súa familia. A hipótese, de se confirmar, axudaría a explicar a curiosa ausencia de fortalezas costeiras altomedievais documentadas na península do Barbanza, o único espazo litoral con dependencia directa de Compostela, e afastaríanos da teoría da construción de castelos co obxectivo da defensa ante as invasións. Case douscentos anos despois de Sisnando II, algo semellante acontecería con Xelmírez, pois o seu pai, Xelmirio, «tuvo en vida el encargo de gobernar en representación del obispo de Iria el castillo de Oeste» (Portela Silva, 2016: 126), o que explicaría unha relación especial do prelado con ese lugar a nivel persoal.

atendendo á xestión de rendas e xurisdicións e nucleando as diferentes divisións territoriais. Por tanto, con independencia de que a Lanzada e Oeste estivesen directamente vinculadas cos ataques viquingos, de que Lobeira estivese en cambio no alto dun monte que dificilmente podía influír na defensa fronte a eles para alén de divisar e avisar, e de que Cuntis nin sequera fose un enclave castral, dáse indicio de que, máis que a defensa das incursións marítimas, o que teñen a ver entre si estes emprazamentos é seren centros de poder que dan corpo a unhas terras por acaso costeiras.

Imaxe 44. Restos das torres de Oeste vistas desde a ponte que na actualidade une os concellos de Rianxo e Catoira, e as provincias da Coruña e Pontevedra. Por diante delas está a pasar un barco recreado ao estilo nórdico, no marco das celebracións da romaría viquinga que ten lugar na contorna da fortificación. Na imaxe pódese ver como a sedimentación e as xunqueiras uniron virtualmente á terra o local que, na Idade Media, era aínda unha illa

No entanto, a cita a Baliñas Pérez é pertinente tamén porque alén da interpretación –que no fin é o máis importante–, nos introduce lateralmente nun outro debate que ten a ver coa aparición documental do castelo de Oeste na documentación e, deste modo, coa explicación dun dos enclaves que ten sido fundamental na defensa da Galiza fronte aos seus inimigos externos. E é que, como xa se tiña feito con anterioridade, o autor atribúe a súa construción ao bispo Sisnando II, probabelmente sosténdose na xa nomeada *Exquisitio magna* de 1019 en que se lle atribúe ao bispo a

edificación da Lanzada e de Cedofeita e que é un dos documentos fundamentais no barullo a respecto das orixes da fortificación arousá. Oeste porén non é mencionada, e a súa inclusión nesta listaxe parece sosterse na suposición de que, se o prelado estaba tan comprometido na loita e defensa fronte aos normandos e na protección da ría de Arousa, tería edificado tamén no seu enclave máis importante.

Non obstante, a documentación achega información diversa. A *Historia Compostelá* di o seguinte:

Gresconius igitur nobilissimo genere ortus tante nobilitatis lampade resplenduit, quod sue militie circumspecta strenuitate Normanos, qui hanc terram inuaserant, funditus extinxit et edificia murorum turriumque ad muniendam urbem Compostelle construxit. Cumque post consumationem huius ecclesie sancte Marie, quam ipse, Deo opitulante, fecit, iam instante eius uite termino ad castellum Honesti, quod ad defensionem Christianitatis construxerat, perueniret, in era I^a.C.VI^a. metuende mortis incursu impulsus est (ed. Falque Rey, 1988: 14).

Isto é: que Cresconio venceu os normandos que invadiran esta terra, construíu torres e muros na cidade de Compostela e morreu na Era 1106, ano 1068 para nós, cando ía cara ao castelo de Oeste que construíra para defensa da Cristiandade. Vese así a importancia da fortificación contra os ataques marítimos, que porén non foi suficiente para o bispo saír vitorioso e salvar a súa vida. E facilítase tamén un período, as tres décadas centrais do século XI, coincidentes co seu mandato, para situarmos a súa construción. O que nos posicionaría aproximadamente vinte anos despois da *Exquisitio*. O texto é claro e di que o bispo construíu o lugar, non que o reparou nin que o reconstruíu, mais mesmo así é sensato pensarmos que as súas obras se farían sobre algún tipo de edificación previa.

Deste xeito o insinúa, por un lado, a referencia máis antiga que encontramos á construción do local, no ano 1024, un diploma en que Afonso V e a raíña Urraca agregan a Compostela a diocese de Tui após ter sido esta assolada polos viquingos. O texto, que aparece coa confirmación de Vistruario, na cabeza do bispado compostelán naquela altura, recolle a doazón dunha serie e bens entre os que se inclúe Oeste:

Adicimus eciam huic Loco Sancto insulam uocitatem Oneste, quam iam auus meus, diue memorie, domnus Adefonsus princeps ibi concesserat, cum aliis insulas que sunt infra mare; in qua insula nos postea ciuitatem edificauimus mire magnitudinis // compositam ad defendendam ipsius apostoli patriam, ut sit ibi firma et stabilita et perhenniter mansura sub imperio patris et pontificis Uistruarii, uel illius qui post eum successerit, ut inde

habeatis subsidium temporale et nos in diuino examine gloriam eternam et hic inimicos uincamus et in futuro cum sanctis regnemus. (ed. Lucas Álvarez, 1998: 152-154, d. 64).

Aínda que non fala dos normandos de modo explícito, a referencia a vencer os inimigos futuros e a motivación á defensa da patria do Apóstolo novamente nos sitúa, como a *Compostelá*, nun escenario en que a defensa exterior é unha das funcións esenciais da edificación, sendo por tanto un dos poucos casos que podemos considerar con claridade un castelo de resistencia fronte as invasións. A excepcionalidade deste castelo a respecto da maioría dos documentados no seu tempo xa ten sido feita notar (Portela Silva, 2016: 276). O seu emprazamento nun illote na boca da ría, ben diferente do patrón xeral de fortificación en posicións de altura, explica este uso.

O monarca, ademais, proclámase a si propio como edificador da illa, sen indicarse até que punto o bispo puido ter participado niso, e noméaa como *ciuitatem*, o que insinúa certa entidade sociopolítica para alén do cometido militar práctico. Non menos relevante é a cita á doazón feita por Afonso III, que a entregara a Iria canda outras illas e que nos conecta así cos achados arqueolóxicos de que se dispoñen. Sen afondarmos no tema, non podemos esquecer que se ten remitido habitualmente á longa ocupación do local, ao se situar a súa orixe «en la "Turris Augusti", que Pomponio Mela sitúa en la desembocadura del Ulla» (Chamoso Lamas, 1951: 283). Achegándonos á cronoloxía que nos ocupa, indicios máis sólidos parecen indicar a realización de obras no enclave por volta da segunda metade do século IX durante o reinado de Afonso III.

Para alén doutras características apuntadas en diversos artigos (Andrade Cernadas, 2004: 31-32), entre elas as baseadas na análise dos parámetros dos muros da fortaleza, a principal das pistas é a recuperación dunha cruz asturiana en relevo nunha placa de pedra, na que se pode ler a lenda *Hoc signo tuetur pius, hoc signo uincitur inimicus*. Parece ter relación coa cruz de Ouro doada polo monarca a Santiago, que desapareceu en 1906 e que á súa vez é semellante á famosa cruz dos anxos de Oviedo (Noack-Haley, 1997: 157-164). Pese a isto, non semella haber aínda probas arqueolóxicas irrefutábeis que o confirmen, e algúns autores, como Galtier Martí (1991: 286), poñen en cuestión a posibilidade da construción de man do terceiro dos Afonsos.

En resumo, temos entón indicios de se teren realizado obras en tempos de Afonso III e en tempos de Sisnando II, para alén das actividades construtivas documentadas con claridade baixo os mandatos de Afonso V e o bispo Vistuario, de Cresconio e de Xelmírez. Foi a novamente a crónica mandada redixir por este último, a *Historia*

Compostelá, a que nos achega unha información máis completa sobre as diferentes edificacións alí realizadas, sobre súas técnicas construtivas, tamén sobre os intereses pousados nela e moito especialmente sobre os ataques sufridos por asaltantes externos e internos. É aí que se recolle a grande importancia estratéxica da mesma para a igrexa compostelá, «[i]n tempore quidem guerrarum Honestum est quasi thesaurus et camera Compostellani archiepiscopi et canonicorum eius» (ed. Falque Rey, 1988: 327), e para o conxunto do país, como se explicita no coñecido fragmento dun capítulo dedicado en exclusiva á construción de Oeste, que de maneira moi expresiva di así:

Verebantur nimirum Hispani, ne Anglice uel Normannigene siue alie barbare gentes ex hac parte nauigio Galliciam aggredierentur. Quippe Honestum quasi quedam clauis atque sigillum est Gallicie. Quod si extere gentes hunc locum sibi preriperent, munitione ibidem composita Galliciam inuadere atque depopulari pre manibus haberent (ed. Falque Rey, 1988: 266).

É aínda chave e selo de Galiza¹⁵², mais tamén na crónica xelmiriá é que se insinúan xa uns tempos novos no século XII (Portela Silva, 2016: 280-281), en que os normandos chegan ás torres xa como mercadores e de aí por diante xa nunca máis como terríbeis xentíos:

Tunc temporis nauis quedam Normanorum institorum, que uento exagitata barbarorum oceano Agarenorum oberrauerat, castello Honesto applicuerat et in Normaniam repedare properabat (ed. Falque Rey, 1988: 253).

10.1.2. O un para o outro: A Lanzada

Tamén a tempos de Afonso III nos remitimos na hora de apresentar a primeira documentación escrita sobre a Lanzada¹⁵³, e nesta ocasión a través dun diploma asinado por si propio e non de alusións recollidas en textos posteriores. No ano 886, xunto coa raíña Ximena, dóalle á igrexa de Santiago e a Sisnando bispo de Iria unhas «salinas, que sunt in littore maris in supradicto loco de termino de Plataneto et usque in Lanzada» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 65-66, d. 13) e que foran previamente de *Hermegildus* e *Yberia* até o momento en que se ergueron contra o monarca: «rebellionis ausus adtenti,

¹⁵² O uso da construción lingüística *chave do reino* para un castelo de especial importancia non parece ser unha expresión extraordinaria recollida neste texto. Noutras latitudes encontramos usos semellantes: «castles were the pillars of society and the focal points of medieval polity –'the keys of the kingdom', as William of Newburgh wrote of the royal castles in the England of Henry II» (Brown, 1989: 10).

¹⁵³ Como no caso de Oeste, téñense procurado neste importante local unhas supostas orixes documentadas desde o mundo antigo, que neste caso se encontrarían na urbe de *Lambriacam* nomeada na *Chorographia* de Pomponio Mela (Fariña Busto, 1974: 73).

patrie nostre extrema conturbauerunt». As explotacións de sal, que teñen sido tan relevantes na área¹⁵⁴ como para lle daren nome ao propio *commisso qui dicitur Saliniense*, poderían achegarnos máis unha variábel na interpretación do particular impulso fortificador nesta rexión. Porén, a mención á Lanzada é xenérica, apenas referencial, e por tanto non nos dá información da realidade do sitio para alén de se mostrar como un punto cunha significación particular.

Efectivamente, así debía selo. A fortificación medieval, cuxos restos son aínda visíbeis hoxe arredor da ermida da Nosa Señora, encóntrase na punta dunha península intermareal reforzada na actualidade cunha ponte artificial construída no século XVI. Esta parte non foi escavada e nas escasas catas que se teñen feito os materiais recollidos son aparentemente medievais e modernos, aínda que non parece que foran datados¹⁵⁵. En terra firme existe un asentamento prerromano e romano sobre o que se teñen feito numerosos estudos, que datarían a súa ocupación até o século IV, momento do abandono do sitio (Filgueira Valverde, Fariña Busto, 1974: 83-84). Aliás, tamén se encontra nesta contorna unha das necrópoles antigas máis coñecidas de Galiza e sobre a que se teñen feito diversos traballos desde xa hai décadas (Blanco Ferreiro *et al.*, 1961; Blanco Ferreiro *et al.*, 1967), concluíndo os máis recentes deles que esatría vinculada co mundo galaico-romano e sería utilizada entre os séculos III e VII d. C. (López-Costas e Varela López, 2008).

¹⁵⁴ Unha institución tan afastada xeograficamente como o mosteiro de Samos, a máis de 130 quilómetros e cunhas posesións en xeral moi concentradas na contorna máis próxima do cenobio, tivo alí as súas propias salinas, e tivoas desde un momento moi antigo, tal como se evidencia nun texto datado por varios investigadores en 857, o primeiro do tomo, en que se enumeran os territorios que habían facer parte do mosteiro, tal como facían parte no pasado, entre eles: «in territorio saliniense villa que vocitant Lustris et ecclesia sancti [Petri apostoli], salinas samanenses integras, vel omnia quicquid ad ipsum locum de Samanos pertinet» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 61-62, d. 1). Este Lustres estaría relacionado coa *regali villa Castellum de Salnes*.

¹⁵⁵ No informe explícase, literalmente, da seguinte maneira: «Sobre el pavimento, en el nivel más superficial, se apreció un revoltijo de arena, humus y cerámicas modernas. En contacto con el pavimento se descubrieron, formando una capa compacta, tierra y fragmentos de cerámica grises que recuerdan lo medieval» (Filgueira Valverde, Fariña Busto, 1974: 85).

Imaxe 45. O emprazamento da Lanzada hoxe está unido á terra por unha ponte artificial e no seu interior mantense en pé a capela románica na honra de Santa María, acompañada duns alpendres de nova construción. Consérvanse restos dos muros da fortificación. No fondo, o pór do sol exactamente entre Sálvora e San Vicente do Grove, na boca da ría de Arousa

É no século XI, concretamente en 30 de marzo de 1019, cando nos chega a primeira constancia escrita da edificación. Trátase, novamente, do riquísimo texto que recolle a *Exquisitio magna* entre o bispo compostelán Vistruario e os vigairos de Afonso V, que nos dá nova deste local da seguinte maneira:

Ex hinc fabricauerunt per iussionem domni Sisnandi episcopi maiorini Loci Sancti de Iria pro defensione ipsius plebis contra gentiles, transactis L^a annis post ipsum testamentum factum, hereditatis Beati Iacobi casam Sancte Marie quan uocant Lancatam, comissos Amaea et Montesacro, simul et ecclesiis de XII milibus duplicatis (ed. Lucas Álvarez, 1998: 146-149, d. 61).

Anteriormente, no texto enuméranse os testamentos dunha serie de monarcas que o precederon: «Primum testamentum domni Adefonsi catholici principis» (Afonso II), «Secundum testamentum domni Hordonii regis» (Ordoño I), «Tercium testamentum domni Adefonsi principis et Scemene regine» (Afonso III e a raíña Ximena), «Quartum testamentum Hordonii regis» (Ordoño II). É despois do testamento deste último que transcorren cincuenta anos até a noticia da construción da Lanzada, como indicado no fragmento que se reproducíu unhas liñas arriba. O pasamento do monarca no ano 924

situaríanos na década de 970, se asumimos que fixese constar as súas últimas vontades no final da súa vida. Tal marco cronolóxico indica con certeza que se está a falar de Sisnando II¹⁵⁶, o bispo compostelán morto pouco antes desa data mentres combatía os normandos e que, como se ten xa manifestado liñas atrás, estaba vinculado coa fortificación doutros enclaves como os castelos de Aranga ou Cedofeita.

Dun punto de vista técnico, é relevante o uso do termo *casam*, pouco frecuente no noso corpus en relación con edificacións defensivas e que, sen nos permitir unha análise profunda, achamos pode ter a ver co facto de estar a fortificación nucleada arredor dun templo, neste caso na honra de Santa María (Varela Sieiro, 2008: 128). Máis un novo exemplo, ben destacado, de militarización dos espazos relixiosos. Tiver as características que tiver –e que a arqueoloxía aínda ten por diante estudar e concretar–, o texto é claro ao indicar que a construción se realizou para a defensa fronte aos xentís, os que, aínda sendo unha referencia ampla que de certeza incluíría tamén a musulmáns ou calquera outro invasor que for, sen dúbidas englobaba os viquingos –e moi probabelmente eran eles os que centraban o imaxinario de quen redactaba en canto lembraba Sisnando II como o seu promotor–. Sen isto indicar que a protección do reino fose a única función do lugar, o que como calquera explicación unilateral sería simplista e incompleta, é posíbel que esteamos no exemplo en que a protección fronte invasores exóxenos como motivación dun proceso de fortificación se nos manifesta de maneira máis clara.

Na *Historia Compostelá* as referencias a este local son até oito, en diferentes pasaxes e capítulos e relacionadas con diferentes temas. En varias ocasións faino acompañado do castelo de Oeste, ben por seren ambos de doazón rexia (ed. Falque Rey, 1988: 75), por faceren parte dunha mesma estratexia militar (ed. Falque Rey, 1988: 95), ou pola súa especial importancia para a mitra, sendo até nomeados como os 'castelos de Santiago': «castella beati Iacobi, scilicet Honestum et sanctam Mariam de Lanzata»¹⁵⁷ (ed. Falque Rey, 1988: 306). Ambas fortificacións semellan estar fondamente relacionadas. Sendo nomeadas en contextos bélicos de diferente tipo, ora de defensa fronte invasores externos ora de loita de poder entre os poderes autóctonos, o seu funcionamento conxunto en termos xerais parece claro, tal como se exemplifica no

¹⁵⁶ Para afondar na biografía deste bispo pódese consultar Baliñas Pérez (1998: 175-229) e Carriedo Tejedo (2013), por exemplo.

¹⁵⁷ Esta mención encádrase no relato dun dos varios episodios dos conflitos entre a raíña Urraca e Xelmírez, facendo referencia a estar a monarca retendo pola forza eses dous castelos pertencentes a Santiago.

seguinte parágrafo –correspondente a unha situación do segundo tipo, mais que sería semellante para ambos os casos–:

Igitur Irienses audito domini sui edicto atque precepto haud mora classem ex more aptant, armis et quibusque necessariis naues suas honerant et preter castellum Honesti remigantes homines de sancta maria de Lanchata adeunt, hii etenim eiusdem artis periti in litore maris sedebant et in nauali exercitio studere soliti erant (ed. Falque Rey, 1988: 117)

Se foi comentada anteriormente a dúbida a respecto da funcionalidade dos castelos en si propios como pezas útiles para combater as investidas dos xentíos, a cousa muda naqueles que como estes se encontran en puntos estratéxicos da costa, franqueados parcialmente por mar e dispendo de maneira permanente dun continxente de tropas expertas nos exercicios navais e cunha frota pronta a lle saír ao paso ás embarcacións inimigas así como fosen detectadas.

É posíbel que este non fose o seu único xeito de conexión entre as dúas insuas fortificadas. Ten sido anotado, segundo indica Paz Framil (2006: 35-36) e recolle Pires (2017: 203), que no folclore popular vive a idea de que a Lanzada era o primeiro de varios puntos que mediante sinais de fogo avisaban as torres de Oeste sobre a chegada de navíos inimigos. Esta tradición iría na liña dunha hipótese aínda por comprobar mais sobre a que xa se ten deitado a luz das primeiras aproximacións nun artigo de Sánchez Pardo (2014b: 417-412), que propón a existencia en Galiza dunha rede de sinais a longa distancia, xurdida previamente aos séculos XI-XII e funcionando atendendo a vías de comunicación e núcleos importantes, e non explicábeis apenas por conflitos bélicos. Aínda que tal como insinúan dous dos termos de estudo, *facho* e *meda* –o terceiro sería *faro*–, non é necesaria fortificación ningunha para enviar un sinal, sendo suficiente facer un lume con palla nun punto de boa visibilidade, non é descartábel pensar que algúns castelos funcionasen tamén como faros, dobre cometido que como xa vimos parece confirmarse na particular Torre de Hércules.

A respecto disto, conclúe Pires (2017: 203) que, aínda existindo «uma tendência para indicar estruturas à beira-mar como um ponto a partir do qual se guardava a costa contra os vikings», o simple feito de «esses e outros locais estarem situados junto à ria de Arousa, isso por si só n̄o quer dizer que tinham a função que o folclore lhes atribui».

10.1.3. Os rastros doutros castelos

Ficou dito por unha banda que, para varios castelos que probabelmente tivesen sido albo de ataques normandos, non se dispón actualmente de proba ningunha que permita afirmalo. Pola outra, tamén se viu como Oeste e A Lanzada son dous exemplos ben documentados de enclaves especialmente importantes e vinculados coa defensa exterior. Fican no campo aberto entre a escaseza documental e a dificultade metodolóxica unha serie de emprazamentos que, achamos, poden ser vías a explorar no futuro aínda que por agora os indicios sexan débiles.

Algúns avances chégannos desde a arqueoloxía, e en xacementos destacados como o castelo do Casón, no concello de Ortigueira, que tería sido un complexo construído no século X para a protección e vixilancia ante as investidas navais vindas do norte, e Os Moutillós, no Vicedo, proposto como asentamento temporal dos normandos no marco das súas campañas de depredación. Estas hipóteses foron anunciadas ora na prensa ora noutras canles de difusión¹⁵⁸, no entanto, non se publicaron até o momento resultados que as confirmen ou neguen, ficando de momento esta liña de traballo como unha incógnita por solucionar como ten recoñecido na prensa o director das escavacións do segundo dos xacementos: «Existen serios indicios para decir que los vikingos estuvieron en O Vicedo en el siglo X, pero tenemos que ser cautos, debemos de seguir investigando y conseguir más pruebas determinantes» (Michelena, 2017). Entretanto, a aparición de achados estritamente viquingos en Galiza é aínda un desiderátum.

¹⁵⁸ No blogue en que se difundiron os resultados das escavacións realizadas en 2015 no Casón, ou parte dos mesmos, indícase o seguinte: «Subidos ao alto do mesmo, salvo pola interposición dos altos eucaliptos que o arrodean, un dase conta nun sólo golpe de vista cal tería sido a orixe e a causa da construción do mesmo: o control da ría e a defensa da praza ante eventuais incursións inimigas, que por aquel tempo, falamos do redor do século X, viñan do norte: os Normandos, os Vikingos» (Dispoñíbel en liña: <https://castelodocason.wordpress.com/2015/08/15/o-castelo-do-cason/> [Última consulta: 01/10/2019]). Porén, non se fan públicos vestixios arqueolóxicos que apoién esa hipótese con máis forza. O xornal *La Voz de Galicia* ten recollido novas destacando a presenza dos normandos tanto no caso do Casón (Cuba, 2015) coma no dos Moutillós (Michelena, 2017).

Imaxe 46. Restos do Castelo do Casón en proceso de escavación, no mes de agosto de 2015

Tamén a cultura popular vinculou algúns emprazamentos senlleiros coa vinda dos homes do norte, como é o caso de Castro Candaz¹⁵⁹, no concello lugués de Chantada. Na liña desa tradición, segundo informa Sánchez Pardo (2010: 62), crónicas locais como a do bispo de Ourense Serván Pérez de Lemos recollerían un ataque normando neste local, o que levaría ao profesor chantadés Formoso Lamas a acreditar que nela se terían derrotado os viquingos na primeira invasión, para logo ser a fortaleza destruída anos máis tarde na terceira invasión. Esta hipótese, que Sánchez Pardo recolle sen entrar a dirimir canto pode ter de certa, é no entanto enfrontada por Pires (2017: 186-189) a través dunha revisión de diversos autores que se pronunciaron ao respecto, para concluír que «nño há fontes medievais que sustentem a ideia e se nem a própria toponímia permite um grau mínimo de fundamentação» e que por tanto «a menos que surjam novas fontes de informação, nño há valor histórico na batalha de Chantada, (...) a julgar pelos dados existentes, é uma lenda e nada mais».

Finalmente, é preciso nomear o castelo de Vermoim, en Vila Nova de Famalicão, no norte de Portugal. É por causa de se encontrar fóra da Galiza actual que non é aquí tratado con detemento¹⁶⁰, porén, o facto de que a información de interese ao seu respecto date do século XI, antes da independencia do Condado Portucalense,

¹⁵⁹ Este lugar encóntrase no concello de Chantada e foi asolagado pola construción do encoro de Belesar en 1963. Recentemente conseguiu certa fama tras ficar ao descuberto coas baixadas dos niveis de auga na barraxe en períodos de seca, recibindo neses momentos escollidos unha considerábel cantidade de visitantes e unha non menor atención mediática, como se ve, por tomar un exemplo, no seguinte titular do *El Correo Gallego*: «Los turistas hacen cola en el Castro Candaz» (Rodil, 2017).

¹⁶⁰ Para afondar na análise do episodio acontecido neste xacemento pódense consultar os artigos de Silva (2018) dunha óptica se callar máis panorámica, e Queiroga (2018) atendendo a aspectos arqueolóxicos e estruturais.

obriga a cando menos a nomealo pola súa relevancia e por se encontrar nunha area que na altura non era diferente dun punto de vista político a outros casos en territorios que finalmente ficarían do lado norte da fronteira que se construíu do século XII por diante. A importancia do mesmo reside na existencia dun documento do ano 1016¹⁶¹ en que se explica que a dita fortificación sufriu un ataque normando que acabou coa vida do conde Alvito Nunes¹⁶²: «Era MLIV VIIIº Idus Septembris veniunt Lormanes ad castellum Vermudii, quod est in provincia Bracharensis. Comes tunc ibi erat Alvitus Nuniz» (tomado de Barroca, 2004: 192).

Arredor da mención, sinxela aínda que pouco habitual, o Centro de Investigación Transdisciplinar «Cultura, Espaço e Memória» (CITCEM) da Universidade do Porto e o goberno local de Famalicão organizaron un coloquio monográfico sobre os normandos, ao que asistiron varios dos principais investigadores especialistas na area e que tería como resultado a obra *Mil anos da incursão normanda ao castelo de Vermoim* (coords., Barroca, Silva, 2018), con interesantes artigos sobre diversas temáticas relacionadas co paso dos homes do norte pola Península Ibérica. Máis un exemplo do moito interese que existe na actualidade polas invasións viquingas, así como do poucas que son as vías que temos para acceder ao coñecemento das mesmas e, de aí, á súa vinculación coa fortificación do noso territorio.

10.2. AS FORTIFICACIÓNS E A FRONTEIRA ANDALUSÍ

No capítulo XXIV do libro II da *Historia Compostelá*, que leva por título *Qvod Sarraceni volvuerunt aggredi Honestvm et de compositione maiores turris* (Falque Rey, 1988: 344-345), explícase como unha multitude de sarracenos atacou Galiza por mar¹⁶³, tomou o castelo de Santa María da Lanzada e dirixiuse até Oeste coa intención de facer o mesmo. Xelmírez, ao ter noticia do acontecido, desprazouse até alí e foi a súa

¹⁶¹ Azevedo (1973: 88) afirma que os viquingos terían chegado en xullo de 1015, que demoraran nove meses e que en abril de 1016 sería o momento en que voltaron.

¹⁶² Mattoso (1985: 32) explica este episodio como unha manifestación máis de decadencia no século XI da nobreza condal portuguesa, de ascendencia galega, fronte a un século X de empoderamento en que podían resistir con maior facilidade ameazas deste tipo: «Durante o século X, os condes de Portucale ou os seus parentes próximos, incluíndo um bispo-abade, como S. Rosendo, tinham conseguido opor-se, com maior ou menor sucesso, aos ataques normandos que assolavam as regiões marítimas. Mas nos primeiros anos do século XI, ou eram vencidos ou tinham de pagar resgates como quaisquer outros. O conde Alvito Nunes refugiou-se em Vermoim para escapar aos Normandos mas, possivelmente, foi morto por eles. Sua filha Loba teve de pagar o resgate de umas mulheres que por essa altura foram raptadas».

¹⁶³ Non se indica, no texto, data para este acontecemento, aínda que a editora indica que terían lugar por volta de 1122.

presenza e a das súas tropas o que fixo que os musulmáns, sendo conscientes, abortaran a segunda parte do plan e deran volta despois dunha áxil exploración naval. Este episodio, como en xeral a información tomada de crónicas destas características, debe ser interpretado con precaución e, por moi evocador que resulte imaxinar o arcebispo guerreiro a cabalgar a toda velocidade acompañado apenas duns fieis soldados antes de os barcos chegaren da Lanzada a Oeste, o máis presumíbel é que esta escena tivese tanto de ideal na súa altura como ten hoxe.

No entanto, a imaxe que se nos dá do enfrontamento, unha pequena escaramuza que asalta unha praza costeira e frea o seguinte obxectivo ante a incerteza de éxito, ten máis a ver coa cotidianidade medieval que as batallas decisivas frontais, tan mistificadas na propia Idade Media, primeiro, como o exemplo do *Códice Calixtino* que utilizamos para abrir este capítulo, mais tamén polas sociedades contemporáneas. O central dos conflitos militares nestes séculos foi o control estábel dun espazo determinado e, con el, das persoas que o habitaban e traballaban, de aí que o dominio de puntos fortificados que garantisen tal permanencia tivesen unha importancia particular. As pequenas incursións e finalmente os asedios facían máis sentido do que calquera enfrontamento a campo aberto para conseguir tal obxectivo e sobre todo para mantelo a medio prazo (García Fitz, 2006: 99-100). Sendo a Península Ibérica un espazo fondamente determinado polas fronteiras, a posesión de castelos e doutros lugares fortificados como cidades ou igrexas, dos que non nos ocupamos aquí, tiveron unha importancia central neste contexto.

Así, no famoso episodio da destrución de Santiago de Compostela en 997 por Al-Manzor indícase que este, no seu camiño cara á cidade de Galiza en que xacían os restos de Xacobe, devastou cidades e castelos –aínda que respectou, iso si, o sepulcro–, deixando a terra despoboad e devastada, e manifestando por tanto de maneira implícita que, ao menos na visión do mundo de Sampiro de cuxa crónica tomamos o fragmento a seguir, a terra cando poboada e vizosa sostíñase na existencia dos lugares amurallados:

Deuastauit quidem ciuitates, castella, omnemque terram depopulauit, usquequo peruenit ad partes maritimas occidentalis. Ispanie, et Galecie ciuitatem, in qua corpus beati Iacobi apostoli tumulatum est, destruxit. Ad sepulcrum vero apostoli, ut illud frangerit, ire disposuerat; sed territus rediit. Ecclesias, monasteria, palacia fregit, atque igne cremauit (ed. Pérez de Urbel, 1952: 345).

Episodios como este son, con certeza, de grande importancia. Foron múltiples os enfrontamentos que ao longo dos oito séculos de existencia de comunidades políticas musulmás na Península marcaron de maneira especial as mentalidades ou determinaron, con maior ou menor peso, o devir dos acontecementos políticos. Non é este o espazo para nos determos neles, mais si debemos anotar que, tal como Pérez de Tudela (1998: 12) resalta precisamente sobre esta incursión de Al-Manzor, este tipo de expedicións tiñan na súa cerna un fondo carácter propagandístico e, para o seu éxito completo, a vitoria da espada debía ir acompañada da vitoria da pluma dos cronistas. Aínda que algo puntual e non constante como para manter unha rede de castelos só orientada cara a iso, sen dúbidas debeu ser relevante sobre todo no imaxinario á hora de como percibir a seguridade e o perigo de maneira colectiva.

Todo este contexto, reforzado polo facto da longa duración de entidades políticas de raíz islámica no ámbito peninsular, foi determinante na elaboración por parte da historiografía ibérica dunha explicación do sentido das construcións militares que tivo un fondo arraigamento e que se mantivo orientada nunha liña moi definida que exemplificamos a seguir:

A construción de un castelo na Península foi esencialmente un acto estratéxico, pois visava obter a posse de un punto estratéxico para exercer una misión que podía asumir 3 formas esenciais: a detención, a penetración e a ocupación (Pires, 1988: 43).

Sen seren todas as posicións tan firmes¹⁶⁴ como a que acabamos de reproducir, a idea de castelo estratéxico ou castelo de fronteira está presente en estudos que se ocupan de diversos espazos peninsulares, como Cataluña (Cabañero Subiza, 1996), o ámbito vasco-navarro (Sagredo, 2009) ou o propio Al-Andalus. Neste último caso, as revisións que desde xa hai varias décadas se veñen facendo arredor do concepto de Reconquista e da interpretación do termo *populare* nun sentido figurado, especialmente a partir –e en ocasións até como resposta– das achegas de Barbero e Vigil (1984), mudaron tamén de maneira substancial as hipóteses arredor da xestión da fronteira

¹⁶⁴ A posición deste autor, que por iso mesmo foi escollido como exemplo, é especialmente vehemente, negando até a existencia do feudalismo nesta parte da Europa: «Em Portugal, esta asserção é tanto mais verdadeira quanto é certo que, não tendo havido uma feudalização como a praticada no restante continente europeu, se observa uma certa regularidade na implantação das fortificações, fruto da defesa exclusivamente orientada para um inimigo externo» (Pires, 1988: 90). No caso galego tamén encontramos opinións orientadas en certa medida nesa dirección, aínda que sexan xeralmente menos globalizantes. Valla de exemplo: «las torres de Lobeira, el castillo de San Payo de Luto, el de Darbo (cerca de Cangas de Morrazo), la fortaleza de Oeste y el castillo del Pindo, entre otros. Todos responden a una misma realidad: las invasiones agarenas o normandas que ponen en peligro la tierra de Santiago. Las fuentes documentales son explícitas» (Fariña Busto, 1974: 80).

andalusí. En estudos de autores que como Manzano Moreno (1989, 1991, 2006) atenden en profundidade tamén ás fontes árabes tense cuestionado igualmente o proceso de conquista, desbotando a imaxe dun exército que se fai co control político directo sobre un territorio e propondo un escenario variado en que, ao igual que polo norte de África, os militares non serían máis que a punta de lanza dun proceso de expansión cultural multiesférico. Isto tería a súa relevancia no referente ás fortificacións de fronteira, xa que os Omeias de Córdoba, nos tres primeiros séculos de presenza musulmá na Península, terían que aceptar que as zonas fronteirizas estivesen controladas por poderes locais firmemente asentados, o que implica diferenzas xeográficas substanciais nos procesos de fortificación:

Pese a que las elaboraciones ideológicas de las fuentes intenten demostrar lo contrario, el tagr al-Andalus no es ni el ámbito de una pugna multisecular entre Islam y Cristianismo, ni un sistema de defensa organizado por el poder central y con un carácter unitario. Su rasgo más acusado es, por el contrario, su extraordinaria fragmentación y su adaptación local a las circunstancias concretas que existen en cada zona (Manzano Moreno, 1991: 387).

En calquera caso, isto non impedía a existencia de liñas de fortalezas facendo parte de estratexias colectivas de defensa de fronteira¹⁶⁵, como ten estudado o mesmo autor a respecto dun conxunto de construcións situadas fronte aos últimos contrafortes das serras centrais pirenaicas (Manzano Moreno, 1989: 246-262).

No outro lado da fronteira a situación era tan diversa ou máis. No marco deste estudo o caso de León é interesante á hora de establecermos paralelismos coa realidade galega pola proximidade xeográfica e pola confluencia das estruturas políticas das dúas áreas. As investigacións levadas a cabo por Gutiérrez González (1995) diferencian tres procesos de ocupación e asentamento apoiados nos seus respectivos sistemas de fortificacións e determinados polo avance dos cristiáns cara ao sur. O primeiro sería o avance «militar, repoblador y colonizador astur al sur de la cordillera Cantábrica hasta el río Duero», o segundo a proxección «de ese avance al sur del Duero» e finalmente a nova «reordenación y reorganización jerárquica del espacio mediante la creación de *villas* o *pueblas* fortificadas» desde mediados do século XI no Sistema Central (Gutiérrez González, 1995: 86). Desta maneira a construción de castelos na rexión

¹⁶⁵ Sobre os procesos de fortificación doutras áreas de Al-Andalus pódese consultar a obra de Malpica (ed., 1998), *Castillos y territorio en Al-Andalus*, en que se recollen máis dunha ducia de artigos asinados por especialistas en diversos marcos xeográficos e cronoloxías.

estaría determinada polas necesidades expansivas, tanto da perspectiva arquitectónica como en relación ás consecuencias dun punto de vista social, ao mesmo tempo que avanza a progresiva feudalización. As primeiras edificacións castrais encontraríanse na beira sur da cordilleira Cantábrica e xurdirían no último terzo do século IX.

Aínda que os traballos deste autor se centran fundamentalmente na arqueoloxía, tamén as fontes escritas, escasas na altura, parecen confirmar as súas hipóteses. A *Crónica Albeldense* fai constantes mencións a castelos no contexto dos enfrontamentos entre os cristiáns e os sarracenos, especialmente desde o relato do goberno de Afonso III, no capítulo XV, onde se mencionan por exemplo os de Sublancio e Coyanza, na actual provincia de León, os de Deza, Cellóriga ou Valtierra, no leste do reino dos cristiáns, e até unha serie de castelos anónimos que foron queimados a quince millas da cidade leonesa, «longe a ciuitate XV milibus ipsa hostis trans flumen Estora perrexit, castella munita succendit» (ed. Gil Fernández *et al.*, 1985: 178). Todos eles aparecen ora no marco dos avances asturianos cara ao sur, ora na resistencia fronte aos ataques musulmáns. E no entanto, non é mencionado ningún castelo galego.

Isto podería ter a ver co facto de o territorio galego estar lonxe da fronteira quente coas forzas islámicas do sur desde momentos moi temperáns, manténdose sen interrupción –mesmo no sur do actual territorio galego– unhas estruturas sociais e políticas estábais a pesar da caída da monarquía visigótica, como teñen defendido Portela Silva e Pallares Méndez (1997). A hipótese desta «Galiza á marxe do Islam» que defenden estes autores sería coherente co episodio de Mahamud, analizado detidamente no apartado 8.1, que se instalou nas proximidades de Lugo coa convivencia do poder, e mesmo respondendo á chamada do rei, e en ningún caso na súa contra ou ocupando un territorio en briga. Mais tamén sería coherente coa ausencia de mencións a castelos de fronteira no caso galego.

Asumindo, aínda que as mencións máis antigas que se conservan nos leven á primeira metade do século X, que a construción dos primeiros castelos na Galiza tería como data *post quem* o último cuarto do século IX, momento que Gutiérrez González propón como data para as primeiras fortificacións consistentes promovidas pola monarquía asturiana, situariámonos nunha altura en que a fronteira do reino se encontraba ben máis ao sur do que é o territorio galego hoxe. Así, entre as fazañas de

Afonso III inclúese a toma e o repoboamento con galegos dunha praza tan meridional como é Coimbra¹⁶⁶. De facto, e aínda que posteriormente houbera un nada insignificante repregamento, xa na altura do reinado do seu pai Ordoño II (850-866) os límites polo sur situábanse en Tui, cando menos na súa franxa costeira, tal e como se recolle unha vez máis na Albeldense:

Ordonius filius eius rg. a. XVII. Iste Xpianorum regnum cum Dei iubamine ampliavit. Legionem atque Asturicam simul cum Tude et Amagia populavit multa que et alia castra muniuit. Super Sarracenos uictor sepius extitit. (ed. Gil Fernández *et al.*, 1985: 175)

Asumimos entón que non se pode confirmar a existencia de fortificacións de fronteira terrestre no territorio galego actual até os conflitos xurdidos da progresiva desvinculación do condado de Portugal, xa nun momento de consolidación feudal. Por tanto, as construcións orientadas cara á defensa exterior nos séculos X e XI limitaríanse á resistencia ante as invasións marítimas. Isto estaría relacionado coa aparición documental máis tardía dos castelos galegos en comparación con outros ámbitos, e especialmente, aínda que teñan aparecido algúns casos precoces, ao tardío da consolidación dos castelos como elementos chave na configuración territorial, proceso conseguido con claridade só no século XII e por tanto sen nada a ver con cuestións externas senón coas dinámicas de poder dentro do propio reino. Isto ten sido detectado non só na Galiza senón noutras áreas da Península, como é o caso de Trás-os-Montes:

Este proceso de organización territorial pode considerar-se, na verdade, relativamente tardío para Trás-os-Montes, se o comparamos com as zonas portuguesas a Sul do Douro onde o "encastelamento" se detecta já para os séculos X e XI, mas revela-se singularmente próximo, em muitos dos seus aspectos, do que pode observar-se para o Entre-Douro-e-Minho, para a Galiza ou para Leão (Costa Gomes, 2003: 7).

Mattoso, coincidindo con esta idea, estuda o fenómeno dunha óptica máis ampla e achega unha posición que permite explicar o conxunto do territorio portugués e que, por tanto, resulta fundamental para comprendermos o acontecido na Galiza¹⁶⁷. O autor considera que:

¹⁶⁶ A respecto da integración política de territorios ao sur do Douro occidental ver Martín Viso e o seu estudo monográfico sobre Viseu (2018).

¹⁶⁷ Mattoso menciona de maneira explícita o caso galego. Segundo el, os castros que o rei Bermudo III mandou destruír en *Galécia* responderían tamén á reutilización de castros antigos ou a novas fortificacións que tiñan como función o control da poboación e a xestión do territorio, mais non a defensa fronte inimigos externos (Mattoso, 1993a: 486). Todo apunta a que se refire á nova que se dá nun documento datado en 1032 e gardado no *Tombo Vello* de Lugo en que este rei, após sufocar unha

é verosímil que a implantación de guarnicións militares en antigos castros e mesmo a construción de fortalezas a norte do Douro se destinasen mais ao control administrativo do territorio -embora de feición militar- do que a organización de un sistema de defensa contra incursións estranceiras. (...) É provábel que a partir da segunda metade do século IX as incursións fosen demasiado raras para justificar a organización de una rede de fortalezas semellante à que se estableceu a sul do Douro (Mattoso, 1993a: 486-487).

Ataques posteriores acontecidos de maneira puntual, como o nomeado de Almanzor en 997, por moi potentes que puidesen chegar a ser, non xustificarían o enorme custo da construción e mantemento dunha rede de fortificacións preparadas para acoller moi puntualmente unha poboación que había tempo habitaba diseminada polos vales. Desta maneira, sería só nos territorios ao sur do Douro onde os castelos cumprirían unha importante función defensiva: serían de grande tamaño e recollerían dentro das súas amplas murallas habitantes que residirían alí de maneira permanente. Estes núcleos complementaríanse con pequenas torres estratéxicas formando un conxunto encargado de lle dar estabilidade a un espazo que se desexaba incorporar de maneira permanente ao corpo político dos cristiáns e que, de non se tomaren tales medidas, sería vulnerábel e non podería ser consolidado.

Ao norte, por contra, o proceso de fortificación sería progresivo e tería a ver coa actuación de delegados dos reis de Oviedo e de León, de Afonso III por diante, e a súa principal función sería a de «asegurarem a vigilancia dos povoados do respectivo territorio, grande ou pequeno, e garantirem a submisión dos habitantes da vizinhanza» (Mattoso, 1993a: 486). Apunta tamén o autor que, aínda que poderían ter reocupado algún castro, «preferiram, decerto, crear ali fortalezas con funcións quase exclusivamente militares, que podiam talvez nño implicar a existencia permanente de comunidades humanas». Non habería entón intención de crear agrupamentos poboacionais encastelados, ao estilo do modelo toubertino (Toubert, 1973) nin tampouco unha malla defensiva contra conquistadores externos: trataríase de torres encargadas de garantir o exercicio do poder sobre as persoas do territorio circundante e fronte quen tentase usurpar esa posición.

rebelión, entrégalle á igrexa de Lugo o «Castro de Lapio –qui fuerat fabricato–» e manda que «Omnes Castros qui fuerant in superbia fabricatos ad terram redigere, et in plano fecit omnes habitare» (ed. López Sangil, Vidán Torreira, 2011: 69-71, d. 17), isto é, non só que todos os castros erixidos na súa contra fosen derruídos, senón tamén que as persoas que alí habitaban se instalasen nas chairas. O documento é de enorme interese mais deberá ser estudado no futuro no marco dunha análise detida dos textos con mencións castrais desa colección documental, coñecida polo grande número de falsificacións e as dificultades e diverxencias de criterios á hora de establecer a fiabilidade de moitos dos seus diplomas.

Neste sentido Galiza, estando especialmente lonxe da fronteira desde momentos moi temperáns, até podería servir como mostra de que, en xeral, no reino dos cristiáns a xeneralización dos castelos, e sobre todo a súa territorialización, ten máis a ver con procesos internos que con resistencias ou fronteiras, situación que achamos en boa medida común ao noroeste peninsular e que, no entanto, noutros casos non é tan visíbel por estar constatada tamén a existencia de importantes sistemas de castelos estratéxicos. Sexa o contexto galego modelo de algo ou non, a interpretación de Mattoso é, á vista dos resultados do presente estudo, de total aplicación para o caso galego.

A documentación do noso corpus de traballo non recolle ningunha mención específica a asaltos de castelos por parte de musulmáns. Apenas, por volta dun momento tan tardío como é a década de 1170, aparecen no *Tombo A* de Santiago algúns textos que mencionan os sarracenos e a toma de fortificacións da mitra compostelá, mais efectivamente acostuman referir a prazas que esta posuía no sur da Península, como este de 1171 en que lle promete ao arcebispo o dominio da cidade de Mérida, cos seus castelos, cando lle sexa tomada aos sarracenos: «predictam ciuitatem Hemeretensem, licet a sarracenis sit possessa, cum omnibus suis terminis et debitis, castris ceterisque appendiciis» (ed. Lucas Álvarez, 1989: 247-248, d. 120). Nesta altura, a ameaza fronteiriza realmente existente e coa que teñen a ver algúns castelos en Galiza, como veremos, é que a que se está asentando en Portugal. E dista moito de ser unha fronteira exterior.

Comezabamos este apartado cunha cita da *Historia Compostellana*, que recolle un episodio, de varios, en que os ataques desde Al-Andalus chegan por mar. A fronteira co sur e co norte é, no noso caso, marítima. E parece que as medidas de prevención son as mesmas cando as ameazas veñen da man dos musulmáns ou dos viquingos. O uso do concepto 'xentíos', que inclúe ambos grupos, e a ambivalencia das Torres de Oeste ou a Lanzada para a protección fronte a eles, funcionando como tándem de *castelos de Santiago*, non convida a pensar na existencia de fortificacións fundamentalmente pensadas para resistir a invasión islámica, senón nunha serie de fortalezas costeiras xenéricas, cunha efectividade relativa, e que responderían, en termos xerais, ao explicado no apartado 10.1. Apenas do castelo de San Paio de Lodo¹⁶⁸, na actual parroquia pontevedresa de Ponte Sampaio, temos referencias de ter sido albo de ataques sarracenos sen estar nunca vinculado de maneira explícita ás invasións viquingas:

¹⁶⁸ A historia deste castelo foi estudada con detalle no artigo monográfico de González Paz (2009).

A temporibus A. regis bone memorie Sarraceni ab Hispali, ab Almaria, Olisobona et a ceteris locis mari finitimis nauigio in Galliciam uenire consueuerant. Ecclesias destruere ac comburere et quecumque inde abstrahere, homines alios trucidare, alios uinctos ducere, mulieres, paruulos, captiuare, cetera, que sibi necessaria erant, in eas, arbores succidere, domos incendere, castella etiam, sicut in sancta Maria de Lancata et in Sancto Pelagio de Luto accidit, crebris assultibus inuadere atque irrumpere, erat eis pre manibus (ed. Falque Rey, 1988: 262).

11 OS CASTELOS PARA O CONTROL DO REINO

A rede de castelos medievais galega non ten a súa orixe na protección fronte a invasores estranxeiros, embora algúns dos castelos máis representativos do panorama que nos achegan os escritos medievais, como as Torres de Oeste e a Lanzada, tivesen cumprido esa función nalgũa ocasión puntual –mais non por iso carente de importancia–. No entanto, dentro da variedade tanto cronolóxica coma xeográfica, encontramos unha serie de características comúns que insinúan onde podía residir a súa principal razón de ser como fenómeno global. Primeiramente, os lugares escolleitos para a súa construción. Trátase na súa grande maioría de posicións en altura, de difícil acceso e cunha ampla visibilidade da súa contorna. Isto xa foi feito notar por Portela Silva e Pallares Méndez (2013: 191) que afirman que, dentro da dupla óptica do impacto da paisaxe sobre o castelo e do castelo sobre a paisaxe que formula Creighton (2005: 3), é claramente predominante a primeira. Na paisaxe galega, irregular e inzada de montes e cuíñas pola maior parte da súa xeografía, non foi preciso a erección de moutas habituais noutras latitudes europeas con predominancia das chairas¹⁶⁹.

Por contra, aproveitáronse as numerosas elevacións cun duplo obxectivo: boa visibilidade para vixiar terras, camiños e posíbeis ataques, e inaccesibilidade e protección natural caso de que unha ofensiva se materialice e se tente tomar o castelo. Grande parte das fortificacións documentadas ocupaban lugares de altura, entre eles varios dos situados en zonas costeiras, como Traba, San Xurxo ou Lobeira, o que insinúa que nestes casos o dominio do territorio, tamén cara ao interior, foi prioritario á hora de se escolleren os locais para a súa construción, fronte a outros factores como a defensa naval. Existe por tanto unha predominancia dos chamados castelos roqueiros, sendo habituais casos como o de Pena Corneira, en que se aproveitou a verticalidade das

¹⁶⁹ Son moi habituais en diferentes latitudes do continente, desde Escocia (Simpson, Webster, 1972), Inglaterra (Baker, 1982) e Irlanda (O'Connor, 2002) até ao sur da actual Francia (Mouton, 1994; Mazard, 1990) ou os Países Baixos (Berkers *et al.*, 2008).

penas que coroaban o monte para aumentar o potencial defensivo e reducir os custos, gañando lateralmente unha especial maxestade na paisaxe.

Se a localización en altura é moi maioritaria, o afastamento a respecto dos núcleos de poboación é a solución hexemónica. Encontrámonos cun escenario en todo moi lonxe dos procesos acontecidos no Lacio, que Toubert (1973) agrupou baixo o termo de *incastellamento* e polos cales o conxunto da poboación desta rexión itálica se agruparía arredor dos castelos, conformando múltiples núcleos de poboación amurallados e militarizados ao ritmo en que a aristocracia se reforzaba e o feudalismo se convertía no modelo social. Ben por contra, no caso galego o que sucede é un longo o *desencastelamento*, que tiña comezado coa romanización e o abandono dos castros para se estableceren asentamentos abertos nos vales e que, a diferentes ritmos e de maneira non lineal, porén si irreversible, continuou nos séculos centrais da Idade Media só matizado polo amurallamento ou refortificación dos principais núcleos urbanos. A nomeada situación dos castelos en locais inaccesíbeis e con boa visibilidade dista moito dos modelos de poboamento apropiados para unha boa explotación económica do territorio. As torres veranse soas, no alto dos montes, sen modificar a paisaxe máis que pola súa propia presenza e sendo só residencia temporal dos seus señores e as guarnicións que estes comanden.

A respecto dos materiais¹⁷⁰, e aínda que nos primeiros momentos temos pouca información ao respecto, cando as fontes comezan a facer referencia a este respecto a percepción é clara: os castelos constrúense para seren fortes, recorrendo a un material resistente como é a pedra e procurando, na verticalidade, a dificultade do asalto. Así, a situación de vantaxe das fortificacións en sitio a respecto dos seus asediadores foi a dinámica xeral até o século XII (Settia, 1999: 368-372; García Fitz, 2006), en que chega a un certo equilibrio que só se decantaría en favor dos atacantes nos albores da Idade

¹⁷⁰ Parece ser que, en xeral a nivel europeo mais moito especialmente nas Illas Británicas, os castelos dos primeiros séculos medievais eran construídos na súa maioría en madeira. Non obstante, estudos ao respecto teñen afirmado ser a Península Ibérica unha excepción: «Spain is fundamentally a land of stone technology in fortification, and rarely has the sort of excavation been pursued which might detect possible early timber castles» (Higham, Baker, 2004: 79). A única posíbel singularidade residiría nalgúns torres de vixía carolinxias no século VIII que suporían unha nota diverxente nunha macro área que, nun século XI en que os castelos no noroeste da Europa eran aínda de madeira, estaba con certeza e de arriba abaixo fortificada en pedra. Como foi analizado no Capítulo 4, en Galiza son poucas as escavacións en castelos altomedievais, mais naqueles poucos casos traballados confirmase seren tamén construcións pétreas desde as orixes, como acontece co xa nomeado castelo do Casón. Na *Historia Compostelá* dise sobre o castelo de Oeste que antes dos tempos de Xelmírez estaba construído con pequenas pedras e vigas intercaladas sen cantos de cal, e que coa reconstrución do arcebispo ficaría fortificado con muros moi sólidos (ed. Falque Rey, 1988: 265-266).

Moderna coa xeneralización dos canóns e a modernización do armamento. Sexa como for, os castelos eran efectivos no seu cometido de resistencia, e para iso é que estaban deseñados. Para a guerra. Vexamos entón para que tipo de guerra.

11.1. A GUERRA INTERIOR

A aristocracia galega, que na práctica deixara de estar sometida a unha autoridade estatal após a caída da monarquía visigoda, integrouse a partir do século IX no reino xurdido arredor de Oviedo, sen moita demora porén non sempre de maneira pacífica. A consistencia do proxecto político que se estaba a xestar residiu na concesión do exercicio do poder público por parte do soberano ás grandes familias galegas que posuían e controlaban vastos territorios, e tamén á igrexa. Sempre actuando sobre a interpretación das realidades anteriores, o territorio estrutúrase, reordénase e comeza a xestionarse no equilibrio entre o desempeño da autoridade pública por parte destes grupos autóctonos e o amparo de o estaren facendo a través da lexitimidade que o rei, contando coa graza de Deus, lles outorga. Mais ese equilibrio é fráxil e, por debaixo do aparente sostén que supón a coherencia ideolóxica, emerxe unha acción política orientada de maneira case compulsiva ao fortalecemento de cada grupo en detrimento dos demais, ben se trate doutras familias ou da propia monarquía¹⁷¹. O sistema constrúese sobre a resolución constante de conflitos xerados polo choque de intereses contrapostos de sectores que non cesan no esforzo de mellorar a súa posición. E nese caldo de cultivo cocéronse dúas realidades que definirían os séculos centrais do medievo galego.

Primeiramente, a progresiva feudalización da sociedade. As elites, xa fortemente consolidadas no territorio en base á posesión dos seus dominios familiares, vense reforzadas pola capacidade de executaren prácticas propias do poder estatal e asumindo un control sobre os señoríos que iría derivando nun proceso de patrimonialización cada vez máis acentuado. A *potestas* ficaría cada vez máis en mans privadas, até o punto de grandes magnates seren quen de rivalizar e mesmo vencer a peito aberto aos monarcas¹⁷². Así, estes vense obrigados a se apoiaren naqueles que lles son fieis fronte aos que se rebelan, premiándoos con máis e máis poder, e ao mesmo

¹⁷¹ Pérez (2016) analiza os conflitos entre laicos e eclesiásticos no noroeste de Iberia por causa do poder e a loita polo control social.

¹⁷² Para afondar neste tipo de tensións e conflitos consultar Baliñas Pérez (1988).

tempo a reforzaren a súa *auctoritas*, nalgúns casos inclusive recorrendo a xuramentos, non só dos fieis ao rei, senón tamén do rei aos seus súbditos, tal como fai notar Anido Rodríguez (2007: 300-301) que se recolle en dous documentos de Lugo nas décadas centrais do século XI. Son moitos os documentos que nos informan de doazóns dos reis de bens incautados aos rebeldes en aplicación da ira rexia (Pérez, 2011).

O segundo resultado foi a construción de castelos, que foron o punto de descarga das tensións entre aristócratas e aristócratas e entre aristócratas e monarquía. No contexto de privatización do poder tamén se privatiza a guerra, e o territorio vaise inzando de torres a medida que o control social se intensifica seguindo os padróns do feudalismo. O control directo do territorio supuña o exercicio práctico do poder, e os puntos fortificados convertéronse no mellor mecanismo para mantelo. A finais do século X aparecen as primeiras mostras claras nesta dirección. En 994 Bermudo II dálle ao mosteiro de Celanova a vila de Veiga, após recuperala das mans de *Suarius Gondemariz* unha vez sufocada a súa rebelión (ed. Andrade Cernadas, 1991: 164-166, d. 104). Esta entrega, como as múltiples do estilo que se conservan nos cartularios monásticos, é transparente do funcionamento do reino: o monarca dispón en teoría da lexitimidade sobre esas terras mais non exerce o seu control directo, non ten a capacidade práctica de facelo. O que si pode facer é garantir que as persoas que se encargan delas no seu nome lle sexan fieis. Se, como con este Sueiro, non o son, debe enfrontalos pola vía militar e unha vez derrotados encargarlle os territorios recuperados a alguén que lle ofrezga garantías, neste caso o cenobio celanovés.

É neses enfrontamentos que os castelos gañan o seu papel central. Porque ninguén se ergue en soberbia, usando a linguaxe da altura, se non ve perspectiva de éxito e non ten en que se apoiar. Neste caso, o rebelde contaba con aliados, «*alios sibi complices fecit, et mihi contrarios duxit*». Sabía que de se conseguir facer forte e controlar a súa área estaría en situación de forzar a negociación e podería ver as súas aspiracións cumpridas parcialmente. Por iso Bermudo II afirmaba que, levado pola arrogancia e guiado polo espírito da malicia, *Suarius Gundemariz* «*disturbavit meam terram et meum debitum pariter et meos castellos etiam*». Non conseguiu o seu obxectivo e as terras e os dereitos sobre elas volveron a mans do monarca e, pola lei gótica, ficaron para el dispor das mesmas como lle parece¹⁷³.

¹⁷³ O fragmento do documento di así: «*Fecit ipsam villam Suarius Gondemariz extra mea iussione vel voluntate in mandatione quam ego iam antea multis diebus Deo meo testaveram ad domnum Domini*

Na primeira metade do século XI aparecen máis castelos con papeis protagonistas en documentos deste tipo, evidenciándose que a súa transcendencia recae na utilidade na xestión das hostilidades entre as diferentes esferas de poder que se constitúen arredor dos grupos de poderosos. Nunha permuta que realiza Afonso V en 1022 explícase como chegou ás súas mans a vila que el vai entregar, Santa Eulalia, perto do río Deza, que fora concedida a seu pai Bermudo II por *Martino Galindici* ou *Galindus* como pagamento polo crime que cometeu ao se rebelar contra el: «Erexit se in superbiam et composuit rebellum in terra auorum et parentum suorum in castro uocitato Traua» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 151-152, d. 63). Aparece por primeira vez o castelo de Traba¹⁷⁴, que sería a casa matriz do grupo familiar máis relevante no desenvolvemento dos acontecementos políticos na Galiza do século XII, e vese como o control das terras vinculadas a el tiñan a ver coa herdanzas e coas propiedades da familia, ao se indicar que pertencían xa aos antepasados do tal Martiño.

O relevante deste caso é que permite ver que se os aristócratas se atrevían a efectuar accións así con frecuencia é que porque eran conscientes de que tiñan opcións de triunfar e, en caso de fracaso, as consecuencias non tiñan por que ser excesivamente graves. Así semella acontecer nesta ocasión á vista do texto: «quando recepit eum in suam gratiam dedit ei ipsam uillam in offercione per cartulam cum altera uilla Sancti Saluatoris in ipso ualle Deze». Non foron privados os nobres da súa torre nin das súas terras, nin sequera lles foi tomada unha vila que fose de interese da monarquía: o conflito solucionouse apenas cun intercambio de propiedades nas terras do Deza, ficando claro entón que episodios deste tipo non tiñan por que ter desenlaces especialmente traumáticos nin excepcionais senón que respondían, máis do que outra cousa, ao fluír cotián das tensións do poder e a certa vontade pacificadora dun rei que está lonxe de ser omnipotente.

Nun documento de 1028 que foi comentado previamente o rei Bermudo III e a raíña Urraca, esposa do seu pai, dóanlle á igrexa de Santiago a terra de Carnota,

Saluatoris et monasterio Cellenove. Postea ipse Suarius superbia elatus et spiritu malicie ductus, revelavit mihi et disturbavit meam terram et meum debitum pariter et meos castellos etiam et alios sibi complices fecit, et mihi contrarios duxit. Et Deo volente et ipso Suario nolente, dedit mihi Deus ipsam terram et omne meum debitum quod ille male abstulerat in meo iure, et sicut canones sancti et lex gotica de talibus ordinat et iudicat, omnia que ille abere videbatur per veram sententiam et rectum iudicium iuri meo cuncta tradenda erant, faciendi de ea quod mihi placuisset» (ed. Andrade Cernadas, 1991: 164-166, d. 104).

¹⁷⁴ Ao respecto do uso do termo *castrum* nesta ocasión: «semella que a voz *castrum* é un sinónimo de *castellum* pois se alude ao castelo de Traba e a todo o seu territorio» (Varela Sieiro, 2008: 59).

nucleada arredor do concello que aínda hoxe leva ese nome porén tendo aquela unhas dimensións maiores, e indícase que esa entrega se efectúa:

cum duobus castellis in ea fabricatis, Sanctum Iurgium et Canetum cum omnibus suis commissis in ipso territorio habitantibus; sicut eos obtinuerunt maiorini bisauorum et auorum nostrorum, sic eos supradicto loco cum omni integritate concedimus, ut tributa uel fiscalia, que regibus soliti fuerant exercere eidem loco persoluant (ed. Lucas Álvarez, 1998: 157-158, d. 66).

Isto é, dentro do marco da terra de Carnota, un espazo amplo que limita a occidente co Océano Atlántico e a oriente con Céltigos, inclúense explicitamente na doazón os dous castelos que alí están construídos con todos os seus *commissis*, por tanto con aqueles espazos concretos vinculados de maneira directa a eles. Sobre os territorios destes castelos, que se suman a outros cos que o señorío de Santiago estaba a fortificar o seu espazo costeiro, tería a igrexa a capacidade de cobrar tributos, tal como viñan facendo os antepasados do monarca, o que indica a titularidade rexia das torres desde períodos anteriores así como a súa función extractiva. O castelo de San Xurxo, no Pindo, e o de Canedo, no monte ao pé do que se asenta a aldea aínda hoxe homónima, controlarían ademais o espazo de liña costeira que vai cara ao norte desde o fin da ría de Noia, unha das dúas entradas por mar á cidade apostólica.

Estamos a falar entón de casos claros en que a autoridade rexia é cuestionada e os castelos son utilizados como ferramentas para esa oposición. Se voltamos un instante ao documento de Sueiro Gundemariz, repararemos en como no texto, redixido en primeira persoa desde a óptica do rei, refírese aos «meos castellos» a pesar de que o que se está a dicir sobre eles é que estaban a ser a base da rebelión do aristócrata e que, por tanto, non estaban nas mans do monarca. Aínda que aparentemente trivial, este uso estanos a evidenciar unha vez máis a concepción de que aínda que lexitimidade última sobre os castelos é do rei, non sempre dun punto de vista práctico ten este o control directo sobre os mesmos e nin pode decidir con facilidade a quen doarllos. Un outro caso ben ilustrativo na mesma liña sería o que nos chega nun documento de 1061 mediante o cal Fernando I lle doa ao abade de Celanova un solar en Compostela que lle fora confiscado á condesa Odrocia. O motivo, a rebelión que esta comandou contra el desde os seus castelos:

Et fuit ipso solare de Odrocia comitissa quem pro isto pretio et cartas firmitatis habuit usque quando revellavit nobis cum filia sua Gyloira et cum nepus suum comitem Monnium Ruderici in nostros castellos Monte Roso, Gravulio, Alva de Buale, et Novula,

seditiones et scandalum mittens in terra Galletie, ob cuius astucia fraudulenta persequimur illum et fugiente in montibus iudicio Dei a nostris militibus comprehensus vinculis retrudi iussimus (ed. Andrade Cernadas, 1995: 91-92, d. 59).

Reparemos nunha serie de detalles. Primeiramente que a figura protagonista é unha muller, Odrocia, aínda que unha das persoas que a acompañan na súa rebelión sexa un varón, o seu neto Muño Rodríguez —non parece supor iso ningún tipo de anormalidade no acontecemento dos feitos—. O grupo familiar liderado pola avoa utilizou os catro castelos de que dispuñan para faceren escándalo e sedición, non aceptando, enténdase, a autoridade real. Mais novamente a expresión utilizada no documento é «in nostros castellos», isto é, que mesmo estando na práctica en mans dunha familia insurxente a consideración teórica presenta os castelos como dependentes da lexitimidade de Fernando I, por moito que as persoas encargadas de telos no seu nome os utilizan contra el, como aconteceu este caso.

A rebelión de Odrocia debeu ser de certa magnitude, así como amplos eran os seus dominios. Para alén do seu solar en Compostela, que tiña «pro ipso pretio et cartas firmitatis», os castelos de Alba de Búbal e de Monterroso encóntranse a aproximadamente 50 km de distancia. O primeiro deles, na parroquia de San Pedro de Trasalba, no concello ourensán de Amoeiro, está a ser obxecto de escavacións por parte de equipos da Universidade de Vigo que procuran entre outras cousas estudar o castro que se encontra baixo os restos do castelo erixido segundo eles neste mesmo século XI¹⁷⁵. O de Monterroso, que se sitúa nunha área co mesmo nome, abundantemente documentada e cunha longa proxección ao longo do tempo, encóntrase ao nordés, no actual concello de Monterroso, provincia de Lugo. Os casos de *Novula* e *Gravulio* non fomos quen de os localizar con certeza, aínda que González Paz (2009b: 40-41) afirma que se encontra o primeiro deles na provincia de Ourense e o segundo na de Lugo, sen especificar máis a respecto da situación concreta¹⁷⁶.

Non son sucesos excepcionais, senón que este tipo de narracións repítense con certa frecuencia ao longo dos textos. Nin sequera ten nada de asombroso o feito de que,

¹⁷⁵ A propia páxina da universidade informa do seu proxecto aquí: <https://www.uvigo.gal/universidade/comunicacion/duvi/arqueologos-universidade-buscaran-castro-formigueiro-baixo-os-restos-castelo-alba-bubal> [Última consulta 17/06/2019].

¹⁷⁶ Esta información probablemente estea recollida nos resultados *Inventario documental y gráfico de las fortalezas medievales de Galicia*, un proxecto de investigación iniciado en 1995 do que González Paz fixo parte (Pardo de Guevara *et al.*, 2007). Tristemente, os resultados dos anos de pesquisa realizados nesa liña nunca chegaron a ser publicados e a pesar de o termos solicitado en varias ocasións atendendo aos requisitos propostos polo *Grupo de Historia y Patrimonio* do *Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento* foi imposible acceder á súa consulta.

coma Odrocia, sexan mulleres as que teñen os castelos ou desde eles manexan as rebelións. A condesa dona Flámula Gutiérrez, por exemplo, canda o seu fillo Nuno *Vimarazi*, tiña o castelo de San Xoán de Covas e estivo implicada nun preito pola apropiación de vilas que non lle correspondían, tal como se recolle nun documento solto do tomo de Samos datado no ano 1058 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 458-461, d. S-12). E como elas, outras¹⁷⁷.

No século XII, co proceso de feudalización ben avanzado¹⁷⁸, temos cada vez máis información de enfrontamentos deste tipo, e aínda que a documentación continúa a nos dar nova deles¹⁷⁹, o relato nesta altura fica moi enriquecido pola óptica narrativa que achegan as crónicas. A *Compostelá* narra múltiples choques, asedios e batallas que terían lugar en castelos e orbitarían arredor dos mesmos, dando un panorama ben complexo a pesar de se centrar a obra nos feitos vinculados co señorío de Santiago e, concretamente, co período do bispado de Xelmírez. En boa parte desas brigas o papel estelar estivo novamente en mans dunha muller, neste caso non aristócrata, senón raíña. Urraca¹⁸⁰ estivo enfrontada e aliada co propio bispo, combateu os Traba, os nobres galegos partidarios do seu esposo Afonso de Aragón e, en xeral, e quen se interpuxese na súa loita por conservar o poder. Nestes episodios foron os castelos focos da rebelión,

¹⁷⁷ Aínda ficando lonxe da nosa área de estudo, é preciso facermos mención ao moi relevante documento de dona Flámula Rodríguez (Herculano, 1868: 50-51, d. 81), que foi sobriña da fundadora do castelo de Guimarýes, Mumadona Díaz, e descendente de familias condaís. En 960 realizou unha venda ao mosteiro de Guimarýes na que se inclúen dez castelos situados na Beira interior, e por tanto na *estremadura* daquela altura, así como outras estruturas de poboamento de difícil definición nomeadas como *penellas* e *populaturas*. Probabelmente sexa esta situación de fronteira, a aproximadamente 100 km ao sur dos límites da Galiza actual, o que determinou unha relación da aristócrata coas súas fortificacións nuns termos coma estes, dos que no noso corpus de estudo non encontramos nada parecido: Flámula parece dispor dos castelos na súa completa propiedade, sen nada a ver rei ningún polo medio, e de acordo con iso ela decide traspasarlos ao cenobio, «omnia uindere et pro remedio anime nostre captiuos et peregrinos et monasteria distribuere in ipsa terra», para ela integrarse na institución chegada a súa vellez. Este tipo de prácticas a nivel privado é habitual na Galiza da época mediante doazóns de *villae* e propiedades diversas, porén non fortificacións. Que sexan tantas e se trate dunha venda é especialmente rechamante. Para unha análise máis detida pódese consultar Barroca (1990-91: 91-100; 2004: 190-193).

¹⁷⁸ A relevancia do acontecido precisamente nesta altura para o que acontecería na esfera política de aí por diante foi analizado por Mattoso (1993b: 12): «Por outro lado, o reforzo das institucións feudo-vassálicas durante o período de fraqueza da monarquía, no reinado de D. Urraca, permitiu o aparecemento de coligações regionais protagonizadas por figuras cimeiras, como Pedro Froilaz e Diego Gelmírez, na Galiza, Pedro Ansures, em Leão, ou Pedro Gonçalves de Lara, em Castela. A *Historia compostelana* fala claramente destes agrupamentos de nobres. É fundamental a sua importância na estruturação das formações nacionais que então apareceram, se consolidaram ou se ensaiaram sem sucesso e que condicionaram o quadro político da Península Ibérica durante os séculos seguintes» (Mattoso, 1993b: 12).

¹⁷⁹ É un exemplo ben ilustrativo a doazón que realiza Fernando II en 1169 do castelo de Cedofeita, narrando a súa recuperación da man dos portugueses após os conflitos na recente fronteira entre os reinos (ed. Lucas Álvarez, 1998: 250-252, d. 122).

¹⁸⁰ Sobre a raíña Urraca pódense consultar as monografías realizadas por Pallares Méndez e Portela Silva (2006) e por Gordo Molina e Melo Carrasco (2018); para Xelmírez, o libro de Portela Silva (2016) e a clásica obra de Fletcher (1993).

obxectos da batalla e, até, ferramenta de guerra: a construción dun castelo podía chegar a ser mesmo ofensiva, así se deixa ver na vontade da monarca de erguer un castelo no Pico Sacro (ed. Falque Rey, 1994: 380) e así se confirma na edificación dunha torre perto do castelo de Lobeira para conseguir tirar fóra de aí o rebelde Airas Pérez (ed. Falque Rey, 1994: 418). Non nos imos deter na análise da información dos castelos que se nos achega nesta fonte, ao teren sido tratados xa de maneira minuciosa en varios artigos (Gautier Dalche, 1986; Portela Silva, Pallares Méndez, 2013; Pallares Méndez, Portela Silva, 2015). Tamén non voltaremos sobre os enfrontamentos en castelos de que nos dá noticia a *Vida de San Rosendo* (ed. Díaz y Díaz *et al.*, 1990) e que xa tratamos no Capítulo 5. Debrucémonos entón no seguinte punto.

11.2. ADMINISTRACIÓN, XESTIÓN DO TERRITORIO E FISCALIDADE

A relación dos castelos existentes cun determinado territorio é algo que se percibe desde as primeiras mencións documentais de que dispomos sobre eles. Así acontecería a pequena escala co castelo de Louredo e o limitado territorio co que se vincularía no século X, segundo a hipótese de Pérez Rodríguez (2015), e así parece ser concibido en certa medida a nivel macro, se atendemos a textos como o particular documento de Odoíno¹⁸¹, redactado en 982, no que se bota a ollada atrás e facendo un exercicio máis propio de crónicas que de diplomas se evocan as orixes da organización política da área ao sur do mosteiro de Celanova, da seguinte maneira:

Cultorum etenim manet cognitum et plerisque notissimum hoc quod data est terra ad populandum illustrissimo viro domno Odoario digno bellatori in era D CCCC X a principe serenissimo domno Adefonso, qui venit in civitatem Flavias secus fluvius Tamice, vicos et castella erexit et civitates munivit et villas populavit atque eas certis limitibus firmavit et terminis certis locavit et inter utrosque abitantes divisit et omnia ordinate atque firmate bene cuncta disposuit (ed. Andrade Cernadas, 1995: 377-385, d. 265).

Odoario, no avance cristián cara ao sur, ocuparía Chaves no nome de Afonso III e poboaría lugares, abastecería cidades e erguería aldeas e castelos. Mais debemos ser cautelosos na interpretación. Da mesma maneira que, como xa indicamos, *populare* non se pode traducir literalmente como repoboar un lugar baleiro, senón como incluír unha poboación dentro das estruturas políticas, sociais e económicas do reino, isto é,

¹⁸¹ A Odoíno de Bande e á análise detallada deste documento e outros relacionados con el dedícallo Baliñas Pérez (1998: 231-260) un capítulo enteiro do seu libro *Gallegos del año mil*.

como organizar¹⁸², o mesmo se debe aplicar ás *villae*, *vicos* e *castella*. Así o explica Portela Silva (2002: 360-362):

La interpretación literal es ahora más difícil. No hay otras noticias de castillos en el valle del Tâmega en ese tiempo y difícilmente se pueden fortificar ciudades que ciertamente no existen. (...) Estas *ciuitates* del texto que comentamos no son evidentemente las ciudades y villas de la edad media; son las *ciuitates* o las *urbes* de la antigüedad, es decir, el resultado de la aplicación en este territorio de los criterios organizativos del mundo romano. Y es probable que *uicos* y *castella* sean terminos que deban remitirse al mismo horizonte significativo. (...) los castillos erigidos por Alfonso III o su representante Odoario, las ciudades que fortificaron, tal vez hayan de ser interpretados como expresiones de la restauración de los viejos marcos políticos y de su sometimiento al rey de Oviedo.

Só é no século XII que os castelos deixan de aparecer como elementos dubidosos, ou no mellor dos casos puntuais e relativamente prescindíbeis no relato, para se vincularen de maneira directa coa xestión dunha terra determinada, para cuxo control é preciso dispor da torre que a nuclea. Así, como xa vimos, os castelos entréganse e recíbense vinculados sempre coas súas herdades e os seus dereitos; o esquema parece ser un tenente, unha terra, un castelo. A figura dos tenentes comezaría a ter relevancia a partir do século XI, tratándose de señores de terras aos que o rei nomeaba ou quitaba como responsábeis dunha xurisdición, como encargados de desempeñaren no seu nome todas as funcións que lle eran propias (Bermúdez Beloso, 2017: 416-417). Estes á súa vez derivaban o seu poder a niveis menores, ficando nalgunhas ocasións desligada a tenza do propio castelo da do conxunto da terra de que fai parte. Así o vemos no caso do castelo de Ulver, actualmente chamado de Cornatel, no Bierzo: nun preito do que se dá razón en 1080 enfróntase o vigairo de Samos co tenente de Ulver, Pedro Vázquez, mais ao mesmo tempo entre os xuíces encóntrase Muño Muniz¹⁸³, que tiña o castelo (ed. Lucas Álvarez, : 342-344, d. 172).

¹⁸² Portela Silva (2002) fai un repaso historiográfico sobre o traballado arredor deste termo e a súa aplicación a Galiza, e conclúe, convincentemente, que a única interpretación posíbel no noso caso é a pidaliana, isto é, que a repoboación se limita a unha reorganización administrativa e nunca a unha repoboación literal. Este documento, aliás, é expresivo disto, ao se indicar o reparto «inter utroque abitantes divisit», isto é, entre os outros e os habitantes, ou sexa, entre os que viñan con Odoario executar a integración política e os nativos, asumindo por tanto a continuidade do poboamento e a organización previa.

¹⁸³ Este Muño Muniz é pai de Ximena Muniz, concubina de Afonso VI e sucesora na tenencia do castelo; trátase dunha liñaxe moi próxima ao monarca (Rodríguez González, 2007: 159). Sobre o recurso ao testemuño dos anciáns como proba e, especialmente sobre o seu papel neste preito en concreto, ver Andrade Cernadas (2012: 18-19).

Achamos relevante, porén, a pouca visibilidade que teñen as fortificacións nas confirmacións documentais feitas polos tenentes galegos en comparación cos doutros territorios peninsulares que tamén se ven asinando diplomas conservados no noso corpus. Así, aparecen os tenentes de castelos foráneos como *Castronouo*, *Castro Toraphe* ou *turris Legionis*, encanto no noso territorio, para alén de Castrelo de Veiga¹⁸⁴ e Castroverde, o habitual é non se recolleren termos castrais, senón os das entidades territoriais sen se facer mención explícita á fortificación, do tipo «comes domnus Fernandus tenens Monte Rosum et Trauam» (ed. Loscertales, 1976, v. II: 106, d. 77) en 1161 ou «Froila Ramiriz tenens Sarriam et Montemnigrum conf.» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 282-285, d. 141) en 1188.

Dentro das funcións gobernativas, unha das máis importantes, senón a máis, é a recadación de impostos. Novamente a *Historia Compostelá* achega exemplos claros para o século XII, vinculados co control das vías de comunicación. O castelo de San Paio de Lodo, na actual parroquia pontevedresa de Ponte Sampaio, controlaba o paso sobre o río Verdugo, punto clave na Depresión Meridiana e por tanto nas comunicacións norte-sur na Galiza occidental, e cobraba o tributo do portádego a quen pasase por alí. Na crónica nárrese que Raimundo de Borgoña cobrábao de maneira abusiva porque non tiña diñeiro suficiente para lles pagar aos seus soldados –indícase de maneira esaxerada que as persoas derramaban moitas bágoas porque eran mesmo despoixadas dos seus vestidos– mais que, por influencia dos consellos de Xelmírez, decidiu suprimilo tras pedirlle consentimento á súa esposa Urraca (ed. Falque Rey, 1988: 52). Porén, o dominio dunha pasaxe estratéxica non serve só para cobrar os tributos; noutra ocasión en San Paio foron presos de maneira arbitraria uns burgueses da cidade de Compostela (ed. Falque Rey, 1988: 382), o que serviu de pretexto para o enfrontamento que tivo Xelmírez co señor do castelo nesa altura, Fernando Eanes, aínda que o sarillo tivese a ver máis ben co apoio deste último a Tareixa de Portugal.

¹⁸⁴ Tense considerado que esta tenencia se correspondería con Castrillo de la Vega, en Palencia (ed. Lucas Álvarez, 1986: 586, índice), mais tamén se formulou a hipótese de coincidir con Castrelo de Miño (eds. Vaquero Díaz, Pérez Rodríguez, 2010: 500, índice). Non coincidimos coa primeira hipótese e achamos difícil de demostrar a segunda, aínda que estamos de acordo con esta última en que a localización da tenencia estaría en territorio galego.

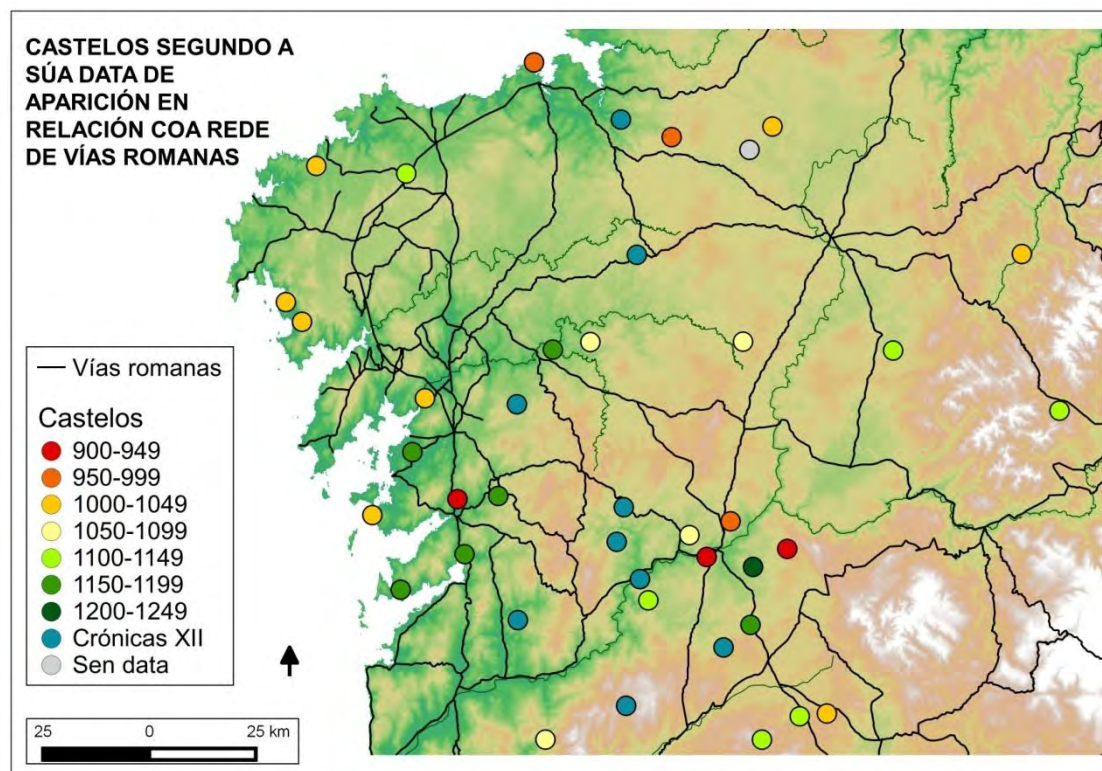

Imaxe 47. No Illote do Castelo, á esquerda, é onde se encontraba o castelo de San Paio de Lodo. Á dereita, a ponte nova sobre o río Verdugo, no punto en que desemboca na enseada de San Simón. A ponte medieval, aínda en uso, fica fóra da foto mais encóntrase subindo escasos metros o curso do río

Doutra vía diferente, a de acceso á Galiza polos montes Ancares, encargábase o castelo de *Autares*, e tamén a súa boa localización servía de maneira dupla á guerra e á fiscalidade. A *Historia Compostelá* conta como Xelmírez e o seu exército, voltando de Burgos de apoiar a raíña Urraca e aos casteláns contra o seu esposo Afonso de Aragón, tivo de enfrontar a *Nezanum Gudesteidem*, que «castellum sancte Marie de Octaris tenebat et omnibus Gallitie montana ingredientibus per fauces montium et concaua uallium aditum prohibere poterat» (ed. Falque Rey, 1988: 149). Ou o que é o mesmo, que podería impedirilles a todos o paso cara a Galiza a través daquelas gargantas e vales ao contar coa tenencia da nomeada fortificación, medida que, a pesar de ser partidario do Batallador, decidiu non levar a cabo aparentemente por causa da diplomacia do arcebispo de Santiago.

En *Autares* tamén se cobraba o portádego, ou *telonei*, tal como podemos saber por un documento de 1072 mediante o cal Afonso VI e a súa irmá Urraca deciden suprimilo (ed. Gamba, 1998: 22-25, d. 11). O texto, sobradamente coñecido no marco dos moi desenvolvidos estudos do Camiño de Santiago por causa da súa mención aos «populis non solum / Spanie, set etiam Italie, Francie et Alemandia» que se achegaban a visitar o sepulcro apostólico, sérvenos para ver como unha mesma localización, neste caso o porto de montaña de Valcarce, pode responder e ser igualmente útil a obxectivos diferentes. Tamén non é irrelevante que se trate do primeiro documento que Afonso asina como rei único, após deixar en fóra de xogo os seus irmáns García e Sancho, reis de Galiza e Castela respectivamente. Como no documento de San Paio, percíbese unha

contradición entre o exercicio deste dereito extractivo, que neste caso de *Autares* se manifesta como algo vindo dos tempos dos pais e avós, e unha má conciencia sobre o abuso que supón a súa práctica. Máis un síntoma do complicado que podería ser, nalgúns puntos, a asunción do discurso cristián coas situacións de abuso vinculadas coa xestión do poder privado que permitía o feudalismo.

Imaxe 48. Un número importante de castelos sitúase moi próximo ao trazado das estradas ou cunha boa visibilidade sobre elas, como poden ser San Paio de Lodo, Cedofeita, Lobeira ou Grobas. Algúns, como Ferreira, Louredo ou Cotobade, sitúanse ou proxéctanse sobre puntos de cruzamento de camiños. As vías representadas no mapa corresponden á proposta de camiños en uso na Idade Media elaborada polo proxecto de investigación Mercator-e e coinciden, na súa inmensa maioría, co trazado romano. Unicamente se lle engade o tramo Ourense-Pontevedra, ao pé do que se encontra, a propósito, o castelo de Orcellón

Son máis os diplomas en que no século XI se fai referencia á fiscalidade, e non só en relación co control de vías de comunicación. Na concesión que realizan Bermudo III e a raíña Urraca ao bispo Vistruario da terra de Carnota, incluíndo como xa foi indicado anteriormente os castelos de San Xurxo e Canedo, faise explícito que esta inclúe os tributos que é de dereito que os reis exerzan neles, tal como tería acontecido en tempos dos seus predecesores (ed. Lucas Álvarez, 1998: 157-158, d. 66). Este tipo de prebenda non está entón exclusivamente relacionada coa practicidade dos castelos no control dos camiños, nin se trata de impostos *ex professo* para erguer ou manter as

fortificacións¹⁸⁵ ou de prestar auxilio militar¹⁸⁶; encontrámonos ante o conxunto de gravames xerais relacionados co exercicio do poder público nunha terra concreta e cuxa execución se realiza na torre que funciona como centro do conglomerado político.

É posíbel que o pagamento de multas e impostos tivese sido realizado tamén en centros fortificados a pequena escala, isto é, nos chanzos máis baixos da cadea en que os aristócratas ían delegando as súas redes de poder. Aínda que o termo *penna*, e a súa variante *pinna*, é normalmente ambiguo e en escasas ocasións se pode confirmar que estea a nomear un castelo con certeza¹⁸⁷, hai algúns casos en que o indicio é cando menos digno de ser considerado. Por volta do ano 1000, Saúl, María e os seus fillos déronlle a Cresconio de Celanova a metade da vila de *Belli* como multa polo rapto¹⁸⁸ que cometeron, para así evitar seren feitos serviciais¹⁸⁹ na *casa de Pinna* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 250-258, d. 180). Ese lugar non está localizado¹⁹⁰, e tratados de maneira separada, ambos os termos *casa* e *pinna*, non terían necesariamente que contar cunha carga simbólica especial, aínda que o primeiro si pode referir en ocasións a asentamentos de certa relevancia¹⁹¹ e o segundo, como xa se tratou, a unha realidade

¹⁸⁵ Como exemplo do mantemento teríamos os *hominibus de alumenariis* da torre de Faro, de que falamos no apartado 9.1.4 e que se mencionan na *exquisitio magna* de 1019 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 146-149, d. 61) e como exemplo de edificación pódese ver a pasaxe da *Historia Compostellana* segundo a que todas as persoas deste Triacastela ao Océano –isto é, boa parte de Galiza– tiñan responsabilidade na construción das Torres de Oeste, mentres que os habitantes desde o río Iso –entre Arzúa e Boimorto– até o mar debían, por mandato rexio, acudir a elas dúas veces ao ano para se encargaren da súa reconstrución (ed. Falque Rey, 1988: 266).

¹⁸⁶ Temos, a finais do século XII, mencións claras a cargas de uso militar, como a fosadeira, tal como vemos nun documento de 1180 a respecto do castelo de Cotobade: «uel ab aliis ad predictum castrum uel burgum pertinentibus pro fossado seu fossadaria, pedidali uel alia quacumque uoce regia aliquid exigere uel accipere» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 258-260, d. 127).

¹⁸⁷ Xa foi apuntado no apartado 3.1 que esta voz é usada como topónimo de maneira frecuente e que, na maior parte dos casos, parece responder apenas a algún accidente terrestre ou rochedo. É diferente cando é usado como substantivo común acompañado de topónimo apostro, por exemplo, *Penna de sancto Iohanne de Covas* (ed. Lucas Álvarez, 1986: 458-461, d. S-12).

¹⁸⁸ O termo utilizado é *rausso*, unha grafía heterodoxa de *rausus*, que significaría segundo o *Lexico Latinitatis Medii Aevi Regni Legionis* «Acto violento, rapto, principalmente rapto de una mujer» ou ben a multa a pagar por un crime deste tipo (Pérez González, 2010: 656-657).

¹⁸⁹ Isla Frez (1992: 210-211) utiliza este caso como un dos exemplos mediante os que explica a condición de servicial e, concretamente, a dureza e empeoramento de circunstancias vitais que debía traer consigo, inferida no alto prezo que as persoas estaban dispostas a pagar para tratar de evitala.

¹⁹⁰ A vila de *Belli* foi localizada na actual parroquia de Velle, no concello de Ourense, encanto a *casa de Pinna* non foi situada con precisión, aínda que se apunta como probábel San Lourenzo da Pena, no municipio de Cenlle, ao outro lado do Miño e a máis de 20 km cara o oeste, tal como indica o editor da colección documental de Celanova (ed. Andrade Cernadas, 1995: 806, 830). Non aparecen no diploma máis datos xeográficos relacionados e non temos outras evidencias que nos permitan avanzar máis nesta hipótese, ora confirmándoa ora contrariándoa.

¹⁹¹ O termo *casa*, de ampla profusión e polisemia, acostuma referir a realidades encaixadas nunha destas tres categorías principais: vivenda; construción xenérica, que pode acoller funcionalidades diversas, como muíños ou fornos, por exemplo; e finalmente unidade de explotación rural ampla, incluíndo neste caso a súa propia *directura*, *mandamento* ou *prestatione* (Varela Sicero, 2008: 128-147). Creemos que o caso de *casa de Pinna* se inclúe con claridade neste último suposto, independentemente das súas características

castral. Non é porén irrelevante que para nomear esta edificación se usen os dous termos xuntos, con certa redundancia ou cando menos énfase, tratándose aliás dun lugar onde probabelmente se pague a *iudicatio* de crimes e onde hai persoas en condición de servidume¹⁹². A posibilidade de se tratar dunha pequena fortificación ou casa destacada en certa medida sería coherente co foco de poder, cando menos local, que sabemos que supuña a súa existencia. É preciso avanzarmos máis nesta dirección.

11.3. TODOS OS CASTELOS SON DO REI

As realidades son sempre complexas e, até no pequeno prisma que nos permite ver a fragmentaria información textual de que dispomos anterior ao século XIII, encontramos casuísticas diversas en relación coa xestión directa dos castelos, ou sexa, coas persoas que se encargaban deles desde dentro dos seus muros. No apartado 11.1 vimos como o control destes puntos estratéxicos era disputado por reis e aristócratas e que non eran estrañas aquelas veces en que as fortificacións eran arrebatadas, intercambiadas ou doadas entre uns e outros. Na man do arcebispado de Santiago, que participaba activamente nos enfrontamentos terreais, encontrábanse unha parte considerábel de torres, pero, aínda que a máis evidente, non era a única institución relixiosa que dispuña de edificios militares. O mosteiro de Sobrado, por exemplo, tivo nas súas mans os castelos de Navia (ed. Loscertales, 1976, v. I: 158-159, d. 127) e de Aranga (ed. Loscertales, 1976, v.I: 33-37, d. 6), e en Celanova achamos exemplos coma este do ano 1002, que para alén de ser tremendamente ilustrativo e literario nos dá nova da existencia dunha serie de *pennas* e *castellos* dependentes do cenobio xa naquela altura:

Dimisit oves in aperto et irruerunt lupi rapaces infra terminum et debitum monasterii sui. Venerunt filii Belial et adrapinaverunt domos monasterii sui et plebem que erat ex suo debito dissipaverunt usque ad internitionem. Et preserunt suas pennas et suos castellos, et fecerunt sicut gentes que Dominum non noverunt. Inter quos unde mentionem facimus presit Hosorius Didaci et sessore suo Monio Oveccoz homines quos dicimus de avixta

arquitectónicas. Lembremos que outras fortificacións tamén teñen sido nomeadas con este substantivo, como é o caso da «casam Sancte Marie quan uocant Lancatam» en 1019 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 146-149, d. 61). Ayala Martínez (1994: 188) afirma que o que predomina na voz *casa* é o factor socioeconómico e compara o seu uso co termo *mansum*, tan significativo noutras latitudes europeas.

¹⁹² Con independencia da súa posíbel natureza castral, a *casa de Pinna* era un centro dedicado aos negocios usurarios a través dun tipo de empréstimo chamado *renovo*, cuxa falta de pagamento supuña a redución a servidume da persoa endebedada (Sánchez-Albornoz, 1996: 306).

prope monasterii villam quam inquit Domenzi, et depredaverunt et arrapinaverunt et babtiderunt usque ad nece (ed. Andrade Cernadas, 1995: 366-368, d. 258).

O monarca continúa a ser, en todo momento, a punta da pirámide, posuíndo a lexitimidade teórica sobre o conxunto dos castelos. Porén, ocupa unha posición de balanza en que, aínda tendo a capacidade de se opor e vencer a quen se lle rebele, non ten unha capacidade de control directo sobre as accións de todos os seus súbditos, e menos daqueles máis poderosos. Desta situación parece dar conta xa a comezos do século XI a *Exquisitio magna* que tivo lugar en 1019 en Compostela entre o prelado *Vistruario* e os vigairos rexios, coa presenza de Afonso V, arredor dos dereitos da igrexa de Santiago concedidos polos seus antepasados e concretamente dos «castella que in ipsis testationibus et in ecclesario sunt edificata» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 146-149, d. 61). Por tanto, nesta especie de investigación, coñecer que castelos estaban construídos no señorío de Santiago, e concretamente *in ecclesario*, era fundamental. Isto parece confirmar, por unha banda, que para edificar e manter un castelo era imprescindible o beneplácito do rei, que se presenta como titular en última instancia, mais pola outra tamén se insinúa que non sería estraña a construción de torres por propia iniciativa señorial, que logo poderían ser «regularizadas» mediante documentos deste tipo.

Como xa indicamos anteriormente, o texto vai enumerando de maneira ordenada os testamentos dos monarcas anteriores, comezando polo primeiro, *Adefonso catholici*, até o oitavo, don Bermudo II, que fixo testamento «de Penna de Faro cum suis comitatibus et casatis et hominibus de alumenariis», pasando entre outros polo cuarto testamento en que se nomea a edificación da Lanzada por parte de Sisnando para a defensa contra os xentíos. A continuación explícanse unha serie de cláusulas e normas arredor da administración dos bens, que parecen ter o seu núcleo na protección dos dominios da igrexa das ameazas que supuñan outros señores territoriais:

Sine petitione pontificis non intrabit sagio in debitum Beati Iacobi, nisi super infanzones. Et si ibi intrauit per uerbum hominis sine iussione pontificis, postquam reges audierunt, mandauerunt illos inde eicere (ed. Lucas Álvarez, 1998: 146-149, d. 61).

Entre os bens que fican dentro do *debitum* da diocese de Iria, que se enumeran con detalle seguidamente, inclúense «illa penna per se Citofacta fuit edificata per iussionem pontificis domni Sisnandi», «in Montenegro alia penna quam edificauerunt similiter in ecclesiario» así como «Nemitos per omnes partes cum suis debitis et suis

ecclesiis et castellis et ecclesiario». Simplificando, o texto podería resumirse en que Afonso V, a cambio de exercer certo control sobre os dominios do bispado e moi especialmente dos castelos que alí había e se construíron, ofértalle á mitra protección contra outros aristócratas e as ambicións destes sobre as posesións de Santiago.

Este tipo de soporte real non é trivial, e repítese de maneira constante ao longo do tempo. Son ben explícitos dous textos, do ano 1128 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 219-229, d. 104) e 1140 (ed. Lucas Álvarez, 1998: 228-229, d. 109) respectivamente, en que Afonso VII insiste na autonomía da autoridade da igrexa compostelá sobre os castelos: en certa medida esas afirmacións convértense nun oxímoro, e o facto de estar el a referendar a completa titularidade do arcebispado fai que esta titularidade sexa, ao final, dependente da súa palabra. Máis para alén de cuestións discursivas, a soberanía práctica mantívose como un obxectivo en procura constante, até o punto de mesmo na altura de 1180 Fernando II ter a necesidade de referendar o seguinte:

Statuo pretere et confirmo in perpetuum ut ecclesia compostellana in tota terra que ad secularem iurisdictionem eius spectat ita plenum et integrum habeat dominium et potestatem, ut nemini nobili siue ignobili licitum sit ibi turrem uel quamcumque munitionem habere preter concessum archiepiscopi ecclesie Compostellane ac, si que ibi habentur, funditus diruantur a quibuscumque personis possideantur, ea scilicet pena imminente omnibus qui, non exquisito et impetrato consensu archiepiscopi et ecclesie, turrem uel quamlibet munitionem in ipsa iam dicta terra fundare uel construere ausi fuerint, ut loci dominio priuentur ipsi, si domini sunt, uel etiam alii qui tante presumptioni assensum illicite prebuerint, et applicetur locus ipse cum fundata / uel constructa turre uel munitione dominio et potestati archiepiscopi et ecclesie Compostellane (ed. Lucas Álvarez, 1998: 263-266, d. 130).

Tal vinculación do dereito á posesión dos castelos coa delegación de funcións gobernativas por parte da monarquía ten dado pé a unha elaboración historiográfica que se podería resumir na seguinte afirmación do investigador luso Nunes (1988: 24):

um castelo nestas circunstâncias é típico da Península Ibérica onde, pertencendo ao rei, servia de abrigo ou de base de tropas, o que o distingue dos castelos dos outros países europeos que foram, sobretudo, residências senhoriais fortificadas.

Achamos que, en boa medida, isto é coincidente en vista da documentación galega desde os exemplos máis antigos de que dispomos. No entanto, a realidade sempre é máis diversa do que calquera marco xeral que construamos sobre ela e, fronte á norma dos castelos baixo lexitimidade rexia, pódense encontrar sempre realidades complexas, con arestas non sinxelas de encaixar.

11.3.1. *Maurecatus*: un poderoso local co seu castro

Ao longo de toda a pesquisa tentamos fuxir da sobreinterpretación e, aínda a risco de deixar pasar elementos de interese, en caso de dúbidas optamos por non construír castelos no ar, permítase a expresión. Fuximos por tanto de dar por sentado que a mera existencia dunha mención castral implica o seu uso militar no período en que é mencionada –un erro non infrecuente en estudos deste tipo– e optamos por procurar indicios máis sólidos que o confirmen. No entanto, debe ser chamada a atención novamente sobre o facto de que, debido á orixe da documentación, existe un biés por causa da dificultade de encontrar fortificacións á marxe dos circuitos de alto nivel, isto é, do rei e os grandes aristócratas. Isto non implica de maneira categórica que non existisen e, como xa foi referido en anteriores ocasións, a arqueoloxía terá moito para dicir a este respecto no futuro.

O coñecemento das posíbeis redes menores de fortificacións é complicado, mesmo supondo que puidesen facer parte tamén da mesma cadea de transmisión do poder da que os casos estudados representan a cúpula. Un indicio podería ser, seguindo o ronsel de posibilidades da xa citada *casa de Pinna*, unha serie de *pennas* que son nomeadas acompañadas dun antropónimo e que aparecen na documentación de Celanova no século XI ou antes, como a *penna de Gutina* en 955 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 615, d. 453), a *penam de Saviniano* en 1003 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 262, d. 184) ou a *penna de Zendone* en 1063 (ed. Andrade Cernadas, 1995: 370-371, d. 260). Non é estraño o uso de nomes de persoa para identificar lugares ou elementos territoriais de diversa categoría, de maneira que un topónimo orixinado nun momento puntual e por un individuo concreto transcende longamente o contexto en que tivo orixe (Boullón Agrelo, 1999). Isto é, os antropónimos que acompañan as *pennas* chegaríannos desde un período anterior, en maior ou menor medida, aos documentos que nos informan sobre elas. Aliás, mesmo en caso de non ser así, poderíansen estar a falar de pedras ou penedos que por calquera motivo, poñamos por acaso que fan de linde das terras de alguén relevante, son recoñecidas tamén por un nome de persoa.

Unha hipótese sería, á sombra da terminoloxía e da alerta que nos dá a existencia de *pennas* e *castelos* vinculados a Celanova (ed. Andrade Cernadas, 1995: 366-368, d. 258), que se tratase de fortificacións a pequena escala baixo a man de persoas destacadas na comunidade local. Mais achamos que tal teoría non pode ser

sostida. No caso de *Gutina*, por exemplo, a súa *penna* aparece nunha enumeración de lindes dunha vila que foi vendida antecedita por dúas vivendas doutras persoas, «iuxta domum Hordoni et inde iuxta casa de Teodila et inde in penna de Gutina» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 615, d. 453). No entanto, é tratada de maneira diferente: encanto as primeiras son referidas coa preposición *iuxta*, porque os límites pasan perto das casas, a pena está acompañada de *in*, de maneira que os termos pasan exactamente por ese lugar, o que resta verosimilitude á posibilidade de este ter entidade propia. No que refire a *Saviniano*, parece que poida ter sido unha persoa cunha certa cantidade de propiedades, xa que noutro documento do ano 1005, un ano despois da aparición da súa pena, indícase que o linde doutra herdade vendida «feret in agro de Saviniano» (ed. Andrade Cernadas, 1995: 263, d. 185). Porén, o que se está a vender en ambos os casos é apenas unha cuarta parte dunha viña, o que nos reduce a unha escala tan pequena en que existencia dunha fortificación a funcionar como límite resulta inverosímil. Non se encontran, por contra, casos en que outros indicios circunstanciais si nos orienten nesa dirección, de maneira que a hipótese de aproveitar *penna + de + nome propio* como indicio dunha posíbel realidade castral parece non ser frutuosa.

Máis ambiguos son o *castro de domo de domno Lucido* (ed. Andrade Cernadas, 1995: 282-283, d. 202), mencionado como límite en 1009 e cuxa natureza concreta descoñecemos, ou *Castro Domniz* en 1011 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 231-232, d. 94), que parece responder a unha unidade territorial e cuxo nome deriva, etimoloxicamente, dalgún *dominus*, tal como foi analizado no apartado 6.1. Sesenta anos máis tarde, en 1070, aparece *Castro Guti* tamén na descrición dos termos dunha vila (ed. Lucas Álvarez, 1986: 379-380, d. 201). Para alén do posíbel antropónimo –*Gutus* coas súas declinacións aparece con relativa frecuencia como nome propio masculino na documentación do período–, é interesante porque dá nome á casa fidalga de Castragude, que ten o seu solar principal moi perto do castro do mesmo nome. Seguindo a Vázquez Seijas (Vázquez Seijas, 1962, t. III: 273-274), hai novas da existencia dunha torre «al pie del elevado castro celta», que sería a primeira residencia familiar antes de construíren un novo edificio en XVI un pouco máis afastado –xa a finais do XVIII abandonarían definitivamente o lugar de Castragude para residir nas súas posesións en Eimer, aldea que, tamén, aparece como límite no documento de 1070–. Aínda que descoñecemos que é o que había naquela altura na contorna do antigo castro de *Castro*

Guti, o certo é que a información de que dispomos insinúa unhas relacións ben suxestivas.

No entanto, para alén destas propostas interesantes porén demasiado escasas dun punto de vista do soporte textual, dispomos dun caso para o que a documentación achega un pouco máis de información. Nun diploma do ano 1055 do tombo de Samos o presbítero Arias ou *Arianus* e a súa nai Ermesenda dóanlle ao abade Diego de Samos unhas *villae* que posúen no territorio de Corvelle e en troca reciben até o momento da súa morte unha herdade no lugar chamado *Castro Maurecati* (ed. Lucas Álvarez, 1986: 94-96, d. 17). Ás luces do texto, este *Castro Maurecati* resulta enigmático. É a única que vez que se manifesta no noso corpus e aparece nomeado, en voz de Arias, primeiro como un «locum, quem dicunt Castro Maurecati», no seo do cal se encontra «ipsa vestra hereditate» que recibe como doazón, para referirse a continuación a esa mesma herdade como «ipsum fundamentum in ipso castro quo vocitant Maurecati». Recoñécese entón como *locum* e como *castro*. No entanto, a descrición detallada da propiedade que é obxecto do intercambio caracterízase cos atributos propios dunha *villa*. Vexamos:

pro ipsa vestra hereditate, que vos nobis datis de vestras manus hic in ipsum locum, quem dicunt Castro Maurecati, ut teneamus illa de vestro dato et edificemus et plantemus eam in quantum augmentare vel proliferare potuerimus.

Para a continuación insistir:

ipsum fundamentum in ipso castro quo vocitant Maurecati cum suis terminis et exitus, cum domos que in eis sunt, vel quantum ibidem cum Dei auditorio potuerimus fundare vel edificare.

Repárese nos fragmentos que vimos de citar. Nese *fundamentum*¹⁹³ ou *hereditate* que se encontra en Castro Maurecati, pódese edificar e plantar, como en calquera *villa*; e tamén como calquera *villa* conta con *terminis et exitus*, é dicir, cos seus límites e coa súa contorna¹⁹⁴. Estas expresións, talvez máis que falárennos das particularidades, responden a fórmulas enumerativas ou descritivas propias dun modo de redacción notarial característico dos séculos X e XI en que as doazóns deste tipo eran habituais (Davies, 2007; Varela Sieiro, 2008: 266). No entanto, nesta ocasión vaise un

¹⁹³ Do termo *fundamentum*, cuxa tradución máis literal é «alicerce», recóllense outros significados máis amplos como o conxunto de edificios que forman un lugar concreto ou mesmo o terreo cultivábel en que se asenta unha propiedade obxecto de doazón. Con este último sentido, sinónimo de «propiedade rústica», interpretamos nós a aparición desta palabra no texto (Varela Sieiro, 2008: 81-83).

¹⁹⁴ O termo *exitus* ten, segundo Varela Sieiro (2008: 265-282), tres usos hexemónicos: saída dun lugar, terreo contiguo a unha casa ou contorno dunha propiedade inherente á mesma. Neste caso decantámonos por esta última acepción.

bocado alén e si se concreta que alí hai mesmo edificacións, hai casas: «domos que in eis sunt».

Mais o que era exactamente ese *Castro Maurecati* a mediados do século XI? Estase a falar dun lugar preciso –do emprazamento dunha fortificación– ou utilízase o nome dun castro para nomear un espazo máis amplo? De ser un enclave fortificado, trátase dos restos dun asentamento castrexo ou é un castelo en uso no tempo dos protagonistas do texto? E se ningunha destas opcións é correcta, poderase tratar dunha *villa* ao uso, da que no documento se entrega só unha parte? Está construída nun hipotético castro orixinario ou simplemente herda o seu nome, independentemente da súa situación?

Aínda que o que levamos analizado até ao momento no corpo desta tese de doutoramento facilita unha clave de análise, a resolución destes problemas non é sinxela e o documento complicase aínda máis se ollamos non só ao *fundamentum* que Arias e a súa nai reciben, senón ás *villae* que entregan en troca. Trátase dunha *villa* que Arias recibe precisamente da súa nai e doutras tres que conseguiu mediante intercambio cun familiar de nome *Eroni* e con outros parentes. Das catro, aquela que obtén da proxenitora parece a de maior relevancia, até o punto de se referir a ela como «*ipsum locum sancte Eufemie vel sociorum eius*», isto é, o lugar de Santa Eufemia e os seus elementos asociados, as tres outras vilas, de menor protagonismo, «*qui ibidem in ipso castro sua ratione habuerunt et in eiusque girum (...) hic in Corveli*». Quere dicir, as catro entidades que a familia doa encóntranse á súa vez nun castro (ed. Lucas Álvarez, 1986: 94-96, d. 17). Parece pois que o termo castro non se limita, estritamente, a un emprazamento fortificado: un castro insólito sería aquel que, no seo das súas murallas, puidese acoller catro asentamentos campesiños diferenciados.

Tal como interpreta Carlos Ayala en casos similares en León (Ayala Martínez, 1995: 143-145), parece que a voz *castrum* pode funcionar como equivalente de *territorium* e de *valle*, ou, se non queremos encadrarnos nunha sinonimia rixida mentres falamos no marco da hipótese, digamos como un espazo supralocal que presenta certa coherencia. Como apuntamos no Capítulo 6, non é descartábel a posibilidade de que este tipo de espazos falasen da continuidade do terreo vinculado a un antigo castro: malia ter desaparecido o enclave militar e con el todas as súas funcións, déixanos como recordo de longa duración unha maneira de concibir a súa contorna. Un recordo que se plasma na existencia dun *territorium* altomedieval que coincide en maior ou menor

medida coa área de influencia que antano tivera un vello núcleo castrexo e que se manifesta ao ser definido mediante o uso do termo *castro*.

O que acontece é que esas vilas xa se encadran nun outro territorio, o *territorio Corveli*, que se menciona de maneira explícita. A situación non é sinxela: no troco temos por un lado catro vilas en *Corveli* que se encontran dalgunha maneira vinculadas a un castro, do que descoñecemos todo, e polo outro unha herdade, descrita coas características dunha vila, que se encontra nun castro que leva por nome *Maurecati*. Á vista disto, unha posíbel hipótese sería que o castro sen nome co que se relacionan as catro vilas doadas por Arias e Ermensenda sexa o mesmo *Castro Maurecati*. Desta maneira, todos os elementos da transacción se encontrarían no marco do territorio de Corvelle e, máis concretamente, nos arredores dun castro, que aínda que non nuclea ningún territorio si conserva o seu nome e funciona como referencia espacial en relación á cal situar lugares concretos.

A toponimia non contradí esta opción. Segundo Baliñas Pérez (1998: 273), o territorio *Corveli* foi unha das «pequeñas circunscripciones en que se subdividía por motivos administrativos, jurisdiccionales y fiscales el extenso patrimonio y dominio del monasterio de Samos» e o seu núcleo correspondía ao espazo da actual parroquia de Corvelle, ao leste do concello lugués de Sarria, e da súa adxacente, Santa Eufemia de Santo Antolín. Os topónimos que aparecen no documento de que estamos a falar encóntranse no marco destas dúas parroquias e na súa contorna máis próxima. Santa Eufemia é, lembremos, o nome da propiedade que até 1055 posuíu a señora Ermesenda. As referencias que no texto acompañan a mención deste espazo, «subtus monte Serio circa terminum Guimir discurrente rivulo Erizon» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 94-96, d. 17), tamén son facilmente localizadas nos arredores: *monte Serio* sería o monte de Monseiro, na parroquia lancará do mesmo nome, *Guimir* a aldea de Goimil en Seteventos, concello de Sarria, e o *rivulo Erizon* algún dos diversos regatos que conflúen co Sarria pola marxe esquerda, quizais o coñecido como río de Vilouzán, que rega precisamente Goimil, Santa Eufemia e Corvelle¹⁹⁵. Nun documento que Lucas Álvarez data en 1026 o abade Diego de Samos dota o mosteiro de Santo Antolín fundado, precisamente, na «villa que Guimir nuncupatur» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 74-79, d. 7).

¹⁹⁵ Aínda que, de seguirmos a Bascuas López (2000: 365), sería o río de Toubille, un bocadiño máis ao norte e afluente xa do Neira.

Corveli só consta como territorio no documento que estamos a analizar, mais aparece, iso si, en numerosas ocasións ou nomeado directamente como *villa* ou como topónimo xenérico cuxa natureza non fica aclarada¹⁹⁶, mais que polo xeral conta con características propias dunha *villa*. A xerarquía territorial nesta pequena área non fica clara a estas alturas, aparecendo en ocasións o territorio Goimil, o territorio Monseiro, o territorio Sarria ou un combinado dos mesmos¹⁹⁷. Un inventario das herdades de Santo Antolín achega unha posibilidade que talvez nos aclare un pouco o aparente caos, ao explicar que o nomeado cenobio se encontra «in valle Sarrie et territorio Guimir et Corveli» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 79-84, d. 8); isto é, Sarria representaría o espazo amplo, o conxunto do val bañado por este río de considerábeis dimensións, mentres que a pequena área que estamos a analizar sería o territorio de Goimil e Corvelle. Non nos atrevemos a aventurar se Goimil e Corvelle se identifican como dous diminutos territorios contiguos ou se o territorio en que se encontran estas dúas entidades é denominado alternativamente co nome dunha e da outra.

En calquera caso, a conclusión máis sensata talvez sexa que, mesmo usándose o termo *territorio*, non se está a falar nesa altura de unidades territoriais con límites ben definidos e funcións administrativas estábeis, senón máis ben de referencias até certo punto fluctuantes, recorrendo a elementos representativos da paisaxe natural —o val do Sarria, o monte de Monseiro, o río *Erizon*— ou humana —as *villae* de Corvelle e Goimil—. Ante isto, unha posibilidade sería que, nesta descrición do espazo que varía duns documentos a outros e que recorre a elementos paisaxísticos como puntos referenciais, as mencións ao castro do que fala no noso documento de 1055 talvez poderían ter connotacións semellantes. Tanto en Corvelle como en Santa Eufemia encóntranse, non lonxe das respectivas igrexas, os restos cadanseus poboados castrexos. Ademais, nos escasos cinco quilómetros que separan Corvelle do citado *monte Serio*, encontramos até cinco castros máis, nomeados na cartografía do IGN como castro de Loureiro, de Cabezais, de San Xoán, de Viládega e de Seteventos, chegando así a un total de sete. Este último, que leva o nome da parroquia na cal, por acaso, se encontra a aldea de Goimil, ten un tamaño considerabelmente maior que os outros, de maneira que non é

¹⁹⁶ Como *villa* aparecería nos documentos 7 e 18 e como xenérico nos 9, 11, 12, 13, 19, 54, 69 e 205 (ed. Lucas Álvarez, 1986).

¹⁹⁷ Tales combinacións serían do tipo «in territorio Monseiro in valle Godemir» e «territorio Sarrie et Monteseri» (ed. Lucas Álvarez, 1986: 84-85, 90-93, d. 9, 15). O resto de casuísticas pódense ver na mesma colección nos documentos 7, 9, 10 e 13.

descartábel que, como acontece en moitas ocasións, tivese nalgún momento certo papel xerarquizador sobre os pequenos asentamentos que o rodean.

Imaxe 49. Os actuais núcleos de Corvelle e Goimil na esquina superior esquerda –entre eles encóntrase Santa Eufemia de Santo Antolín, non representada no mapa por cuestións de escala– e Monseiro na inferior dereita. No medio destes dous espazos, os cinco castros indicados con iconos de tres puntos. Mapa 1:25.000 IGN

Poderíamos aceptar entón que *Castro Maurecati* fose o nome primitivo do castro de Seteventos, ou no seu defecto dun dos outros seis castros arredor, e que nas súas inmediacións se encontran as propiedades todas cantas permutan os protagonistas do noso diploma? É unha hipótese que non podemos descartar de maneira definitiva porén que achamos pouco probábel. Se as bases para esta identificación xa nos parecen débiles por si propias, a maiores encontrámonos de fronte con tres evidencias que obrigan a pór en cuestión o anterior argumentario no seu conxunto, sendo a primeira que, seguindo a literalidade do texto, en ningún momento se fai explícito que a propiedade que o abade Diego cede a Arias no *Castro Maurecati* estea no *territorio Corveli*. Tampouco di o contrario, certo é, mais é un facto que as mencións a Corvelle aparecen só describindo as propiedades que doan Arias e Ermensenda; o *Castro Maurecati* e o *fundamentum* que se outorga nel poden estar ou non estar nesa mesma área.

A evolución natural de *Maurecati* ao galego é Morgade (Martínez Lema, 2014: 1280-1298), aínda que existen outras variantes menos habituais, como é o caso de

Mourigade, topónimo maior rexistrado nos concellos de Cuntis, Ames e Pontearcas. Fronte a estes tres, Morgade aparece 14 veces no *Nomenclátor* da Xunta de Galiza que recolle os núcleos de poboación da comunidade¹⁹⁸. Non é, por tanto, un nome extraordinario, porén tamén non é abundante. O *Buscador de topónimos* desta mesma institución, vai un paso alén en precisión e localiza un total de 37 Morgade e 6 Mourigade, incluíndo non só entidades humanas senón tamén outros elementos como vías, accidentes terrestres e costeiros, augas e terras¹⁹⁹. No entanto, este recurso proporciona información que pode resultar enganosa para un traballo das características do noso, ao recoller topónimos vinculados entre si e cunha orixe común. Por exemplo, nunha mesma aldea de Morgade pode recoller tamén o regato de Morgade, a leira de Morgade etc., outorgándolle a cada un unha entrada diferente.

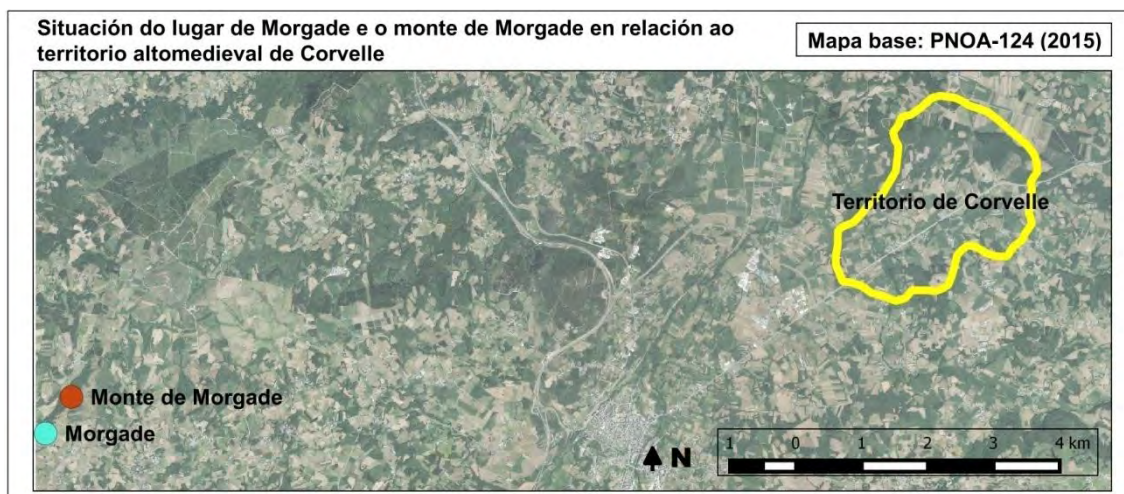
Sexa como for, se optásemos por aceptar que *Castro Maurecati* si está en Corvelle, teríamos que asumir que nos case mil anos que nos separan do texto con que traballamos ese topónimo tería desaparecido: non hai ningún posíbel derivado de *Maurecati* na área do territorio de Corvelle-Goimil. Non é estraño encontrar nos documentos altomedievais nomes de lugar dos que a día de hoxe non fica pegada, e aínda é máis frecuente a perda do termo cando denomina asentamentos castrais, en comparación, por exemplo, co caso das *villae*. Ora ben, facer unha identificación certa sen contar nin sequera cun topónimo posíbel é, sen dúbidas, arriscado. Aquí o segundo problema. Se por contra ampliamos a busca de rexistros toponímicos coincidentes da pequena área inicial ao conxunto do val do Sarria, a cousa muda: no mesmo concello sarriao, a escasos dez quilómetros de Corvelle, está situado o lugar de Morgade, que acolle actualmente un albergue de peregrinos.

Morgade encóntrase na parroquia da Pinza, na valgada dun pequeno monte que divide as concas dos ríos Sarria e Miño. Un monte que, de facto, se chama tamén monte de Morgade, de cuxo cumio se divisaría, segundo as veciñas do lugar –agora está estremamente cuberto de vexetación– o val do Sarria e no cal se encontra un castro, segundo o Inventario IPAG, da Idade do Ferro. É non obstante unha hipótese non conclusiva ao non se teren realizado escavacións que o confirmen, o que abre tamén a posibilidade de *Castro Maurecati* non ser un xacemento antigo senón unha fortificación funcional nesa altura do século XI. Isto sen abandonarmos a idea xa adiantada de non

¹⁹⁸ Dispoñíbel en liña: <https://www.xunta.gal/nomenclator> [Última consulta: 20/05/2018].

¹⁹⁹ Dispoñíbel en liña: <http://toponimia.xunta.es/Buscador> [Última consulta: 20/05/2018].

haber necesidade de ter relevancia construción ningunha, caso de se tratar nun *castro* entendido como ámbito territorial, seguindo Ayala Martínez.

Imaxe 50.

Maurecati é, en todo caso, un termo a priori pouco susceptible de se utilizar para un castro antigo. Estamos ante o xenitivo do antropónimo *Maurecatus*, nome propio que significa 'amourado', derivado de *maurus*, e que foi levado por primeira vez «polo fillo dun rei cristián e unha cativa mourisca», como recolle Boullón Agrelo (1999: 309), isto é, polo rei Mauregato, na segunda metade do século VIII. Outra hipótese que propón a autora sería que se tratase dun derivado de *maurus* e o xermánico *Gatus*. Estamos, en calquera dos casos, ante un nome de persoa de orixe medieval vinculado a un asentamento castral, circunstancia que pode derivar de multitude de situacións mais que con certeza nos remite a unha resignificación dese espazo nos séculos que nos atinxen.

A aparición de *castra* acompañados a antropónimos «de orixe hispanovisigodo» é algo que Gutiérrez González (2001: 95) identifica na zona de León desde o século X, e que interpreta da man dun proceso expansivo promovido pola monarquía mediante a creación dunha rede de fortificacións en mans dos seus delegados directos, que exercen funcións gobernamentais. Esa é a interpretación máis estendida, e é aplicábel sen maior problema en numerosos contextos. Porén, non é a única posíbel. Carvajal Castro (2014: 11-29), centrando o seu estudo nun caso concreto moi ben documentado, o castro de Melgar, tamén en área leonesa no século X, demostra que a aparición dese tipo de enclaves non estivo necesariamente vinculada ao proxecto político da monarquía, mais que a súa emerxencia puido estar moito máis condicionada

por procesos que se daban a nivel local. No seu caso de estudo, os reis nunca interviñeron directamente: Melgar constituía un espazo ocupado por unha sociedade profundamente arraigada no territorio, de carácter esencialmente campesiño, na que, nesa altura, algúns grupos eran quen de alcanzar unha posición dominante no entorno.

Para o *Castro Maurecati* non contamos con tanta información como da que dispuña Carvajal, porén si existe algunha pista. Nun documento do ano 1020, isto é, trinta e cinco anos antes do texto que vimos de analizar, o *frater Vandilani* doa ao mosteiro de Samos as súas posesións en Corvelle e explica, na súa enumeración, como é que as foi conseguindo. Vexamos:

[concedo et offero] villa in Corveli, que fuit de Segeredo et de Tota, quos incartarat Morecadus et Iulia ad Fredenando Violenciz et post suam mortem presit ea Tanito Violenciz; et habui iuditium ego frater Vandilani cum ipso Tanito Violenciz super eas et dedi ei pro ea ad ipsum Tanito Violenciz I bovem optimum et lentios XI et reliquit eam primitur de sua manu per firmitates, quas ad illum facerat et ille mihi fecit etiam et pro meo renovo, que dispersit Morecadus et Iulia, cupa de L^a modios plena de sicera et XXX^a de modios de civaria secunda et porcos tremissales XII et porcas III et oves VII, capones XI (ed. Lucas Álvarez, 1986: 98-100, d. 19).

Vandilani explica como a vila que doa en Corvelle dependía en última instancia dun tal *Morecadus* e unha tal *Iulia*. Estes cedéranlla por escritura primeiro a *Segeredo* e *Tota* e despois a *Fredenando Violenciz*, tras a morte do cal *Tanito Violenciz*, posibelmente irmán seu, se fixo con ela. Non conforme ca situación, *Vandilani* tivo un preito con este *Tanito* e finalmente conseguiu a vila en troque dun estupendo boi e once lenzos. Feito o intercambio, iso si, aínda tivo que pagar o *renovo*, isto é, o empréstimo que recibira de man dos propios *Morecadus* e *Iulia*, mediante un novo pagamento neste caso de cebada, porcos, ovellas e capóns. Parece que, independentemente de quen posuía da *villa* en cada momento, esta parella ostentaba un poder central sobre o que acontecía nese lugar, en Corvelle.

Por todo isto, é razoábel pensar que unha persoa cun papel social destacado, xusto no pequeno territorio de Corvelle e cun nome tan pouco frecuente como *Morecadus*²⁰⁰, fose o titular dun *Castro Maurecati* en que se encontra unha *villa* que se

²⁰⁰ En todo o Tombo de Samos aparecen derivados de *Maurecatus* en tres documentos máis. Un deles, o número 69, de 1020 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 191-193), é unha copia case exacta do número 19 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 98-100), que xa analizamos. Outro, o S-1 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 439-443), é moito anterior, do ano 904, e fálanos dun *filius Mauregati* que herdou do seu pai un agro en Barbadelo, tamén en Sarria. Por último, no diploma 123 (ed. Lucas Álvarez, 1986: 270-274), redactado entre 1038 e 1057, aparecen no inventario dos homes de Lóuzara, no actual concello de Samos, *Menendus Morgatiz*

permuta con outras *villae* precisamente en Corvelle só trinta e cinco anos despois da aparición documental deste *Morecadus*. A existencia dun monte co nome de Morgade a menos de dez quilómetros de Corvelle achéganos un probábel emprazamento para a fortificación, situando a área de influencia de *Morecadus* ás dúas beiras do río Sarria. Esta hipótese parécenos, polo momento, a máis acertada; cando menos hai indicios para propórmola antes que as outras que foron formuladas. Non encontramos, iso si, máis información sobre quen era este home, e por tanto non podemos saber se no ano 1055 continuaba vivo ou se por contra o seu castro, fose agora de quen for, ficou co seu nome após o seu pasamento. Resta por saber tamén como se concreta a realidade territorial relacionada coa contorna do *Castro Maurecati*, ou cal era a natureza construtiva deste lugar. As incógnitas son moitas, mais en si propias deitan luz.

que casou con *Eldonza Pelaiz* coa que tivo ao pequeno *Osorius*, e *Dauti Morgatiz*, que colleu muller en *Villare Arsindi* chamada *Aragunti Gatoniz* coa que tivo tres pequenos; isto é, *Menendus* e *Dauti* eran fillos dalgún *Morgatus* ou similar. En ningún destes tres descendentes de *Maurecatus* encontramos vínculos que nos permitan relacionalos con *Morecadus* de Corvelle, aínda que si se evidencia que non é un nome completamente estraño nesta área.

CONCLUSIÓN DA PARTE III: CEDOFEITA E A VIDA DOS CASTELOS ALTOMEDIEVAIS

A primeira mención documental que coñecemos de Cedofeita é un texto, datado en 916, en que os reis Ordoño II e Elvira fixan os marcos do mosteiro de San Salvador de Lérez e indican que os límites do mesmo pasarían «ad Petram scriptam, quae est in muro de Citofacta», para a continuación presentar o cenobio da seguinte maneira:

Et est istud Monasterium fundatum in terra Saliniensi subtus castellum quod ab antiquis temporibus Citofacta nuncupatur, discurrente fluvio Lerz, sub Iriense Diocesi, Episcopo Sisnando Iriensi in Loco Apostolico S. Iacobi (ed. Flórez, 1792: 354-358).

Ese diploma non está contido en ningún dos cartularios do noso estudo, e se non o consultásemos por outras fontes teríamos unha idea diferente da súa orixe e non sería incluído no grupo de primeiros castelos que aparecen xa polos comezos do século X. Aí a conclusión inicial desta parte: para que o relato creado sobre os castelos sexa estritamente minucioso no concreto a revisión documental debería ser aínda maior, completa se iso for posíbel²⁰¹, e sobrepasar os límites que unha pesquisa como esta se pode permitir. Mesmo así, os acasos da conservación diplomática apenas achegarían hipóteses concluíntes sobre un par de edificios, encanto na maioría de casos continuaría habendo máis sombra do que luz e ficarían á espera dunha información extra que, por inexistente, nunca chega. A claridade está no colectivo, na visión desde lonxe, e en como casos especialmente representativos como este encaixan de maneira ilustrativa

²⁰¹ Non obstante cremos que, de se completaren as presentes análises cos materiais que fican fóra do noso corpus documental as dinámicas serían, en esencia, as mesmas. González Paz (2009a: 261-262) fala do caso de *Castellum Minei*, que aparece como castro en 841 e 897, tamén en 998 como *Castro de Mineo*, para logo xa estar recollido varias veces no século XII coa súa denominación completa e ser mencionado por última vez en 1164. O destino da fortificación pasaría por ser «abandonada un pouco máis tarde, tras a construción da torre de Marce», de maneira que sería un castelo estritamente altomedieval, segundo o autor, que recoñece que non é posíbel a certeza diso sen a realización da correspondente escavación arqueolóxica. Tamén á espera dela, inclinámonos á vista da revisión documental conxunta por interpretar que naquelas primeiras mencións do século IX o máis probábel é que non se falase aínda de algo que poidamos definir como castelo.

nun esquema construído por informacións menores e fragmentarias doutros moitos castelos dos que nunca saberemos tanto.

Imaxe 51. Unha das varias inscricións, neste caso cruciforme, que son aínda hoxe visíbeis nos penedos nos que se asentou o castelo de Cedofeita

A referencia a unha pedra escrita²⁰², o feito de estar a funcionar de límite e especialmente a referencia a que o lugar era chamado así *ab antiquis*, son indicios que poderían insinuar que a referencia está a tratar dun castro antigo como os casos en que xa nos detivemos na Parte II. Tamén falamos xa, ao fío do *muro de Mahamud*, do termo *muro*, que por pouco frecuente non permite indagar con concreción sobre as realidades para as que se escolle como significante. No entanto, sería un raro caso en que o termo *castellum* fose usado para un poboado prehistórico, pois xa ficou explicado como as posíbeis confusións orbitan arredor do termo *castrum* —e especialmente a partir do século XII—, o que nos fai pensar que efectivamente se trataría nesta ocasión dunha fortificación en uso, de características previsibelmente modestas, anterior a 916. Ao non se dispor até onde sabemos de resultados de escavacións que o confirmen, poderían ser obras edificadas *ex novo*, coincidindo coa hipótese que defende González Paz (2009a: 364), ou ben de obras de reaproveitamento, talvez o nomeado *muro* relacionado coas estruturas dun castro antigo, tal como propón inicialmente a categorización que se fai no Inventario IPAG.

²⁰² No contorna do castelo existen aínda na actualidade varias inscricións medievais, inventariadas Inventario IPAG baixo o código GA36038009.

Un século máis tarde, en 1019, na xa analizada *Exquisitio magna* presidida por Afonso V en que para esclarecer os dereitos da igrexa de Santiago se fai un repaso polos testamentos dos seus antecesores, recóllese a seguinte información: «illa penna per se Citofacta fuit edificata per iussionem pontificis domni Sisnandi in ipsius debitum desuper exaratum» (ed. Lucas Álvarez, 1998: 146-148, d. 61). Tamén se relaciona nese mesmo texto unha serie de vilas co castelo e, en consecuencia, coa mitra compostelá da que este dependía: «villas que sunt in giro Citofacta et sunt de ecclesario», indicando certa proxección territorial da torre, que funcionaría como garante dos dereitos eclesiásticos na área, con certeza dunha maneira máis clara do que o facía do documento máis antigo. En ambos, iso si, aparece o lugar vinculado a un bispo compostelán de nome Sisnando.

No texto de 916 tense que tratar, necesariamente, de Sisnando I de Iria, que efectivamente estaba á fronte da mitra nesa altura. No diploma de 1019 non está tan claro xa que refire á edificación de Cedofeita nun momento pretérito indeterminado e en tempos dun bispo Sisnando do que tampouco se achega máis información, o que nos podería retrotraer novamente a Sisnando I, pois o castelo xa estaba construído na súa altura e non sería inverosímil que el tivese realizado algunha obra de construción. No entanto, o sensato parece asumir que nesta ocasión se está a falar de Sisnando II, non só porque a maior proximidade temporal fai máis viábel a súa presenza no escrito senón tamén porque, unhas liñas antes, se indica que o tal Sisnando fixera construcións tamén na Lanzada, neste caso, especifícase, para combater os xentíos, situándonos así con claridade nas campañas de defensa contra as invasións que levou a cabo o segundo dos bispos con este nome —e nunha das cales, aliás, faleceu—. Estaríamos asumindo entón que as edificacións ás que se refire o texto 1019 serían unha reconstrución ou remodelación do que estivera construído previamente, algo que non se escapa en absoluto do ordinario.

Esta hipótese, que nós abrazamos, tería dado pé a que, continuando a narrativa, na historiografía galega se teña asumido Cedofeita como unha das fortificacións construídas por Sisnando II para a defensa dos asaltantes viquingos. Efectivamente el edificou Cedofeita, entre outros castelos, e algúns deles estaban pensados para a protección fronte as invasións. Mais mesmo aceptando iso, non se pode presupor que, por ter sido así no caso da Lanzada, todas as fortificacións promovidas polo bispo terían necesariamente a mesma motivación. De facto, nesta ocasión, como enuncia Pires

(2017: 207), unha vez «que o castelo nño se encontra adjacente ao río Lerez, é difícil perceber como é que ele podía barrar o acceso ao interior a qualquer frota que navegasse para montante». E é que para alén da protección das fronteiras mariñas do reino, é sabido que Sisnando II tiña tamén un proxecto de afirmación política interna, e non debemos perder de vista esta perspectiva en relación co facto de Cedofeita se encontrar nun punto con visibilidade sobre a ría de Pontevedra e sobre o espazo prioritario de comunicación que é Depresión Meridiana²⁰³, principal vía vertebradora do territorio galego aínda hoxe. En calquera caso, tamén no pasado, as utilidades, cantas máis, mellor.

Imaxe 52. Desde o alto do escarpado monte en que se sitúa Cedofeita hai unha vista completa sobre o comezo da ría de Pontevedra e o espazo sobre o que hoxe se estende a cidade do mesmo nome. No entanto, esta proxección visual é difícil de apreciar na actualidade por causa da densa floresta que o cobre

Cedofeita mantén o seu uso no século XII e adáptase á realidade do seu tempo, ostentando unha xurisdición propia sobre un territorio, tal como podemos ver nunha confirmación de Afonso VIII en 1188²⁰⁴, e facendo parte dos sarillos políticos entre a monarquía e as elites galegas da época. Anos antes, en 1169 Fernando II dóalle á igrexa de Santiago o seguinte:

uestris castellum de Cidofacta per terminos suos nouissimos et antiquos cum omni suo regalengo et honore et caracterio septem ecclesiarum et cum iurisdictione et reuerentia

²⁰³ Pola propia parroquia de Lerez onde se encontra o castelo pasaba unha vía romana, unindo Braga e Lugo, que no Inventario IPAG leva como código o GA36038011.

²⁰⁴ «Ex quibus hec propriis duximus exprimenda uocabulis: Detiam, Salnes, Citofacta, burgum quod dicitur de Ponteueteri...» (Lucas Álvarez, 1998: 282-285, d. 141).

Ou sexa, o castelo de Cedofeita cos seus límites antigos e novos e con todo o seu reguengo e honor e coas súas propiedades; entregando non só a torre senón todo o *iure suo* e explicando con claridade o por que da entrega: o castelo fora tomado polo rei de Portugal e a recuperación a mans dos galegos sería amparada pola intercesión do apóstolo Santiago, de maneira que así lle sería doado agora á súa igrexa. O simbolismo deste santo na guerra peninsular é sobradamente coñecido, mais neste caso aparece nun contexto de autofirmación política que xurdira recentemente, partindo Galiza en dúas e cuestionando un relato político que tiña no sepulcro compostelán o seu soporte relixioso. Tanto é así que o episodio da toma do castelo de Cedofeita por parte dos portugueses foi narrado tamén na *Vita Rudesindi* (ed. Díaz y Díaz *et al.*, 1990: 191). E é que nesta altura aparecen problemas na recente fronteira miñota, que en varias ocasións tentaron desprazar cara ao norte²⁰⁵, incluíndo a terra de Toroño e chegando até ao río Lérez (Fernández Rodríguez, 2004), igual que na Raia Seca se tentou avanzar pola Limia. Non estamos, porén, ante o mesmo tipo de invasións de que falamos anteriormente. Lonxe diso, esta división era unha realidade débil que ninguén podía adiviñar definitiva e que tiña moito máis a ver coas batallas internas dos poderes feudais, entre irmáns, entre iguais²⁰⁶.

Cedofeita ten, en suma, un pouco de todo aquilo que fomos analizando. Uns primeiros momentos máis escuros –só dunha perspectiva documental–, coa preposición *subtus* abrindo preguntas e co substantivo *castellum* pechando algunha, mais situándonos nun contexto en que os primeiros castelos se deixan ver, cunha proxección política aínda débil mais vinculados cos grandes aristócratas e coa monarquía e encaixados nun modelo territorial ben consolidado sobre un alicerce de longa duración. A continuación, o seu papel no período das invasións marítimas, en cuxa defensa se especulou podería ter algunha función ao ser a súa reconstrución promovida pola man de Sisnando II. Non sabemos que fose así, ao non haber ningún elemento documental ou arqueolóxico que o indique e ao non ser o seu emprazamento favorábel, porén se callar o máis ilustrativo sexa a súa inclusión teimuda por parte da historiografía na

²⁰⁵ Sobre o xurdimento da fronteira no río Miño no período de primeira consolidación do reino de Portugal ver Cernadas Martínez (2017).

²⁰⁶ Só retrospectivamente podemos saber que a emerxencia da fronteira con Portugal, paralela á decadencia das invasións por vía marítima, perduraría no tempo e sería absolutamente determinante do proceso de evolución política da Galiza na altura, e que continuaría a ser determinante séculos despois.

listaxe de castelos pretendidamente construídos para repeler as invasións externas; novamente é Cedofeita paradigma do que acontece con moitos outros castelos de que temos nova na época, a sobrerrepresentación do peso dos ataques normandos e islámicos no relato sobre a construción dos primeiros castelos.

Imaxe 53. Traballo en pedra na que sería unha porta de entrada ao castelo de Cedofeita

Nese momento, a comezos do século XI, o papel dos castelos na xestión do territorio faise máis claro, porén funciona aínda como un instrumento integrado dentro dunhas realidades organizativas que o transcenden. No caso que nos ocupa, funciona como garante de que as vilas que están no seu xiro se manteñen en mans eclesiásticas. Xa no século XII, isto muda, e Cedofeita aparece cuns límites propios, cunha xurisdición tamén propia e cuns dereitos cuxo exercicio é directamente dependente do dominio da torre, que gaña así a súa propia entidade. Tamén no ámbito militar o panorama fica máis claro. O medo, máis ou menos fundado, da conquista por parte de pobos bárbaros de norte e sur, deixa paso á tensión resultado da ruptura pola metade dunha entidade política que tiña na altura xa case mil anos de historia: a división da *Gallecia* en dúas partes e o consecuente nacemento de Portugal, ao pé de cuxa fronteira aínda fluída ficaría agora emprazada esta fortificación. Pouco a pouco, iría solidificando, e os castelos manteríanse como engraxes do sistema político na medida

en que o feudalismo foi efectivo. Como en moitos outros casos, Cedofeita entrou en decadencia ao ritmo da Baixa Idade Media e é posíbel que, como outros castelos da altura, xa fose abandonado antes das revoltas irmandiñas. O preito Tabera-Fonseca, que dá noticia dunha listaxe de máis dun cento de fortalezas destruídas, non recolle información ningunha sobre este lugar (ed. Rodríguez González, 1984, t. I-II).

CONCLUSIÓN FINAIS

Chegados a este punto, resta só expor de maneira esquemática aquelas conclusións que xa foron debulladas con detalle ao longo da investigación. Son resultados firmes en tanto que confirmados polo desenvolvemento minucioso da metodoloxía escolleita, e porén son tamén conscientemente débiles e temporais na súa natureza de traballo incompleto, de porta de entrada máis do que de saída. Simplifican, naturalmente prescindindo de detalles e explicacións importantes, o que foi explicado ao longo do texto de maneira menos contundente, por máis matizada e multiesférica. Sirvan de todos modos para, desde mañá, os investigadores futuros as contrariaren, matizaren e nalgúns casos, esperamos, confirmaren con máis e mellores probas que aquelas que puidemos expor aquí.

1. Existe unha considerábel indefinición no uso dos termos castrais na documentación altomedieval galega, que se ve aliás acentuada pola concisión e superficialidade da maior parte das mencións existentes. Tamén os resultados arqueolóxicos, mesmo nos poucos casos en que se realizan escavacións en emprazamentos documentados no medievo, son con frecuencia confusos e pouco conclusivos. A converxencia destas dúas cuestións derivou nunha tendencia á sobreinterpretación baseada en apriorismos.
2. O termo castral máis común no noso corpus é, con claridade, *castrum*, o que contrasta con outras latitudes en que hai máis vocábulos que aparecen en igualdade de concorrencia. *Castellum* tamén se rexistra cunha frecuencia considerábel, aínda que menor, encanto o resto de palabras recollidas, como *turris* ou *penna* entre outras, teñen unha incidencia escasa nos textos, ficando algúns casos no límite do testemuñal.
3. Coincidindo co proposto por algúns investigadores noutras latitudes europeas, como Pierre Debord, e contrariando outros, achamos que os termos *castrum* e *castellum* funcionan como sinónimos asimétricos. No noso caso, o primeiro dos termos fica cun campo semántico amplo, entre o que se inclúen o locais que

identificamos con castros antigos, con castelos e até con realidades dificilmente clasificábeis dentro deses parámetros, mentres que o segundo aparece cun uso máis restrinxido, limitado fundamentalmente a castelos medievais –ou, cando menos, a fortificacións en activo no momento de se redactar o documento–. En suma, todos os *castella* poderían eventualmente ser chamados tamén de *castra*, porén moitos *castra* non poderían ser chamados de *castella*.

4. Ten sido proposto, especialmente no ámbito da historiografía portuguesa, que os termos *mons* e *alpis* poden funcionar en ocasións como sinónimos de *castrum* e que a aparición na documentación até o século XI da construción lingüística *subtus* / *sub* + *castrum* / *mons* / *alpis* referiría a unha fortificación en uso polas comunidades locais, que exercería un dominio político e administrativo sobre a súa contorna –sobre as entidades que se encontrasen nomeadamente *subtus castro*– e que formaría unha tupida rede sobre todo o territorio. Achamos que coas evidencias de que dispomos hoxe en día non é posíbel aceptar esa teoría para o caso galego, e que *subtus castro* e as súas variantes recollen fundamentalmente unha relación topográfica –liña defendida tamén por autores portugueses como André E. Marques–. Á hora de localizar propiedades tomaríase en moitos casos como referente espacial un castro antigo abandonado, ou mesmo un monte que, en casos de *mons* e *alpis*, pode non albergar restos de construción ningunha.
5. En consecuencia co punto 3 e con independencia do punto 4, nalgúns ocasións o termo *castrum* é usado para nomear fortificacións medievais en uso, especialmente na documentación vinculada coa catedral de Santiago de Compostela e coa monarquía. Porén, achamos que a enorme profusión do seu uso responde sobre todo á grande densidade de castros antigos esparexidos por todo o territorio, á presenza e visibilidade dos seus restos materiais e á relevancia e o simbolismo comunitario que carrexaban consigo, ao funcionaren como *lieux de mémoire*, en termos de Pierre Nora. A función referencial, isto é, o seu uso como fitos para identificar ou describir outras propiedades, é –xunto coa función delimitadora– o principal motivo polo que os castros aparecen na documentación estudada.

6. Outra interpretación que ten sido proposta para a fórmula *subtus castrum* é a da supervivencia dun modelo de organización territorial antiga, entendendo a expresión como parte dunha composición maior, *subtus castrum X territorio Y*, que nos falaría de grandes territorios dependentes da súa vella fortificación nuclear sendo funcionais aínda como unidades administrativas na Alta Idade Media. Achamos que iso non acontece de maneira masiva e que a mención aos castros ten a ver máis ben coa que se fai tamén dos ríos, como elementos que definen a paisaxe, que con connotacións explicitamente políticas. Non obstante, si se detectan certas supervivencias de territorialidade castral antiga, só que non de forma homoxénea, senón con diferentes características e escalas: nalgúns casos o castro pode estar vinculado cunha proxección ao nivel dun territorio de tamaño considerábel, porén tamén ao dunha pequena *villa* e até a niveis intermedios. Non parece que exista, con todo, unha xestión global do territorio articulada a través dunha trama organizativa vinculada cos castros antigos.
7. Sen prexuízo de que en ocasións subsistan estes restos da territorialidade antiga, a relevancia simbólica e visual dos vellos castros que salpicaban a paisaxe medieval –a súa fácil identificación e localización– derivaron en moitos casos nun novo uso como marcos ou límites de propiedades, función, con certeza, contraditoria até certo punto con se manteren como centros simbólicos de territorios. Non é coherente que un castro sexa dalgún modo centro dunha demarcación administrativa e que ao mesmo tempo se use como marco para dividir pequenas propiedades campesiñas ao mesmo nivel que unha fonte ou un valado. En cambio, si é posíbel que nun mesmo período cronolóxico cuns castros acontecese unha cousa, e con outros a outra. O uso de castros como delimitadores dáse tanto a grande escala, nas delimitacións de coutos de mosteiros por parte do rei, por exemplo, como a escala micro, sendo os termos de pequenas *villae* ou igrexas familiares delimitados ás veces por unha sucesión deles.
8. Ademais diso, as ruínas dos castros tamén foron integradas de maneira práctica, material, nos novos espazos de uso e habitación que a sociedade foi habilitando para as súas necesidades. Así, aparecen mencións a castros cun pozo no seu recinto, atravesados por camiños, con campos cultivados no seu interior etc. A documentación reforza tamén hipóteses que xa teñen sido adiantadas noutros

estudos que indican que moitos templos cristiáns emprázanse na contorna de castros, recollendo e reinterpretando crenzas relixiosas previas, ou que un número nada insignificante das *villae* e aldeas medievais ocupan exactamente o local nun antigo castro, insinuando a posibilidade de continuidade poboacional no emprazamento, após mudaren iso si as características –e o concepto– do núcleo de poboación e da sociedade que o habitou.

9. Estas diversas formas en que os castros se integraban na cotidianidade da vida campesiña na altura parecen contradicir as teorías que propoñen que os primeiros castelos medievais xorden a raíz dos vellos castros, en solución de continuidade de uso desde a antigüidade tardía. Existe só un caso, o do coñecido castro de Santa Cristina onde se refuxiou o caudillo islámico Mahamud no século IX, en que as fontes nos evidencian un uso militar dun castro antigo. Non se descarta que outros acontecementos semellantes tivesen acontecido puntualmente, porén en calquera caso nin sequera Santa Cristina se consolidou como un castelo estábel ao longo do tempo, ficando como un emprazamento de defensa espontánea. As relacións entre castros e castelos móstranse, cando visíbeis, como relacións indirectas. Deste modo nalgúns casos pódese constatar como os castelos medievais se constrúen sobre lugares onde houbo no seu día un castro antigo, mais esa circunstancia ten máis a ver co grande número de restos de castros que ao longo de todo o país ocupan os promontorios con condicións idóneas para asentamentos defensivos –boa visibilidade, proteccións naturais, control de vías de comunicación e de ríos– que con ningún tipo de vínculo político. E mesmo así, para un número considerábel de castelos escóllense emprazamentos novos e acaban substituindo os castros até na referencialidade.
10. A primeira información sobre castelos no noso corpus documental data da primeira metade do século X. Dividimos os castelos en grupos en función da súa cronoloxía, establecendo tres categorías arbitrarias porén prácticas. Os do século X, escasos, dos que dispomos de pouca información e que parecen anecdóticos no desenvolvemento da vida política. Os do século XI, máis numerosos que os anteriores, porén de características semellantes: mentres que os territorios son mencionados de maneira constante e son obxectos de conflitos e tomas de decisión, os castelos parecen apenas instrumentos militares, elementos integrados dentro dunhas unidades administrativas que os

transcenden. É xa no século XII cando os castelos se presentan como cabeza de xurisdición e de terra e se converten en elementos fundamentais do taboleiro político, cuxo control se torna imprescindible para garantir o exercicio do poder e o control do territorio.

11. A inmensa maioría dos castelos galegos partillan unha serie de características. Sitúanse no alto dos montes, non inclúen no seu interior un núcleo de poboación nin o atraen arredor das súas murallas nin se relacionan especialmente con asentamentos próximos, están formados por fundamentalmente por unha torre que non funciona como residencia permanente, e o control do territorio, dos ríos, dos camiños, eríxese criterio fundamental á hora da súa construción. Non se cumpre o *modelo toubertino* de *incastellamento* segundo o cal os castelos funcionaban como aglutinadores de habitantes nun proceso de transformación do modelo de produción agrícola promovido polos nobres, sendo de resto diversos en localización e morfoloxía. Máis ben acontece todo o contrario, ao longo deste período acaba de asentarse aquí un patrón de poboamento disperso que comezara a crearse co progresivo abandono dos castros xa na Antigüidade. Os habitats fortificados limitábanse aquí ás escasas cidades que comezaron a xurdir precisamente neste marco cronolóxico.
12. Un dos lugares comúns no estudo dos castelos altomedievais é o seu papel na defensa fronte as invasións de poderosos inimigos externos, moito especialmente os viquingos. Están ben documentados algúns ataques nos que estiveron implicadas fortalezas como A Lanzada ou as torres de Oeste, locais que efectivamente tiñan na protección fronte ameazas marítimas a súa principal razón de ser. No entanto achamos que, por causa do relevante dalgúns episodios concretos e pola mitoloxía construída arredor dos viquingos, tense esaxerado a importancia do factor defensivo exterior á hora de procurar explicación para o fenómeno global de erección de castelos ao longo de todo o territorio. Cremos isto primeiramente por seren os ataques, aínda que devastadores, puntuais; en segundo lugar, porque os castelos non eran obxectivos de proveito para os viquingos, interesados en achegarse directamente a núcleos urbanos ou templos relixiosos, ou sexa, onde puidesen encontrar riqueza; e por último porque os castelos galegos, por norma no alto de montes inaccesíbeis, dificilmente eran útiles para impedir os avances dos viquingos que avanzaban rápidos polos

cursos de auga até chegaren ao punto idóneo para desembarcaren perto do seu obxectivo –alén da simple vixilancia, función para a que non sería preciso erguer unha construción dese tipo–. Isto non exclúe, como é natural, que teña habido enfrontamentos que até agora descoñecemos en que estivesen implicadas outras fortalezas, alén das dúas que vimos de nomear.

13. Tampouco a defensa fronte os inimigos do sur parece ter sido un factor determinante. A fronteira galega con Al-Andalus, aínda que posteriormente se retraese parcialmente de novo, estaba na parte occidental da Península xa nuns límites xa moi meridionais no século IX –ao sur do río Douro–, isto é, en momentos anteriores a se documentaren castelos no noso territorio. Galiza foi, como analizaron Portela e Pallares, unha sociedade cuxas estruturas non se interromperon coa chegada dos musulmáns desdo norte de África. Non foi por tanto territorio de conquista, o que explica a inexistencia de castelos de conquista que si se documentan noutras latitudes, sendo o caso máis visíbel a liña de fortificacións utilizadas no avance desde a cordilleira Cantábrica cara á Meseta.
14. En todo o caso, os únicos castelos de fronteira existentes serían aqueles que a finais do século XII se comezan a erixir após a proclamación de Portugal como reino independente por parte de Afonso Henriques. E mesmo nin tanto. Non debemos entendelos como fronteirizos dun punto de vista contemporáneo, senón máis ben como resultado dunha zona de conflito feudal. Lembremos que naquelas primeiras décadas non se podía saber que a separación fose ser definitiva. Galiza e Portugal foran unha mesma unidade política ao longo de moitos séculos, de maneira que sería un erro presentista asumir esas fortificacións como conceptualmente de fronteira, e non facelo, por exemplo, con castelos como o de Autares, cando os montes orientais si que teñen sido identificados como os límites de Galiza en varias ocasións –e con independencia de que Galiza e León estivesen baixo mandato do mesmo rei–.
15. E é que a principal función dos castelos e o xerme da súa orixe foi a súa utilidade nos conflitos interiores, a guerra feudal. A protección en caso de retirada, a posición vantaxosa en caso de posíbeis enfrontamentos e o control ordinario sobre vías de comunicación e en xeral sobre o territorio –principal

fonte de riqueza— fixeron deles ferramentas e escenario habitual nas loitas polo poder que sostiñan o sistema, e que se repetían unha e outra vez entre nobres e nobres e entre nobres e o rei. Episodios que se explican con insistencia nas crónicas e que tamén son narrados con claridade en varios documentos de especial riqueza.

16. Dentro deste contexto, os castelos funcionaban no século XII como centro das terras, como chaves para o dominio do seu conxunto. Eran entón unha peza fundamental da xestión do territorio e, canda ela, tamén da fiscalidade. Son documentados exemplos directos de tributos relacionados con castelos, sexa para a súa construción, sexan portádegos, mencionándose até os abusos cometidos ao abeiro do exercicio deses dereitos.
17. Aínda que é habitual que persoas en posición de poder dispuxesen de castelos á súa vontade e sen autorización real, e mesmo que os utilizasen contra o monarca, cremos que na documentación se percibe un consenso arredor da idea de que, cando menos dun punto de vista ideolóxico, na teoría, a lexitimidade da posesión de castelos recae na autoridade do rei. Así, non hai casos no noso corpus de textos en que, fóra de contextos de rebeldía aberta, o rei se refira a algún castelo como alleo a si propio, nin en que os nobres falen dos seus castelos como unha propiedade persoal independente dunha autoridade superior, cousa que si acontece noutras latitudes peninsulares —sen ir moi lonxe, no Portugal ao sur do Douro—.

FINAL CONCLUSIONS

It only remains to give a schematic outline of the conclusions that have been discussed in detail throughout this research. The results are clear-cut as far as they have been confirmed by the meticulous implementation of the chosen methodology but they are also wilfully weak and temporary as a result of this being an incomplete work, a gateway to the subject rather than an ending.

They are a simplification, of course, leaving aside important details and explanations of that which appears in the main body of this dissertation, where a more nuanced and multi-spheric analysis is given.

The results will allow future researchers to disagree, hone and hopefully confirm, through the use of more and better evidence than that which is presented here.

1. There is considerable indefiniteness in the use of castral term in Galician documentation from the High Medieval period. This is further accentuated by the conciseness and superficiality in the majority of existing cases where they are mentioned. Furthermore, the archaeological results, even in the few cases where excavations have been made at sites documented in the Middle Ages, are often confusing and inconclusive. The combination of these two issues has resulted in a tendency to over interpret based on apriorisms.
2. The most common castral term found in our corpus was, by far, *castrum*. This contrasts with other latitudes where there is more concurrence of various terms. *Castellum* is also recorded with considerable but lesser frequency and the remainder of the collated terms, such as *turris* and *penna*, amongst others, appear so infrequently in the texts that they are at the limit of testimonial usefulness.
3. In accordance with that which has been proposed by academics from other areas of Europe, such as Pierre Debord, and contrasting with others, it was found that the terms *castrum* and *castellum* function as asymmetric synonyms. In this study it was found that the first of these terms has a broad semantic field which covers

the places identified as ancient hillforts as well as castles. There are also situations which are difficult to classify within these parameters. The second term appears with a more restricted use, limited mainly to medieval castles and, on the odd occasion, to fortifications which were active at the time of writing the document. In summary, all *castella* may also be called *castra* though many *castra* cannot be called *castella*.

4. It has been proposed, especially in the field of Portuguese historiography, that the terms *mons* and *alpis* may sometimes function as synonyms for *castrum* and that the appearance in the documentation up to the 11th century of the linguistic construction *subtus* / *sub* + *castrum* / *mons* / *alpis* would have referred to a fortification in use by the local communities, that would have exerted a political and administrative power over its surroundings –on those entities referred to as *subtuscastrum*– and that would have formed a dense network across the entire territory. It is concluded herein that with the evidence we have today, it is not possible to accept this theory for the Galician case, and that *subtus castrum* and its variants generally indicate a topographic relation –an argument which is also defended by Portuguese authors such as André E. Marques. For the purposes of locating properties, in many cases spatial references are made to abandoned old hillforts, or even hills where, in the cases of *mons* and *alpis*, no remains of constructions have been found.
5. As a consequence of point 3 and independent of point 4, the term *castrum* was sometimes used to refer to medieval fortifications in use. This is especially true in the documentation related to the Cathedral of Santiago de Compostela and the monarchy. However, it was found that the high profusion of its use generally refers to the large number of ancient hillforts scattered across the entire region, the presence and visibility of the material remains of these, and to their importance and communal symbolism –their role as *lieux de mémoire*, in the words of Pierre Nora. Their referential function, i.e. their use as landmarks to identify or describe other properties is, together with their demarcation function, the main reason that the hillforts appear in the documentation studied.
6. Another interpretation that has been proposed for *subtus castrum* is that of the survival of an older model of territorial organisation with the expression being

understood as being part of a larger composition i.e. *subtus castro X, territorio Y*, which would refer to large areas dependent on old, nuclear fortifications which were still in use as functional administrative units in the High Middle Ages. It was found that this is not a widespread use and that mentions of these forts have more to do with their role, along with rivers, in defining a territory, rather than with any explicit political connotations. However, even though some survival of old castral territoriality was detected there was no homogeneity. Rather, they appear with different characteristics and scales: in some cases the hillfort may be linked to the protection of a large-scale territory, or of a settlement, or anywhere in between. There does not seem to be, however, a global management of the territory articulated via an organisational structure related to the ancient hillforts.

7. Notwithstanding the fact that these remains of ancient territoriality still survived, the symbolic and visual importance of the old hillforts that dotted the medieval landscape –their ease of identification and localisation– often resulted in a new use as landmarks or boundaries of property. This function is certainly contradictory to a degree with the fact that they remained as the symbolic centres of territories. It is not consistent for a hillfort to be in some way the centre of an administrative boundary and at the same time to be used as a framework to divide small peasant properties at the same level as, say, a spring or a wall. But it not rational that, in the same chronological period, one thing happened for some hillforts and another thing happened with others. The use of hillforts for demarcation happened on both a large scale –in the demarcation of the jurisdictions of monasteries by the king, for example– and at a micro scale with small *villae* or family churches sometimes being demarked by a series of hillforts.
8. In addition to the above, the ruins of these hillforts were also integrated in a practical, material way, into the new spaces for use and habitation that society appropriated for their needs. Thus, there are mentions of hillforts with a well inside their enclosure, or where roads met, or with crops cultivated within. The documentation also reinforces hypotheses put forward in other studies which indicate that many Christian temples were located in and around the hillforts to collate and reinterpret existing religious beliefs or that a not insignificant

number of medieval *villae* and villages are found on the exact site of ancient hillforts which hints at the possibility of continuous population of the settlement, albeit with a change of characteristics –and concept– of the population centre and the society that inhabited it.

9. These diverse ways in which the hillforts were integrated into the daily lives of the peasantry of the time seem to contradict those theories that suggest that the first medieval castles arose from the ancient hillforts in a continuity of use from late antiquity. Only one case was found, that of the well-known hillfort of Santa Cristina, where the Islamic chieftain Mahamud took refuge in the 9th century, where sources show evidence of the military use of an ancient hillfort. It is not ruled out that other similar events happened on occasion but in any event Santa Cristina was only a spontaneous site of defence and was not consolidated as an ongoing castle over time. The relationships between hillforts and castles, where evidenced, are indirect. Thus, in some instances it can be seen how medieval castles were built on sites which at one time had housed ancient hillforts. However, this had more to do with the large number of hillfort remains across the entire country which occupied headlands with favourable conditions for defensive settlements –good visibility, natural protection, control of communication routes and rivers– than with any political association. Even so, a considerable number of castles were built at entirely new locations and replaced the ancient hillforts even as points of reference.
10. The earliest information on castles found in the documentary corpus of this study dates to the early 10th century. The castles are divided into three groups according to their chronology, thereby establishing three arbitrary but practical categories. From the 10th century there are only very few and little information was found and this appears to be anecdotal with regard to the development of political life. Those from the 11th century are more numerous but have similar characteristics: although the territories are continually mentioned and are the subject of conflicts and decision making, the castles appear to have a very limited military function, elements integrated into administrative units which transcend them. It is in the 12th century that the castles are presented as the head of jurisdiction and *terrae* and become fundamental parts of the political

infrastructure and their control becomes essential in ensuring the exercise of power and control over their domain.

11. The vast majority of castles in Galicia share a series of characteristics: they are located on hilltops; they don't have a population centre inside nor close to their walls and don't have a special relationship with nearby settlements; they are generally composed of a tower which does not act as a permanent residence; and they control the territory, rivers and roads, this being the primary reason for their construction. They do not comply with Toubert's model of *incastellamento* whereby the castles function as binders of the population in a process of transformation of the agrarian production model, driven by the nobility, regardless of their diversity in location and morphology. In fact, quite the opposite is true, throughout this period there was a quite established pattern of population dispersion which had started with the progressive abandonment of the hillforts back in antiquity. Fortified habitats were limited to the few cities that began to appear precisely in this timeframe.
12. One of the common features in the study of castles in the High Medieval period is their role in defence against attacks by powerful external enemies, most notably the Vikings. There are well documented cases of attacks involving fortifications such as A Lanzada and Oeste, sites which effectively had protection against maritime attack as their main reason for existing. However, it was found that as a result of the importance of some specific episodes and the mythology built around the Vikings, there has been a tendency to exaggerate the importance of the external defensive factor when trying to find an explanation for the global phenomenon of castle building across the entire region. This is believed firstly because the attacks, whilst devastating, were exceptions; secondly because the castles themselves were not the target of the Vikings, who were interested in directly attacking population centres or religious temples (i.e. where they could find riches); and lastly because the castles of Galicia, generally built on inaccessible high grounds, would have been of little use in stopping the advance of the Vikings, who moved rapidly along waterways until they found the ideal spot to land close to their goal, beyond simple surveillance and this is a job for which the construction of a castle would not be necessary. This does not exclude, of course, the possibility that there were confrontations which we do

not yet know of in which other fortresses, beyond the two already mentioned, were involved.

13. Defence against enemies from the South also does not appear to be a determining factor. The border between Galicia and al-Andaluz, although later partially retracted, in the western part of the peninsula was far to the south even in the 9th century, well before the documentation of castles appearing in Galicia. Galicia was, as shown by Portela and Pallares, a society whose structures were not altered by the arrival of the Muslims from Africa. It was therefore not a territory of conquest, and this may help explain the lack of conquest castles compared to other areas, the most visible example being the line of fortified defences used in the advance from the Cantabrian mountain range towards the Meseta.
14. In any case, the only existing frontier castles would have been those which started to be built at the end of the 12th century after the proclamation of Portugal as an independent kingdom by Afonso Henriques. This may not, however, be the real reason for their construction. These borders should not be understood from a contemporary point of view but rather as the result of feudal conflict. It must be remembered that in the first few decades it would not have been possible to know that the separation would be definitive, and Galicia and Portugal had been a single political unit for many centuries. Thus, it would be a presentist error to view these fortifications as conceptually frontier defences and not to do so with other castles such as Autares when the eastern mountains have often been identified as the limit of Galicia –and regardless of the fact that Galicia and León were under the same king's mandate.
15. Also, the main function of the castles and the germ of their origin was their usefulness in internal conflicts, the feudal wars. They offered protection in the event of retreating, they had an advantageous position in the event of conflict and they had everyday control over the routes of communication and the territory in general –their primary source of income. All of this made the castles important tools in, and the scene of, the habitual fights for power that maintained the system, and which were repeated time and time again, nobles against nobles

and nobles against the king. These episodes are explained with insistence in the chronicles and are also clearly narrated in numerous documents of special worth.

16. Within this context, the castles of the 12th century functioned as the centre-point of their territory, the key to the domain as a whole. They were, thus, an essential part of the management of the territory and, therefore, of taxation of it. Direct examples of tributes related to castles are documented, whether for their construction or tolls for passage. Even the abuse of the exercise of these rights is mentioned.
17. Although it was common for people in power to have castles at their disposal, and without any royal authorisation, even using them against the monarch, it is believed that the documentation shows a consensus around the idea that, at least from an ideological point of view, in theory the legitimacy of possession of a castle falls under the authority of the king. As such, no cases were found in the corpus where, except in the case of open rebellion, the king refers to a castle outside his possession, nor were there cases of nobles speaking of castles as being their personal property independent of a higher authority. This is something that has been found in other regions on the peninsula –in Portugal, south of the Douro River, for example.

BIBLIOGRAFÍA

FONTES MEDIEVAIS

- Andrade Cernadas, José Miguel (ed.) (1995), *O tombo de Celanova: Estudio introductorio, edición e índices (ss. IX-XII)*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Azevedo, Rui Pinto de (ed.) (1958), *Documentos Medievais Portugueses. Documentos Régios. Documentos dos condes portugueses e de D. Afonso Henriques. A.D. 1095-1185*, vol. I (t. I), Lisboa: Academia Portuguesa da História.
- Cavero Domínguez, Gregoria, Álvarez Álvarez, César e Martín Fuentes, José Antonio (eds.) (2001), *Colección documental del Archivo Diocesano de Astorga*, León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Cavero Domínguez, Gregoria e Martín López, Encarnación (eds.) (1999-2000), *Colección documental de la Catedral de Astorga*, 3 vols., León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- Couselo Bouzas, José (ed.) (1926), *La Guerra Hermandina. Siglo XV*, Santiago de Compostela: El Eco Franciscano.
- Díaz y Díaz, Manuel *et al.* (eds.) (1990), *Ordoño de Celanova. Vida y milagros de San Rosendo*, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Duro Peña, Emilio (ed.) (1977), *El monasterio de San Esteban de Ribas de Sil*, Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo.
- Duro Peña, Emilio (ed.) (1972), *El monasterio de San Pedro de Rocas y su colección documental*, Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo.
- Falque Rey, Emma (ed.) (1994), *Historia Compostelana*, Madrid: Akal.
- Falque Rey, Emma (ed.) (1988), *Historia Compostellana*, Turnhout: Brepols.
- Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio (ed.) (1994), *Colección diplomática del monasterio de Santa María de Ferreira de Pantón*, Lugo: Deputación.

- Ferro Couselo, Xesús e Fernández Rey, Aser A. (eds.) (1995), *Tumbo de Fiães. Transcripción*, Ourense: Museo Arqueolóxico Provincial.
- Flórez, Henrique (ed.) (1792), *España Sagrada*, t. XIX, segunda edición, Madrid: Imprenta de la Viuda e Hijo de Marín (2ª ed.). Disponible en línea en: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k92764g>.
- Flórez, Henrique (ed.) (1791), *España Sagrada*, t. XX, Madrid: Imprenta de la Viuda e Hijo de Marín. Disponible en línea en: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k92765t/fl.image>.
- Florianio, Antonio (ed.) (1949), *Diplomática española del período astur. Estudio de las fuentes documentales del Reino de Asturias (718-910)*, t. I., Oviedo: La Cruz.
- Gambra, Andrés (ed.) (1998), *Alfonso VI. Cancillería, curia e Imperio II. Colección diplomática*, León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.
- García Tato, Isidro (ed.) (2004), *Las encomiendas gallegas de la Orden Militar de San Juan de Jerusalén. Estudio y edición documental*, vol. I Época Medieval, vol. II-1 La Encomienda de Quiroga, Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento.
- García Tato, Isidro (ed.) (1986), *La documentación medieval del tumbo del monasterio de San Martín de Casteñeda relativa a Valdeorras*, O Barco de Valdeorras: Instituto de Estudios Valdeorrenses.
- Gil Fernández, Juan, Moralejo, José L. e Ruiz de la Peña, Juan (eds.) (1985), *Crónicas Asturianas*, Oviedo: Universidad de Oviedo.
- González Balach, María Teresa, (ed.) (2004), *Tumbo B de la Catedral de Santiago*, Santiago de Compostela: Seminario de Estudos Galegos.
- Herculano, Alexandre (ed.) (1868), *Portugaliae Monumenta Historica, Diplomata et chartae*, vol. I, f. I, Lisboa: Tipis Academicis.
- López Sangil, José Luís e Vidán Torreira, José Manuel (eds.) (2011), "Tumbo Viejo de Lugo (Transcripción completa)", *Estudios Mindonienses. Anuario de estudios histórico-teológicos de la Diócesis de Mondoñedo-Ferrol*, 27, pp. 11-373.
- Lorenzo, Ramón (ed.) (2016), *Colección documental do mosteiro de Montederramo*, 3 vols., Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

- Loscertales de G. de Valdeavellano, Pilar (ed.) (1976), *Tumbos del monasterio de Sobrado de los Monjes*, vols. I-II, Madrid: Archivo Histórico Nacional.
- Lucas Álvarez, Manuel (ed.) (2003), *El monasterio de San Martiño Pinario de Santiago de Compostela en la Edad Media*, Sada: Seminario de Estudos Galegos.
- Lucas Álvarez, Manuel (ed.) (1998), *Tumbo A de la Catedral de Santiago. Estudio y edición*, Santiago de Compostela: Ediciós do Castro.
- Lucas Álvarez, Manuel e Lucas Domínguez, Pedro (eds.) (1996), *El priorato benedictino de San Vicenzo de Pombeiro y su colección diplomática en la Edad Media*, A Coruña: Ediciós do Castro.
- Lucas Álvarez, Manuel (ed.) (1986), *El Tumbo de San Julián de Samos (Siglos VIII-XII). Estudio introductorio. Edición diplomática. Apéndices e índices*, Santiago de Compostela: Caixa Galicia.
- Marques, José (2016), *O cartulário do mosteiro de Fiães. Vol I. Introdução. Transcrição. Índices*, Melgaço: Câmara Municipal de Melgaço.
- Oroz Reta, Jose e Marcos Casquero, Manuel A. (eds.) (2000), *Etimologías / San Isidoro de Sevilla. Texto latino, versión española y notas por José Oroz Reta y Manuel A. Marcos Casquero. Introducción general por Manuel C. Díaz y Díaz*, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.
- Pérez González, Maurilio (ed.) (1997), *Crónica del Emperador Alfonso VII. Introducción, notas e índices*, León: Universidad de León.
- Pérez de Urbel, Fray Justo e González Ruiz-Zorrilla, Atilano (eds.) (1959), *Historia Silense. Edición, crítica e introducción*, Madrid: CSIC.
- Pérez de Urbel, Fray Justo (ed.) (1952), *Sampiro. Su crónica y la monarquía leonesa en el siglo X*, Madrid: CSIC.
- Portela Silva, María José (ed.) (2007), *Documentos da Catedral de Lugo. Século XIV*, 2 vols., Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Portela Silva, María José (ed.) (2005), *Documentos da Catedral de Lugo, Século XV*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Quintana Prieto, Augusto (ed.) (1971), *Tumbo viejo de San Pedro de Montes*, León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.

- Recuero Astray, Manuel, González Vázquez, Marta e Romero Portilla, Paz (eds.) (1998), *Documentos medievales del Reino de Galicia. I. Alfonso VII (1116-1157)*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Rodríguez Fernández, Carlos (ed.) (1990), *La colección diplomática de San Vicente del Pino*, Granada: Tese de doutoramento inédita depositada na Universidad de Granada.
- Rodríguez González, Ángel (ed.) (1984), *Las fortalezas de la Mitra Compostelana y los "irmandiños". Pleito Tabera-Fonseca*, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Sáez, Emilio e Sáez, Carlos (eds.) (1996): *Colección diplomática del monasterio de Celanova (842-1230)*, vol. I, Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.
- Tranoy, Alain (ed.) (1974), *Chronique / Hydace*, Paris: Les Editions du Cerf.
- Vaquero Díaz, Mª Beatriz e Pérez Rodríguez, Francisco Javier (eds.) (2010), *Colección documental del Archivo de la Catedral de Ourense*, León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro.

RECURSOS

Archivo de la Real Chancillería de Valladolid. Parcialmente dispoñíbel en liña a través de: <<http://pares.mcu.es/>>.

Buscador de Topónimos. Xunta de Galicia. Dispoñíbel en liña: <<http://toponimia.xunta.es/Buscador>>.

Capítulo Cero. Dispoñíbel en liña: <www.manuelgago.org>.

Castelo do Casón. Arqueoloxía Medieval no Ortegal. Dispoñíbel en liña: <<https://castelodocason.wordpress.com/2015/08/15/o-castelo-do-cason/>>.

Corpus Documentale Latinum Gallaeciae (CODOLGA). Dispoñíbel en liña: <<https://corpus.cirp.es/codolga/>>.

Guédelon. Ils bâtissent un château fort. Dispoñíbel en liña: <<https://www.guedelon.fr/>>.

Inventario do Patrimonio Arqueolóxico de Galicia, depositado na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, inédito.

La construcción de una frontera. Fortificaciones y paisaje durante la Guerra Hispano Portuguesa (1640-1668). Dispoñíbel en liña: <www.fortalezas.es>.

Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares. Dispoñíbel en liña: <http://www.xunta.gal/nomenclator?p_p_id=NomenclatorPortlet_WAR_NomenclatorPortlet&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=2>.

O Noso Patrimonio. Dispoñíbel en liña: <www.onosopatrimonio.blogspot.com>.

Patrimonio Galego. Dispoñíbel en liña: <www.patrimoniogalego.net>.

Patrimonio Vilagarcía. Dispoñíbel en liña: <<http://www.patrimoniovilagarcia.com>>.

Plan xeral de ordenación municipal. Concello de Láncara. Dipoñíbel en liña:
<<http://www.planeamentourbanistico.xunta.es/siotuga/documentos/urbanismo/LANCARA/documents/27856ca002.PDF>>.

Portal de Archivos Españoles (PARES). Dispoñíbel en liña: <<http://pares.mcu.es/>>.

Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega (TMILG). Dispoñíbel en liña:
<<https://ilg.usc.es/tmilg/>>.

BIBLIOGRAFÍA

- Abel Vilela, Adolfo de (1997), "Castillos en Galicia", en Javier Bernard Remón (coord.), *Castillos de España*, t. III, León: Everest, pp. 1625-1700.
- Ahumadas, José (2014), "Un nombre domina el mundo... Mohamed", *El Correo*, (novo do 14/09/2014). Disponível en liña: <<http://www.elcorreo.com/bizkaia/sociedad/201409/14/nombre-domina-mundo-20140911173818.html>> [Última consulta 11/06/2018].
- Aillet, Cyrille (2009), "El monasterio de Lorvño y los confines de la Beira (siglos IX-XII). Apuntes sobre la memoria histórica de un espacio de contacto", *Studia historica. Historia medieval*, 27, pp. 71-95.
- Almazán, Vicente (1986), *Gallaecia Scandinavica. Introducción ó estudio das relacións galaico-escandinavas durante a Idade Media*, Vigo: Galaxia.
- Almeida, Carlos A. Brochado de (2002), *O sistema defensivo da vila de Melgaço: Dos castelos da reconquista ao sistema abaluartado*, Melgaço: Câmara Municipal de Melgaço.
- Almeida, Carlos A. Ferreira de (1992), "Castelos medievais no noroeste de Portugal", en Fernando Acuña Castroviejo (coord.), *Finis Terrae: Estudos en lembranza do Pr. Dr. Alberto Balil*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, pp. 371-385.
- Almeida, Carlos A. Ferreira de (1987), *Alto Minho*, Lisboa: Presença.
- Almeida, Carlos A. Ferreira de (1978), *Castelloлогия medieval de Entre-Douro-e-Minho. Desde as origens a 1220*, trabalho complementar para prestação de provas de doutoramento em História de Arte, Universidade do Porto, inédito.
- Alonso Romero, Fernando (2018), "La navegación e itinerario del ejército normando de Gunderedo", en Mário Barroca e Armando C. Ferreira da Silva (coords.), *Mil*

Anos da Incursão Normanda ao Castelo de Vermoim, Porto: CITCEM, pp. 53-85.

Andrade, Amélia Aguiar (2001), *A construção medieval do território*, Lisboa: Livros Horizonte.

Andrade Cernadas, José Miguel (2018), "Baños, claustros y piedras. Una aproximación a los escenarios de las asambleas judiciales en la Galicia altomedieval", *Studia historica. Historia medieval*, vol. 36, 1, pp. 13-30.

Andrade Cernadas, José Miguel (2012), "La voz de los ancianos. La intervención de los viejos en los pleitos y disputas en la Galicia medieval", *Revista Española de Historia*, vol. 72, 240, pp. 11-34.

Andrade Cernadas, José Miguel (2011), "Villas regias y asambleas judiciales entre los siglos X y XI: el caso de Larín", *Revista Signum*, vol. II, 12, pp. 18-35.

Andrade Cernadas, José Miguel (2004), "La iglesia de Iria-Santiago, el mar y las fortalezas costeras de la Galicia medieval", en Vicente Almazán (coord.), *Padrón, Iria y las tradiciones jacobeanas*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 21-35.

Anido Rodríguez, José (2009), "Castelos e poder na 'Vita Rudesindi'", en Francisco Singul (ed.), *Rudesindus. San Rosendo, o seu tempo e o seu legado. Congreso Internacional, Mondoñedo, Santo Tirso (Portugal) e Celanova, 27-30 de xuño, 2007*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 377-381.

Anido Rodríguez, José (2007), "Un ejemplo de la lectura histórica del paisaje: *Castellum de Luparia*", en Mercedes López-Mayán Navarrete e Carlos J. Galbán Malagón (coords.), *Del documento escrito a la evidencia material: Actas del I Encuentro Compostelano de Arqueología Medieval (Santiago de Compostela, 22, 23 y 24 de marzo de 2006)*, Santiago de Compostela: Lóstrego, pp. 297-312.

Anido Rodríguez, José (sen data), *Referencias Castrales en la documentación Altomedieval de Galicia*, Trabajo de Investigación Tutelado, Universidade de Santiago de Compostela, inédito.

Ares Vázquez, Nicandro (2013), "Toponimia do concello de Triacastela", *Lycensia. Miscelánea de Cultura e Investigación*, vol. XXIII, 47, pp. 297-306.

- Arizaga Castro, Álvaro e Ayán Vila, Xurxo (2007), "Etnoarqueología del paisaje castreño: La segunda vida de los castros", en Francisco Javier Fernández García *et al.* (eds.), *Los pueblos de la Galicia céltica*, Madrid: Akal, pp. 445-531.
- Armitage, Ella S. (1921), *The Early Norman Castles of the British Isles*, Londres: J. Murray.
- Avello Álvarez, José Luis (1983), "Evolución de los castros desde la Antigüedad hasta la Edad Media", *Lancia: revista de prehistoria, arqueología e historia antigua del noroeste peninsular*, 1, pp. 273-282.
- Ávila y la Cueva, Francisco (1852), *Historia civil y eclesiástica de la ciudad de Tuy y su obispado*, 4 vols., edición facsímil (1995), Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Ayala Martínez, Carlos de (1994), "Relaciones de propiedad y estructura económica del reino de León: Los marcos de producción agraria y el trabajo campesino (850-1230)", en José Mª Fernández Catón (dir.), *El reino de León en la Alta Edad Media*, vol. IV, León: Centro de Estudios e Investigación San Isidoro, pp. 135-408.
- Ayán Vila, Xurxo (2012), *Casa, familia y comunidad en el NW*, Santiago de Compostela: Tese de doutoramento inédita (Universidade de Santiago de Compostela).
- Ayán Vila, Xurxo (2005), "Os castros despois dos castros: Un espazo simbólico na paisaxe rural tradicional galega", en Paula Ballesteros Arias (coord.), *Encontros coa etnografía*, Noia: Toxosoutos, pp. 63-136.
- Azevedo, Rui Pinto de (1973), "A expedição de Almançor a Santiago de Compostela em 997, e a de piratas normandos à Galiza em 1015-1016", *Revista Portuguesa de Histórica*, t. XIV, pp. 71-93.
- Baker, David (1982), "Mottes, moats and ringworks in Bedfordshire", en *Château Gaillard. Etudes de Castellologie médiévale IX-X. Actes des colloques internationaux tenus a Basel (1978) et a Durham (1980)*, Caen: Publications du CRAHM, pp. 53-69.
- Baliñas Pérez, Carlos (2008), "As orixes altomedievais da Terra e Condado de Lemos", en Anselmo López Carreira (ed.), *O Condado de Lemos na Idade Media. I*

- Simposio de Historia en Terra de Lemos*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 19-24.
- Baliñas Pérez, Carlos (1998), *Gallegos del año mil*, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Baliñas Pérez, Carlos (1992), *Do Mito á Realidade. A Definición Social e Territorial de Galicia na Alta Idade Media (Séculos VIII e IX)*, Santiago de Compostela: Fundación Universitaria de Cultura.
- Baliñas Pérez, Carlos (1988), *Defensores e traditores. Un modelo de relación entre poder monárquico e oligarquía na Galicia altomedieval*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Barbero, Abilio e Vigil, Marcelo (1984), *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*, Barcelona: Ariel.
- Barbero, Abilio e Vigil, Marcelo (1978), *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*, Barcelona: Grijalbo.
- Barreiro Barral, José (1970), "Notas arqueológicas e históricas de los montes de El Pindo", *Compostellanus*, t. 15, 4, pp. 635-643.
- Barroca, Mário e Silva, Armando Coelho da (coords.) (2018), *Mil Anos da Incursão Normanda ao Castelo de Vermoim*, Porto: CITCEM.
- Barroca, Mário (2017), "Prope litore maris: O sistema defensivo da orla litoral da Diocese do Porto", en Carlos Amaral (coord.), *Um Poder entre Poderes. Nos 900 Anos da Restauração da Diocese do Porto e da Construção do Cabido Portucalense*, Porto: Universidade Católica Portuguesa - Cabido Portucalense, pp. 197-246.
- Barroca, Mário (2004), "Fortificações e povoamento no norte de Portugal", *Portugalia*, 25, pp. 181-204.
- Barroca, Mário (2002), "A arquitectura militar da Ordem de Santiago. Breves notas sobre alguns dos seus castelos", en Mário Barroca e Luís Pavão, *Castelos da Ordem de Santiago*, Palmela: Câmara Municipal, pp. 9-36.
- Barroca, Mário (1990-91), "Do castelo da reconquista ao castelo românico (Séc. IX a XIII)", *Portugalia*, 11-12, pp. 89-126.

- Barros, Carlos (2009), "Origen del castillo y coto de Aranga, siglos X-XII", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. LVI, 122, pp. 139-150.
- Barry, Terry (2008), "The Study of Medieval Irish Castles. A Bibliographic Survey", *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature*, vol. 108C, pp. 115-136.
- Bascuas López, Edelmiro (2000), "Rego y requeixo, una pervivencia hispana de la raíz indoeuropea er- 'moverse'", *Verba. Anuario Galego de Filoloxía*, 27, pp. 359-378.
- Bello Diéguez, Xosé María (2009), "*Brigantium* y su faro. Contextos arqueológicos en la ciudad de A Coruña", *Brigantium*, 20, pp. 41-66.
- Berkers, Maarten *et al.* (2008), "Châteaux à motte des anciens Pays-Bas méridionaux : un état de la question après quinze ans de silence", en *Château Gaillard. Études de castellologie médiévale* 23. *Actes du Colloque International de Houffalize (Belgique). Bilan des recherches en castellologie. 4-10 septembre 2006*, Caen: Publications du CRAHM, pp. 21-32.
- Bermúdez Beloso, Mariña (2017), *O espazo do occidente peninsular e a súa organización territorial (ca. 700-ca. 1250)*, Santiago de Compostela: Tese de doutoramento inédita (Universidade de Santiago de Compostela).
- Bisson, Thomas (2010), *La crisis del siglo XII. El poder, la nobleza y los orígenes de la gobernación europea*, Barcelona: Crítica.
- Blanco Freijeiro, Antonio *et al.* (1967), "La necrópolis galaico-romana de La Lanzada (Noalla, Pontevedra)", *El Museo de Pontevedra*, 22, pp. 5-23.
- Blanco Freijeiro, Antonio *et al.* (1961), "La necrópolis galaico-romana de La Lanzada (Noalla, Pontevedra)", *El Museo de Pontevedra*, 16, pp. 141-158.
- Blanco González, Xosé Antón e Rodríguez Pereira, Xosé Manuel (1991), "Localización do emplazamento do Castelo de Litoria", *O rumor da fraga*, 1, pp. 13-24.
- Blanco Rotea, R. (2015). *Arquitectura y Paisaje. Fortificaciones de frontera en el sur de Galicia y norte de Portugal*, Vitoria-Gasteiz: Tese doutoral inédita (Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitatea).
- Bollnow, Otto Friedrich (1969), *Hombre y espacio*, Barcelona: Labor.

- Bonnassie, Pierre (1984), "Del Ródano a Galicia. Génesis y modalidades del régimen feudal", en Pierre Bonnassie *et al.*, *Estructuras feudales y feudalismo en el mundo mediterráneo (siglos X-XIII)*, Barcelona: Editorial Crítica.
- Bouhier, Abel (2001), *Galicia: Ensaio xeográfico e análise de interpretación dun vello complexo agrario*, vols. I-IV, Santiago de Compostela: Consellería de Agricultura - Caixanova.
- Boullón Agrelo, Ana (1999), *Antroponimia medieval galega (ss. VIII-XIII)*, Tübingen: Niemeyer.
- Brown, R. Allen (1989), *Castles*, Aylesbury: Shire Archaeology.
- Brown, R. Allen (1954), *English Medieval Castles*, London: Batsford.
- Cabañero Subiza, Bernabé (1996), *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- Cano Pan, Juan Antonio e Presedo Garazo, Antonio (1999-2000), "La fortaleza medieval de Pena Agueira y la revuelta irmandiña: Análisis arqueológico y estudio de la coyuntura sociopolítica en las tierras de Sarria a finales de la Edad Media, s. XV", *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 9, pp. 50-63.
- Carballeira Debas, Ana M^a (2007), *Galicia y los gallegos en las fuentes árabes medievales*, Madrid: CSIC – Instituto de Estudios Gallegos "Padre Sarmiento".
- Carriedo Tejedo, Manuel (2013), "Sisnando II de Santiago (951-968). 'Totius orbis antistes'", *Compostellum*, t. 58, 3-4, pp. 543-606.
- Carro García, J. (1951), "Alcázar y fortaleza de Tuy", *Cuaderno de Estudios Gallegos*, vol. VI, 18, 59-64.
- Carvajal Castro, Álvaro (2014), "Los castros de la meseta del Duero y la construcción de la monarquía asturleonense: el caso de Melgar en el siglo X", en Ana Cunha, Olímpia Pinto e Raquela de Oliveira Martins (coords.), *Paisagens e Poderes no Medievo Ibérico. Actas do Encontro Ibérico de Jovens Investigadores em Estudos Medievais - Arqueologia, História e Património*, Braga: Universidade do Minho, pp. 11-29.

- Casal García, Raquel, Acuña Castroviejo, Fernando, Martínez Casal, José Ramón e Santamaría Gámez, Guillermo (2007), "V Campaña de intervención no Castelo da Rocha Forte (Santiago de Compostela): Novas preliminares da actuación do ano 2006", *Gallaecia*, 27, pp. 163-183.
- Casal García, Raquel, Acuña Castroviejo, Fernando, Vidal Caeiro, Lorena, Nodar, Cristóbal e González Vila, Goretti (2006), "Fortaleza medieval de A Rocha Forte (Santiago de Compostela), Campaña de 2005", *Gallaecia*, 25, pp. 147-172.
- Casal García, Raquel, Acuña Castroviejo, Fernando, Vidal Caeiro, Lorena, Nodar, Cristóbal, Rodríguez Resino, Álvaro e Alles León, María (2005), "La Fortaleza de A Rocha Forte (Santiago de Compostela). Campaña de 2004", *Gallaecia*, 24, pp. 193-218.
- Casal García, Raquel, Acuña Castroviejo, Fernando, Vidal Caeiro, Lorena, Rodríguez Resino, Álvaro e Nodar, Cristóbal (2004), "La fortaleza de "La Rocha Forte" (Santiago de Compostela): Trabajos arqueológicos 2002-2003", *Gallaecia*, 23, pp. 195-204.
- Castillo López, Ángel del (2008), *Inventario de la riqueza monumental y artística de Galicia*, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Castillo López, Ángel del (1930), "Fortalezas antiguas de Galicia. El castillo de Litoria", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 228, pp. 277-287.
- Castillo López, Ángel del (1925), "Un crismón del siglo V", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 178, pp. 227-234.
- Castillo López, Ángel del (1921), "Fortalezas medievales de Galicia. El castillo de Doncos", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 140, pp. 281-284.
- Castillo López, Ángel del (1914a), "Fortalezas de Galicia. El castillo de Castro de Rey", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 80, pp. 203-205.
- Castillo López, Ángel del (1914b), "Fortalezas de Galicia. El castillo de Sárria", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 80, pp. 205-207.
- Castillo López, Ángel del (1913a), "Fortalezas gallegas. El castillo de Parga", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 72, pp. 281-284.

- Castillo López, Ángel del (1913b), "Fortalezas de Galicia. La torre de Celas de Peiro", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 75, pp. 83-84.
- Castillo López, Ángel del (1913c), "Fortalezas de Galicia. Castillo de la Mota, de Ois", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 75, pp. 84-85.
- Castillo López, Ángel del (1912), "Fortalezas de Galicia. El castillo de Castroverde", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 61, pp. 7-12.
- Castillo López, Ángel del (1911a), "Fortalezas de Galicia. El castillo de los condes de Rivadavia", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 43, pp. 155-159.
- Castillo López, Ángel del (1911b), "Fortalezas de Galicia. El castillo de Ferreira de Pantón", *Boletín de la Real Academia Gallega*, 53, pp. 113-118.
- Cernadas Martínez, Silvia (2017), "A orillas del Miño. Origen y fortificación de una frontera medieval entre Castilla y Portugal", en Enrique Martínez Ruiz *et al.*, *Frontera y fortificación*, Madrid: Actas.
- Chamoso Lamas, Manuel (1953), "Descubrimiento de una necrópolis medieval en el Castillo de Ribadavia", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. VIII, 26, pp. 439-440.
- Chamoso Lamas, Manuel (1951a), "Miscelánea. Excavaciones en Torres de Oeste (Catoira - Pontevedra)", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. VI, 19, pp. 283-285.
- Chamoso Lamas, Manuel (1951b), "El castillo de Pena Corneira", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. VI, 20, pp. 376-388.
- Chao Espina, Enrique (1977), "Los normandos en Galicia", en Enrique Chao Espina, *Los normandos en Galicia y otros temas medievales (separatas)*, A Coruña: Grafinsa, pp. 17-75.
- Christys, Ann (2015), *Vikings in the South. Voyages to Iberia and the Mediterranean*, London: Bloomsbury.
- Conde Mora, Franciso Glicerio (2012), "Notas a un inventario de las fortalezas del linaje de Sotomayor en el Reino de Galicia", *Castillos de España*, 164/165/166 [Ejemplar monográfico de las fortificaciones galaicas], pp. 99-106.

- Conde Mora, Francisco Glicerio (2007), "El Castillo de Sotomayor. Análisis de la fortaleza de un linaje del sudoeste gallego" en Mercedes López-Mayán e José Carlos Galbán Malagón (coords.), *Del documento escrito a la evidencia material: Actas del I Encuentro Compostelano de Arqueología Medieval*, Santiago de Compostela: Lóstrego, pp. 277-295.
- Conde Mora, Francisco Glicerio (2004), "El castillo de Sotomayor: Fortaleza solariega de los repobladores de Valle del Soto", *Castillos de España*, 133, pp. 37-47.
- Conde-Valvís, Francisco (1961), "El castillo de Sande", *Boletín de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, 34, pp. 157-162.
- Cooper, Edward (2014), *La fortificación en España en los siglos XIII y XIX*, 2 vols., Madrid: Ministerio de Defensa – Marcial Pons Historia.
- Cooper, Edward (1991), *Castillos señoriales en la Corona de Castilla*, 4 vols., Salamanca: Junta de Castilla y León – Consejería de Cultura y Turismo.
- Coulson, Charles (2003), *Castles in Medieval Society. Fortresses in England, France and Ireland in the Central Middle Ages*, Oxford: Oxford University Press.
- Creighton, Oliver (2005), *Castles and Landscapes. Power, Community and Fortification in Medieval England*, London: Equinox.
- Cruz Herranz, Luis Miguel de la (2016), "El archivo monástico. Entre la gestión de su administración y la gestión de su memoria histórica", en Ramon Baldaquí Escandell (ed.), *Lugares de Escritura: El monasterio*, Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, pp. 177-230.
- Cuba, Ana F. (2015), "¡A refugio! ¡Veñen os normandos!" *La Voz de Galicia*, (nova do 10/08/2015). Disponible en liña: <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/sociedad/2015/08/10/refugio-venen-os-normandos/0003_201508G10P23991.htm> [Última consulta 06/05/2019].
- Cueva, Fr. Benito de la (2007), *Celanova Ilustrada y Anales de San Rosendo Obispo de Mondoñedo, ô Dumio, Arzobispo de Santiago, Fundador, Abbad, y Señor de Celanova* (ed. Miguel Ángel González García et al.), Ourense: Duen de Bux.
- Davies, Wendy (2007), *Acts of giving. Individual, Community, and Church in tenth-century Christian Spain*, Oxford: Oxford University Press.

- Debarbieux, Bernard e Rudaz, Gilles (2015), *The Mountain. A Political History from the Enlightenment to the Present*, Chicago - Londres: The University of Chicago Press.
- Diament, Henri (1972), *The Toponomastic Reflexes of Castellum and Castrum: A Comparative Pan-Romanic Study*, Heidelberg: Winter.
- Díaz Martínez, Pablo C. (2011), *El reino suevo (411-585)*, Madrid: Akal.
- Du Cange *et al.* (1883-1887), *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, vol. I, Niort: L. Favre.
- Duce García, Jesús (2005), "Fantasías caballerescas: Aproximación al motivo de los castillos encantados", en Mercedes Pampín Barral e Carmen Parrilla García (coords.), *Actas del IX Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (A Coruña, 18-22 de septiembre de 2001)*, vol. 2, A Coruña: Universidade da Coruña - Toxosoutos, pp. 213-232
- Eguileta Franco, José María (1996), "Sondeos arqueológicos en la Torre de Vilanova (Celanova, Ourense). Memoria de la intervención de urgencia", *Gallaecia*, 14-15, pp. 511-555.
- Estepa Díez, Carlos (1978), "La vida urbana del norte de la Península Ibérica en los siglos VIII y IX", *Hispania. Revista española de historia*, vol. 38, 139, pp. 257-274.
- Fachado Estévez, Alberto (1990), *Fortalezas bajomedievales del norte de Galicia: El fenómeno de la fortificación en el contexto de la revuelta irmandiña*, Santiago de Compostela: memoria de licenciatura inédita (Universidade de Santiago de Compostela).
- Fariña Busto, Francisco (1974), "A Lanzada. Introducción histórica", *El Museo de Pontevedra*, 28, pp. 73-82.
- Faucherre, Nicolas *et al.* (eds.) (2004), *La Fortification au temps des Croisades*, Rennes: Presses universitaires de Rennes.
- Fernandes, Isabel C. Ferreira (2008): *Palmela arqueológica. Espaços, vivências, poderes*, Palmela: Câmara Municipal de Palmela.

- Fernández Abella, David (2014), "Castro Valente, una fortificación de control del río Ulla", en Raúl Catalán, Patricia Fuentes e José Carlos Sastre (eds.), *Fortificaciones en la tardoantigüedad: élites y articulación del territorio (siglos V-VIII d.C.)*, Madrid: La Ergástula, pp. 393-398.
- Fernández Calo, Martín (2015), "Plinio, o Parroquial Suevo, e a evolución estrutural do poder galaico na Antigüidade", *Gallaecia*, 34, pp. 175-207.
- Fernández Fernández, Adolfo (2014a), *El comercio tardoantiguo (ss. IV-VII) en el noroeste peninsular a través del registro cerámico de la Ría de Vigo*, Oxford: Archaeopress.
- Fernández Fernández, Adolfo (2014b), "As relacións externas da Gallaecia durante os ss. IV-VIII d. C. a través do material arqueolóxico importado localizado en Vigo (Galiza)", en Fermín Pérez Losada (ed.), *Hidacio da Limia e o seu tempo. A Gallecia sueva. A Limia na época medieval. Actas dos cursos de extensión universitaria da Universidade de Vigo celebrados na casa da Cultura de Xinzo de Limia en xullo de 2007 e 2008*, Xinzo de Limia: Concello de Xinzo de Limia, pp. 121-136.
- Fernández Ferreiro, Marcos (2010), *Servos e escravos altomedievais no noroeste da Península Ibérica: Un estudo do vocabulario da dependencia nos tombos documentais monásticos de Celanova, Samos e Sobrado e no "Tombo A" da catedral de Santiago*, Noia: Toxosoutos.
- Fernández Pereiro, Mario (2018), *Recintos Fortificados en Altura na costa atlántica galega. Estudo arqueolóxico*, Santiago de Compostela: tese de doutoramento inédita (Universidade de Santiago de Compostela).
- Fernández Pereiro, Mario (2017), "Mais lá da *Cultura Castreja*: castros *ex-novo* durante a antigüidade tardia no noroeste da *Gallaecia*" en Alia Vázquez Martínez *et al.* (eds.), *(Re)escribindo a Historia: Achegas de novos investigadores en Arqueoloxía e Ciencias da Antigüidade*, Santiago de Compostela: Andavira, pp. 287-292.
- Fernández Pereiro, Mario, Ferreira Diz, Oria, Ferrán Armendáriz, Anxela e Rial Figueiras, Tania (2017), "Arredor da existencia de castra et castella tardoantigos nas proximidades dos vici galaicos", en Alicia Álvarez Rodríguez *et al.* (coords.), *Investigaciones arqueológicas en el valle del Duero: del*

Paleolítico a la Edad Media: actas de las V Jornadas de Jóvenes Investigadores del Valle del Duero. Del Paleolítico a la Edad Media. Valladolid, 12, 13 y 14 de noviembre de 2015, Valladolid: Glyphos, pp. 399-424.

Fernández Pereiro, Mario (2016), "O faro de Budiño. Uma outra fortaleza tardoantiga?", en Santiago Martínez Caballero *et al.* (coords.), *Investigaciones Arqueológicas en el valle del Duero: del Paleolítico a la Edad Media. Actas de las IV jornadas de jóvenes investigadores del Valle del Duero. Segovia, 20, 21 y 22 de noviembre de 2014*, Valladolid: Glyphos Publicaciones, pp. 349-362.

Fernández Rodríguez, Manuel (2004), *Toronium. Aproximación a la historia de una tierra medieval*, Santiago de Compostela: CSIC – Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento.

Ferreiro Alemparte, Jaime (1999), *Arribadas de normandos y cruzados a las costas de la Península Ibérica*, Madrid: Sociedad Española de Estudios Medievales.

Filgueira Valverde, José e Fariña Busto, Francisco (1974), "Plan Nacional de Excavaciones 1973. A Lanzada (Sanxenjo, Pontevedra)", *El Museo de Pontevedra*, 28, pp. 83-86.

Flambard Hélicher, Anne-Marie e Le Maho, Jacques (dirs.) (2012), *Château, ville et pouvoir au Moyen Âge*, Caen: Publications du CRAHM.

Fletcher, Richard A. (1993), *A vida e o tempo de Diego Xelmírez*, Galaxia: Vigo.

Freán Campo, Aitor (2014), *Persistencia en la tradición cultural del noroeste peninsular: una exploración del imaginario popular hacia el pasado*, Trabajo Fin de Máster Investigador, Universidad de Cantabria, inédito.

Freire Camaniel, Jose (1998), *El monacato gallego en la Alta Edad Media*, vol. II, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

Gago Mariño, Manuel (2016), "Os celtas na Cabina do Doutor Who: a constante reinvenición dunha realidade", en Isidro Dubert (ed.), *Historia das historias de Galicia*, Vigo: Xerais, pp. 67-93.

Galbán Malagón, Carlos J. (2013), "En ese país que por siglos fue el fin de la tierra. Una aproximación a los orígenes del sistema castral del obispado de Iria-Santiago (ss. IX-XI)", *Territorio, Sociedad y Poder*, 8, pp. 85-103.

- Galbán Malagón, Carlos J. (2011a), "La fortaleza de Cira, un caso de construcción y destrucción del poder señorial", en Santiago Huerta *et al.* (eds.), *Actas del Séptimo Congreso Nacional de Historia de la Construcción, Santiago 26-29 octubre 2011*, Madrid: Instituto Juan de Herrera, pp. 449-457.
- Galbán Malagón, Carlos J. (2011b), *Arquitectura militar y aspectos constructivos de las fortalezas bajomedievales. Origen, función, contexto y evolución de las fortalezas de Altamira, Vimianzo y Cira*, Barcelona: Tese de doutoramento inédita (Universitat de Barcelona).
- Galbán Malagón, Carlos J. (2011c), "¿Con la Iglesia hemos topado! El cruce de registros para el estudio de las fortalezas bajo medievales de la Tierra de Santiago", en Elena Cantarell Barella e Mireia Comas Via (coords.), *La escritura de la memoria: los registros. VIII Jornadas de la Sociedad Española de Ciencias y Técnicas Historiográficas*, Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias, pp- 319-336.
- Galbán Malagón, Carlos J. (2011d), "Mejor tú que yo. La Guerra Interseñorial: Batallas, asaltos y tomas de fortificaciones en la Galicia del siglo XV", *Ex Novo. Revista d'Humanitats*, 7, pp. 157-179.
- Galbán Malagón, Carlos J. (2011e), "¿Sueñan las piedras con fortalezas medievales? La heterodoxia disciplinar en el estudio de las fortalezas de la Terra de Santiago", *Estat Crític*, vol. II, 5, pp. 86-97.
- Galicia Confidencial (2015), "Na procura da pegada vikinga en Galicia", *Galicia Confidencial* (nova do 18/06/2015). Disponível en liña: <<http://www.galiciainconfidencial.com/noticia/24569-procura-pegada-viquinga-galicia>> [Última consulta 02/12/2018].
- Galtier Martí, Fernando (1991), "Les 'Entreprises constructives' du roi Sanche le Grand et le château galicien de Torres de Oeste", en Xavier Barral i Altet *et al.* (eds.), *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil. Barcelona, 2-5 juliol 1987*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, pp. 283-292.
- García de Cortázar, José Ángel e Peña Bocos, Ester (1999), "El *palatium*, símbolo y centro de poder, en los reinos de Navarra y Castilla en los siglos X a XII", *Mayurqa: revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, vol. I, 22b, pp. 281-296.

- García de Cortázar, José Ángel (1988), "La sociedad rural en la España medieval", *Cuadernos de Historia de España*, 70, pp. 273-280.
- García Fitz, Francisco (2006), "La batalla en la Edad Media. Algunas reflexiones", *Revista de Historia Militar*, 100, pp. 92-108.
- García Losquiño, Irene (2018), "The North Germanic place-name element *bec* in England, Normandy and Galicia", *Namn och bygd*, 106, pp. 1-28.
- García Quintela, Marco Virgilio (2014), "De los solsticios en los castros a los santos cristianos: La creación de los paisajes cristianos en Galicia", *Madrider Mitteilungen*, 55, pp. 443-485.
- Garrido Rodríguez, Julián (2001), *Fortalezas de la antigua provincia de Tuy*, Pontevedra: Deputación Provincial.
- Gautier Dalché, Jean (1986), "Châteaux en Galice: le témoignage de l'*Historia Compostellana*", en *Homenaje a José María Lacarra. Tomo I*, Pamplona: Institución Príncipe de Viana, pp. 235-249.
- Gil, Júlio (1986), *Os mais belos castelos de Portugal*, vols. I e II, Paço de Arcos: Verbo.
- Gimeno García-Lomas, Rosa (1985), "El Castillo de Soutomaior: informe arqueológico", *Museo de Pontevedra*, 39, pp. 143-158.
- Gomes, Rita Costa (2003), *Castelos da Raia, vol. 2 Trás-os-Montes*, Lisboa: Instituto Português do Património Arquitectónico - IPPAR.
- Gomes, Rita Costa (2001), *Castelos da Raia, vol. 1 Beira*, Lisboa: Instituto Português do Património Arquitectónico - IPPAR.
- González-Conde Punte, M^a del Pilar (2016), "Adriano y el noroeste de Hispania C. 132-124 d. C.: Actuaciones en el valle del río Limia (Ourense)", *Lvcentvm*, 35, pp. 217-226.
- González López, Emilio (1985), *Las fronteras marítimas atlánticas de Galicia: de la Prehistoria a la Baja Edad Media*, Sada: Edición do Castro.
- González Ollé, Fernando (1962), *Los sufijos diminutivos en castellano medieval*, Madrid: CSIC.
- González Paz, Carlos Andrés (2009a), "Catro exemplos de fortificacións altomedievais galegas do século X: *Castellum de Aranga, Castellum Minei, Castellum Berreti*

e *Castellum de Citofacta*", en Francisco Singul (ed.), *Rudesindus. San Rosendo, o seu tempo e o seu legado. Congreso Internacional, Mondoñedo, Santo Tirso (Portugal) e Celanova, 27-30 de xuño, 2007*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 259-268.

González Paz, Carlos Andrés (2009b), "Repensando a Lilith: Mujer, matrimonio y aristocracia en la Galicia de la Alta Edad Media", en Carlos Andrés González Paz (ed.), *As voces de Clío: A palabra e a memoria da muller en Galicia*, Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, pp. 17-49.

González Paz, Carlos Andrés (2009c), "Una fortaleza medieval en el camino portugués a Santiago de Compostela: Castellum Sancti Pelagii de Luto", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. LVI, 122, pp. 151-170.

González Paz, Carlos Andrés (2005), "«*Castrum et castellum*»: algunos ejemplos del marco altomedieval gallego", en Amador Ruibal Rodríguez (coord.), *Actas del III Congreso de Castellología Ibérica: 28 de octubre - 1 de noviembre*, Guadalajara: Asociación Española de Amigos de los Castillos - Diputación de Guadalajara, pp. 107-122.

González Paz, Carlos Andrés (2000), "O castelo de Castro de Ouro en Alfoz", en Manuel J. Recuero Astray, Fátima Díez Platas e Juan M. Monterroso Montero (eds.), *El legado cultural de la iglesia mindoniense. I Congreso do Patrimonio da Diocese de Mondoñedo-Ferrol. 16, 17, 18 de setembro 1999*, A Coruña: Universidade da Coruña, pp. 513-522.

González Reboredo, José M^a. (1971), *El folklore en los castros gallegos*, Santiago: Universidade de Santiago de Compostela.

Gordo Molina, Ángel G. e Melo Carrasco, Diego (2018), *La reina Urraca I (1109-1126): La práctica del concepto de imperium legionense en la primera mitad del siglo XII*, Gijón: Editorial Trea.

Gutiérrez González, José Avelino (2014), "Fortificaciones tardoantiguas y visigodas en el norte peninsular (ss. V-VIII)", en Raúl Catalán Ramos *et al.* (coords.), *Las fortificaciones en la tardoantigüedad: Élités y articulación del territorio (siglos V-VIII d. C.)*, Madrid: La Ergástula, pp. 191-214.

- Gutiérrez González, José Avelino (2002), "Del Castrum al Castellum. Los castros entre la Antigüedad y la Edad Media", en Miguel Ángel de Blas Cortina e Ángel Villa Valdés (coords.), *Los poblados fortificados del noroeste de la Península Ibérica: Formación y desarrollo de la cultura castreña. Coloquios de Arqueología en la cuenca del Navia. Homenaje al Prof. Dr. José Manuel González y Fernández-Valles*, Navia: Ayuntamiento de Navia.
- Gutiérrez González, José Avelino (2001), "La implantación feudal y las fortificaciones en los orígenes del Reino de León", en Pedro Luis Huerta Huerta (coord.), *Actas del IV Curso de Cultura Medieval Seminario: La Fortificación Medieval en la Península Ibérica. Centro de Estudios del Románico, Aguilar de Campoo, 21-26 de septiembre de 1992*, Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real, pp. 81-101.
- Gutiérrez González, José Avelino (1995), *Fortificaciones y Feudalismo en el origen y formación del Reino Leonés (siglos IX-XIII)*, Valladolid: Universidad de Valladolid.
- Hernández Figueiredo, José Ramón (2010), "A Historiografía Barroca de Celanova. Sobre a obra de frei Benito de Oya, *Epítome de la fundación y aumentos de Celanova*", en Fr. Benito de Oya *Epítome de los aumentos y successos del insigne monasterio de Celanova* (ed. José Ramón Hernández Figueiredo), Noia: Toxosoutos, pp. 7-49.
- Higham, Robert e Barker, Philip (2004), *Timber Castles*, Exeter: University of Exeter.
- Huertas Morales, Antonio (2014), "La Edad Media entre la historia y la fantasía: Modelos del nuevo milenio", *Tonos digital: Revista electrónica de estudios filológicos*, 26. Disponible en línea: <<https://digitum.um.es/xmlui/bitstream/10201/39154/1/La%20edad%20media%20entre%20la%20historia.pdf>> [Última consulta: 02/02/2017].
- Isla Frez, Amancio (2010), *Ejército, sociedad y política en la Península Ibérica entre los siglos VII y XI*, Madrid: Ministerio de Defensa - CSIC.
- Isla Frez, Amancio (1992), *La sociedad gallega en la Alta Edad Media*, Madrid: CSIC.
- Jonhson, Matthew (2002), *Behind the Castle Gate. From Medieval to Renaissance*, New York: Routledge.

- Johnson, Matthew (1987), *The Decline of the Castle*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Labrada, J. Lucas (1804), *Descripción económica del Reyno de Galicia por la Junta de Gobierno del Real Consulado de La Coruña*, Ferrol: Real Departamento de Marina.
- Leit̃yo, Maria Isabel Caetano, (2017), *A Presença Isl mica em al-Qasr (Alc cer do Sal). O território e o sistema defensivo*, [s. l.]: Novas Edi es Académicas.
- Liddiard, Robert (2005), *Castles in Context. Power, Symbolism and Landscape, 1066 to 1500*, Bollington: Windgahter Press.
- Lixó Gómez, Carlos (2018), "Os castros no tempo das *villae*. Funcións non militares dos castros no val do Sarria na Alta Idade Media", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. LXV, 131, pp. 37-72.
- Lixó Gómez, Carlos (2016), "Los castillos en la Galicia medieval. Balance historiográfico y perspectivas de futuro", *Roda da Fortuna*, vol. V, 1-1 (número especial), pp. 259-292.
- Llinares García, Mar (1990), *Mouros,  nimas, demonios: el imaginario popular gallego*, Madrid: Akal.
- López Alsina, Fernando (2013), *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*, Santiago de Compostela: Consorcio de Santiago – Universidade de Santiago de Compostela.
- López Alsina, Fernando (2008), "La articulación de las unidades de organización social del espacio en Galicia durante la Edad Media. Villa, parroquia, terra" en José Ángel Sesma Muñoz e Carlos Laliena Corbera (coords.), *La pervivencia del concepto: nuevas reflexiones sobre la ordenación social del espacio en la Edad Media*, Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
- López Alsina, Fernando (1999), "Parroquias y di cesis del Obispado de Santiago de Compostela" en José Ángel García de Cortázar (ed.), *Del Cantábrico al Duero: Trece estudios sobre organización social del espacio en los siglos VIII a XIII*, Santander: Universidad de Cantabria, pp. 263-312.

- López Arias, Xaime Félix e López Méndez, Ricardo Segundo (2016), "Organización territorial das terras de Sárria (s. VI a s. XX)", *Boletín do Seminario de Estudos Sarriaos "Francisco Vázquez Saco"*, 21, pp. 105-124.
- López Carreira, Anselmo (2008), *O reino medieval de Galicia. Contribución a unha historia política*, Vigo: A Nosa Terra.
- López-Costas, Olalla e Varela López, Tito Antonio (2008), "Estudio craneométrico comparativo de los esqueletos de la necrópolis romana A Lanzada, Noalla, Pontevedra", *El Museo de Pontevedra*, 62, pp. 29-48.
- López Ferreiro, Antonio (1898-1909), *Historia de la S. A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, 11 vols., Santiago de Compostela: Seminario Conciliar Central.
- López Ferreiro, Antonio (1869), "El castillo de Cira", *El Eco de la Verdad*, 42, pp. 332-334.
- López Quiroga, Jorge (2004), *El final de la Antigüedad en la Gallaecia: La transformación de las estructuras de poblamiento entre Miño y Duero (siglos V al X)*, A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- López Quiroga, Jorge e Rodríguez Lovelle, Mónica (1999-2000), "Un modelo de evolución del poblamiento rural en la Galicia interior (V-X): El territorio en torno a la depresión de Sarria y al monasterio de Samos", *Boletín do Museo Provincial de Lugo*, 9, pp. 173-185.
- López Quiroga, Jorge, e Rodríguez Lovelle, Mónica (1999), "Castros y castella tutiora de época sueva en Galicia y Norte de Portugal. Ensayo de inventario y primeras propuestas interpretativas", *Historia Antiqua*, 23, pp. 355-374.
- López Sangil, José Luis (2009), "Algunas precisiones sobre la antigua demarcación de Faro, el castillo de Faro, El Burgo y la fundación de Crunia", *Nalgures*, t. V, pp. 175-208.
- M. G. B. (2015), "O Vicedo busca 26.820 euros para desvelar los secretos de Os Moutillós y A Coelleira" *La Voz de Galicia*, (nova do 12/11/2015). Disponível en liña: <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/amarina/o-vicedo/2015/11/12/vicedo-busca-26820-euros-desvelar-secretos-os-moutillos-coelleira/0003_201511X12C8995.htm> [Última consulta 02/12/2018].

- Madoz, Pascual (1846), *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid: Establecimiento Tipográfico de P. Madoz y L. Sagasti.
- Malpica, Antonio (ed.) (1998), *Castillos y territorio en Al-Andalus. Jornadas de Arqueología Medieval. Berja, 4, 5 y 6 de Octubre de 1996*, Granada: Athos-Pérgamos.
- Manzano Moreno, Eduardo (2010), *Epocas Medievales*, Barcelona: Crítica - Marcial Pons.
- Manzano Moreno, Eduardo (2006), *Conquistadores, emires y califas. Los Omeyas y la formación de al-Andalus*, Barcelona: Crítica.
- Manzano Moreno, Eduardo (1991), *La frontera de al-Andalus en época de los Omeyas*, Madrid: CSIC.
- Manzano Moreno, Eduardo (1989), *La organización fronteriza en al-Andalus durante la época Omeya: aspectos militares y sociales (756-976/138-366 H.)*, Madrid: tese de doutoramento (Universidad Complutense de Madrid).
- Marazzi, Federico (1995), "El 'incastellamento' veinte años despues. Observaciones de la generación post-toubertiana", *Studia historica. Historia medieval*, 13, pp. 189-198.
- Marques, André Evangelista, Barroca, Mário e Amaral, Luís Carlos (2018), "As incursões vikings no norte de Portugal", en Mário Barroca e Armando C. Ferreira da Silva (coords.), *Mil Anos da Incursão Normanda ao Castelo de Vermoim*, Porto: CITCEM, pp. 143-184.
- Marques, André Evangelista (2008), *O casal. Uma unidade de organização social do espaço no Entre-Douro-e-Lima (906-1200)*, Noia: Toxosoutos.
- Martín Viso, Iñaki (2018), "Integración política y geografías del poder en el noroeste de la península ibérica (siglos IX-X): el caso de Viseu", en Catarina Tente (ed.), *Do Império ao Reino. Viseu e o território (séculos IV a XII)*, Viseu: Câmara Municipal de Viseu.
- Martín Viso, Iñaki (2013), "Los *palatia*, puntos de centralización de rentas en la meseta del Duero (siglos IX-XI)", en Alfonso Vigil-Escalera, Giovanna Bianchi e Juan Antonio Quirós (eds.), *Horrea, bans and silos. Storages and Incomes in Early*

- Medieval Europe*, Bizkaia: Euskal Herriko Unibertsitatea - Argitalpen Zerbitzua, pp. 103-126.
- Martín Viso, Iñaki (2001), "Riflessioni sull'incastellamento nella Penisola Iberica. La Castiglia dell'Ebro e la Transierra di Madrid", *Archeologia Medievale*, 28, pp. 83-110.
- Martín Viso, Iñaki (2000), *Poblamiento y estructuras sociales en el norte de la Península Ibérica (siglos VI-XIII)*, Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Martínez Lema, Paulo (2014), "Toponomástica, documentación medieval y fenomenología lingüística: Contribución para una gramática histórica de la lengua gallega", en *Els nomes en la vida quotidiana. Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques. Annex. Secció 6*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, pp. 1280-1289.
- Martinón-Torres, Marcos (2001), *Os monumentos megalíticos despois do megalitismo. Arqueoloxía e historia dos megalitos galegos a través das fontes escritas (s. VI-s. XIX)*, Valga: Concello de Valga.
- Mattoso, José (dir.) (2011), *The historiography of medieval Portugal (1950-2010)*, Lisboa: Instituto de Estudos Medievais (IEM).
- Mattoso, José (1993a), *História de Portugal. Vol. I. Antes de Portugal (1096-1480)*, Lisboa: Editorial Estampa.
- Mattoso, José (1993b), *História de Portugal. Vol. II. A Monarquia Feudal (1096-1480)*, Lisboa: Editorial Estampa.
- Mattoso, José, Krus, Luís e Andrade, Amélia Aguiar (1989), *O castelo e a feira. A terra de Santa Maria nos séculos XI a XIII*, [s. l.]: Estampa.
- Mattoso, José (1985), *Ricos-homens, infanções e cavaleiros. A nobreza portuguesa nos séculos XI e XII*, Lisboa: Guimarães.
- Mazard, Chantal (1990), "Châteaux à motte et évolution du peuplement : de l'ager au mandement. Quelques exemples dauphinois", en *Château Gaillard. Études de castellologie médiévale XIV. Actes du Colloque International tenu a Najac (France). 29 Aout – 3 Septembre 1988*, Caen: Université de Caen, pp. 277-291.

- Meijide Cameselle, Gonzalo, Vilaseco Vázquez, Xosé Ignacio e Blaszczyk, Jacek (2009), "Lousas decoradas con círculos, cabalos e peixes procedentes do castro de Formigueiros (Samos, Lugo)", *Gallaecia*, 28, pp. 113-130.
- Menéndez Pidal, Ramón (1934), *La leyenda de los infantes de Lara*, Madrid: Casa Editorial Hernando.
- Michelena, Jorge (2017), "Hay indicios para decir que los vikingos estuvieron en O Vicedo", *La Voz de Galicia*, (nova do 27/07/2017). Dispoñíbel en liña: <https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/amarina/2017/07/27/indicios-decir-vikingos-estuvieron-vicedo/0003_201707X27C8992.htm> [Última consulta 02/12/2018].
- Miñano y Bedoya, Sebastian (1926), *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal*, Madrid: Pierart – Peralta.
- Miramontes Castro, María Xosé (1981), *As fortalezas baixomedievais en Galicia: unha aproximación histórica a partir do estudo dos restos materiais e das descripcións do Preito Tavera-Fonseca*, Santiago de Compostela: Tese de licenciatura inédita (Universidade de Santiago de Compostela).
- Morales Romero, Eduardo (1997), *Os viquingos en Galicia*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- Mouton, Daniel (1994), "L'Edification des Mottes castrales de Provence, un Phénomène durable : Xe-XIIIe siècles", en *Château Gaillard. Études de castellologie médiévale XVI. Actes du Colloque International tenu a Luxembourg (Luxembourg). 23-29 Aout 1992*, Caen: Université de Caen, pp. 309-320.
- Mundó, Ascari (1961), "La inscripción visigoda del monasterio de Samos", *Studia monastica*, 3, pp. 157-164.
- Murado, Miguel-Anxo (2016), *Outra idea de Galicia*, Barcelona: Debate.
- Murado, Miguel-Anxo (2013), *La invención del pasado*, Barcelona: Debate.
- Neira de Mosquera, Antonio (2000), "El castillo de la Rocha, 1366", en *Monografías de Santiago y dispersos temas compostelanos (1844-1852)*, Santiago de Compostela: Ara Solis – Consorcio de Santiago.

- Noack-Haley (1997), "Galicia frente ó Islam... Arte e cultura en Galicia durante o século X", en Francisco Singul (ed.), *Santiago – Al-Andalus. Diálogos artísticos para un milenio. Conmemoración do Milenario da Restauración da Cidade de Santiago despois da razzia de Almanzor (997-1997)*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 157-180.
- Nora, Pierre (1984), "Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux" en Pierre Nora (ed.), *Les lieux de mémoire. La République*, vol. I, Paris: Gallimard, pp. XIV-XLII.
- Nora, Pierre (ed.) (1984-1992), *Les lieux de mémoire*, vols. I, II (t. 1-3), II (t. 1-3), Paris: Gallimard.
- Novo Guisán, José Miguel (2002), "Santa Cristina do Viso, O Incio, Lugo: ¿Un castro antigo o un castillo medieval?", *Croa*, 12, pp. 37-40.
- Novo Guisán, José Miguel (2000), *De Hidacio a Sampoio. Los castros durante la época visigoda y la primera reconquista*, Lugo: Deputación Provincial de Lugo.
- Nunes, António Lopes Pires (1991), *Dicionário Temático de Arquitectura Militar e Arte de Fortificar*, Lisboa: Direcção do Serviço Histórico Militar.
- Nunes, António Lopes Pires (1988), *O castelo estratégico português e a estratégia do castelo em Portugal*, Lisboa: Direcção do Serviço Histórico Militar.
- O'Konor, Kieran (2002), "Motte Castles in Ireland: Permanent fortresses, Residences and Manorial Centres", en *Château Gaillard. Études de castellologie médiévale 20. Actes du Colloque International tenu a Gwatt (Suisse). 2 – 10 Septembre 2000*, Caen: Université de Caen, pp. 173-182.
- Olivera Serrano, César (2001), "Fortalezas y villas del Rey: Notas sobre la frontera galaico-portuguesa en tierras orensanas a fines del siglo XIII", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. XLVIII, 114, pp. 99-113.
- Oya, Fr. Benito de (2010), *Epítome de los aumentos y successos del insigne monasterio de Celanova* (ed. José Ramón Hernández Figueiredo), Noia: Toxosoutos.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen e Portela Silva, Ermelindo (2015), "Para una lectura histórica del paisaje: La impronta medieval" en Gerardo Pereira Menaut e Ermelindo Portela Silva, *El territorio en la historia de Galicia. Organización y*

- control. Siglos I-XXI*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, pp. 97-151.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen e Portela Silva, Ermelindo (2006), *La reina Urraca*, Donostia: Nerea.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (2004), *Ilduara, una aristócrata del siglo X*, Sada: Edición do Castro (2ª rev. ed. e ampl.).
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (2001), "Proyección territorial e influencia social de una institución monástica en la Edad Media: La abadía de Sobrado", en Xesús Balboa López e Herminia Pernas Oroza, *Entre nós: Estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose Antelo*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, pp. 209-241.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen e Portela Silva, Ermelindo (1995-1996), "De la villa del siglo IX a la aldea del siglo XIII", *Asturiensia medievalia*, 8, pp. 47-69.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen e Portela Silva, Ermelindo (1992), "De la villa altomedieval a la fortaleza del siglo XV. Fuentes escritas y arqueología en Galicia", en *Coloquio hispano-italiano de arqueología medieval*, Granada: Università degli Studi di Siena, pp. 215-226.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen e Puente Míguez, Jose Antonio (1981), "Villa Bidualdi. Un despoblado del siglo X. Aproximación arqueológica", *Cuaderno de Estudios Gallegos*, XXXII, 96-97, pp. 475-486.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (1979), *El Monasterio de Sobrado. Un ejemplo de protagonismo monástico en la Galicia medieval*, A Coruña: Deputación da Coruña.
- Pallares Méndez, M^a del Carmen (1978), "Los Cotos como marcos de los derechos feudales en Galicia durante la Edad Media (1100-1500)", *Estudios Compostelanos. Galicia Rural. La tierra y el hombre. Marco de relación*, 5, pp. 201-225.
- Pardo de Guevara y Valdés, Eduardo; Otero Piñeyro Maseda, Pablo; García G. Ledo, Xosé Antón (2012), "La huella de los primeros Ulloa en las torres y fortalezas de la Terra de Ulloa", *Castillos de España*, 164/165/166 [Ejemplar monográfico de las fortificaciones galaicas], pp. 59-67.

- Pardo de Guevara y Valdés, Eduardo, Olivera Serrano, César, González Paz, Carlos Andrés e Valdés Blanco-Rajoy, Rosario (2007), "El inventario documental y gráfico de las fortalezas medievales de Galicia. Método de trabajo y avance de resultados (1995-2006)", en Mercedes López-Mayán e Carlos Galbán Malagón (coords.), *Del documento escrito a la evidencia material: Actas del I Encuentro Compostelano de Arqueología Medieval*, Santiago de Compostela: Lóstrego, pp. 115-139.
- Paül, Valerià (2016), "A Serra da Raia Seca nas geografías regionais galegas, españolas e ibéricas de começos do século XX: entre montanha inventada e fronteira natural" en Juan Manuel Trillo Santamaría e Iva Pires (eds.), *Fronteras en la investigación peninsular: temáticas y enfoques contemporáneos. Fronteiras na investigação peninsular: temáticas e enfoques contemporâneos*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, pp. 197-215.
- Peinado Gómez, N. (1969a), "El castillo de Cira", *Castillos de España*, 66, pp. 311-318.
- Peinado Gómez, N. (1969b), "Las torres de Meirás", *Castillos de España*, 67, pp. 423-428.
- Peinado Gómez, N. (1968), "El castillo de Monforte de Lemos" *Castillos de España*, 62, pp. 285-293.
- Peinado Gómez, N. (1967), "Dos castillos de Galicia", *Castillos de España*, 56, pp. 47-58.
- Peinado Gómez, N. (1963), "El castillo de Monterrey", *Boletín de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, 42, pp. 211-218.
- Penoucos, Xosé Ramón (2017), "Un incendio descubre un castro en Samos", *La Voz de Galicia*, (nova do 07/11/2017). Disponível em liña: <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/lugo/samos/2017/11/07/incendio-descubre-castro-samos/0003_201711L7C7991.htm> [Última consulta 07/11/2017].
- Pereira Menaut, Gerardo (2015), "La revolución del paisaje de *Gallaecia* en presencia del catalizador romano", en Gerardo Pereira Menaut e Ermelindo Portela Silva (eds.), *El territorio en la historia de Galicia. Organización y control. Siglos I-XIII*, Santiago de Compostela: USC Editora Académica.

- Peres, Damião (1969), *A gloriosa historia dos mais belos castelos de Portugal*, [s. l.]: Portucalense.
- Pérez, Mariel (2016), "Conflictos entre laicos y eclesiásticos, poder y relaciones sociales en el Reino de León. Revisión crítica de un modelo", *Sociedades Precapitalistas. Revista de Historia Social*, vol. 5, 2, pp. 1-22.
- Pérez, Mariel (2011), "*Rebelles, infideles, traditores*. Insumisión política y poder aristocrático en el reino de León", *Historia. Instituciones. Documentos*, 38, pp. 361-382.
- Pérez González, Maurilio (2010), *Lexico Latinitatis Medii Aevis Regni Legionis (s. VIII-1230)*, Turnhout: Brepols Publishers.
- Pérez Rodríguez, Francisco Javier (2015), "El coto auriense y el Castillo de Louredo entre las tierras de Búbal y Limia (ss. X-XIII)", *Minus*, 23, pp. 241-260.
- Pérez Rodríguez, Francisco Javier (2010), "Historia medieval de Galicia: Un balance historiográfico (1988-2008)", *Minus*, 18, pp. 59-146.
- Pérez Sánchez, Dionisio (1998), "Defensa y territorio en la sociedad peninsular hispana durante la Antigüedad tardía (ss. V-VII)", *Studia historica. Historia antigua*, 16, pp. 281-299.
- Pérez de Tudela y Velasco, María Isabel (1998), "Guerra, violencia y terror. La destrucción de Santiago de Compostela por Almanzor hace mil años", *En la España medieval*, 21, pp. 9-28.
- Pires, Hélio (2017), *Os Vikings em Portugal e na Galiza. As Incursões Nórdicas Medievais no Ocidente Ibérico*, Sintra: Zéfiro.
- Portela Silva, Ermelindo (2016), *Diego Gelmírez (c. 1065-1140): El báculo y la ballesta*, Madrid: Marcial Pons Historia.
- Portela Silva, Ermelindo e Pallares Méndez, M^a del Carmen (2013), "De la función de los castillos en el tiempo y los espacios de Diego Gelmírez", en Pablo de la Cruz Díaz *et al.* (eds.), *El historiador y la sociedad. Homenaje al profesor José María Mínguez*, Salamanca: Universidad de Salamanca, pp. 189-204.

- Portela Silva, Ermelindo (2008), "Alfonso VI y Galicia: territorio y poder" en Xosé Carlos Valle Pérez (coord.), *VII Memorial Filgueira Valverde. Alfonso VI e Galicia*, Pontevedra: Cátedra Filgueira Valverde, pp. 37-62.
- Portela Silva, Ermelindo e Pallares Méndez, M^a del Carmen (2007), "Estructuras agrarias y cambio social en la Galicia de la Edad Media. Una propuesta de lectura histórica del paisaje" en Mercedes López-Mayán Navarrete e Carlos J. Galbán Malagón (coords.), *Del documento escrito a la evidencia material: Actas del I Encuentro Compostelano de Arqueología Medieval (Santiago de Compostela, 22, 23 y 24 de marzo de 2006)*, Santiago de Compostela: Lóstrego, pp. 37-54.
- Portela Silva, Ermelindo, Pallares Méndez, M^a del Carmen e Sánchez Sánchez, Xosé Manuel (2004), *Rocha Forte: El castillo y su historia*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Portela Silva, Ermelindo (2002), "Galicia y los reyes de Oviedo", en *La época de la monarquía asturiana. Actas del simposio celebrado en Covadonga (8-10 de octubre de 2001)*, Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos – Principado de Asturias, pp. 351-365.
- Portela Silva, Ermelindo (2001), *García II de Galicia. El rey y el reino (1065-1090)*, Burgos: La Olmeda.
- Portela Silva, Ermelindo e Pallares Méndez, M^a del Carmen (1998), "La villa, por dentro. Testimonios galaicos de los siglos X y XI", *Studia historica. Historia medieval*, 16, pp. 13-43.
- Portela Silva, Ermelindo e Pallares Méndez, M^a del Carmen (1997), "Galicia á marxe do Islam, continuidade das estruturas organizativas no tránsito á Idade Media" en María Xosé Fernández Cerviño e Gerardo Pereira Menaut (coords.), *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego na Historia*, vol. I, Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego - A Editorial da Historia, pp. 435-458.
- Portela Silva, Ermelindo e Pallares Méndez, M^a del Carmen (1993), "La investigación histórica sobre la Edad Media en Galicia", en Cristina Segura (coord.), *Presente y futuro de la Historia Medieval en España*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid, pp. 7-33.

- Portela Silva, Ermelindo (1988), "Galicia y la monarquía leonesa" en *El Reino de León en la Alta Edad Media*, vol. VII, León: Centro de Estudios de Investigación San Isidoro.
- Portela Silva, Ermelindo (1987), "La articulación de la sociedad feudal en Galicia", en *En torno al feudalismo hispanico: I Congreso de Estudios Medievales*, León: Fundación Sánchez-Albornoz, pp. 333-339.
- Queiroga, Francisco M. V. Reimño (2018), "O Castelo de Vermoim, notas sobre a sua estrutura e implantacção", en Mário Barroca e Armando C. Ferreira da Silva (coords.), *Mil Anos da Incursão Normanda ao Castelo de Vermoim*, Porto: CITCEM, pp. 185-214.
- Quintía Pereira, Rafael (2017), *Mariña: de deusa a santa. A advocación de Santa Mariña na cristianización da Gallaecia*, Vigo: Galaxia.
- Quiroga Iglesias, César José (1958), "El castillo de Ferreira", *Boletín de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, 22, pp. 135-136.
- Quiroga Iglesias, César José (1957), "La torre del homenaje de Monforte de Lemos", *Boletín de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, 19, pp. 152-156.
- Quirós Castillo, Juan Antonio e Tejado Sebastián, José María (eds.) (2012), *Los castillos altomedievales en el noroeste de la Península Ibérica*, Bilbo: Euskal Herriko Unibersitatea.
- Recuero Astray, Manuel (2008), "Castillos y fortalezas del reino de Galicia: entre el medievo y la modernidad", en García Hurtado, M. -R. (ed.). *Modernitas, estudios en homenaje al profesor Baudilio Barreiro Mallón*, A Coruña: Universidade da Coruña, pp. 17-29.
- Redacción Historia de Galicia (2017), "Arqueólogo insiste en que o norte de Lugo tuvo presencia de viquingos desde o século X", *Historia de Galicia*, (nova do 29/07/2017). Disponible en liña: <
<http://historiadegalicia.gal/2017/07/arqueologo-insiste-en-que-o-norte-de-lugo-tivo-presencia-de-viquingos-desde-o-seculo-x/>> [Última consulta 02/12/2018].
- Reilly, Bernie (1992), *The Contest of Christian and Muslim Spain (1031-1157)*, Oxford: Blackwell.

- Rey Castiñeira, Josefa *et al.* (2010), *Formigueiros. Análise da cultura material*, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Reynolds, Susan (1994), *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford: Clarendon.
- Rodicio, Antonio G. (1997), "Vía romana de Astorga a Orense por el castro Litoria", *Boletín Auriense*, 25, pp. 119-157.
- Rodil, Ana (2017), "Los turistas hacen cola en el Castro Candaz", *El Correo Gallego* (nova do 24/01/2019). Disponível en liña: <<https://www.elprogreso.es/articulo/noticias/los-turistas-hacen-cola-en-castro-candaz/20170124000000395514.html>> [Última consulta 07/05/2019].
- Rodrigues, Padre Anibal (1996a), "O castelo de Castro Laboreiro", *Estudios Regionais*, 17, pp. 83-92.
- Rodrigues, Teresa de Jesus (1996b), "D. Afonso Henriques e o Alto Minho", *Revista de Guimarães*, 106, pp. 79-93.
- Rodríguez Cao, Celso (1998), "Intervención arqueológica en la fortaleza de Castro Caldelas (Ourense)", en Juan Antonio Barrio Barrio e José Vicente Cabezuelo Pliego (coords.), *La fortaleza medieval. Realidad y símbolo* (323-331), Murcia: Sociedad de Estudios Medievales, pp. 323-331.
- Rodríguez Fernández, Tomás (1994), "El fin del mundo fortificado y la aparición de las 'aldeas abiertas'. La evidencia del Centro-Oriente de Lugo (Samos y Sarria)", *Espacio, Tiempo y Formas. Serie I. Prehistoria y Arqueología*, 7, pp. 153-189.
- Rodríguez González, Mª Carmen (2007), "Concubina o esposa. Reflexiones sobre la unión de Jimena Muñiz con Alfonso VI", *Studia historica. Historia medieval*, 25, pp. 143-168.
- Rodríguez López, Jesús (1993), *Supersticiones de Galicia y preocupaciones vulgares*, Salamanca: Editorial Aliviadoiro do Colectivo Tremiñado.
- Rodríguez Resino, Álvaro (2008a), *Arqueología Medieval en Galicia, fortificaciones y asentamientos en la zona compostelana*, Santiago de Compostela: Tese de doutoramento inédita (Universidade de Santiago de Compostela).

- Rodríguez Resino, Álvaro (2008b). "Comunidades rurales, poderes locales y señorío episcopal en la tierra de Santiago desde los siglos V a XI: Una visión desde el registro arqueológico", *Munibe Antropologia-Arkeologia*, 59, pp. 219-245.
- Romaní Martínez, Miguel e Otero-Piñeyro Maseda, Pablo (2006), "Documentación y arqueología: El castillo de Arvogoria", *Gallaecia*, 25, pp. 285-288.
- Saavedra Vázquez, M^a del Carmen (2018), "O corsarismo e a piratería na Galicia dos Austrias", en *Cangas 1617: A defensa da vila* [actas do congreso homónimo], Cangas: Concello de Cangas, pp. 115-145.
- Saavedra Vázquez, M^a del Carmen (2016), "La defensa peninsular en tiempos de Carlos II: La experiencia gallega" en M^a del Carmen Saavedra Pérez (ed.), *La decadencia de la monarquía hispánica en el siglo XVII: Viejas imágenes y nuevas aportaciones*, Madrid: Biblioteca Nueva, pp. 129-146.
- Saavedra Vázquez, M^a del Carmen (2001), "Entre corsarios y armadas, el mar y la guerra en la Galicia moderna", en *Galicia mare nostrum: A importancia do mar en Galicia. VIII Semana Galega de Historia. 18-19 de abril de 1999*, Museo do Pobo Galego, Santiago de Compostela: Asociación Galega de Historiadores, pp. 185-207.
- Sacareau, Isabelle (2003), *La montagne. Une approche géographique*, Paris: Belin.
- Sagredo, Iñaki (2009), *Navarra. Castillos que defendieron el Reino. El Reino de Pamplona (810-1173). La Rioja, La Rioja, La Bureba, Cantabria*, t. IV, Pamplona / Iruña: Pamiela argitaletxea.
- Sánchez-Albornoz, Claudio (1996), *La España cristiana de los siglos VIII al XI. Volumen I. El reino Astur-Leonés (722-1037). Sociedad, economía, gobierno, cultura y vida*, Madrid: Espasa Calpe.
- Sánchez-Albornoz, Claudio (1981), *Estudios sobre Galicia en la temprana Edad Media*, A Coruña: La Voz de Galicia.
- Sánchez-Albornoz, Claudio (1966), *Despoblación y repoblación en el valle del Duero*, Buenos Aires: Universidad de Buenos Aires.
- Sánchez Pardo, José Carlos e Galbán Malagón, Carlos José (2015), "Fortificaciones de altura en el entorno de Santiago de Compostela. Hacia un primer análisis

arqueológico comparativo", *Nailos. Estudios Interdisciplinarios de Arqueología*, 2, pp. 125-161.

Sánchez Pardo, José Carlos (2014a), "Organización eclesiástica y social en la Galicia tardoantigua. Una perspectiva geográfico-arqueológica del parroquial suevo", *Hispania Sacra*, vol. 66, 134, pp. 439-480.

Sánchez Pardo, José Carlos (2014b), "Sistemas de señales a larga distancia. Estudio de los topónimos 'faro', 'facho' y 'meda' en el noroeste peninsular", en Raúl Catalán, Patricia Fuentes e José Carlos Sastre (eds.), *Fortificaciones en la tardoantigüedad: élites y articulación del territorio (siglos V-VIII d.C.)*, Madrid: La Ergástula, pp. 417-423.

Sánchez Pardo, José Carlos (2012), "Castros, castillos y otras fortificaciones en el paisaje sociopolítico de Galicia (siglos IV-XI)" en Juan Antonio Quirós Castillo e José María Tejado Sebastián (eds.), *Los castillos altomedievales en el noroeste de la Península Ibérica*. (pp. 29-55), Bilbo: Euskal Herriko Unibersitatea.

Sánchez Pardo, José Carlos (2010), "Los ataques viquingos y su influencia en la Galicia de los siglos IX-XI", *Anuario Brigantino*, 33, pp. 57-86.

Sánchez Pardo, José Carlos (2008), *Territorio y poblamiento en Galicia entre la Antigüedad y la Plena Edad Media*, Santiago de Compostela: Tese de doutoramento inédita (Universidade de Santiago de Compostela).

Sarmiento, Fr. Martín (1755), *Viaje a Galicia, 1754-55* (eds, Francisco Javier Sánchez Cantón, José Manuel Pita Andrade), Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento.

Sarmiento, Fr. Martín (1745), *Viaje a Galicia* (ed. José Luís Pensado Tomé, 1975), Salamanca: Universidad de Salamanca.

Settia, Aldo (1999), *Proteggere e dominare. Fortificazioni e popolamento nell'Italia medievale*, Roma: Viella.

Silva, Armando C. Ferreira da (2018), "Incursão normanda ao castelo de Vermoim: O espírito do tempo e do lugar", en Mário Barroca e Armando C. Ferreira da Silva (coords.), *Mil Anos da Incursão Normanda ao Castelo de Vermoim*, Porto: CITCEM, pp. 127-141.

- Simpson, Grant G. e Webster, Bruce (1972), "Chapter evidence and the distribution of mottes in Scotland", en *Château Gaillard. Études de castellologie médiévale V. Actes du Colloque International tenu a Hindsgavil (Danemark). 1 – 6 Septembre 1970*, Caen: Université de Caen, pp. 175-192.
- Tejerizo García, Carlos e Fernández Pereira, Mario (2018), *Prospección arqueolóxica do poboamento de época tardorromana e sueva no Sueste da Galiza*, informe inédito depositado na Dirección Xeral do Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, Santiago de Compostela.
- Tejerizo García, Carlos, Fernández Pereiro, Mario, Rodríguez González, Celtia, Lixó Gómez, Carlos e Carvajal Castro, Álvaro (2018), "Asentamentos fortificados no interior da Gallaecia en época tardoimperial e sueva (s. IV-VI): un achegamento a partir de varios casos de estudo", *Gallaecia*, 36, pp. 129-162.
- Televisión de Galicia (TVG) (2018), "As escavacións nos Moutillós descubren un lar medieval nunha posible fortificación", *Informativos*, (nova do 11/07/2018).
Dispoñíbel en liña: < <http://www.crtvg.es/informativos/as-excavacions-nos-moutillos-descubren-un-lar-medieval-nunha-posible-fortificacion>> [Última consulta 02/12/2018].
- Toubert, Pierre (1990), *Castillos, señores y campesinos en la Italia Medieval*, Barcelona: Editorial Crítica.
- Toubert, Pierre (1973), *Les structures du Latium médiéval: Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*, 2 vols., Roma: École Française de Rome.
- Valdés Blanco-Rajoy, Rosario (2012), "La fortaleza de Damil y la casa solar de los Biedma en la Alta Limia (Ourense)". *Castillos de España*, 164/165/166 [Ejemplar monográfico de las fortificaciones galaicas], pp. 33-40.
- Varela Siciro, Xaime (2008), *Léxico cotián na alta Idade Media de Galicia: A arquitectura civil*, Santiago de Compostela: Universidade.
- Vázquez Álvarez, Roberto (1999), "Castros, castillos y torres en la organización social del espacio en Castilla: El espacio de Arlanza del Duero (siglos IX a XIII)" en José Ángel García de Cortázar (ed.), *Del Cantábrico al Duero: Trece estudios*

- sobre organización social del espacio en los siglos VIII a XIII, Santander: Universidad de Cantabria, pp. 351-372.
- Vázquez Castro, Julio (1996), *El castillo de O Courel y la arquitectura militar de la Orden de Santiago en Galicia*, Lugo: Deputación Provincial.
- Vázquez Seijas, Manuel (1970), *Fortalezas de Lugo y su provincia (Notas arqueológicas, históricas y genealógicas)*, t. V, Lugo: Museo Provincial de Lugo.
- Vázquez Seijas, Manuel (1962), *Fortalezas de Lugo y su provincia (Notas arqueológicas, históricas y genealógicas)*, t. III, Lugo: Museo Provincial de Lugo.
- Vázquez Seijas, Manuel (1959), *Fortalezas de Lugo y su provincia (Notas arqueológicas, históricas y genealógicas)*, t. II, Lugo: Museo Provincial de Lugo.
- Vigil-Escalera Guirado, Alfonso e Tejerizo García, Carlos (2014), "Asentamientos fortificados altomedievales en la Meseta. Algunas distorsiones historiográficas", en Raúl Catlán Ramos *et al.* (coords.), *Las fortificaciones en la tardoantigüedad: Élités y articulación del territorio (siglos V-VIII d. C.)*, Madrid: La Ergástula, pp. 229-246.
- Villarroel Pérez de Baños, José (1810), *Diccionario nomenclátor de las ciudades, villas, aldeas, caserías, cotos, ventas, castillos, y prioratos de todo el Reyno de Galicia*, Santiago de Compostela: Don Juan Francisco Montero.
- VV. AA. (1989), *Castillos Medievales del Reino de León*, Madrid: S. A. Huyera Vasco-Leonesa.
- Wheatley, Abygail (2004), *The idea of the castle in Medieval England*, Woodbridge: York Medieval Press - Boydell Press.
- Wickham, Chris (1998), "A che serve l'incastellamento", en Miquel Barceló e Pierre Toubert (dirs.), *L'incastellamento. Actas de las reuniones de Girona (26-27 de noviembre de 1992) y de Roma (5-7 de mayo de 1994)*, Roma: CSIC – Escuela Española de Arqueología en Roma, pp. 31-42.
- Zumthor, Paul (1994), *La medida del mundo. La representación del espacio en la Edad Media*, Madrid: Cátedra.

